

Stratégiai kutatások – Magyarország 2015

TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG VERSENYKÉPESSÉGÉRŐL

Jelen kötet a Miniszterelnöki Hivatal – Magyar Tudományos Akadémia
Stratégiai Kutatások 2005 megállapodás keretében került finanszírozásra.

Stratégiai kutatások – Magyarország 2015	4
Sorozatszerkesztők: Ágh Attila, Tamás Pál, Vértes András	

A kézirat lezárva: 2006. január.

© Adler Judit, Akar László, Bíró Péter, Borsi Balázs, Czako Erzsébet, Chikán Attila, Ehrlich Éva, Gács János,
Halpern László, Kollányi Bence, Lesi Mária, Papanek Gábor, Rechnitzer János, Ruppert László, Szalavetz Andrea,
Szigetvári Tamás, Valentiny Pál, Varga Gyula, Vértes András, Viszt Erzsébet, Z. Karvalics László, 2006

© Vértes András, Viszt Erzsébet editors, 2006

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

www.ujmandatum.hu

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Tomkiss Tamás
Borítóterv Zátanyi Tibor

Készült a Kánai nyomdában
Felelős vezető Kánai József

ISBN 963 9609 39 0
ISSN 1788-0270

Stratégiai kutatások – Magyarország 2015

TANULMÁNYOK MAGYARORSZÁG VERSENYKÉPESSÉGÉRŐL

Vértés András – Viszt Erzsébet (szerk.)

Ú·M·K
Budapest, 2006

Borsi Balázs – Vértés András – Viszt Erzsébet MAGYARORSZÁG VERSENYKÉPESSÉGE: A 21. SZÁZAD KIHÍVÁSAI	7
Akar László AZ EURÓ BEVEZETÉSÉNEK FELTÉTELEI, FOLYAMATA ÉS HATÁSAI A VERSENYKÉPESSÉGRE	19
Chikán Attila – Czakó Erzsébet – Lesi Mária ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS A VÁLLALATOK VERSENYKÉPESSÉGE NÉZŐPONTJÁBÓL	33
Gács János – Halpern László A VERSENYKÉPESSÉG NÖVEKEDÉSÉNEK MAKROGAZDASÁGI KERETEI	62
Valentiny Pál VERSENYKÉPESSÉG ÉS VERSENYPOLITIKA: VÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ VERSENYSZABÁLYOZÁSÁBAN 2015-IG	86
Z. Karvalics László – Kollányi Bence HUMÁN TŐKE ÉS VERSENYKÉPESSÉG	109
Borsi Balázs SZŰK KERESZTMETSZETEK A MAGYAR INNOVÁCIÓS RENDSZERBEN	133
Adler Judit A LISSZABONI STRATÉGIA ÉS A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG MAGYARORSZÁGI PERSPEKTÍVÁI	155
Viszt Erzsébet A NEMZETKÖZI MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS ÉS A VERSENYKÉPESSÉG	178
Ehrlich Éva – Ruppert László – Szigetvári Tamás INFRASTRUKTÚRA ÉS VERSENYKÉPESSÉG MAGYARORSZÁGON	195
Szalavetz Andrea EGY FELTÖREKVŐ, ÁM EGYÚTTAL A GAZDASÁG DUÁLIS JELLEGÉT IS MÉRSÉKELNI KÉPES SZEKTOR: A TUDÁSALAPÚ ÜZLETI SZOLGÁLTATÁSOK	213
Rechnitzer János A GAZDASÁG TÉRBELI SÚRÚSÓDÉSI PONTJAI	231
Varga Gyula MAGYARORSZÁG AGRÁRGAZDASÁGA ÉS A JÖVŐ KIHÍVÁSAI	254
Bíró Péter KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS VERSENYKÉPESSÉG	271
Papanek Gábor A NEMZETGAZDASÁGI ÉS A REGIONÁLIS FEJLESZTÉSEK TERVEZÉSÉNEK TAPASZTALATAI	289

Borsi Balázs – Vértés András – Viszt Erzsébet

MAGYARORSZÁG VERSENYKÉPESSÉGE: A 21. SZÁZAD KIHÍVÁSAI (Gazdaságstratégiai összefoglaló)*

A 21. században a gazdasági versenyképességet számos nem gazdasági tényező is lényegesen befolyásolja (biztonság, élhető ország, fenntartható környezet, hétköznapi kultúra, együttműködési készségek, kulturális tradíciók, szellemi nyitottság stb.). Az alábbi elemzés elsődlegesen a gazdasági tényezőkre koncentrál.

I. Helyzetértékelés

Gazdasági felzárkózás, teljesítmény

1.1. Magyarország a globalizálódó világban 1995–2005 között európai összehasonlításban jelentős versenyképesség-javulást ért el, s egyben megkezdte a felzárkózást az EU fejlett országaihoz. Az *egy főre jutó GDP* (vásárlóerő-paritáson) meghaladja az EU-átlag 60%-át, ezzel a tagállamok között a 20. helyet foglaljuk el. Az új csatlakozók közül a balti államok után a magyar felzárkózás üteme volt a leggyorsabb. Az ún. „lisszaboni folyamat” szempontjából a 10 csatlakozott ország közül Magyarország haladt a legdinamikusabban előre.

1. táblázat. A vásárlóerő-paritáson mért egy főre jutó GDP (EU25 = 100)

	1995	2000	2005
Csehország	70	64	73
Lengyelország	41	46	48
Magyarország	49	53	62
Szlovákia	44	48	54
Szlovénia	68	73	79

Forrás: Eurostat.

1995–2000 között Magyarország szinte minden versenyképességi szempontból kiugróan élenjáró volt a visegrádi országok** között. A magyar modell (korai politikai és gazdasági nyitás + gyors privatizáció, strukturális átalakítások és reformok + viszonylag olcsó, képzett, fegyelmezett és találékony munkaerő) lényegében sikeresnek bizonyult. Ugyanakkor 2000 óta – részben a más közép-európai országokban hozzánk képest később megkezdett reformok hatására, de részben a magyar gazdaság egészét befolyásoló lényeges új átalakítások hiánya, illetve a 2001–2003-as államháztartási túlköltekezés miatt – a magyar versenyképesség-javulás, felzárkózás és gazdasági fejlődés üteme egyaránt lassult. A különböző összesített versenyképességi rangsorokat (IMD World Competitiveness Yearbook, World Economic Forum, KPMG) a visegrádi orszá-

gok közül többnyire továbbra is Magyarország vezet, de már nem minden tényezőben állunk az élen.

Az elmúlt évtizedben legversenyképesebbnek bizonyult ágazatok: a gépipar, a távközlés, a logisztikai központok, a pénzügyi szolgáltatások és az ingatlanszektor. Lassan fejlődtek, gyenge versenyképességűek: a textilipar, a mezőgazdaság, a vasút, az egészségügy, az oktatás, a közigazgatás és a mikro-, illetve kisvállalkozások. A magyar gazdaság versenyképességi szempontból (is) nagyon differenciált, élesen fogalmazva: duális.

Termelési tényezők

1.2. A munkaerő versenyképessége eddig komoly előnynek számított, de a jövőt illetően számos kétely is megfogalmazódik. Egyszerre van túlképzés és alulképzés: a munkaképes korú alacsony képzettségűek aránya 18–20%, ez nagyon magas; kevés a középfokú szakképzettségű munkaerő; a felsőfokú képzés pedig egyre inkább álláskeresőket teremt. A PISA-felmérések szerint újratermeljük a problémákat.

Magyarországon a munkanélküliségi ráta nemzetközi mércével mérve alacsony (6–7%, az EU-átlag 10% körüli, a német 11% feletti, a szlovák, a lengyel, illetve a balti 15% feletti). Egyidejűleg rendkívül alacsony a foglalkoztatás is, ami egyfajta „csoda”. Mindkét adatban szerepet játszik, hogy a rendszerváltást követő gazdasági visszaesés idején nagyságrendileg fél-félmillió foglalkoztatott menekült be a nyugdíjrendszerbe, a háztartásokba (főleg nők), illetve kényszervállalkozásokba. Ez utóbbiak döntő többségében (500 ezer gazdasági szervezetben!) egyetlen főfoglalkozású sincs! Ezek a kényszervállalkozások nem bírják el az átlagos adóterheket, nem piacképesek, és többségében nem is tehetők azzá.

Nyilvánvaló: a valós munkanélküliség és a valós (szürkével együttes) foglalkoztatás is nagyobb a kimutatottnál. Ugyanakkor nálunk az EU-átlaghoz képest magas a munkával (fő- és mellékmunkával együtt) töltött idő, és alacsony a részmunkaidős foglalkoztatás. A közszolgáltatásban foglalkoztatottak aránya az elmúlt évtizedben nőtt, nemzetközi összehasonlításban magas (bár nem kiugróan).

A társadalom fontos törekvése a bérfelzárkózás az EU-hoz. Vásárlóerő-paritáson a lemaradásunk a béreket tekintve kissé nagyobb, mint a GDP terén. A 2001–2003. évi tapasztalatok azonban arra figyelmeztetnek: a túlzott sietség, a kiugró mértékű államilag generált reálbér-növekedés növeli a cégek költségeit, emellett költségvetési és fizetésimérleg-deficitet idéz elő, ami olyan állami lépéseket vált ki (adóemelés, kamatemelés, állami kiadások csökkentése), amely végső soron szintén a vállalkozások versenyképességét rontja.

13. A beruházások, a tőkeállomány dinamikusabban nőttek, mint a GDP (1996–2004 között több mint 7%-kal évente), tetemes hányaduk a külföldi tulajdonú vállalatokhoz köthető. Ezek 1990 és 2004 között mintegy 47 milliárd euró külföldi működő tőkét fektettek be Magyarországon, főleg a gépiparba, a kereskedelembe, a távközlésbe, az infokommunikációba, a logisztikába, a turizmusba, az ingatlan- és a pénzügyi szektorba. Azok a területek, amelyek vonzóak voltak a külföldi tőke számára, gyors fejlődés-

nek indultak. A feldolgozóiparban a külföldi működőtőke-befektetések jó része eleinte alacsony hozzáadott értékű tevékenységekre irányult (főleg alkatrész-összeszerelés), újabban egyre több, az adott vállalatcsoport tevékenysége szempontjából stratégiai jelentőségű befektetés valósul meg, számos kutató-fejlesztő részleg is idetelepült (GE, Ericsson, Knorr-Bremse, Audi, Nokia, Sanofi), miközben a munkaintenzív, alacsonyabb technológiai színvonalú termelés visszaszorul.

Komoly tőkehiányt jeleznek a kisebb vállalatok, a lakosság, s a kormányzati, illetve az önkormányzati szféra. A tőkeellátottság a mikrocégeknél az előző adatok ismeretében nyilván alacsony, de a valós gond a hazai kis- és középvállalkozások tőkeszegénysége. A bankok versengenek az ügyfelekért a hitelezésben, de a kisebb cégeknél gyakran hiányzik a megfelelő fejlesztési elgondolás és az önrész. A lakosság 2001 óta erőteljesen növeli (korábban minimális) eladósodását, főleg lakáscélra, autó és fogyasztási cikk vásárlására, de a kockázatok egyelőre nem haladják meg a nemzetközileg elfogadott mértékeket.

14. A rendszerváltás után a gazdasági visszaesés következtében az állam komoly tőkét vont ki a fizikai és nem fizikai infrastruktúrából. Az infrastruktúra állapota rendkívül vegyes: az energia- és vízszolgáltatás összességében megfelelő, nemzetközi összehasonlításban kedvező a mobil- és vezetékes telefonok elterjedtsége, ugyanakkor az út- és vasúthálózat színvonala, a csatornázottság nem kielégítő, kevés háztartásban van internet, a közszolgáltatások (orvosi ellátás, a kötelező óvodai-iskolai oktatás, a közigazgatás) színvonala gyenge és folyamatosan romlik.

15. A kutatás-fejlesztés és az innováció nem játszik elegendő húzó szerepet a gazdasági fejlődésben. A GDP arányában mért K+F ráfordítás a rendszerváltás óta nem tud kitörni az 1% körüli szintről. Ennél is nagyobb baj, hogy a kormányzati K+F szektor (egyetemek, akadémia) kutatásai elkülönülnek a valós gazdaságtól, nem töltik be azt a katalizátorszerepet, amelyet a fejlett országokban igen. Különösen kicsi a vállalati K+F. A fejlett EU-tagállamokkal való összevetésben az innovatív cégek aránya nagyon alacsony, kevés az itt kifejlesztett új, piacképes termék.

A magyar gazdaságban a 10 főnél többet foglalkoztató vállalatok körében hozzávetőleg négy és félezer innovatív vállalkozás található. Ez 17%-os arány, az Unió mutatója 44%.

Integráció és duális gazdaság

16. A magyar gazdaság számottevő része mélyen integrálódott az EU-ba és jól működik. A GDP-t 70%-ban a magángazdaság (ebből 47% hazai, 23% külföldi), 30%-ban a közösségi szféra állítja elő. Piaci szempontból mintegy 250 ezer valódi cég működik (a többi főleg adóelkerülés miatt jött létre, vagy a háztartások részeként funkcionál). Nagy különbségek vannak viszont egyfelől a mikro- és kisvállalatok, másfelől a közepes és nagy cégek között: utóbbiak a világ gazdaságra nyitottak, részt vesznek a nemzetközi hálózatokban, az értékláncok versenyében, ötvözik a magyar gazdaság versenyképességi előnyeit saját erősségeikkel (korszerű menedzsment, piacismeret, tőkeerő).

Ugyanakkor a kkv-szektor csak lassan zárkózik fel, kevésbé exportképes, alacsonyabb profitot ér el, fejlesztési forrásai csekélyek. Keveset fektetnek be a piacra jutásba, a humán erőforrásokba, nem jellemző rájuk a hosszabb távú, stratégiai gondolkodás. A kisvállalkozások bizonytalanok és bizalmatlanok, gyakran a létükért küzdenek. Előnyük viszont a rugalmasság, a mozgékonyosság. Van néhány ezt kihasználó pozitív kitérési példa.

Mivel a mikro- és kisvállalkozások sokan vannak, ugyanakkor helyzetük és perspektívájuk az átlagosnál sokkal kedvezőtlenebb, ezért a versenyképességről, illetve a magyar gazdaság fejlődési esélyeiről az üzleti szférában és a szélesebb közvéleményben kialakult kép sokkal pesszimistább, mint a valóság.

1.7. A mezőgazdaság versenyképessége – a politikai okokból vakvágányra futó agrár-rendszerátvitel miatt – az elmúlt 15 évben összességében folyamatosan romlott. Kis-számú kimagaslóan fejlett, a nemzetközi élelmiszer szintjén teljesítő gazdaság mellett a mezőgazdasági üzemek nagy többsége leszakadt mind technikai felszereltség, mind a munkaerő szakmai színvonalának tekintetében. Ezt a helyzetet konzerválja a középszintű integráló szervezetek hiánya – ami rontja a mezőgazdasági szervezetek piaci alkupozícióját –, továbbá a földforgalom befagyasztása, ami akadályozza a tőkebeáramlást. Az EU-csatlakozás kimozdítja a magyar mezőgazdaságot ebből a reformnélküli, vegetáló állapotból.

1.8. Az elmúlt 15 évben jelentősen megnöttek, s a nyugat-európainál nagyobbakká váltak a jövedelmi-vagyoni különbségek. Ez azt jelenti, hogy miközben a családok kb. 5%-a jól menő osztrák színvonalon él, a társadalom kb. 1/3-ának életszínvonalát még mindig nem haladja meg a 15 évvel ezelőttil (esetenként mélyen alatta van). Jelentősek a regionális különbségek is: Budapest és környékének átlagos életnévója eléri az EU-átlagot, ezzel szemben az észak-magyarországi régióé csak 40%-a annak (ez kb. Lettország átlagos szintje). A társadalmi-szociális kohézió gyenge.

1.9. A gazdaságot a rendszerátvitel óta lényegében a külföldi tőkével működő vállalatok dinamikus bővülő exportja húzza. Míg az elmúlt 15 évben a GDP másfélszeresére, addig a kivitel volumene négy és félszeresére nőtt, jobban, mint bármelyik visegrádi országé. Részesedésünk a német piacon jelentősen nőtt. 2000–2005 között viszont már a cseh, a lengyel és a szlovák export gyorsabban emelkedett a magyarénál. A termelékenység és a nemzetközi versenyképesség javulása rendkívüli módon koncentráliódik néhány feldolgozó-, főleg gépipari alágazatra: híradástechnika, irodagépek gyártása, villamos gépek gyártása, járműgyártás. Ezek a szektorok kiemelkedően exportképesek, míg más feldolgozóipari alágazatok összességében lemaradtak. Az EU-csatlakozás évében a magyar kivitel gyorsabban nőtt, mint a visegrádi országok átlaga, és az újonnan csatlakozott országokba irányuló magyar export gyorsabban bővült, mint az onnan származó behozatal. A magyar vállalkozások – az élelmiszerek kivételével – összességében piacot nyertek.

2. táblázat. Az export volumenének növekedése (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2000–2005
Csehország	120	114	106	110	122	113	219
Lengyelország	126	108	107	118	112	111	212
Magyarország	122	107	106	109	117	110*	192
Szlovákia	115	106	106	128	113	113	210
Szlovénia	113	107	107	104	113	108	165

* GKI előrejelzése.

Forrás: European Economy.

Az EU 15-országokban a gépek átlagosan az export 38%-át teszik ki. Magyarország esetében közel 60%-os ez az arány, nagyobb Németországnál (52%), a legmagasabb az Európai Unióban. A magyar gépexport évente kb. 2 milliárd euróval nagyobb, mint a gépimport.

A csúcstechnológiai exportnak igen magas az aránya az összes kivitelben (a világon a 23., magasabb, mint Hongkongé; az egyik legversenyképesebbnek tartott európai gazdaság – Finnország – high-tech exportjának 57%-ára képes a magyar ipar). De az ilyen összehasonlítások félrevezetőek is lehetnek: a finnakkal ellentétben Magyarországon a K+F és a high-tech export között csak kevés kapcsolódás van, mivel ezeknek az exporttermékeknek a döntő hányadát olyan külföldi vállalatok adják, amelyek kevés kutatás-fejlesztési ráfordítással járulnak hozzá a hazai K+F kiadásokhoz. Azt, hogy a high-tech export mennyire elszakadt a hazai K+F folyamatoktól, semmi nem jelzi jobban, mint hogy az üzleti szektor K+F-ének csaknem felét adó gyógyszeripar – amely nyilvánvalóan exportorientált – az összes hazai high-tech exportból csupán 4,3%-kal részesedett 2000-ben.

Szorosan együtt mozog a kivitellel a *behozatal*: ennek igen nagy része alkatrész, beépül az exportba. A kelletténél lassabban bővül az a versenyképes hazai beszállítói kör, amely alkalmas az import egy részének a kiváltására.

3. táblázat. Az import volumenének növekedése (%)

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2000–2005
Csehország	120	115	105	109	119	113	211
Lengyelország	122	95	104	110	111	112	164
Magyarország	120	104	105	110	115	109*	181
Szlovákia	113	112	105	114	115	114	198
Szlovénia	108	103	104	107	113	109	153

* GKI előrejelzése.

Forrás: European Economy.

1.10. Élénk a tőkeáramlás. Magyarország a régióban vezető szerepet tölt be mind az egy főre jutó beáramlott külföldi működő tőkét tekintve, mind pedig a tőkekivitelben. A külföldi cégek teljes tőkejüvedelmük növekvő hányadát (közel felét) újra befektetik Magyarországon. A tőkekivitelben a távközlési, a pénzügyi szolgáltató, a kőolajipari és az idegenforgalmi cégek jeleskednek.

Intézményi működés, kormányzás

1.11. A szélesen értelmezett kormányzati szektor igen rosszul működik. A politikai (hatalmi) szféra állandóan kormányzati–ellenzéki konfliktusokat kreál, ezzel kifejezetten nehezíti, gyakran ellehetetleníti a gazdaság valós fejlődési és versenyképességi problémáinak szakmai megoldását. Ez felnagyítja a társadalom (illetve egyes csoportok) amúgy is erős ellenállását minden mélyreható átalakítási kísérlettel szemben. Az államigazgatás állandó személyi és intézményi mozgásban van, miközben hatékonysága, érdemi koordinációja összességében nem javul. Az intézményi hálózat rendszerint hízik. Számos alrendszer (adó, társadalombiztosítás, betegellátás, társasági jogi ügyintézés, ingatlan-ügyintézés) bürokratikus. A regionális intézményrendszer kiépülése vontatottan halad, az önkormányzati rendszer szétaprózott, hatékonyan akadályoz, de valós döntési-pénzügyi önállósága nincs (pozitív példák a kistérségeknél tapasztalhatók).

A Világbank „Doing Business in 2005” adatbázisa intézményi vonatkozásban hasonlítja össze az országok versenyképességét. 22 európai országgal összevetve Magyarországon igen hosszú egy új vállalkozás elindításának időigénye, magas a költsége s a tőkeigénye (vagyis a bankbetétben a cégbejegyzés előtt kötelezően elhelyezendő összeg). A foglalkoztatás rugalmasságát mérő mutató szerint kedvezőbb a helyzet: Magyarország a mezőny első harmadában foglal helyet, együtt Szlovákiával, Cseh- és Lengyelországgal. Hosszú viszont az ingatlan-átruházás időigénye, magas a költsége. Kiugróan sok a hitelfelvételhez szükséges fedezet megszerzésének a költsége is. Rosszul állunk az adós-nyilvántartási rendszernek mind az információ tartalma, mind a lefedettsége tekintetében. Közepes a magyar helyzet a vállalkozások megszüntetésének időigénye vonatkozásában: itt 2 év kell ahhoz, míg pl. Szlovéniában 4, Szlovákiában 5 és Csehországban 10 év. Meg kell jegyezni azt is, hogy a vizsgált mérőszámok tekintetében az Egyesült Államok szinte valamennyi EU-tagországnál kedvezőbb mutatókkal rendelkezik.

Magyarország legfontosabb versenyhátránya: az állami–önkormányzati szektor alacsony hatékonyságú működése.

Pénzügyi tényezők

1.12. A GDP arányában számított teljes adóteher Magyarországon az EU átlaga körül van. Ugyanakkor a mienknél alacsonyabb az adóztatás több dél- és közép-európai tagországban. Lényeges eltérés az általános áfakulcs tekintetében van, illetve Szlovákia, Románia és Bulgária 16–24% közötti legfelső szja-kulcsot alkalmaz. A forgalmi adóban a különbség 2006-tól megszűnik, az említett alacsony szja-kulcs társadalmilag kifejezetten indokolatlan.

1.13. Hasonlóan az újonnan csatlakozott országokhoz és több régi EU-tagországhoz, Magyarország is jelentős államháztartási deficitel küzd, ami az utóbbi években jelentősen, de az ígértnél kevésbé és főleg egyszeri hatású intézkedések nyomán csökkent. A fiskális fegyelem erősítése elengedhetetlen. Az államadóság az utóbbi években kis-

mértékben, a GDP 52%-áról annak 57%-ára nőtt, ami nem kedvező. (Az EU 15 átlagos adósságszintje közel 70%, a mienkénél sokkal rosszabb.) A külső finanszírozási igény magas, a GDP 8–8,5%-a körüli, azonos az 1998–2000. évvel. Az emelkedő külföldi adósság finanszírozása történelmileg a legalacsonyabb euró-kamatfelárakkal történik. Magyarország hitelképességének nemzetközi megítélése az utóbbi időben ugyan kissé romlott, de a régióban így is a legjobbak közé tartozik.

1.14. A monetáris politika 2002 óta rendszeresen konfliktusba került a gazdaságpolitika egészével, ez főleg 2003-ban okozott súlyos zavarokat, azóta ez a probléma enyhült. A jegybank a szándékoltnál is erőteljesebben leszorította az inflációt (4% alá), de ennek áráként a forint erőteljesen felértékelődött az euróhoz képest, és a forintkamatok hosszabb ideje nominálisan és reálértelemben is a legmagasabbak a régióban. Ez lassítja a gazdasági növekedést és rontja a versenyképességet, leginkább a szolgáltatások és az élelmiszergazdaság terén.

II. Egy sikeres felzárkózási pálya makrokeretei

Kiindulópontok

2.1. A magyar gazdaság- és társadalompolitika mozgásterét az elkövetkező évtizedekben alapvetően meghatározza, hogy:

- a magyar gazdaság kis-közepes és nyitott gazdaság, számára a globalizáció adottság, melyet – kedvezőtlen hatásait mérsékelve – sikeresen ki kell használni, de attól eltekinteni vagy ellene küzdeni nem célszerű;
- Magyarország egy olyan Európai Unió része, amelynek az Egyesült Államokkal szemben komoly versenyképességi hátránya mutatkozik, s amelyet egy intézményi-működési válság ráz meg;
- a világ legdinamikusabb régiója a kelet-ázsiai térség (elsősorban Kína, India), de egy esetleges pénzügyi válság megszakíthatja ezt a folyamatot.

2.2. A legfontosabb figyelembe veendő globális gazdasági trendek:

- a tudás és tanulás szerepe felértékelődik: a sikeres fejlett gazdaságok (az USA, Finnország, Írország, Svédország) versenyképessége jórészt a tudásáramlásán és az új ismeretek intenzív kihasználásán alapszik;
- a sikeres feltörekvő gazdaságok (pl. a délkelet-ázsiai országok) óriási befektetéseket valósítanak meg az oktatásban;
- a fejlett országokban a munkában eltöltött évek száma kevesebb, mint a tanulással és a nyugdíjban eltöltött évek száma;
- az idősök aránya emelkedik, megnövekednek a követelmények az egészségügyi szolgáltatásokkal szemben, és felerősödnek a nyugdíjjal kapcsolatos problémák, nő a nyugdíjreformok iránti igény; ez a világon mindenhol államháztartási szerkezeti és egyensúlyi válsághoz vezet;
- növekszik az igény a szabadidő értelmes eltöltésére;

- egyre erősebbek a (széles értelemben vett) biztonság iránti igények;
- a fejlett országokban a feldolgozóipar és a szolgáltatások szorosan egymáshoz kapcsolódva fejlődnek, jellemző az egyre több szolgáltatás kapcsolódása a termékek előállításához.

23. Az EU átlagos fejlettségi szintje 75%-ának elérése Magyarország számára mintegy 15 éves folyamat. Ez a felzárkózás fontos állomása, hiszen így az EU jelenlegi átlagát (Németország vagy Nagy-Britannia jelenlegi szintjét) érnénk el.

Gazdaságfejlődési pálya

24. Az elkövetkező 15 év fő kérdése a felzárkózás folytatása. Ennek egyik alapvető feltétele az euróövezethez való csatlakozás, az ésszerűen legközelebbi időpontban.

Az euró bevezetése valamennyi gazdasági szereplő számára nagyobb stabilitást ad, élénkíti a működőtőke-beáramlást, s egyben csökkenti a tranzakciós költségeket is, így gyorsítja a gazdasági fejlődést. Magyar szempontból 2010 tűnik ideális időpontnak, de nem lehet kizárni azt sem, hogy nemzetközi okokból már 2009-ben célszerű csatlakoznunk az euróövezethez.

Ezért a gazdaságpolitika fő irányát 2010-ig *kettős cél* határozza meg:

- az ún. konvergenciaprogram,
- az EU-ból érkező támogatások minél hatékonyabb felhasználása.

A konvergenciaprogram a maastrichti kritériumok (az eurócsatlakozás) teljesítésének programja. A kritériumok közül az inflációs cél könnyen teljesíthetőnek látszik, s hasonló érvényes az árfolyam-stabilitásra: a forint árfolyamának a rövid távú spekulációkra visszavezethető kilengései mindig visszarendeződnek. Felmerül a forintnak az euró bevezetésekor érvényesülő átváltási árfolyama; ez várhatóan nem fog lényegesen eltérni az akkor érvényes árfolyamtól. Fő feladat az államháztartási hiány tartósan 3% alá csökkentése (ez automatikusan az államadósság/GDP-arány és a hosszú távú kamatszint mérséklődését is eredményezi). A 4%-os deficitből kiindulva azonban ehhez nem 1, hanem az eddigi egyszeri egyenlegjavító lépések tartós eszközökkel való helyettesítését is figyelembe véve legalább 2–3 százalékponttal kell mérsékelni a hiányt 2006–2008 között, ami nem egyszerű feladat. Ennek érdekében hozzá kell nyúlni az intézményrendszerhez (a közszolgálat egészében), mélyreható átalakításokat kell megkezdeni az államháztartás néhány fontos pontján.

Az EU-támogatások hatékony felhasználása a régiók és a kistérségek szerepének lényeges növelését, a központi államapparátus és a kis önkormányzatok döntési önállóságának mérséklését igényli. Az állam fejlesztési forrásait társfinanszírozásra kell koncentrálni.

25. Reális esély van arra, hogy – a fenti körülményeket jól kihasználó gazdaságpolitikával – a GDP növekedése 3,5–4,5% között legyen, évente 1–2 százalékponttal meghaladja az EU-átlagát. Egy ilyen pályán a reálbér és a fogyasztás évi 2–3%-kal nőhet, ami képes finanszírozni némi társadalmi kohéziót, bár nem hoz látványos, gyors eredményeket.

Pozitív példa Magyarország számára, hogy az EU átlagos egy főre jutó GDP-jét jelenleg legalább 20%-kal meghaladó 5 ország mindegyike kis-közepes méretű: Luxemburg, Írország, Dánia, Ausztria, Hollandia.

2.6. Az export növekedése a kereslet oldaláról lényegében az Európai Unió konjunktúrájának, kínálati oldalról pedig a nálunk termelő/szolgáltató nagyvállalatok teljesítményének a függvénye. Piaci részesedésünk további növekedésével számolunk. Ha érdemi lépések történnek a versenyképesség további javítása érdekében, akkor minden okunk megvan feltételezni, hogy a gyors gazdasági növekedés ellenére a gazdaság külső egyensúlya nem romlik. A külső finanszírozási igény hosszabb ideig a GDP 6–8%-a között marad, de ezt nagyobbbrészt tartós, nem adósságot képező források finanszírozzák.

2.7. A beruházások gyorsabb növekedését az ötszörösére növekvő uniós források erősítik, ezért igen lényeges a fejlesztési irányok megtervezése és a hatékony felhasználást segítő intézményrendszer gyors kiépítése. Évente 2–3 milliárd eurót lehet majd uniós forrásból fejlesztésre fordítani.

Ehhez további külföldi működőtőke-beáramlás társul. Számításaink szerint – megfelelő környezeti feltételek esetén – az elkövetkező évtizedben évi 2 milliárd euró külföldi működőtőke halmozódik fel a feldolgozóiparban, a logisztikában, az egészségügyben, az oktatásban, az ingatlanszektorban és a turizmusban.

Történelme során Magyarország soha nem volt olyan helyzetben, hogy évi 4–5 milliárd eurónyi külföldi fejlesztési forrásra számíthatott volna. Bűn lenne ezt az esélyt elszalasztani.

2.8. Magyarország konvergenciaprogramja évi 1–2%-os foglalkoztatásbővítést tűzött ki célul, ami a körülmények figyelembevételével nem tűnik reálisnak. A 2013-ig tartó időszakra évi átlagban 0,5–0,8%-os létszámdinamikával kalkulálva a foglalkoztatottak száma 200 ezer fővel, 4,2 millió körülire emelkedik. A 15–64 év közöttiek foglalkoztatási rátája várhatóan eléri a 60%-ot, ami kb. 10 százalékpontos javulás a 2003. évihez képest, de még mindig nem éri el az EU által 70%-ban (irreálisan magasan) meghatározott teljes foglalkoztatottságot. A foglalkoztatásban a termelő ágazatok létszámcsökkenése és a szolgáltató ágazatok létszámemelkedése érvényesül.

2.9. A fenti elvi gazdaságfejlesztési pálya akkor teljesíthető, ha a gazdaságpolitika a versenyképesség további javítására koncentrál:

- megkezdi és következetesen végigviszi az állami-önkormányzati működés átfogó modernizációját;
- a forrásokat egyfelől a hálózatos infrastruktúra, másfelől a tudás gazdaság fejlesztésére koncentrálja.

III. Ajánlások

3.1. Ahhoz, hogy a vázolt makrogazdasági pálya megvalósításával Magyarország valóban érdemben felzárkózzon, a szélesen értelmezett politika nagyon sokat tehet: 15

éves távlatban a gazdasági-társadalmi modernizációnak kell prioritást adni. Ehhez természetesen a társadalom széles rétegeinek egyetértése szükséges.

3.2. Nem előfeltétel, de lényeges segítő körülmény lenne, ha a politikai és hatalmi centrumok között társadalmi szerződés rögzítené 2020-ig azokat az elveket és fő stratégiai teendőket, amelyek kormányváltásoktól függetlenül érvényesülnek.

Ezen elvek és teendők kiterjednének (i) a felzárkózásra, ezen belül különösen az első 5 évben teljesítendő konvergenciaprogramra, (ii) az állami-önkormányzati szektor átalakításának és megreformálásának fő elveire, (iii) a fizikai és a szellemi infrastruktúra fejlesztésének legfontosabb irányaira.

3.3. Mindenek előtt közigazgatási-önkormányzati reformra, a szubszidiaritás európai elvének érvényesítésére van szükség. Ez egyszerre jelent decentralizációt (a központi költségvetésből) és centralizációt (az egyes települési önkormányzatokból), amelynek eredményeként a kistérségek és a régiók valódi gazdasági-pénzügyi döntési központokká válnak. Lényeges:

- olyan törvények megalkotása, amelyek meghatározzák a kistérségek és a régiók tényleges mozgásterét;
- a saját bevételi források (adók, adójellegű bevételek) feletti szabad rendelkezés, de úgy, hogy annak teljes felelősségét, kockázatát is a régiók (kistérségek) viselik;
- a normatív költségvetési finanszírozás megszüntetése;
- a hatalmas mértékben megnövekedő uniós fejlesztési források egységes központi elvek és szabályozás alapján egy jól működő decentralizált intézményrendszer keretében történő felhasználása;
- a központi kormányzat csak stratégiai ügyekben dönt, ennek megfelelően összevonható és karcsúsítható.

Ezáltal a valódi helyi problémák megoldása kerül előtérbe, a regionális döntések depolitizálódnak, jobban érvényesül a hatékonyság és a felelősség.

3.4. Az oktatási rendszer modernizálásával összefüggő legfontosabb versenyképességi szempontok a következők:

- meg kell állítani a kontraszelekciót a pedagógusi/oktatói pályán;
- előtérbe kell helyezni a problémamegoldó képességeknek, az intelligenciának, a kommunikációs, együttműködési, kapcsolati, üzleti készségeknek a fejlesztését;
- alacsony szintű tanulásra (olvasás, írás, számolás) fejlesztésére, és nem az ismeretek befűlésére kell helyezni a hangsúlyt;
- középfokon kiemelten kell oktatni az idegen nyelveket és fejleszteni a számítástechnikai készségeket;
- a középfokú szakképzés olyan rugalmas rendszerét érdemes kiépíteni, amely képes a gazdaság gyorsan változó igényeit követni;
- a felsőoktatásban (a hallgatói létszám már elfogadott jelentős csökkentésén túl) az állami kör teljes ingyenességét meg kell szüntetni, az üzleti szektort az eddigieknél lényegesen jobban be kell vonni, miközben a felsőoktatás a kutatásból is nagyobb szerepet kell hogy vállaljon;

– az egész oktatási rendszernek az élethosszig tanulás, a folyamatos önképzés, átképzés igényét, az ehhez szükséges egyéni aktivitást kell sugározni.

3.6. Szükséges a K+F nagyobb és intézményes támogatása. Az erre várhatóan megszereshető uniós források lehető legnagyobb mértékű kihasználását biztosító stratégiát célszerű érvényesíteni.

3.5. Az egészségügyi rendszer átalakítása a rendszerváltás óta napirenden van. Megkezdhetetlen a biztosítási elv érvényesítése, illetve a rászorultsági fokozatok kialakítása. Szét kell választani a szociálpolitikát és az egészségügyet, nagyobb teret indokolt biztosítani az öngondoskodás intézményrendszerének. A magántőke bevonása – szigorú jogi szabályozás mellett – kedvező pályára állíthatja az ágazatot, de ehhez a finanszírozás rendszerébe kell integrálni az amortizáció elszámolását.

3.7. A verseny erősítése további piaci liberalizációt és deregulációt igényel, beleértve az adminisztráció egyszerűsítését és a bürokrácia csökkentését:

- szisztematikus piacelemzések alapján konkrét liberalizációs lépéseket célszerű kidolgozni;
- csökkenteni kell a vállalkozások indításával és megszüntetésével kapcsolatos bürokratikus akadályokat, illetve a költség- és időigényt;
- olyan csódtörvényre van szükség, amely gyors ügymenetet kényszerít ki, és nem akadályozza az újrakezdést;
- a munkaerőpiac rugalmasságára tekintettel könnyíteni kell a szabályokon;
- az ingatlanpiac likviditását fel kell lendíteni az ügyintézés hatékonyabbá tételével és a költségek leszorításával;
- az adónyilvántartás rendszerét érdemben meg kell újítani;
- a részvénytársasági működés egyes befektetővédelmi elemeit érdemes tovább igazítani a nemzetközi gyakorlathoz;
- a szerződéses kapcsolatok érvényesítésére érdemes hatékonyabb jogérvényesítési lehetőségeket kiépíteni.

3.8. A 21. század infrastruktúrájának, a számítógépes és internetes hálózatoknak a fejlesztése elsőrendű fontosságú. Kormányzati eszközökkel elsősorban a hozzáférési lehetőségeket célszerű javítani, illetve gyorsítani indokolt a közcélú felhasználás elterjedését.

3.9. Az EU-támogatásokból óriási összeget lehet fordítani a közlekedési infrastruktúra fejlesztésére, ezzel az üzleti és a foglalkoztatási migráció segítésére.

3.10. Az EU-csatlakozást követően a versenyképességet lényegesen befolyásolja a pályázati pénzek felhasználásáról gondoskodni hivatott intézményi rendszer hatékonysága, korrupciómentes működése.

3.11. Az EU-csatlakozás nyomán élesedő versenyhelyzet, az erőteljesen növekvő és a korábitól eltérő struktúrájú támogatási rendszer kimozdítja a mezőgazdaság alkal-

mazkodóképes részét az eddigi negatív fejlődési pályáról és megindítja a felzárkózás útján, különösen 2008 után, amikor megszűnik a földforgalomra vonatkozó derogáció. Ennek eredménye a szervezeti koncentráció növekedése és a mezőgazdasági vállalkozások további differenciálódása lesz. A piacra termelő mezőgazdaság foglalkoztatási képessége csökken. A falusi lakosság helyben történő megélhetéséhez vidékfejlesztési és öko-szociális programok jelenthetnek megoldást.

3.12. A határon túli kapcsolatokat új intézményi alapokra kell helyezni. Befektetői szempontból Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, és bizonyos mértékig Szlovénia (illetve regionális szempontból Burgenland is) egy hajóban eveznek. Az országok és eurorégiók közötti koordináció jelentősen javíthatja a magyar versenypozíciót.

Jegyzetek

- * Az alábbi elemzés a Miniszterelnöki Hivatal és a Magyar Tudományos Akadémia együttműködése keretében szervezett, Ágh Attila által irányított *Magyarország 2015* projekt Versenyképességi munkacsoportjában eddig végzett kutatások eredményeit foglalja röviden össze.
- ** Visegrádi országok: Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia.

Akar László

AZ EURÓ BEVEZETÉSÉNEK FELTÉTELEI, FOLYAMATA ÉS HATÁSAI A VERSENYKÉPESSÉGRE

Az euró bevezetése nyilvánvaló előnyöket jelent a bevezetést követő időszakra nézve. Ezen előnyök egyik fontos eleme az ország versenyképességére gyakorolt pozitív hatás, hiszen a valutakockázatok és az átváltási költségek megszűnése kedvezően érinti a tőkebeáramlást, a hazai fejlesztések megvalósulását. Ugyanakkor az euróhoz, illetve egészen pontosan a Gazdasági és Monetáris Unióhoz (GMU) vezető út, a felvételi követelményekhez való alkalmazkodás már egyáltalán nem tekinthető problémamentesnek. A meghirdetett követelményekhez való alkalmazkodás során ugyanis különböző gazdaságpolitikai szempontok és maguk a követelmények is részben ütköznek. Ez is magyarázza, hogy a csatlakozási céldátum eddig már többszörösen halasztásra került, és sajnálatos módon a nemzeti konvergenciaprogramok éves előirányzatainak teljesítése eddig még nem sikerült.

A GMU-hoz eddig csatlakozó országok tapasztalatai nyilván értékesek, ugyanakkor ezek az országok – Görögország kivételével – a sok tekintetben sajátos indulási hullám keretében váltak az eurózóna részeivé. (A kezdetben kimaradó 3 EU-tagország viszont továbbra sem kíván belépni.) A magyar alkalmazkodás körülményei az ő példájuktól némileg eltérőek. Így pl. az alkalmazkodási folyamat által kiváltott reakciók (pl. a lakossági nettó megtakarítások változása, vagy az euroizáció spontán előrehaladása) aligha vezethetőek le pusztán a nemzetközi tapasztalatokból.

A magyar eurócsatlakozás megvalósítása bonyolult gazdaságpolitikai és kormányzati lépéssorozat eredményeként lehetséges. *Ugyanakkor az eddigi halogatás és a késlekedéssel járó, egyre növekvő kockázatok most már sürgetik a folyamat mielőbbi végigvitelét.*

1. A magyar gazdaság eurócsatlakozási kritériummal érintett jellemzői és a költségvetési hiányon kívüli követelmények elérésének mozgástere

A GMU-csatlakozás kritériumait tekintve az államháztartás hiányával, az államháztartás eladósodottságával, az inflációval, a hosszú távú állampapírkamattal és az árfolyam-ingadozással indokolt foglalkozni. A további felvételi kritériumok teljesítése nyilvánvalóan nem okozhat problémát, illetve ezek nem gazdaságpolitikai jellegűek.

a) Az államháztartás 2005. évi, a GDP-hez mérten 6,1%-os várható hiánya fenntart-hatatlanul magas, több mint 3 százalékponttal nagyobb a maastrichti kritériumnál.

Ennek a feltételnek a teljesítése jelenti messze a legnagyobb problémát. (Ezzel a későbbiekben külön foglalkozunk.)

b) Az államháztartás eladósodottsága 2005 végén – az ESA-95 metodika szerint – a GDP mintegy 57–58%-át éri el. Ez látszólag megfelel a kritériumnak. (A második pillérben felhalmozódott nyugdíjpénztári megtakarítások nélkül számítva azonban már nem, márpedig a következő években ezt a korrekciót egyre nagyobb arányban már nem lehet figyelembe venni.) A kritérium esetleges túllépése sem jelent azonban igazi gondot, mivel ez is elfogadható, ha a csökkenési tendencia a belépés után fennáll. Márpedig 3% alatti folyó deficit és 4%-os gazdasági növekedés mellett ez a tendencia biztosra vehető.

c) Az infláció 2005 végére még meghaladja a maastrichti határértéket, de már csak mintegy 1 százalékpontos nagyságrenddel. Az áfacsökkentés a várakozások szerint 2006-ban már a megfelelést eredményezi, s 2007–2008-ban is megvalósul az árstabilitás (a 3% alatti infláció). A kritérium pontos teljesítése ezért – részben egyszeri lépésekkel – valószínűleg nem okoz megoldhatatlan feladatot.

Az „euróvezeti csatlakozástörténelem” legmagasabb inflációjával Görögország rendelkezett: egy évvel a referencia-időszak előtt még 2 százalékponttal volt magasabb az infláció, s 3 évvel a referencia-időszak előtt a különbség több mint 5 százalékpont volt. A „görög-pálya” egyben azt is tartalmazza, hogy a referencia-időszak előtti évben igen jelentős mértékű mesterséges árcsökkenés történt (adócsökkentés, árszabályozás és informális alku).

d) A hosszú lejáratú állampapírok hozama az elmúlt 1–1,5 évben igen viharosan változott, de jelenleg már csak kevéssel haladja meg a kritérium előírását, ami 2 százalékpontos többletet enged meg az EU-szinthez képest.

A hosszú lejáratú hozamok alakulására jelentős mértékben hatnak a külföldi befektetők törekvései és várakozásai. Az eddigi euróvezeti csatlakozásokból az a tapasztalat szűrhető le, hogy a befektetők várakozásai segítenek a hozamok csökkenésében, és ez feltételezhetően Magyarországon is érvényesülni fog.

A közösségen belül a kamatkonvergencia erős, de a kritériumok szerint meghatározott eltérési lehetőség igen jelentős. Ennek ellenére az euró bevezetése óta az euróövezeten kívüli EU-tagországok sem tértek el 2 százalékpontnyi mértékben az euróvezeti átlagtól. Ez a jelenség azzal függ össze, hogy a hosszú távú hozamok alakulása az infláció, az árfolyam és a költségvetési hiány alakulásának függvénye. A várható inflációs kilátások befolyásolják főképp a hosszú távú hozamok szintjének alakulását, az árfolyamváltozások és a költségvetés helyzete pedig elsősorban rövid távú ingadozásokat okozhatnak.

Magyarország stabilabb költségvetéssel és a mérséklődő infláció időszakában bizonyosan teljesíteni tudja a kamatkonvergencia-kritériumot (ez 2002 tavaszán néhány hónapig már sikerült is). Érdemes felhívni a figyelmet azonban arra, hogy a rövid lejáratú kamatokban huzamosabb ideig az euróvezetet jellemzőnél magasabb kamat lehet Magyarországon, ami főként a pénzüpiaci bizonytalanságokból fakadhat. (Ez a különbség azonban nyilvánvalóan jóval kisebb lesz a jelenleg rendkívüli okokból következően érvényesülőnél.)

e) A Gazdasági és Monetáris Unióba belépni kívánó országoknak a konvergenciafolyamat keretében legalább két évet el kell tölteniük az ERM-2 árfolyamrendszerben. Az ERM-2 rendszerben való részvétel mellett a konvergencia további feltétele az árfolyam-stabilitás, azaz az árfolyamot a központi paritás körüli normál ingadozási sávban (ez jelenleg $\pm 15\%$), sőt esetleg azon belüli szűkebb tartományban kell tartani súlyos feszültségek, azaz jelentős intervenció és a sávközép leértékelése nélkül. Az árfolyam euróval szembeni stabilitásának értékelése elméletileg annak a vizsgálatára koncentrál, hogy a piaci árfolyam milyen messze helyezkedett el a központi paritástól. Az árfolyam erős sávszél felé történő elmozdulását kedvezőbben bírálják el, mint a gyenge irányba történő mozgást. Elképzelhető, hogy az ERM-2-be való belépéskor aszimmetrikus sávszéleket fognak kívánatosként meghatározni, gyenge irányban 2,25%-os, erős irányban pedig 15%-os értékkel. Ez minősülhet a széles sávon belüli nemzeti kérdésnek, de a standardnál szűkebb sávnak is. Mindkettő az ERM-2 rendszerben részt vevő országok és az EKB közötti megállapodás tárgya.¹ Közös megállapodáson nyugvó szűk intervenció sávot az eddigi gyakorlat szerint csak a konvergenciafolyamat vége felé lehetett alkalmazni. (Dánia például $\pm 2,25\%$ -os intervenció sávval vesz részt az ERM-2-ben.)

Az intervenció sáv nagysága nem szerepel az árfolyam-stabilitás értékelési szempontjai között. A súlyos feszültség megállapításához a piaci árfolyamnak a központi paritástól való eltéréseit, a szóban forgó ország és az eurózóna rövid lejáratú kamatlábai közötti különbségeket, valamint a devizapiaci intervencióknak az árfolyam fenntartásában játszott szerepét vizsgálják.

A közgazdasági elméletek tanításai és a megvalósult árfolyamrendszerek elemzése arra engednek következtetni, hogy nincs olyan árfolyamrendszer, amely teljes mértékben alkalmas egy világgazdaságra nyitott kis ország devizája elleni támadások kivédésére, és a viszonylagos árfolyam-stabilitás biztosítására. Az árfolyamrendszer megválasztásában Magyarország számára nincs számottevő mozgástér. A legfontosabb, hogy az árfolyamrendszer nem függetleníthető a monetáris politikától, azon belül a jegybanki kamatlábpolitikától. Ebből az következik, hogy pl. a 2003. januári felértékelődésre, illetve a júniusi és november–decemberi leértékelődésre játszó spekulációkhoz hasonló támadások, illetve a közép- és kelet-európai régió és az azt alkotó országok némelyike megítélésében bekövetkezett árfolyamhatások végleges kiiktatása érdekében Magyarországnak minél előbb célszerű csatlakoznia a Gazdasági és Monetáris Unióhoz.

Természetesen igaz, hogy a spekulációs támadások oka nem kizárólag az árfolyamrendszer. Magyarország esetében a leglényegesebb *gazdasági egyensúlyhiány* a fizetési mérleg deficitje és e mögött az államháztartás hiánya és a lakosság alacsony nettó megtakarítása. A spekulációs támadások alapját képező egyensúlytalanságok megszüntetéséhez jellegében ugyanazoknak a követelményeknek kell megfelelni, mint a GMU-hoz való csatlakozáshoz.

A jelenlegi magyar és az ERM-2 szerinti árfolyamrendszer között két különbség van. Az egyik az, hogy a jelenlegi rendszerben a központi paritást (az intervenció sáv közepét, amely jelenleg 1 euró = 282,36 Ft) a Magyar Nemzeti Bank és a kormány nem az Európai Központi Bankkal és az Ecofinnel együttműködve, hanem egyedülállóan határozta meg. A másik különbség az, hogy az intervenció sáv szélein az MNB egyedül interveniál, azaz semmilyen esetben sem támaszkodhat az EKB támogatására. Az in-

tervenció sáv mindkét árfolyamrendszerben $\pm 15\%$ a központi paritás körül. (Az azonosságok miatt tekinthető a magyar árfolyamrendszer „kvázi ERM-2” rezsimnek.)

Azt is érdemes hangsúlyozni, hogy az árfolyam-stabilitási kritérium pontos kidolgozására az ERM-2-ben még nem került sor. A jelenlegi meghatározás szerint a magyarországi árfolyamrendszer megfelel az ERM-2 elveinek, a sávközép közös meghatározása lehet a legnagyobb változás az övezetbe való belépéskor. Ha azonban bármikor leértékelés történik, a 2 éves mérési időszak ettől számítva újra kezdődik.

A korábban csatlakozott országok esetében az árfolyam-ingadozások mértékének változását először időszaki átlagokkal vizsgálták, s az akkor legerősebb valuta, a márka ingadozásaihoz viszonyították.

Az EU jelenlegi döntései nem teszik kikerülhetővé az ERM-2 rendszerben való, legalább 2 éves részvételt, illetve nem engedélyezik az euró egyoldalú átvételét (ami pl. a potenciálisan tag Horvátországnál részben már megvalósult).

Sajátos ellentmondás keletkezik azáltal, hogy egyes kevésbé fejlett, de potenciálisan EU- és GMU-tag európai országok csendben egyoldalúan az eurót teszik fő valutájukká, a középső fejlettségi kategóriába tartozó új EU-tagországok az ún. valutatanács intézményéből ugyancsak viszonylag könnyen juthatnak el az euróövezetbe, míg a legfejlettebb új tagországok csak igen nehéz árfolyam-ingadozási szabályok teljesítése után lehetnek a GMU tagjai.

Az ERM-2-be való belépés az eddigiekhez képest csak annyiban jelent magyar kockázatot, hogy a középárfolyam elmozdulhat, és ezt a továbbiakban már csak az EU intézményeivel együtt lehetséges megváltoztatni.

Ha a középárfolyam a jelenlegihez közeli (pl. 280 forint/euró), akkor nincs érdemi változás. Egy ilyen árfolyamot azonban nem lehet alátámasztani a mostani piaci folyamatokkal, lehet viszont hivatkozni a mesterségesen magas tartott kamatok árfolyamot deformáló hatásaira, illetve a fizetési mérleg hiányára, az egyensúlyi árfolyamot közelítő egyes számításokra.

Ha azonban a középárfolyam a jelenlegi piaci értékek közelében alakul (pl. 250 forint/euró), akkor meggyőző költségvetési konszolidáció mellett csak a korábbiaktól lényegesen eltérő jegybanki kamatpolitika mellett válhat elkerülhetővé a forint esetleges, a konvergencia sikeres előrehaladása melletti túlzott megerősödése (hiszen a beavatkozási kényszert jelentő legerősebb árfolyam ekkor a mai 240 Ft helyett csak 212,50 Ft lenne).

Az ERM-2 csatlakozás önmagában is bizalomerősítő lépés lehet. Az ebbe való belépés 2007 tavaszán esedékes 2010-es GMU csatlakozás esetén.

Az államháztartási és az inflációs kritériumokkal szemben ugyanakkor az ERM-2 szabályrendszer alkalmazásának nincs igazi közgazdasági indokoltsága. A megkívánt követelménynek egyébként maga az euró sem tudott eleget tenni a dollárhoz képesti árfolyammozgásai során. A megfelelő átváltási árfolyamot az ERM-2 mechanizmusban való több mint 2 éves tesztelés nélkül is meg lehetne határozni.

2. A nemzetközi tapasztalatokból adódó fő következtetések

A nemzetközi tapasztalatokból kiemelhető néhány fontos tanulság a következő:

a) Az euró bevezetésének egyik leglényegesebb *kérdése a nemzeti valuta konverziós árfolyamának a meghatározása*. Ehhez első lépésként azt döntenek el, hogy a szóban forgó ország milyen központi paritás mellett lép be az ERM-2 árfolyamrendszerbe.

E kérdéssel kapcsolatban igen tanulságos néhány Magyarországhoz hasonló méretű ország tapasztalata.

Görögország 1998-ban alulértékelt sávközép mellett csatlakozott az ERM-2-höz. Az ERM-2-ben eltöltött idő alatt a görög valuta fokozatosan felértékelődött az euróval szemben. Ilyen körülmények között a felértékelődés növekedési veszteségek nélkül mozdította elő az infláció mérséklését. Ezzel a megoldással a leértékelődési nyomásnak, illetve spekulációnak is elejét vették, illetve csökkentették a valószínűségét. (Ennek a megközelítésnek felelne meg pl. az ERM-2 belépésnél a jelenlegivel megegyező magyar sávközép alkalmazása.)

Az euró bevezetése előtt a versenyképességi szempontokat szem előtt tartva Finnországban, Írországban és Portugáliában mindent megtettek annak érdekében, hogy a konverziós rátát ne túlértékelt árfolyamon rögzítsék. E három ország a versenyképesség fenntartásának szem előtt tartásával *kerülte nemzeti valutája* dezinflációs célú nominális *felértékelődését*. A reálárfolyamok alakulását tekintve elsősorban az egységnyi munkaerőköltség-alapú felértékelődést kívánták megakadályozni, miközben a fogyasztóiár-alapú felértékelődést esetenként megengedték.

A hasonló országok tapasztalata mindenképpen arra int, hogy *érdemes elkerülni a forint túlzott felértékelődésére alapozott alkalmazkodási stratégiát*.

b) A GMU jelenlegi tagországainak felkészülését az is támogatta, hogy a nagycsoportos csatlakozás miatt a nemzeti politikai vezetések bizonyos mértékig nemzeti büszkeség kérdésévé tették a maastrichti kritériumok teljesítését (Igaz, nemzeti motívumok miatt döntött három ország a kívülmaradás mellett is.) Az egymást követő kormányok a konvergencia szempontját fontosabbnak tartották, mint a belső politikai rivalizálást, főképp azután, hogy eldöntötték az euró bevezetésének időpontját. A Gazdasági és Monetáris Unióhoz vezető konvergenciakritériumok teljesítése során a kulcskérdés mindenütt az államháztartási hiány mérséklése volt, ami viszonylag rövid idő alatt pozitív változásokat eredményezett más területeken, így a kamatlábak és az árfolyam körében is.

c) A gazdaságpolitikai célrendszeren belül a fizetési mérleg korlátozó szerepének a jelentősége enyhül. Ez különösen fontos Magyarország számára, hiszen a hiány 2005-ben a GDP 7,3%-a körül alakul.

A Nizzai Szerződés 121. cikke (1) bekezdése értelmében az Európai Bizottság és az EKB jelentései a konvergenciafolyamatról egyéb tényezők mellett tekintetbe veszik a folyó fizetési mérlegek helyzetét és alakulásukat is, ez azonban a kifejezetten puha szempontok közé tartozik.

Portugália esetében például a folyó fizetési mérleg GDP-hez viszonyított aránya az 1997. évi 5,7%-ról 1998-ban 6,9%-ra, 1999-ben 8,5%-ra, 2000-ben 10,9%-ra nőtt, 2001-ben 9,4%-ot, 2002-ben 7,1%-ot tett ki. Az eurózónához történt 1999. évi csatlakozás után a korábbi alacsony szintről számottevő mértékben emelkedett. Hasonlóan magas volt Görögország fizetésimérleg-hiánya is, 6,3 és 7% közötti. Ez első megközelítésben arra utal, hogy a Gazdasági és Monetáris Unió reménybeli és tényleges tagjaként az egyes országok nagyobb GDP-arányos folyó fizetésimérleg-hiányt engedhetnek meg maguknak, azaz a gazdasági növekedés külső egyensúlyi korlátai is mérséklődnek, illetve eltűnnek.

Magyarország számára ebből az a következtetés adódik, hogy a belátható időn belül történő, hiteles konvergenciaprogram szerinti GMU-csatlakozás esetén a gazdasági növekedés külső egyensúlyi korlátja felpuhul. A GMU-csatlakozás után pedig a magyar külkereskedelmi, illetve folyó fizetésimérleg-egyenleg az Európai Unió, illetve a Gazdasági és Monetáris Unió külkereskedelmi, illetve folyó fizetési mérlegének részévé válik, így az ország a korábbinál is nagyobb mértékű hiányt engedhet meg magának. Az eurózónán belüli kereskedelem speciális külkereskedelem, amely euróban kerül elszámolásra. Magyarország külkereskedelmi mérlege már ma is többletet mutat az Európai Unióval szemben, a deficit harmadik országokkal – az energiahordozó-import miatt Oroszországgal és az iparcikkimport miatt Kínával és több távol-keleti országgal – szemben áll fenn. A Gazdasági és Monetáris Unió tagjaként Magyarországnak az 1970-es és 1980-as évtized folyamataitól eltérően külső egyensúlyi okok miatt nem lesz szüksége a gazdasági növekedés visszafogására.

A folyó fizetési mérleg hiányát a GMU-csatlakozásig is a nem adósságeneráló külföldi működőtöke-beáramlással összevetve indokolt megítélni. A valódi problémát csak az adósságnöveléssel történő finanszírozás jelenti, de ennek megítélése is kevésbé szigorú a belátható időn belüli GMU-csatlakozás esetén. Közgazdasági szempontból pedig a szokásos aktuális árfolyamokon számított GDP-hez való viszonyítás helyett a vásárlóerő-paritáson számított GDP-hez való viszonyítás az indokoltabb.

d) A kamatkonvergencia fokozatosan élénkíti a hitelfelvételt és fékezi a megtakarításokat. A lakossági nettó megtakarítások szintje Magyarországon 2003-ban kritikus szintre, szinte 0-ra csökkent. Sokféle magyarázat született már erre, a legvalószínűbb a sok éven át elhalasztott kereslet, illetve a fogyasztói társadalommá való átalakulás, továbbá a lakásfinanszírozásban megnyílt kedvező lehetőségek. Azóta a nettó megtakarítási ráta emelkedett, de a kamatkonvergencia tendenciájában élénkíti a hitelfelvételt és kevésbé ösztönzi a pénzügyi megtakarításokat.

A pénzpiacok integráltságának következménye az is, hogy a kereskedelmi banki kamatok az eurózónában egymáshoz közeledtek. Ez nálunk is érvényesülni fog, ami mindenképpen hátrányosan hat majd a hazai megtakarítások alakulására, hiszen az átlagos kamatszint az európai átlaghoz közel álló, míg a magyar infláció várhatóan magasabb lesz. A magyar inflációhoz viszonyítva pedig a hitelkamatok még kedvezőbbé válnak.

e) Az euroizáció jelenleg is számottevő és várhatóan mindenképpen előrehalad. Ez szinte mindegyik újonnan csatlakozott országban megfigyelhető.

Az euró szerepének előretörése néhány területen már jelentős. Így a vállalati és lakossági hitelfelvételnél a devizahitelek alacsonyabb kamata vonzó a devizában való eladósodásra.

A banki betétek azonban olyan sajátos terület, ahol a devizák szerepe csökkent. Az utóbbi néhány évben igen jelentősen mérséklődött a lakosság devizaállománya, ma már főképp a „biztonság” érdekében tartják pénzüket a háztartások devizában, a rendkívül alacsony kamatok és a felértékelődő, magasabb kamatozású forint mérsékli az ezen befektetések iránti igényeket. Természetesen ez a folyamat akkor indul meg újra, ha a forint- és az eurókamatok között kicsi lesz a rés.

Az euróövezeti csatlakozás átárazza majd a hosszú lejáratú hitelek kamatozását, ez fontos könnyebbség lesz a háztartásoknak és a költségvetésnek. Bizonyára hosszú egyeztetési folyamat lesz a hitelek átárazása, amely számos gondot fog felvetni.

Az euroizáció másik jelentős területe az ingatlanfejlesztés, azon belül is az iroda- és raktárpia. Itt az árak, a bérleti díjak már hosszú ideje euróban kerülnek meghatározásra, s ez a gyakorlat esetenként a ténylegesen fizetett bérleti díjakra is érvényes lesz.

A turizmus esetében hasonló jelenség látható, a külföldiek miatt a hotelárak már-kában, majd euróban kerültek meghatározásra, s csak a beáramló turizmus szerepének visszaszorulásával és a belföldi turizmus előretörésével hangsúlyozódnak a forint-árak is. Az euroizáció elterjedését az is jelzi (de ez már a kötött devizagazdálkodás esetében is így volt), hogy a magán szállások is euróban határozzák meg a szobaárakat. Hasonlóképp, a turizmus által érintett területeken a kereskedelmi egységek euróban is közlik (átszámítják) áraikat (gyakran eléggé „egyéni” árfolyamon).

Amikor még a devizatörvény nem tette lehetővé, már akkor is számos vállalkozói szerződést (márkában) euróban kötöttek. Ez főképp az exportáló cégek, a nemzetközi vállalatoknak beszállító cégek esetében volt jellemző, s elsősorban az erőpozícióban levő szerződő fél kérésére alakult így. A folyamat, a teljes devizaliberalizáció után, érzékelhetően halad előre. Az eddigi EU-pályázatokat is euróban határozták meg, és várhatóan ez a pályázati lehetőségek kiszélesedésével tovább erősödik, bár egyes pályázatoknál az árfolyamkockázatot most az állam átvállalja.

Az internet, illetve az internetes vásárlások elterjedésével egyre gyakoribbak a könyvek, hangfelvételek, számítástechnikai programok internetes, devizával kiegyenlített vásárlásai.

A határ menti kereskedelem miatt az érintett háztartások jelentős része már most tudja, hogy hol s milyen terméket és szolgáltatást érdemes külföldön vásárolni, amely segíti az árak megismerését és a közeledését is.

Egyre terjed a kiskereskedelemben az euró elfogadása, és egyes szegmensekben az árak euróban való feltüntetése is.

Az euroizáció előrehaladása láthatólag megállíthatatlan. Mindez csökkenti a monetáris politika befolyásoló szerepét, hiszen a hazai kamatok változtatása már csak kevésbé tud hatni a beruházások szintjére (még leginkább a kis- és középvállalatoknál, a mezőgazdaságban és a lakásfinanszírozásnál – noha éppen ezeken a területeken az állami kamattámogatás is szerephez jut).

3. A lehetséges GMU-csatlakozási forgatókönyvek

Az újonnan csatlakozó országok számára nincs választás abban a kérdésben, hogy csatlakoznak-e a Gazdasági Monetáris Unióhoz (GMU), az viszont már a csatlakozó országokon múlik, hogy azt mikorra tervezik. Ehhez össze kell vetni a felkészülés terheit a csatlakozással szerezhető előnyökkel, s ezeket a hazai gazdaságpolitikai és politikai elgondolásokba beágyazva lehet meghatározni az adott országnak megfelelő távlatú beilleszkedési programot.

A Stabilitási és Növekedési Paktummal szemben a csatlakozó országok nézőpontjából a fő kifogás az, hogy az abban előírt gazdaságpolitikai kombináció az egyes országok szempontjából messze nem optimális. Ez is magyarázhatja a 3 régi tagország konzekvens távolmaradását. Így a hosszú távon egyensúlyban lévő (sőt többletet létrehozó) államháztartási egyenlegre való törekvés gátolja a közepesen fejlett országok költségvetésből finanszírozott beruházásainak növelését, ezáltal a reálkonvergenciát. (A GMU-csatlakozáskor a maastrichti követelmény igazság szerint még nem a kiegyensúlyozott, hanem csak a 3% alatti hiány.) A monetáris politikával szembeni fő kifogás az, hogy az Európai Központi Bank 2 százalékos körüli inflációs célja túlságosan szigorú, nincs összhangban a GMU-országok jelentős részének adottságaival, gátolja a gazdasági növekedést, egyes tagországokban erősíti a deflációs irányzatokat. A szigorú pénzügyi politika különösen olyan időszakban növekedés-visszafogó hatású, amikor az euró erős a főbb devizákkal szemben.

Mindebből az a következtetés is levonható volna, hogy Magyarországnak nem kell siettetnie a GMU-hoz történő csatlakozást. Ugyanakkor azonban az ország helyzetének más szempontból történő elemzése alapján ettől gyökeresen eltérő következtetésre indokolt jutni.

– A liberalizált devizagazdálkodást folytató, a világgazdaságra nyitott kis országok devizái nagyságrendi összefüggések miatt különösen alkalmas célpontok spekulációs támadásokra. A lehetséges árfolyamrendszerek elemzése arra enged következtetni, hogy nincs olyan árfolyamrendszer, amely teljes mértékben alkalmas egy világgazdaságra nyitott kis ország devizája elleni támadás kivédésére és a viszonylagos árfolyam-stabilitás biztosítására. Ez az euróvezetethez való gyorsabb csatlakozást indokolja.

– Magyarország *folyó fizetési mérlegének hiánya* meglehetősen magas. A klasszikus gazdaságpolitikai felfogás szerint ennek csökkentése érdekében az államháztartási hiány jelentős mérséklésére, a belső kereslet korlátozására lenne szükség. Paradox módon a közeli eurócsatlakozás, a fizetésimérleg-korlát gyengülése valószínűleg kisebb kiigazítást tesz szükségessé, mint a csatlakozás belátható időn kívülre helyezése.

– *A lakossági hitelállomány* piacgazdaságokban szokásos GDP-hányadra való *felnövése* hosszabb távon – a teljesen liberalizált tőkepiacon, az EU tagjaként – elkerülhetetlen, de már rövid távon is csak helyel-közzel, még leginkább a jövedelmek által behatárolt hitelfelvételi kapacitás révén fékezhető. Az ebből fakadó, a fizetési mérleg hiányában megjelenő kockázatok kezelésére csak az euró gyors átvétele jelenthet biztos megoldást (noha maga az átmeneti időszak is súlyosbíthatja a problémát, ezért is indokolt ennek a lerövidítése).

A csatlakozás időpontjának meghatározása ugyanakkor a politikai szférában meghozandó döntés. A 2006-os választások után – 2006 második felétől 2008-ig – ideális a

helyzet az alkalmazkodás végrehajtására. A 2010-es újabb választások előtt kerülhetne ekkor bevezetésre az euró, amely soha nem látott stabilitást kínál a gazdaságnak és erősíti a növekedést. Ellene vehető a más országokban tapasztalt kerekítési infláció jelentkezése, illetve az összemérhetőbbé váló jövedelmek által kiváltott, nem feltétlenül mindenben kedvező társadalmi fogadtatás, de ezek nem jelentenek igazi gondot. (A kerekítési infláció eltűzött, emellett erre készülni lehet, az euró terjedése és a turizmus miatt pedig a jövedelmek ma már eléggé áttekinthetőek euróban is.)

A politikai és a közgazdasági viták középpontjába ugyanakkor nem önmagában a GMU-csatlakozás vagy a feltételeknek való megfelelés időzítését, hanem a fenntartható fejlődést és a GMU-ba való belépést egyaránt lehetővé tevő alkalmazkodási folyamat gyors, de túlzott veszteségeket elkerülő megvalósítását célszerű állítani.

A magyar gazdaságpolitika fő törekvései nem önmagában a GMU-csatlakozás szándékából vezethetőek le. A fő cél egy dinamikus és egyensúlyi szempontból megfelelő növekedési pálya követése, amely a versenyképes gazdaságon, a foglalkoztatás bővülésén, az EU-csatlakozás adta lehetőségek maximális kihasználásán alapul. A GMU-csatlakozás mint e fő törekvés megvalósításának egyik jelentős eszköze kerül a napirendre. Abban a szakértők között jellemzően egyetértés van, hogy az eurózónában Magyarország fejlődési lehetőségei jobbak, mint azon kívül. Ugyanakkor a GMU-hoz vezető út negatív hatásokkal, veszteségekkel is járhat, miközben a hosszúra nyúló alkalmazkodás is extra – egyre növekvő – kockázatokat hordoz.

A GMU-csatlakozás időzítésére vonatkozóan két markánsan eltérő forgatókönyv adódik. A kulcskérdés az államháztartási hiányra vonatkozó megfelelés időzítése. Ezek közül a kívánatosnak és valószínűbbnek tartott fő változat a követelményeknek való 2008. évi megfelelés. Emellett nem kívánatos, de elképzelhető lehetőségként érdemes említeni egy távoli jövőbe (2013–2014-re) kitolt megfelelés esetét is. (A tényleges GMU-tagság a költségvetési megfelelést követő második év elejétől lehetséges.)

a) *A 2008-as költségvetési megfelelés* következik az eddigi konvergenciaprogram céljából. A változat jól illeszkedik a politikai ciklushoz, és mentes az önkormányzati egyenleg kilengésének várható problémájától is.

Ebben az esetben némi késéssel lehet számítani a piac kedvező reakciójára, de ennek a költségvetési kamatkiadásokban is megjelenő támogató hatása lesz. A költségvetési hiány leszorítása lényegében hozza magával az államadósság csökkenését, a kamatok, az infláció mérséklődését, az árfolyam megfelelő szinten maradását, azaz a többi feltétel teljesítését.

b) *A 2010 utáni megfelelés* lényegében a saját lábón való megállás, és jelentős eséllyel a sokáig elhúzódó bizonytalan pénzügyi konszolidáció stratégiáját jelenti. Ebben az esetben az infláció akár 4–5%-os szinten is maradhat, és a kamatok távolodása következik be az EU-referencia értékétől. A kulcskérdés a fizetési mérleg hiánya, és ezzel összefüggésben a lakossági nettó megtakarítások alakulása. Ezek és az ún. konvergencia-befektetők várható negatív reakciói az államháztartás hiányának akár gyors leszorítását és a belső kereslet újabb korlátozását is kikényszeríthetik. Ezt a helyzetet akár a változat bejelentése is kiválthatja. Ebben a változatban az árfolyam jelentős volatilitása elkerülhetetlen.

4. A 2008-as megfeleléshez tartozó gazdasági pálya, különös tekintettel az államháztartásra

A *gazdasági növekedés* a következő években várhatóan – elsősorban a javuló külső konjunktúra hatására – fokozatosan gyorsul. Üteme *éves átlagban 4% körül lesz.*

A dinamikus gazdasági növekedést főleg a világgazdasági élénkülés és a befektetők által végrehajtott térbeli átcsoportosítás hatására jó szerkezetben bővülő gépipari export, ezzel is összefüggésben a beruházások gyarapodása eredményezi, miközben a fogyasztás növekedési üteme az elmúlt évekhez képest mérsékelt maradt. A folyamatot az EU-források gyorsuló beáramlása is támogatja, igaz, némileg fékezi a kibontakozó költségvetési konszolidáció. A magyar gazdaság továbbra is az EU átlagánál legalább 2 százalékponttal gyorsabb növekedésre lesz képes, mindenekelőtt – hacsak versenyképességét a további túlzott béremelkedés, illetve felértékelődés nem rontja – tőkevonzó-képességének javulása, az EU-ban működő tevékenységek olcsóbb hazai elvégezhetősége révén. E folyamat része lesz az egész régió átlagosnál gyorsabb, multinacionális cégek és beszállítóik által szervezett fejlődésének.

A gazdasági egyensúly javul. Az államháztartási deficit számottevően csökken. A folyó fizetési mérleg hiánya a GDP százalékában alig változik. A külföldi adósságállomány nominálisan emelkedik, de a GDP-hez mérten ugyancsak mérséklődik. Érvényesül az árstabilitás.

A nemzetgazdasági szintű munkatermelékenység átlagosan évi 3,2–3,5%-kal nő. *A foglalkoztatottak száma évi 0,5–1%-kal emelkedik.* A foglalkoztatottság szerkezetének lassú módosulása folytatódik. A munkanélküliség összességében a jelenlegi szinten marad.

2006-ban az áfacsökkenés hatására, *2007–2008-ra pedig* már „természetes módon is” *elérhető a 3% alatti infláció.*

A beruházások terén mind az üzleti szféra, mind az állam fejlesztései esetében *évente több mint 10%-os ütem valószínű.*

Az üzleti szférában a szükséges tőke fő forrása a hazai vállalkozások (ideértve a részben vagy teljesen külföldi tulajdonban levőket is) saját belső felhalmozása lesz. A következő években a konjunktúra javulása és a bérek teljesítményeknél lassúbb növekedése erősíteni fogja a vállalkozások felhalmozási képességét. Egyes állami intézkedések szintén javítják a cégek pénzügyi lehetőségeit.

A hitelhez jutás terén különösebb nehézségek nem várhatók. Bővülni fognak és a biztonságosan jól jövedelmező befektetésekhez mindenképpen rendelkezésre fognak állni a (jelentős részben külföldi eredetű) banki hitelek. Számos vállalkozás fejlesztéséhez állami támogatások és uniós források is biztosíthatóak lesznek. Az intézményi befektetők közül a biztosítók díjtartalékai a bankok tovább-hitelezéséhez számottevő forrást fognak jelenteni, s a nyugdíjpénztárak befektethető alapjai is gyorsan növekednek. Több tényező a külföldiek működő tőke befektetéseinek növekedése irányába fog hatni. Ilyen a világgazdaság élénkülése, számos, a fejlettebb országokban már nem gazdaságos tevékenység Magyarországra telepítése, a munkaerő még most is viszonylag alacsony ára, az ország szolgáltatási és kutatás-fejlesztési lehetőségei stb. Másfelől a folyamatot több tényező hátráltatja. Ilyen az európai élénkülés lassúsága, az EU-országok tőke kivételének belpolitikai gátjai, hazánk tőkevonzó képességének

számos negatív eleme, a tőkebefogadásra kész és képes EU-hoz csatlakozó és más (kelet-európai és távol-keleti) országok részéről várható konkurencia. A tényezők mérlegelése nyomán összességében Magyarország tőkevonzó-képességének némi javulását, a bruttó beáramlás mértékének növekedését valószínűsítjük. Ugyanakkor a hazai vállalkozások is folytatják külföldi terjeszkedésüket.

A lakosság jövedelme az előző évekenél mérsékeltebben nő. A nemzetgazdaságban *a reálkereset éves átlagban mintegy 3%-kal emelkedik* (ha megvalósul a gazdaság 4%-os növekedési üteme). *A lakosság fogyasztásának dinamikája 2006–2008-ban 2,5–3% lesz.*

A GKI Rt. 2005. őszi előrejelzése szerint 2005-ben az ESA-95 szerinti *államháztartási hiány* (a nyugdíjreform hatásával korrigálva) a GDP mintegy 6,1%-a lesz. E hiány kialakulásában azonban a GDP legalább 1%-át elérő mértékben egyszeri kiadások (az autópálya-építés később államháztartáson kívülre helyezhető tevékenysége) játszik szerepet, igaz, később a kitelepítésből származó könnyebbség egy része az emiatt növekvő folyó kiadások révén elvész. Emellett gyakorlatilag 2008-ra nem 3%-os, hanem a GDP 2,7%-át jelentő hiánycélt indokolt kitűzni (egyrészt a biztos teljesítés, másrészt a mutató strukturális deficitnek megfelelő átszámítása miatt). Mindezekon kívül figyelembe kell venni, hogy 2008-ig egyrészt változik a kötelező nyugdíjpénztárakban felhalmozódó többlet beszámíthatósága (–0,9 százalékpont), viszont reálisan várható megtakarítás a kamatkidadásokban a csökkenő kamatok miatt (0,8 százalékpont). Mindehhez pedig hozzájön a bejelentett adócsökkentési program hatása (kb. –2,2 százalékpont). Összegezve az előzőeket, a *2008-as hiánycéltől való távolság érdemi mutatója 2005 végén a GDP 4,5–5%-a körüli összeg lehet, szemben a látszólag adódó mintegy 3 százalékponttal.*

A már említett tényezők fennmaradása miatt 2008 és 2010 között is jelentkezik további alkalmazkodási kényszer, igaz, ennek mértéke évi átlagban a korábbi 1,6 százalékponttól 1 százalékpontra mérséklődik.

1. táblázat. Távolság az államháztartási kritérium teljesítésétől (a GDP százalékában)

	2005–2008	2005–2010
Adócsökkentés	–2,2	–3,5
Egyenlegjavulás	–3,4	–4,0
Kitelepített kiadások	0,9	0,7
Kamatkiadások változása	0,8	1,5
Nyugdíjreform hatás számítása	–0,9	–1,5
Összesen	–4,8	–6,8

Forrás: GKI Rt. becslése

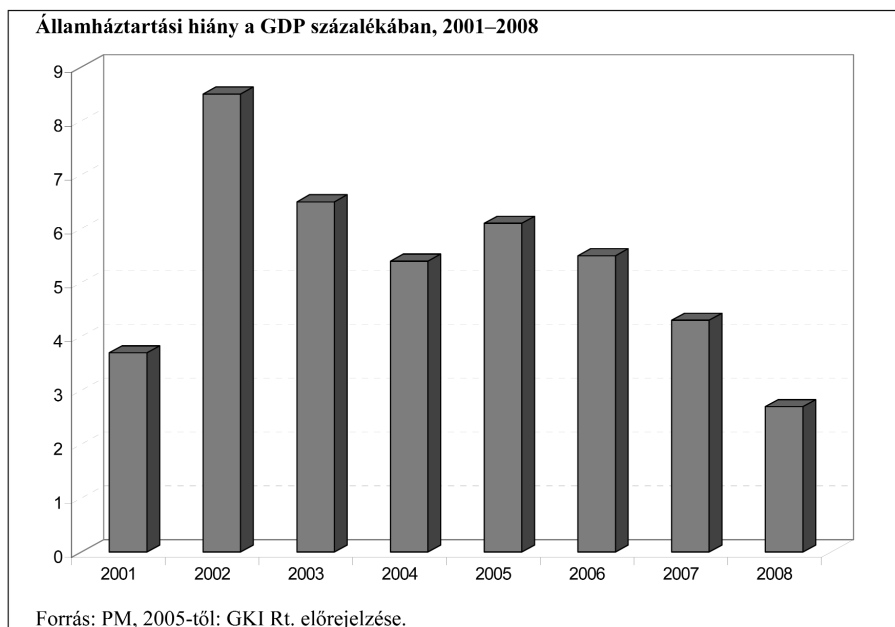
2006–2008 között az egyensúlyjavulás a választásokat követően indul meg, és 2007-től válik jelentőssé. Így az átlagos éves hiány ebben az időszakban 4,1% körül lesz, de a 2008. évi hiány már 3% alá kerül. Ezzel 2008-ban teljesülnek a GMU-tagsághoz szükséges kritériumok.

2. táblázat. Államháztartási hiány a GDP százalékában, 2001–2008 (ESA-95 szerint, a nyugdíjpénztárak hatásával korrigálva a Stabilitási és Növekedési Paktum alkalmazásakor érvényes módszer szerint)

2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
3,7	8,5	6,5	5,4	6,1	5,5	4,3	2,7

Forrás: PM, 2005-től: GKI Rt. előrejelzése

A kormány 2005 decemberében új konvergenciaprogramot fogad el, amely várhatóan a GKI Rt. előrejelzésében szereplőhöz hasonló pályát tartalmaz.

A közterheket tekintve (a törvénybe foglalt ötéves adómódosításokat figyelembe véve) az szja-adótábla és annak jövedelemhatárai fokozatosan egyre racionálisabbá válnak, és mérséklődnek a munkáltatók társadalombiztosítási (és nyereségadó) terhei. Megszűnik az egészségügyi hozzájárulás és az iparűzési adó, valószínűleg teljesen új önkormányzati adórendszer jön létre (az ingatlanadót is ideértve). Ugyanakkor a programhoz képest várhatóan több kiegészítő, jellemzően a bevételeket növelő intézkedés is történik. Emelkedhetnek az egészségbiztosítás egyéni terhei, és az áfakulcsok 19–20%-os szinten (az 5%-os kulcs fennmaradása mellett) egységessé válnak.

Az államháztartás kiadásai körében a folyó kiadásokat tekintve komoly takarékoság várható. A következő három évben a GDP várhatóan (átlagosan évi 4% körüli reálnövekedés és 3%-os infláció mellett) folyó áron mintegy 23%-kal emelkedik. Ez azt jelenti, hogy ha a kívánatos kiadáscsökkentés az elsődleges folyó kiadásoknál valósul meg, a jelenlegi (2005. évi) kiadási szint nominálisan legfeljebb mintegy 7%-kal nőhet, a kiadások reálértékének pedig valamelyest mérséklődnie kell.

Az államháztartás kiadásainak közgazdasági osztályozás szerinti csoportosítása és a mai helyzetet megelőző négy évben bekövetkezett elmozdulások vizsgálata jelzi a változtatási lehetőségeket.

Az államháztartás folyó kiadásainak több mint a felét a pénzügyi transzferok adják. Ennek mintegy 80%-a a háztartásokra irányul (nyugdíjak, családi pótlékok, szociális támogatások, gyógyszer-támogatások stb.), a másik 20% a vállalkozásokat illeti meg. (E kiadások kiugró aránya jelzi, hogy a konszolidáció nem kerülheti meg a transzferok felülvizsgálatát.)

3. táblázat. Az államháztartás kiadásai közgazdasági osztályozás szerint (milliárd forint)

	2001	2005	2005/2001 (százalék)
Támogatások	2916	4551	156
Személyi kiadások	1156	1960	170
Dologi kiadások	992	1488	150
Kamatok	720	885	123
Folyó kiadások	5785	8899	154
Nem folyó kiadások	985	1237	126
Összes kiadás	6770	10 136	150

Forrás: PM 2001. évi zárszámadás, 2005. évi költségvetési törvényjavaslat.

A személyi kiadásokra az összes folyó kiadás mintegy 22%-a jut, ennek több mint fele azonban közteherként visszafolyik az államháztartásba. Az itteni foglalkoztatás csökkenése más szociális kiadások növekedését eredményezné. Ezért a létszámcsökkenés egyenlegjavító hatása messze nem akkora, mint ami a bruttó számból feltételezhető lenne. Ugyanakkor az áruk és szolgáltatások vásárlására fordított összeg a folyó kiadások mintegy 17%-át teszi ki. Ezért olyan létszámcsökkentés racionális, amely ezeknél az ún. dologi kiadásoknál is lényeges megtakarításokkal jár.

Mindebből következően nominálisan lényegében csak a nyugdíjkiadások és néhány kapcsolódó szociális kiadás, továbbá az egészségügyi kiadások emelkedhetnek. Az ezeken felüli nominális kiadást növekedésekre összességében nem, illetve egyes tételeknél csak a reformok eredményeképpen lehetővé váló átcsoportosítások révén lehet mód (a reálkiadásoknak pedig lényegesen csökkenteniük kell). A racionalizálás szempontjából a legesélyesebb áttörési területek az önkormányzati gazdálkodás, a közigazgatás kiadásai és egyes transzferok lehetnek, de az oktatás területén is nyílik mód – a tanulói létszám csökkenése miatt – megtakarítások elérésére.

A közszférában nem létszámcsökkentési, hanem intézménycsökkentési programokat célszerű előkészíteni. Így a takarékoság érdekében elsősorban az intézményi struktúrát indokolt felülvizsgálni, és ennek nyomán egész intézményeket kellene megszüntetni, illetve az újragondolt feladatok ellátását kevesebb intézménnyel volna szükséges megvalósítani.

A nyugdíjak egyrészt az érvényes indexálási szabályok szerint növekednek, másrészt viszont befejeződik a 13. havi nyugdíj fokozatos bevezetése. Emellett esetleg további korrekciókra is sor kerül. Mindez azt jelenti, hogy a reálnyugdíjak emelkedése közelíti a reálbérek növekedési ütemét.

Az időszak első felében a PPP, illetve más hasonló programok révén az államháztartás jelentősen mentesül az infrastruktúra-fejlesztés hatalmas finanszírozási terhei alól. Az időszak második felében azonban már jelentkeznek ennek kiadási többletei, miközben az EU-programok felfutásával összefüggő jelentős társfinanszírozási igénynövekedés beszűkíti a nem EU-programokkal kapcsolatos felhalmozási kiadások lehetőségeit.

A kamatkiadások az adósságállomány lassuló ütemű, de jelentős növekedése és a csökkenő kamatlábak mellett lényegében stagnálnak.

Az előre jelzett pálya követése esetén az államadósság – az EU által jóváhagyott, a kötelező nyugdíjpénztári állományokat is figyelembe vevő módszertan szerint – a GDP arányában a négy év alatt végig 60% alatt marad.

2006–2008-ban a jövedelemközponosítás – az ötéves adóprogramban időarányosan tervezettnél kevésbé, de – mérséklődik. Mivel az államháztartás kiadásai a GDP-nél jóval lassabban emelkednek, a jövedelem-újraelosztás jelentősen csökken.

Ha a gazdaságpolitikában a második, későbbi eurócsatlakozást jelentő változat érvényesül, akkor az adócsökkentés valószínűleg viszonylag nagyobb lehet (és jórészt elmaradnak a bevételnövelő intézkedések), miközben a folyó kiadások emelkedése dinamikusabb marad. Csak kevésbé történnek átcsoportosító jellegű lépések (hiszen reformok nélkül, a jelenlegi szerkezetben erre kevesebb lehetőség nyílik). A lazább, csak finoman szigorodó költségvetés ára azonban egyrészt a magasabb adósságfinanszírozási költség, az adósságállomány (GDP-hez képest 60% fölé) emelkedése és a makrogazdasági kockázatok megnövekedése. Ez viszont néhány éves távlatban átcaphat az alapváltozatnál figyelembe vettnél is szigorúbb és gyorsabb költségvetési kiigazításba.

5. Az euró bevezetésének hatásai a versenyképességre

Az euró bevezetése a térségünkben zajló gazdasági verseny egyik fontos tényezője. A legújabb fejlemények alapján úgy tűnik, hogy 2010-re az eurózóna tagjai lesznek jó eséllyel az újonnan felvett EU-tagországok Lengyelország, és esetleg Magyarország kivételével. Ha Magyarország elmulasztja ezt a dátumot, akkor belső okból valószínűleg legkorábban 2013–2016 között lehet újra reális lehetőség számára a GMU-csatlakozásra. Ez azt jelentené, hogy jó néhány évig kellene együtt élni a nemzeti valutából adódó nem csekély versenyhátrányokkal. Mindez befektetésekben, foglalkoztatásban és növekedésben kimutatható hátrányokat jelentene.

A következmények azonban még súlyosabbak is lehetnek. Mivel nálunk – ellentétben Lengyelországgal – a magas államháztartási hiány magas fizetésimérleg-hiánnyal együtt jelentkezik (aminek legfeljebb csak a felét finanszírozza a működő tőke beáramlása), ez a helyzet sebezhetővé teszi a nemzeti valutát. A nemzetközi likviditás szűkülése, az amerikai kamatok további emelkedése, a kockázatvállalási hajlandóság változása könnyen a forint komolyabb leértékelődéséhez vezethet (az ezzel járó nagyobb inflációt, magasabb kamatokat és kényszerű költségvetési megszorításokat váltva ki). Márpedig egy ilyen kényszerű kiigazítás következményeiben igen kedvezőtlen lenne a hazai vállalkozások számára is, ami legalábbis rövid és középtávon versenyképességükre is negatív hatással lenne.

Így a versenyképesség szempontja egyértelműen az államháztartási konszolidáció mielőbbi megvalósítását indokolja, még akkor is, ha emiatt a tervezett adócsökkentés csak lassabban mehet végbe.

Jegyzet

- 1 European Central Bank: Policy position of the Governing Council of the European Central Bank on exchange rate issues relating to the acceding countries, December 2003.

Chikán Attila – Czakó Erzsébet – Lesi Mária

ÁLLAMI SZEREPVÁLLALÁS A VÁLLALATOK VERSENYKÉPESSÉGE NÉZŐPONTJÁBÓL

Bevezetés

A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Versenyképesség Kutató Központ által 2004 márciusa és júniusa között lebonyolított felmérése alapján áttekintést nyújt arról, hogy a megkérdezett vállalatok vezetői hogyan vélekednek vállalatuk és az állam egyes működési területeinek kapcsolatáról. Egy, a gyorsjelentésben (Chikán–Czakó–Zoltayné Paprika, 2004) szereplőnél részletesebb elemzésre vállalkoztunk ebben a tanulmányban, aminek legfőbb indoka, hogy a gyorsjelentésekben ismertetett első eredmények immár harmadik alkalommal¹ nyújtanak lesújtó véleményt az állam gazdasági szerepvállalásáról és a vállalati versenyképességre gyakorolt hatásairól.

Az irodalomjegyzékben felsoroljuk azokat a kutatásunk során született tanulmányokat is, amelyekre elsősorban támaszkodtunk (András–Czakó, 2005; Czakó, 2005; Lesi, 2005a).

1. Vállalati versenyképesség és állami szerepvállalás – az elemzés koncepcionális kerete

1.1. Nemzetgazdasági és vállalati versenyképesség – mit értünk alatta?

Már az 1995-ös *Versenyben a világgal* c. kutatási program indításakor szükségét éreztük annak, hogy megfogalmazzuk, mit is értünk a versenyképesség fogalma alatt. Az utóbbi években mind gyakrabban használt „versenyképes” jelző és „versenyképesség” főnév további ösztönzést jelentett arra, hogy a versenyképesség-fogalmunkat tovább pontosítsuk. A Kutató Központ jelenlegi versenyképesség-felfogása szorosan kapcsolódik az 1995-ben megfogalmazotthoz, amit azonban továbbfejlesztettünk a 2004-ben újraindított kutatási program számára, az időközben megismert újabb, hazai és nemzetközi versenyképesség-definíciók, illetve -megközelítések² alapján. Az alábbi definíciókat Chikán Attila³ fogalmazta meg 2004 májusában azzal a céllal, hogy e definíciók a kutatási program során az egyes kutatási projektek és azok témái számára egy egységes vonatkoztatási keretet jelentsenek.

A *nemzetgazdaság versenyképessége* alatt a következőket értjük:

a nemzetgazdaságnak az a képessége, hogy egy nemzetgazdaság úgy tud létrehozni, felhasználni, illetve a globális verseny keretei között értékesíteni termékeket és szolgáltatásokat, hogy

közben saját termelési tényezőinek hozadéka, s ezzel párhuzamosan állampolgárainak jóléte fenntartható módon növekszik. Ezen versenyképesség feltétele az erőforrások termelékenységnövekedésének elősegítése a vállalatok és más intézmények hatékonyságának növekedését biztosító feltételek folyamatos fenntartása útján.

Ez a definíció az 1995-ös változatot két módon gazdagította: az egyik a globális verseny, a másik pedig a versenyképesség céljának beemelése. Ez utóbbi rámutat a versenyképesség eszközjellegére társadalmi kontextusban: a versenyképességnek hozzá kell járulnia az állampolgárok jólétének növekedéséhez. A definíció folytatásaként a megvalósulás feltétele szerepel. Ez a kitétel integrálja a versenyképességi definícióban erőteljesen hangsúlyozott termelékenység növekedést, amelyről azt állítja, hogy az a gazdaság meghatározó szereplőinek (ez nem csak a vállalatokat jelenti!) hatékonyságnövekedése nyomán érhető el. Impliciten e feltétel azt is magában foglalja, hogy ez a magatartás meghatározott feltételek teremtésével ösztönözhető, amely a kormányzati politikák és eszközök terepuma is.

Ez a nemzetgazdasági versenyképesség-definíció olyan közgazdaságtani definíció, amely figyelembe veszi, hogy a gazdaság a társadalom egyik alrendszere, aminek megvannak a maga törvény- és szabályszerűségei. Magában foglalja továbbá azt a sajátosságot, hogy globális gazdaságban újra kell gondolni a nemzetgazdaságok szerepét, és hogy a termelési tényezők megújíthatók és megújítandók. A definícióban szereplő versenyképességi feltétel megfogalmazása igyekszik összekapcsolni a makrogazdasági termelékenységet a mikroszféra (iparágak és vállalatok) teljesítményével. A megfogalmazott definíció olyan „meta-definíciónak” tekinthető, amelyik magában foglalja mind a két szint meghatározó elemeit, és lehetőséget teremt a versenyképesség makro- és mikroszintű kutatására, valamint kutatási eredmények alapján lehetőséggel kecsegtet olyan makrogazdasági részrendszerekre ható javaslatok megfogalmazására, amelyek elősegíthetik, illetve kikényszeríthetik a vállalatok eredményesebb működését.

A *vállalati^A versenyképesség definíció* jelentős módosításra került a jelenlegi kutatási fázisban. Felfogásunkban a

vállalati versenyképesség a vállalatnak azon képessége, hogy a társadalmi felelősség normáinak betartása mellett tartósan tud olyan termékeket és szolgáltatásokat kínálni a fogyasztóknak, amelyeket azok a versenytársak termékeinél (szolgáltatásainál) inkább hajlandók a vállalat számára nyereséget biztosító feltételek mellett megfizetni. Ezen versenyképesség feltétele, hogy a vállalat legyen képes a környezeti és a vállalaton belüli változások érzékelésére és az ezekhez való alkalmazkodásra, a versenytársakénál tartósan kedvezőbb piaci versenykritériumok teljesítésével.

A vállalati versenyképesség megfogalmazásánál a korábbi megközelítéshez viszonyítva új elem, hogy a vállalatokat olyan társadalmi képződményeknek is tekintjük, amelyeknek a fennálló társadalmi normákhoz alkalmazkodniuk kell. A másik új elem a vállalatok nyereséges működésére vonatkozó kitétel. A vállalati versenyképesség a piaci verseny feltételei közepette dől el, ahol a vállalat termékei versenyeznek. A vállalati versenyképesség definícióban megfogalmazott feltétel arra mutat rá, hogy a versenyképesség fenntartása folyamatos alkalmazkodást követel, és a legfőbb alkalmazkodási (viszonyítási) pontot a termékpiacokon keresztül meghatározandó versenytár-

sak jelentik. A definíciónak ezek az összetevői megteremtik a vállalati versenyképesség dekomponálásának lehetőségét: termék, vállalat és iparág/szektor; valamint további elemzési lehetőséget kínálnak éppúgy, mint ahogyan a legkurrensebb vállalatelméleti megközelítések alkalmazásának is teret nyitnak.

E két definíció tükrében értékelve a Kutató Központ tevékenységét, kutatási területünk a vállalatok versenyképességére és annak környezeti feltételeire irányul. Kutatásaink központi elemét a vállalati versenyképességi kérdőíves felmérések adják. Kérdőíves felméréseink egyedisége abból ered, hogy a vállalaton belüli, a vállalatok közötti és a vállalat és környezete közötti kapcsolatokról átfogóan és teljes körűen gyűjtünk információkat. Ezzel lehetővé válik, hogy a kérdőíveket kitöltő vállalatvezetők által deklarált célok és önértékelések tükrében értékeljük a belső működés konzisztenciáját, és a környezethez való viszonyulást.

1.2. Az elemzés kerete

A vállalati versenyképességi kérdőív kitöltésekor, gyakorlatilag az EU-csatlakozás hivatalos időszakában, 2004 tavaszán, a vállalatok a gazdálkodásukat meghatározó szabályozási környezetet, a versenyképességüket meghatározó gazdaságpolitikai változásokat és eseményeket értékelték, valamint tájékoztatást nyújtottak az állami intézményekhez fűződő egyéb (üzleti és befolyásolási) kapcsolataik jellemzőiről. A felmérés alapján képet kaphatunk arról is, hogy milyen kétoldali viszony fűzi a felmért szervezeteket a telephelyeik által érintett önkormányzatokhoz, valamint hogyan ítélik meg a különféle szakmai szervezetek szerepét, működését, miben látják jelentőségüket.

2. A minta jellemzői és a vállalati kategóriák kialakítása⁵

A Versenyképesség Kutató Központ által koordinált versenyképességi kutatássorozat 3. felmérésének lebonyolítására 2004 tavaszán került sor. A szervezetek kijelölése rétegzett mintavétel alapján történt: az 50 fő felett foglalkoztató, önálló jogi személyiséggel rendelkező cégek közül létszám szerinti és területi reprezentativitást figyelembe véve 1300 cég került a megkeresendő vállalatok listájára. 23 százalékos válaszadási ráta mellett végül 301 cégtől sikerült többségében értékelhető adatokat összegyűjteni. A mintába többségében közepes méretű, 50–249 fő közötti vállalatok kerültek (57,2%), a 250 fő feletti vállalkozások aránya 37,7%, valamint az eredeti szándék ellenére belekerült a mintába 15 db kisvállalkozás is, melyek létszáma 10 és 50 fő közötti.⁶ A létszám szerinti megoszlás alapján tehát jelentősen felülreprezentáltak a közepes és nagyvállalatok a mintában (a populációban a 10 fő feletti vállalkozásokat tekintve a közepes vállalatok aránya 16,6%, a nagyvállalatoké pedig 3,6%). A kutatóközpont munkatársai a felmérés lebonyolítása folyamán érvényben lévő szabályozás⁷ alapján alakítottak ki vállalati méretkategóriákat a létszám, árbevétel és mérlegfőösszeg figyelembevételével. (Wimmer–Csesznák, 2005) A következő elemzés során ezt az összetett méretváltozót használjuk fel, melynek alapján a mintában szerep-

lő vállalatok 24,3 százaléka sorolható a kis-, 41,9 százaléka a közepes, és 33,9 százaléka a nagyvállalati kategóriákba.

A minta vállalatainak gazdasági ágak szerinti összetétele leginkább a Magyarországon működő 50 fő feletti vállalkozások összetételéhez hasonlít. A 10 fő feletti vállalkozásokhoz viszonyítva az energiaszolgáltatást és közösségi szolgáltatást nyújtó cégek kevésbé, a feldolgozóipari vállalatok viszont erősen felülreprezentáltak a mintában (a cégek 51,2%-a a sokaságbeli 30%-kal szemben), míg az építőipari, kereskedelmi és szolgáltatási szektorokban tevékenykedők aránya a mintában alacsonyabb. (Lesi, 2005b) A következő táblázat bemutatja a minta vállalatainak fő tevékenység szerinti megoszlását.

1. táblázat. A minta vállalatainak gazdasági ágak szerinti megoszlása

Tevékenységekategória	Vállalatok száma	%
Mezőgazdaság	26	8,6%
Kitermelőipar	2	0,7%
Feldolgozóipar	154	51,2%
Energia szolgáltatás	21	7,0%
Építőipar	17	5,6%
Kereskedelem	29	9,6%
Szolgáltatás	40	13,3%
Közösségi szolgáltatás	12	4,0%
Összesen	301	100,0%

Tulajdonlás alapján 3 fő csoportba soroltuk a minta vállalatait aszerint, hogy milyen tulajdonostípus a meghatározó a vállalat tulajdonosi szerkezetében.⁸ Az ún. közösségi tulajdonú vállalatokhoz a többségében állami, állami vállalati és önkormányzati tulajdonú cégek tartoznak. A külföldi tulajdonosi kategória a külföldi pénzügyi és szakmai befektetők kezében lévő vállalatokra vonatkozik, míg a belföldi magántulajdonosi kategóriába a többségében belföldi pénzügyi befektetők, magánszemélyek, magánvállalatok, dolgozók, menedzserek és MRP-szervezetek által birtokolt részese-
désekkal rendelkező szervezetek kerültek. Az így végzett besorolás alapján a vállalatok 25,4 százaléka tartozik a többségében közösségi (76 vállalat), 21,3 százaléka, a külföldi (64 vállalat), és 53,2 százaléka (159 vállalat) a hazai magántulajdonú tulajdonosi kategóriákba. A kettős könyvelésű vállalatokról közölt KSH-kimutatás alapján a sokaság vállalatainak 0,9 százaléka tartozik a közösségi, 10,5 százaléka a külföldi, és 88,6 százaléka a belföldi magántulajdonosi kategóriába. (KSH, 2003) Bár a kettős könyvelésű vállalatok méret szerinti szerkezete nem teljesen összevethető a mintában szereplőkével (valószínűleg nagyobb arányban találhatók közöttük kisvállalatok), e szerint a sokasági jellemző szerint a mintában szereplő hazai magántulajdonban lévő vállalati kör nagy aránya ellenére sem tekinthető felülreprezentáltnak.

2. táblázat. A minta vállalatainak régiók szerinti megoszlása

Régió	Vállalatok száma	%
Közép-Magyarország	73	24,3%
Közép-Dunántúl	29	9,6%
Nyugat-Dunántúl	33	11,0%
Dél-Dunántúl	35	11,6%
Észak-Magyarország	27	9,0%
Észak-Alföld	55	18,3%
Dél-Alföld	49	16,3%
Összesen	301	100,0%

Régiók alapján a közép- és észak-magyarországi vállalatok szerepelnek kisebb arányban a mintában mint a sokaságban, az észak-alföldi, dél-alföldi és dél-dunántúli területek erősebben, a többi terület pedig enyhén felülreprezentáltak tekinthető.⁹

A tanulmányban a vállalatméret, meghatározó tulajdonosi típus, ágazat és területi elhelyezkedés szerinti kategóriák mellett a vállalatok válaszait export- és importtevékenységük fontossága, piaci stratégiai céljaik, és a környezeti változásokhoz való viszonyuk alapján vizsgáltuk. A megkérdezett cégek közel 40 százaléka kizárólag belföldi piacra értékesít, de csaknem 20 százalékuk jelentősebb, 40 százalék feletti exportbevétel-részesedést tudhat magáénak. A magas importarányal rendelkezők aránya kisebb, mint a nagy exportálóké, és a vállalatok majdnem fele egyáltalán nem importál. (3. táblázat.)

Jövőbeli piaci céljaik szerint a felmért cégek legtöbbször mérsékelt növekedésre törekszik, és nagy arányban vannak azok, akik piaci pozíciójukat szeretnék megtartani. A vállalatok 7,5 százaléka kíván agresszív növekedési stratégiát követni. (4. táblázat.)

3. táblázat. A minta megoszlása az export- és importtevékenység aránya szerint

	Vállalatok száma	%
Export árbevételen belüli részaránya		
0%	101	38,8%
10% alatt	43	16,5%
11%–40%	44	16,9%
41%–70%	24	9,2%
71%–100%	48	18,5%
Összesen	260	100,0%
Import beszerzésen belüli részaránya		
0%	117	48,0%
10% alatt	52	21,3%
11%–40%	32	13,1%
41%–70%	24	9,8%
71%–100%	19	7,8%
Összesen	244	100,0%

4. táblázat. A minta vállalatai piaci célok szerint

Piaci célok	Vállalatok száma	%
piaci pozíciók megtartása	86	29,5%
mérsékelt növekedés	184	63,0%
agresszív növekedés	22	7,5%
Összesen	292	100,0%

A változásokhoz való viszony alapján a vállalatok a következő táblázatban látható módon sorolták be magukat. Mint látható, nagyjából ugyanannyian vannak a mintában olyan szervezetek, amelyek nehezen vagy késve reagálnak a környezeti változásokra, mint ahányan általában felkészülnek rá, illetve még befolyásolni is képesek azokat.

5. táblázat. A vállalatok megoszlása a változásokhoz való viszony alapján

Változásokhoz való viszony, reakciók	Vállalatok száma	%
A változásokat nehezen követők	41	13,8%
A változásokra késve reagálók	110	36,9%
A változásokra felkészülők	111	37,2%
A változásokat befolyásolók	36	12,1%
Összesen	301	100,0%

A minta részletes leírása és a KSH-adatokkal való összehasonlítás alapján a minta karaktere a következőkben foglalható össze: alapvetően a fejletlenebb régiók közepméretű vállalataira jellemzők megállapításaink, amelyek gazdasági ágak szerint jól reprezentálják a hazai vállalati populációt. Az e vállalati körön feltárt versenyképességi jellemzők a minta összetételénél fogva lehetőséget adnak olyan javaslatok megfogalmazására, amelyek a magyar gazdaságpolitika által leginkább befolyásolható azon vállalatcsoport tagjait érintik, amelyek kevésbé képesek érdekeik artikulálására, ugyanakkor fejlődési lehetőségeik a magyar gazdaság versenyképességének alakulásában számuknál fogva meghatározók.

3. A gazdaságpolitika és a gazdaságpolitikai eszközök értékelése¹⁰

A gazdaságpolitika megragadásához Chikán (2003) gazdaságpolitika-fogalmából és annak tartalmából indultunk ki. Ezek szerint gazdaságpolitika alatt az államnak, illetve a kormánynak a gazdasági folyamatokat közvetlenül befolyásoló tevékenységét értjük. E tevékenység különböző gazdaságpolitikai eszközökön keresztül valósul meg. Ezek közül a legnagyobb hangsúlyt a vállalati magatartást indukáló eszközök (különösen a költségvetési, a monetáris és az árfolyam-politika, és ezek eszközei) kapták a kérdőívben.

6. táblázat. Igaz-e, hogy a vállalat működését elsősorban a gazdaságpolitika határozza meg? (1 – egyáltalán nem igaz; 5 – tökéletesen igaz)

Lehetséges válaszok	Vállalatok száma	Érvényes %
1 – egyáltalán nem igaz	21	7,0
2 – valamennyire igaz	66	22,0
3 – közepesen igaz	107	35,7
4 – igaz	71	23,7
5 – tökéletesen igaz	35	11,7
Érvényes esetek száma	300	100,0

Arra a kérdésre, hogy a vállalat működését elsősorban a gazdaságpolitika határozza-e meg, nagy többségük a 3-ast jelölte meg. Azon vállalatok aránya, melyek működése szempontjából egyáltalán nem meghatározó a gazdaságpolitika, 7 százalék. Ezek

az adatok azt az állítást látszanak megerősíteni, hogy a vállalati működésre inkább hatnak a piaccal összefüggő tényezők, mint a kormányzati és állami magatartás. A piaci viszonyok vállalati stratégiát, magatartást és eredményességet befolyásoló hatásáról lásd Chikán–Czakó–Lesi, 2005.

A különböző vállalati jellemzők szerint elkülönített vállalati csoportok előző kérdésre adott válaszai között vállalatméret és tulajdonlás szerint tapasztalható némi eltérés. Bár statisztikailag szignifikáns különbség nem mutatható ki az egyes méretkategóriákba tartozó vállalatok válaszai között, a kis- és középvállalatok átlagosan magasabb értékeket adtak meg, vagyis átlagosan némileg fontosabbnak ítélték a gazdaságpolitika működésükre gyakorolt hatását, mint a nagyvállalatok.

7. táblázat. Gazdaságpolitika működésre gyakorolt hatásának jelentősége vállalatméret szerint

Méretkategória	Átlag	Medián	Szórás	N
kisvállalat	3,17	3	1,22	N=72
középvállalat	3,16	3	1,05	N=126
nagyvállalat	3,01	3	1,06	N=102

Tulajdonosi kategóriák szerint a közösségi tulajdonban lévő vállalatok (állami és önkormányzati többségi tulajdonú) érzékenyek leginkább a gazdaságpolitika alakulására, a külföldi többségi tulajdonban lévők értékelése viszont statisztikailag is szignifikáns eltérést mutat a többi vállalatétól, ahogy a táblázatból kiderül.

8. táblázat. Gazdaságpolitika jelentősége a meghatározó tulajdonos típusa szerint

Meghatározó tulajdonosi kategória	Átlag	Szórás	N
közösségi	3,38	1,14	N=76
külföldi	2,73	1,14	N=64
belföldi magán	3,13	1,02	N=158

A vállalatok külpiacon nyitottságát jelző export- és importkategóriák alapján is felfedezhető némi törvényszerűség a vállalatok értékelésében, statisztikailag azonban nem mutatható ki összefüggés a gazdaságpolitika jelentőségének megítélése és a vállalatok külkereskedelmi tevékenysége között, amennyiben az egyéb meghatározó változók hatásait is figyelembe vesszük. Ezt az exportáló vállalatok tulajdonságaival magyarázhatjuk. Az exporttevékenység elemzésekor ugyanis kiderült, hogy a cégek export- és importtevékenysége között, valamint az exporttevékenység és a tulajdonosi jellemzők között is szoros statisztikai összefüggés áll fenn. Eszerint a mintában szereplő exportorientált vállalatok egyben erős importőrök is, és nagyobb arányban jellemző rájuk a külföldi, és kisebb részben a közösségi tulajdon.

9. táblázat. Gazdaságpolitika jelentősége a vállalat számára az export és import fontossága szerint

Az export árbevételhez viszonyított nagysága	Átlag	Szórás	N	Az import aránya a beszerzésen belül	Átlag	Szórás	N
0%	3,15	1,11	N=100	0%	3,13	1,08	N=116
10% alatt	3,26	1,20	N=43	10% alatt	3,15	1,02	N=52
11%–40%	2,84	1,18	N=44	11%–40%	2,69	1,15	N=32
41%–70%	2,83	1,05	N=24	41%–70%	2,71	1,12	N=24
71%–100%	2,92	0,87	N=48	71%–100%	2,95	1,08	N=19

Ágazati hovatartozás alapján az állami szabályozás által erősen érintett mezőgazdasági, kitermelő-ipari és energiaszolgáltató vállalatok érzik a leginkább, hogy a gazdaságpolitika meghatározó a működésükre nézve. Ez jellemző még az építőipari vállalatokra is, melyek keresletét nagymértékben befolyásolja a kormányzat lakáspolitikája. Az ágazat szerinti értékelések alapstatisztikáit a táblázat mutatja.

10. táblázat. A gazdaságpolitika fontosságának megítélése ágazat szerint

A vállalat fő tevékenysége	Átlag	Szórás	N
mezőgazdaság	3,88	0,99	N=8
kitermelőipar	3,45	1,10	N=20
feldolgozóipar	2,99	1,11	N=148
energiaszolgáltatás	3,45	1,15	N=20
építőipar	3,44	1,09	N=16
kereskedelem	3,07	0,83	N=27
szolgáltatás	3,14	1,12	N=35
közösségi szolgáltatás	2,86	1,17	N=14

A következő táblázat egy olyan változó alapján különíti el a vállalatok véleményét, amely a vállalatok piaci céljainak megfelelően kategorizálja a felmérésben részt vevő cégeket. Érdekes megfigyelni, hogy minél erősebb növekedési célt tűznek ki maguk elé a cégek, annál kevésbé érzik a gazdaságpolitika hatását meghatározónak működésükre, ami jelentheti azt, hogy ezen cégek formálni képesek gazdaságpolitikai környezetüket valamekkora mértékben. A megfigyelés természetesen fordított viszonyt is érzékeltehet; elképzelhető, hogy azok a cégek képesek erősebben növekedni, amelyekre a gazdasági szabályozás kevésbé hat. A célok és az ágazati hovatartozás vizsgálatával pl. kimutatható, hogy a mérsékelt és agresszív növekedési célt kitűző cégek a feldolgozóipari vállalatok között található a legnagyobb, a mezőgazdasági és kitermelő-ipari cégek között pedig a legkisebb arányban.

11. táblázat. Gazdaságpolitika jelentősége a vállalat piaci céljai szerint

Piaci célok	Átlag	Szórás	N
piaci pozíciók megtartása	3,40	1,07	N=85
mérsékelt növekedés	3,05	1,10	N=184
agresszív növekedés	2,73	1,03	N=22

Néhány fontos, a vállalati működést érintő gazdaságpolitikai intézkedés és fejlemény hatásának értékelése látható a táblázatban. A stabil monetáris politika és a társasági adó 16%-os szintje részesült nagyrészt pozitív megítélésben a vállalatok részéről. A jegybanki alapkamat emelését, a forint árfolyamsávjának felfelé tolását, az infláció emelkedését, az államháztartási hiány növekedését és az áfaszabályozást viszont többségében negatívan ítélik meg a megkérdezettek. Érdekes megfigyelni, hogy bár valamivel többen érzik hátrányosnak, mint előnyösnek az euró bevezetésének elhalasztását, a külkereskedelmi hiány gyarapodását és a minimálbér szintjének alakulását, a vállalatok több mint fele ítéli ezeket az eseményeket működésére nézve semlegesnek.

12. táblázat. Hogyan érintik vállalkozását a következő intézkedések, fejlemények?

	igen hátrányos		hátrányos		semleges		előnyös		igen előnyös		össz. N
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	
A jegybanki alapkamat emelése	115	39,8%	79	27,3%	77	26,6%	12	4,2%	6	2,1%	289
A forint árfolyamsávjának felfelé tolása	42	15,2%	61	22,0%	111	40,1%	47	17,0%	16	5,8%	277
Az euró bevezetésének elhalasztása	34	11,9%	72	25,3%	171	60,0%	6	2,1%	2	0,7%	285
A stabil monetáris politika megléte	12	4,3%	25	9,0%	82	29,5%	88	31,7%	71	25,5%	278
Az infláció emelkedése	118	40,4%	111	38,0%	41	14,0%	18	6,2%	4	1,4%	292
Az államháztartási hiány növekedése	67	23,3%	75	26,1%	136	47,4%	8	2,8%	1	0,3%	287
A külkereskedelmi hiány gyarapodása	47	16,8%	59	21,1%	165	59,1%	8	2,9%	0	0%	279
Az új áfa-szabályozás	84	28,9%	83	28,5%	110	37,8%	11	3,8%	3	1,0%	291
A társasági adó mai szintje	13	4,5%	35	12,1%	102	35,3%	100	34,6%	39	13,5%	289
A minimálbér mai szintje	35	12,0%	65	22,3%	174	59,8%	11	3,8%	6	2,1%	291

Méretkategóriák szerint a társasági adó és a minimálbér szintjének megítélésében lehet különbséget felfedezni a válaszok között: a társasági adó szintjének értékelése a méret növekedésével egyre kedvezőbb, a minimálbér pedig a kisebb méretű cégeket érinti hátrányosabban. A forint árfolyamsávjának felfelé tolása a nagy exportálókat hátrányosabban, az importra erősen támaszkodókat pedig nagyrészt előnyösen érinti (kivéve az együttesen magas export- és importarányú számolókat), az euró bevezetésének elhalasztását tekintve viszont nincs különbség a nagyobb és kisebb arányban exportáló, illetve importáló vállalatok értékelése között.

A 13. táblázat a vállalatok működését meghatározó általános környezeti tényezők átlagos megítélését érzékelteti vállalatnagyság szerinti csoportokra bontva. (A 3-as érték jelöli a közömbös hatást.) Összességében szinte minden tényező 3-nál alacsonyabb átlagértéket kapott, a vállalatméret növekedésével viszont egyre magasabb értékeket láthatunk (vagyis a nagyobb vállalatok kevésbé érzik a makrogazdasági környezet hatásait negatívnak). A nagyvállalatok a szakminisztériumokhoz fűződő kapcsolatukat átlagosan 3-as fölértékre értékelték, az EU-csatlakozás miatti várakozásokat pedig minden méretkategóriában inkább pozitívan, mint negatívan ítélték meg. A többi csoportképző ismérv alapján nem figyelhető meg lényegi eltérés a válaszok között.

13. táblázat. Hogyan érinti vállalkozását a következő környezeti tényezők alakulása?
(1 – jelentősen hátráltatja; 3 – közömbös; 5 – jelentősen segíti)

		A vállalat mérete		
		Kisvállalat	Középvállalat	Nagyvállalat
A kormányzat általános működése	Átlag	2,37	2,67	2,71
	Szórás	0,98	0,78	0,91
	N	N=73	N=125	N=101
Gazdaságpolitika általában	Átlag	2,34	2,69	2,74
	Szórás	1,02	1,04	1,01
	N	N=73	N=125	N=99
A szakminisztériummal való kapcsolat	Átlag	2,79	2,94	3,03
	Szórás	0,91	0,93	0,93
	N	N=73	N=124	N=100
Általános hazai politikai helyzet	Átlag	2,51	2,69	2,78
	Szórás	0,88	0,78	0,70
	N	N=73	N=125	N=101
Általános hazai gazdasági helyzet	Átlag	2,49	2,70	2,83
	Szórás	1,02	0,99	0,94
	N	N=73	N=125	N=101
A vállalat számára fontos külföldi piacokat befolyásoló politikai helyzet	Átlag	2,69	2,96	2,94
	Szórás	0,89	0,83	0,80
	N	N=71	N=117	N=95
A vállalat számára fontos külföldi piacokat befolyásoló gazdasági helyzet	Átlag	2,59	3,02	2,99
	Szórás	0,91	0,89	0,95
	N	N=70	N=118	N=95
A vállalat számára fontos külföldi piacokat befolyásoló (ottani) szabályozás	Átlag	2,86	2,96	3,02
	Szórás	0,75	0,76	0,84
	N	N=70	N=118	N=94
EU-csatlakozás miatti változások	Átlag	3,10	3,15	3,31
	Szórás	1,09	0,87	0,86
	N	N=72	N=117	N=100

Arra a kérdésre, hogy mennyiben okoztak bizonytalanságot a vállalati működésben az állami intézkedések, politikai változások a múltban, és mennyire okoznak problémát a jelenben, a vállalatok kb. egyharmada válaszolta, hogy közepes mértékben. A különböző jellemzők alapján létrehozott vállalati kategóriák között ebben a kérdésben nem észlelhető nagy különbség, a jelenben tapasztalható változásokat azonban szinte egyöntetűen nagyobb bizonytalansági faktornak érzékelték a válaszadók a múltbéli intézkedéseknél. Bár a mediánértékek mind a jogi szabályozást, mind a hazai politikai változásokat tekintve 3-nak adódtak, az átlagok alapján a jogi szabályozás a politikai változásoknál valamelyest erősebb bizonytalanságot okoz.

14. táblázat. Milyen fokú bizonytalanság forrása volt a jogi szabályozásban és a politikai változásokban történt változás a vállalat stratégiai döntéshozatala szempontjából? (1 – nem forrása; 5 – jelentős mértékben)

	a múltban	a jelenben	a múltban	a jelenben
	Jogi szabályozás		Hazai politikai változások	
Átlag	3,00	3,32	2,77	2,96
Szórás	1,11	1,13	1,22	1,30
N	N=290	N=291	N=290	N=291

A pénzügy-politikai intézkedések külpiaci versenyképességre gyakorolt hatásait tekintve a vállalatok a társadalombiztosítási járulék, a személyi jövedelemadó és a helyi adók befolyását emelték ki. Egyes adófajtákat valószínűleg azért értékelték kevésbé fontosnak a vállalatok, mert saját szervezetüket tekintve az adott adófajta közömbös.

A tb-járulék, az szja, a helyi adók és a társasági adó esetében növekszik a megadott értékek átlaga az export arányának függvényében, ami rávilágít arra, hogy a külföldi piacokon versenyző vállalatok számára ezek az adófajták a vállalati versenyképesség szempontjából meghatározóak lehetnek. A két legmagasabb exportarány-kategóriában ezekhez az adófajtákhoz szinte minden esetben 3 feletti átlagérték tartozik.

15. táblázat. Adófajták és adójellegű befizetések befolyása a külpiaci versenyképességre (a befolyásolás mértéke 1 – egyáltalán nem meghatározó; 5 – nagymértékben)

	Átlag	Szórás	N
Általános forgalmi adó	2,63	1,62	N=271
Fogyasztási adó	1,42	0,93	N=258
Társadalom-biztosítási járulék	3,49	1,48	N=272
Személyi jövedelemadó	3,00	1,52	N=272
Helyi adó	3,22	1,52	N=271
Társasági adó	2,89	1,48	N=270
Vám	2,30	1,43	N=267
EVA	1,11	0,45	N=258
Egyéb adók	1,46	1,07	N=116

16. táblázat. Adófajták hatása az export mértéke szerint

		Export árbevételhez viszonyított aránya				
		0%	10% alatt	11%–40%	41%–70%	71%–100%
Általános forgalmi adó	Átlag	2,79	2,13	2,29	2,92	2,40
	Szórás	1,78	1,47	1,42	1,69	1,48
	N	N=86	N=39	N=41	N=24	N=47
Fogyasztási adó	Átlag	1,35	1,46	1,58	1,36	1,20
	Szórás	0,86	0,84	1,11	0,79	0,69
	N	N=80	N=37	N=40	N=22	N=45
Társadalom-biztosítási járulék	Átlag	3,01	3,13	3,83	3,96	4,25
	Szórás	1,70	1,51	1,02	1,12	0,93
	N	N=86	N=39	N=41	N=24	N=48
Személyi jövedelemadó	Átlag	2,70	2,69	3,17	3,13	3,60
	Szórás	1,64	1,52	1,18	1,57	1,22
	N	N=86	N=39	N=41	N=24	N=48
Helyi adó	Átlag	2,78	2,82	3,49	3,70	4,04
	Szórás	1,64	1,59	1,14	1,15	1,07
	N	N=86	N=39	N=41	N=23	N=48
Társasági adó	Átlag	2,62	2,72	2,85	3,43	3,44
	Szórás	1,63	1,49	1,22	1,20	1,34
	N	N=85	N=39	N=41	N=23	N=48
Vám	Átlag	1,53	2,49	2,76	3,17	2,81
	Szórás	0,95	1,55	1,36	1,40	1,53
	N	N=83	N=39	N=42	N=23	N=47
EVA	Átlag	1,07	1,03	1,33	1,09	1,02
	Szórás	0,34	0,16	0,84	0,43	0,15
	N	N=82	N=38	N=39	N=22	N=45
Egyéb adók	Átlag	1,37	1,72	1,50	2,13	1,28
	Szórás	0,97	1,27	1,17	1,64	0,83
	N	N=46	N=18	N=12	N=8	N=18

Hasonló tendencia figyelhető meg a piaci stratégiai célok szerint is az egyes adófajták befolyásának értékelésében: minél nagyobb mértékben törekszik egy vállalat piaci pozíciójának növelésére, annál érzékenyebb az egyes adófajtákra. A táblázatban látható összefüggések annak ellenére érvényesek, hogy a vállalatok exporttevékenysége és

piaci céljaik között nem mutatható ki statisztikailag szignifikáns összefüggés. A 16. táblázathoz hasonlóan a társadalom-biztosítási járulékra, a személyi jövedelemadóra és a helyi adók nagyságára érzékenyek leginkább a cégek, a társasági adó viszont ez alapján a csoportosítás alapján alacsonyabb átlagos értékeléssel kapott (3 alatti értékek), ami utalhat arra, hogy az erőteljesebb piaci növekedést megcélzóknak közül több belföldön terjeszkedő vállalat is található.

17. táblázat. Adófajták értékelése piaci célok szerinti kategóriák alapján

		Piaci célok		
		piaci pozíciók megtartása	mérsékelt növekedés	agresszív növekedés
Általános forgalmi adó	Átlag	2,63	2,65	2,86
	Szórás	1,58	1,66	1,49
	N	N=78	N=163	N=21
Fogyasztási adó	Átlag	1,38	1,40	1,85
	Szórás	0,89	0,94	1,09
	N	N=74	N=155	N=20
Társadalombiztosítási járulék	Átlag	3,41	3,55	3,62
	Szórás	1,52	1,47	1,40
	N	N=78	N=164	N=21
Személyi jövedelemadó	Átlag	2,96	3,03	3,14
	Szórás	1,60	1,49	1,49
	N	N=78	N=164	N=21
Helyi adó	Átlag	3,13	3,28	3,33
	Szórás	1,54	1,52	1,49
	N	N=78	N=163	N=21
Társasági adó	Átlag	2,73	2,98	2,90
	Szórás	1,43	1,50	1,51
	N	N=78	N=162	N=21
Vám	Átlag	2,08	2,38	3,00
	Szórás	1,36	1,43	1,56
	N	N=77	N=161	N=20
EVA	Átlag	1,07	1,14	1,00
	Szórás	0,25	0,54	0,00
	N	N=76	N=153	N=20
Egyéb adók	Átlag	1,21	1,59	1,50
	Szórás	0,80	1,19	1,22
	N	N=39	N=66	N=6

A felmért vállalatok 75 százaléka semmilyen adókedvezményt nem vett igénybe 2002-ben. A kisvállalatok 85, a középvállalatok 73, és a nagyvállalatok 67 százaléka tartozik ide. A méret szerinti eltérés arra utal, hogy a minta nagyvállalatai nagyobb arányban voltak képesek kihasználni a kedvezményeket. A kis- és középvállalkozásoknak nyújtott kedvezményen kívül ez szinte minden kategóriára elmondható. Fejlesztési adókedvezményben a közösségi tulajdonban lévő szervezetek 23, a belföldi tulajdonú cégek 18, a külföldi tulajdonúaknak pedig 11 százaléka részesült. A kapcsolt vállalkozásoktól kapott kamat adóalap-kedvezménye és a gyorsított értékcsökkenési leírás, valamint a beruházási adóalap-kedvezmény leginkább a külföldi vállalkozásoknak kedvezett, de a belföldi magántulajdonú cégek is 10 százalék felett vehették igénybe ezeket. Az elmaradt térségben végrehajtott beruházásoknak járó adókedvezményben legnagyobb részben az észak-magyarországi szervezetek (cégek 20%-a) és az észak-alföldi cégek (14%) részesülhettek. A különböző jellemzők alapján kialakított kategóriák közötti különbségek

még a piaci stratégiára vonatkozóan érdekesek: a piaci növekedési célok erősségének függvényében növekszik a fejlesztési és az elmaradott térségbeli beruházások adókedvezményét és a gyorsított értékcsökkenési leírást igénybevevő cégek aránya. Ezek az eredmények elgondolkasztatók: úgy tűnik, hogy a kis- és középvállalatokat támogató kormányzati szándékok az adókedvezmények terén nem nyilvánultak meg.

18. táblázat. Igénybe vett adókedvezmények fajtái 2002-ben

	N	%	Össz.
Semmilyen	182	74,6%	244
Elmaradott térségben végrehajtott beruházás után	16	8,3%	193
Fejlesztési adókedvezmény	35	18,1%	193
Kis- és középvállalkozások adókedvezménye	20	10,2%	196
Kapcsolt vállalatoktól kapott kamat adóalap-kedvezmény	10	5,2%	191
Gyorsított értékcsökkenési leírás	28	14,1%	198
Beruházási adóalap-kedvezmény	23	11,8%	195
K+F közvetlen költségeinek kétszeres figyelembevétele	9	4,8%	186
Adókedvezmény a kormány egyedi engedélye alapján	6	3,2%	187
Egyéb formában	25	12,8%	195

A következő táblázat azt mutatja, hogyan érinti a vállalatokat a forint árfolyamszintjének növekedése és ingadozása.

19. táblázat. A forint árfolyamszintjének és árfolyam-ingadozásának hatása a vállalat működésére, eredményességére (1 – erősen kedvezőtlen; 3 – nincs hatással; 5 – erősen kedvező)

	Átlag	Szórás	N
A dollárhoz viszonyítva a forint erősödésének hatása	2,70	1,05	N=267
Az euróhoz viszonyítva a forint erősödésének hatása	2,69	1,39	N=287
Más valutához viszonyítva a forint erősödésének hatása	2,60	0,90	N=174

A forint dollárhoz viszonyított szintjének erősödése a vállalatok 57,7 százalékát egyáltalán nem érinti, 30,3 százalékukra van kedvezőtlen hatással. Azon vállalatok aránya, amelyeknek ez kedvez, csupán 10,6 százalék. Az euróárfolyam a cégek 73,5 százaléka számára közömbös, 45,3 százalékukat érinti hátrányosan, és több mint 25 százalékuknak kedvez. Más valutákhoz képest a forint erősödése a cégek közel 26 százalékát érinti kellemetlenül, és 4 százalékuk tartja pozitívnak.

20. táblázat. A forint árfolyamszintjének és árfolyam-ingadozásának hatása a vállalat működésére, eredményességére (1 – erősen kedvezőtlen; 3 – kedvezőtlen; 5 – nem lényeges)

	Átlag	Szórás	N
A dollárhoz viszonyítva a forint ingadozásának hatása	3,18	1,45	N=266
Az euróhoz viszonyítva a forint ingadozásának hatása	2,77	1,42	N=283
Más valutához viszonyítva a forint ingadozásának hatása	3,35	1,47	N=172

Az árfolyamok ingadozása a vállalatok többségét (kb. 2/3-át) negatívan érinti. Az egyéb valuták és a dollár árfolyam-ingadozására általában érzékenyebbek a vállalatok, mint az euró ingadozására. A táblázatban szereplő sorrend a közvélekedéssel ellentétes véleményt tükröz: az EU-tagság és a külkereskedelmi forgalom valutaneve kapcsán éppen fordított sorrendet vártunk. Ennek magyarázata lehet, hogy az euró és a dollár árfolyam-ingadozási kockázata inkább kezelhető, mint a kevésbé kurrens devizáké.

Érdekes módon az import- és exportorientáltság mértéke szerint nem lehet törvényszerűséget felfedezni sem az árfolyamok szintjének változásával, sem az árfolyamok ingadozásával kapcsolatban. Ennek oka lehet, hogy a vállalatok különböző tranzakciókkal védekeznek az árfolyamkockázatok ellen, valamint hogy a nagyarányban exportra értékesítők között több erősen importfüggő vállalat található. Ezen kívül a külföldi piacoktól kevésbé függők is részt vehetnek különböző devizapiaci tranzakciókban.

4. Az állam mint a vállalati működés érintettje

Az alábbiakban néhány olyan állami szerepvállalási formát veszünk górcső alá, amelyek nem tartoznak a gazdaságpolitika hagyományos eszköztárába. Elsőként az állam és a vállalatok üzleti kapcsolatainak jellemzőit, ezt követően pedig az innováció és a környezetvédelem területeit tekintjük át. Az innováció terén játszott állami szerepvállalás a vállalati versenyképesség szempontjából a folyamatos megújulásra ösztönző egyik meghatározó terület, amely makrogazdasági szinten a tudásalapú gazdaság fundamentuma is. A környezetvédelemmel összefüggő kérdéseket azért emeltük ki, mert ezen a területen az állam a társadalom életminőséggel összefüggő tényezőire lehet hatással.

4.1. Az állam és a vállalatok üzleti kapcsolatai

Az állammal fenntartott üzleti kapcsolatok fontossága (21. táblázat) a vállalati stratégia szempontjából a felmért cégek 25 százaléka számára kevésbé fontos, 27,9 százalékuknál közepes jelentőségű. Csaknem a mintában szereplők fele számára fontosak vagy kiemelten fontosak az állami kapcsolatok (47,3%). A vállalatméret szerinti kategóriák közül a nagyvállalatok számára a legmeghatározóbb és a kisvállalatok számára a legkevésbé fontos az állami üzleti kapcsolatok megléte. Tulajdonosi kategóriák szerint pedig a közösségi tulajdonban lévő vállalatok tartják értelemszerűen a legszorosabb kapcsolatot az állam intézményeivel. Érdekes megfigyelni, hogy a külföldi cégek átlagértékelése magasabb a belföldi magáncégekénél.

Ágazati besorolás szerint a mintában található 8 mezőgazdasági cég mellett a szolgáltatási, építőipari és energiaszolgáltatási tevékenységet végzők számára fontosak leginkább az állami üzleti kapcsolatok.

A megkérdezett vállalatok 21,2 százaléka lobbizik állami szerveknél sikeresebben, mint legerősebb versenytársa, és 10,3 százalékuk értékesít legfontosabb riválisánál többet állami szerveknek (22. táblázat). Mind a versenytársaikhoz viszonyított lobbizás, mind az állami értékesítések terén átlagosan jobban teljesítenek a nagyobb méretű vállalatok. A meghatározó tulajdonos szerint a külföldi cégek tartják magukat leginkább sikeresnek legfőbb versenytársukhoz képest a lobbizásban, legkevésbé pedig a belföldi magántulajdonú vállalatok képviselik érdekeiket az állami szerveknél.

21. táblázat. A vállalat üzleti kapcsolatai közül az állami reláció mennyire fontos a vállalati stratégia megvalósítása szempontjából? (1 – egyáltalán nem fontos; 5 – kiemelten fontos)

	Átlag	Szórás	N
Vállalati méret szerint			
kisvállalat	3,03	1,32	N=71
középvállalat	3,21	1,10	N=125
nagyvállalat	3,55	1,19	N=102
Meghatározó tulajdonosi kategória szerint			
közösségi	3,89	1,07	N=76
külföldi	3,16	1,22	N=63
belföldi magán	3,04	1,17	N=157
Fő tevékenység szerint			
mezőgazdaság	4,13	0,83	N=8
kitermelőipar	3,30	1,03	N=20
feldolgozóipar	3,08	1,24	N=147
energiaszolgáltatás	3,60	0,94	N=20
építőipar	3,73	0,88	N=15
kereskedelem	3,00	1,25	N=28
szolgáltatás	3,77	1,21	N=35
közösségi szolgáltatás	3,46	1,13	N=13

22. táblázat. Lobbitevékenység és állami értékesítés a versenytársakhoz képest

Eredmények a legerősebb versenytárshoz viszonyítva az alábbi területeken	Stat. jell.	Vállalat mérete		
		Kisvállalat	Középvállalat	Nagyvállalat
Lobbizás államigazgatási szerveknél	Átlag	2,48	2,68	2,87
	Szórás	1,11	0,94	1,02
	N	N=58	N=107	N=94
Államnak történő értékesítés	Átlag	2,34	2,50	2,58
	Szórás	1,04	0,99	0,94
	N	N=59	N=100	N=93
Meghatározó tulajdonosi kategória				
		Közösségi	Külföldi	Belföldi magán
Lobbizás államigazgatási szerveknél	Átlag	2,76	2,90	2,59
	Szórás	1,07	0,94	1,01
	N	N=63	N=59	N=135
Államnak történő értékesítés	Átlag	2,68	2,63	2,36
	Szórás	0,98	0,86	1,02
	N	N=63	N=56	N=131

A piaci pozíciók megtartására törekvők legfontosabb versenytársukhoz viszonyított lobbitevékenysége sikeres a legkevésbé, az agresszív növekedést megcélzóké pedig a leginkább. A vállalatokat arról is megkérdeztük, hogy a környezeti változásokat nehezen követőknek, a változásokra késve reagálóknak, a változásokra felkészülőknak, vagy azokat befolyásolóknak tartják-e magukat. E kategóriák alapján a következő táblázatban látható átlagértékek adódtak (23. táblázat).

23. táblázat. Lobbitevékenység és állami értékesítés sikeressége a legerősebb versenytárshoz képest és a változásokhoz való viszony (1 – sokkal gyengébb; 3 – lényegében azonos; 5 – sokkal jobb)

Eredmények a legerősebb versenytárshoz viszonyítva	Statiszt. jellemző	Változásokhoz való viszony, reakciók			
		A változásokat nehezen követők	A változásokra késve reagálók	A változásokra felkészülők	A változásokat befolyásolók
Lobbizás államigazgatási szerveknél	Átlag	2,37	2,64	2,74	3,23
	Szórás	1,05	0,99	0,97	1,04
	N	N=38	N=94	N=96	N=30
Államnak történő értékesítés	Átlag	2,27	2,51	2,49	2,68
	Szórás	1,10	0,96	0,98	0,90
	N	N=37	N=95	N=91	N=28

A táblázat alapján a változásokhoz való viszony és a sikeres relatív lobbitevékenység összefüggést mutat az átlagértékek alapján, statisztikailag azonban nem mutatható ki közvetlen szignifikáns kapcsolat. A változásokat befolyásolók az államnak történő értékesítés terén is sikeresebbek.

Az állam mint a vállalat egyik fontos érintettje érdekeit a megkérdezett cégek 13 százaléka egyáltalán nem veszi figyelembe döntéshozatalai során, 63,7 százalékuk valamennyire igen, 23,3 százalékuk pedig meghatározó mértékben. Ez a változó nem mutat fontos különbségeket az egyes vállalati tulajdonságok alapján.

A vállalatok megadták, hogy rövid lejáratú forrásaik között milyen mértékben szerepelnek a köztartozások. Ez átlagosan 10,62 százalékot tett ki (N = 259). A kisvállalatok esetében az átlagérték 12,32% (N=60), közepes vállalatoknál 10,85% (N=112), nagyvállalatoknál pedig ennél is kisebb, 9,17% (N=87). Tulajdonosi kategóriák szerint a közösségi tulajdonúak rövid lejáratú forrásainak átlagosan 15,39%-át (N=67), a külföldiek forrásainak 9,38%-át (N=52), a belföldi magáncégek forrásainak pedig 8,85%-át (N=139) teszik ki a köztartozások. A cégek negyedénél fordult elő, hogy adótartozás kiegyenlítése érdekében hitelt vettek fel (62 vállalat), melyek közül 16 cégnél volt ez gyakran a hitelfelvétel oka. Megfigyelhető a felmért vállalatok körében, hogy minél lassabban reagálnak a vállalatok a változásokra és minél kevésbé növekedés-orientált a piaci stratégia, annál gyakoribbak az adótartozás kiegyenlítésével kapcsolatos likviditási problémák.

4.2. Az állam hozzájárulása a vállalati innovációs tevékenységhez

A felmérés egyik fontos célja volt a vállalatok innovációs tevékenységének és az azt befolyásoló tényezőknek a megismerése. A vállalatok 31,4 százaléka (N=271) részesült 2001–2003-ban állami támogatásban innovációs tevékenységeihez. A kisvállalatok között 26, a középvállalatok között 33, a nagyvállalatok között pedig 34 százalékos a támogatásban részesülők köre, ami azt jelenti, hogy a felmért cégek körében a középvállalatok is szinte ugyanolyan sikeresek voltak a fejlesztésre fordítandó állami támogatások elnyerésében, mint a nagyvállalatok. Tulajdonosi kategóriák alapján a külföldi cégek részesültek átlagosan a legkisebb arányban támogatásban (22%), a közösségi tulajdonú vállalatok 31, a belföldi magáncégeknek pedig átlagosan 35 százaléka jutott valamilyenféle K+F támogatáshoz. A fő tevékenység szerinti százalékos átlagértékeket a következő táblázat mutatja. Mint kiderül, a mezőgazdasági cégek, valamint a magas eszközigényű, tőkeintenzív feldolgozóipari és energiaszolgáltatási tevékenységet végzők közül részesültek nagyobb részben állami támogatásban.

24. táblázat. Kapott a vállalat állami támogatást innovációra 2001–03-ban?

Fő tevékenység	Vállalatok aránya a kategórián belül	
	%	N
mezőgazdaság	50,0%	N=8
kitermelőipar	25,0%	N=16
feldolgozóipar	38,0%	N=142
energiaszolgáltatás	36,8%	N=19
építőipar	26,7%	N=15
kereskedelem	11,8%	N=17
szolgáltatás	18,8%	N=32
közösségi szolgáltatás	15,4%	N=13

A magas importtevékenységet végzők között igen magas azok aránya, akik K+F célú állami támogatásban részesültek. Ez arra is utal, hogy a nagyobb arányban exportálók a jelentősebb innovációs tevékenységet végzők közül kerülnek ki, és ezek a cégek azok, amelyek az innovációhoz kötődő támogatásokat képesek kiaknázni.

25. táblázat. Kapott a vállalat állami támogatást innovációra 2001–2003-ban?

Export árbevételhez viszonyított aránya	Vállalatok aránya %	N	Import a beszerzésen belül	Vállalatok aránya %	N
0%	23,6%	N=89	0%	23,6%	N=89
10% alatt	36,6%	N=41	10% alatt	36,6%	N=41
11%–40%	33,3%	N=39	11%–40%	33,3%	N=39
41%–70%	29,2%	N=24	41%–70%	29,2%	N=24
71%–100%	43,2%	N=44	71%–100%	43,2%	N=44

A következő táblázatban az innovációs támogatásban részesülők régiók szerinti arányait láthatjuk. Természetesen a támogatásra fordított összegek értékének ismeretében lehetne pontosabb képet adni arról, hogy milyen mértékben támogatta az állam a különböző kategóriákba tartozó vállalatokat, ezenkívül a mintában szereplő vállalatok alapján nem vonhatóak le általános következtetések az egész országra nézve a minta reprezentativitási jellemzői miatt. Mégis érdekes eredmény, hogy nem az ország legfejlettebb területein működő vállalatok részesültek legnagyobb mértékben innovációs támogatásban az elmúlt 2-3 évben, hanem az észak-magyarországi, észak-alföldi és dél-alföldi területek vállalatai. Ezt olyan eredménynek tekintjük, amely a kormányzati szerepvállalásra nézve pozitív, mivel a K+F támogatások terén egyfajta felzárkóztatási politika eredményeit tükrözi.

26. táblázat. A 2001–2003 folyamán állami innovációs támogatásban részesülők aránya régiók szerint

Régió	%	N
Közép-Magyarország	26,2%	N=65
Közép-Dunántúl	30,8%	N=26
Nyugat-Dunántúl	27,6%	N=29
Dél-Dunántúl	22,6%	N=31
Észak-Magyarország	42,9%	N=7
Észak-Alföld	36,0%	N=50
Dél-Alföld	41,3%	N=46

A fejlesztések sikerét meghatározó tényezők értékelése szerint az állami támogatás nem tartozik az innovációs tevékenységeket leginkább előmozdító tényezők közé. A 227 érvényes választ adóból 43 cég (19%) vélekedett úgy, hogy nagy, illetve döntő mértékben elősegítette az állami támogatás innovációs tevékenységüket. Ez az adat, és az az értékelés, hogy a vállalati innovációs tevékenységet elsősorban a felső vezetés támogatása segíti elő, arra utal, hogy a vállalati innovációt kevésbé állami, mint inkább vállalaton belüli menedzsmentkérdésnek tekintik a válaszadók.

27. táblázat. Az innovációs tevékenység sikerét elősegítő tényezők
(1 – jelentéktelen mértékben; 5 – döntő mértékben)

Innovációt segítő tényező	Átlag	Szórás	N
Felsővezetés támogatása	4,03	1,11	N=228
Jól működő ösztönzési rendszer	2,69	1,11	N=225
K+F részleg együttműködése a kereskedelmi és termelő egységekkel	2,64	1,37	N=214
Jól működő teamek	3,10	1,34	N=222
Jól képzett alkalmazottak	3,53	1,16	N=224
Tulajdonos változás	1,65	1,21	N=213
A vállalat szervezeti struktúrájának átalakulása	2,11	1,23	N=221
Informatika alkalmazása	2,93	1,25	N=227
Állami támogatás	2,05	1,37	N=224
Tanácsadók alkalmazása	2,06	1,12	N=226
Együttműködés vevőkkel, szállítókkal, versenytársakkal	3,16	1,24	N=225
Együttműködés kutatóintézetekkel, egyetemekkel	2,09	1,25	N=220

Az innovációt hátráltató tényezők (28. táblázat) közül a fejlesztési források hiánya jelenti a legnagyobb problémát. Az adóztatás, törvények, előírások mint akadályozó tényezők nem kaptak 3 feletti értékelést átlagosan, a többi akadályoztató tényezőhöz képest viszont nem tekinthető elhanyagolhatónak szerepük. Összességében a vállalatok 22,5 százaléka tartotta elhanyagolhatónak a kormányzat hátráltató szerepét, 33,8 százalékuk pedig nagy, illetve döntő mértékben okolta a szabályozást az innovációk sikertelenségéért.

28. táblázat. Az innovációs tevékenység sikerét hátráltató tényezők
(1 – jelentéktelen mértékben; 5 – döntő mértékben)

Innovációt hátráltató tényező	Átlag	Szórás	N
A vállalat innovációs potenciálja kicsi (K+F, tervezés)	2,60	1,37	N=231
Szakképzett munkaerő hiánya	2,38	1,13	N=234
Műszaki információk hiánya	2,07	1,00	N=236
Piaci információk hiánya	2,18	1,08	N=233
Nehezen kézben tartható innovációs költségek	2,25	1,16	N=229
Változásokkal szembeni szervezeti ellenállás	2,23	1,18	N=231
Innovációs menedzsment gyengesége vagy hiánya	2,26	1,28	N=232
A vállalat szervezeti felépítése	2,25	1,19	N=232
Külső technikai szolgáltatások beszerzési nehézségei	2,19	1,17	N=231
Kooperációs lehetőségek hiánya	2,06	1,12	N=232
Túlságosan nagy kockázat	2,36	1,16	N=233
Technológiai lehetőségek hiánya	2,31	1,24	N=232
Korábbi innováció feleslegessé teszi az újabbat	1,80	0,98	N=226
Megfelelő fejlesztési források hiánya	3,38	1,50	N=231
Adóztatás, törvények, előírások	2,90	1,37	N=231
Hiányzik a vevők új termékek iránti igénye	2,38	1,22	N=232

4.3. Az állam és a környezetvédelmi célú beruházások, intézkedések

A felmérésben szereplő vállalatokat az elmúlt három évben átlagosan 5,8-szor ellenőrizte környezetvédelmi szempontból hatóság, a válaszok szórása viszont igen magas. Míg a kis- és közepes vállalatoknál átlagosan 3,8 körül volt az ellenőrzések száma, a nagyvállalatoknál 10 körül alakult. A belföldi magántulajdonú vállalatokat 3,7, a közösségieket 6,35, a külföldieket 11 alkalommal vizsgálták meg átlagosan (N=247). A különböző ágazatok közül az energiaszolgáltató és a közösségi szolgáltatást végző vállalatok ellenőrzése volt a leggyakoribb (átl. 10,7 és 9,1 alkalom). Területi elhelyezkedés szerint pedig főként a közép-magyarországi (átl. 10,9) és az észak-magyarországi (átl. 8,8) vállalatokat ellenőrizték a környezetvédelmi hatóságok. A felmért vállalatok többségének kell környezetvédelmi bevallást benyújtania a hatóságokhoz, 284 válaszadó közül 236 (83%) cégnek van ilyen kötelezettsége. A 29. táblázatból kiderül, hogy a vállalati működésre különböző befolyással rendelkező csoportok, szervezetek közül az állam szerepe leginkább meghatározó a vállalatok környezetvédelmi gyakorlatát tekintve.

Megerősíti az előző eredményeket a 30. táblázat is, miszerint a környezetvédelmi célú beruházások megvalósítását leginkább a hazai szabályozás szigorúsága, várható szigorodása, illetve az EU-s környezetvédelmi szabályozás motiválta.

A vállalatok környezettudatos működését a fentiek szerint inkább az állami és EU-s környezetvédelmi szabályozás motiválta, mintsem a piaci verseny vagy a vevők elvárása.

29. táblázat. Csoportok, szervezetek hatása a létesítmény környezetvédelmi gyakorlatára

		A befolyásolás mértéke szerint				összesen
		nem fontos	fontos	nagyon fontos	nem tudom	
Hatóságok: kormány, önkormányzat, bíróság	N	10	99	177	8	294
	%	3,4%	33,7%	60,2%	2,7%	100,0%
Vállalati központok	N	104	81	52	35	272
	%	38,2%	29,8%	19,1%	12,9%	100,0%
Környező lakosság	N	41	146	87	18	292
	%	14,0%	50,0%	29,8%	6,2%	100,0%
Vevők	N	45	128	106	12	291
	%	15,5%	44,0%	36,4%	4,1%	100,0%
Termékek és szolgáltatások szállítói	N	62	163	51	15	291
	%	21,3%	56,0%	17,5%	5,2%	100,0%
Bankok/befektetési alapok	N	188	62	21	21	292
	%	64,4%	21,2%	7,2%	7,2%	100,0%
Alkalmazottak	N	50	160	69	12	291
	%	17,2%	55,0%	23,7%	4,1%	100,0%
Szakszervezetek	N	176	72	12	27	287
	%	61,3%	25,1%	4,2%	9,4%	100,0%
Környezetvédelmi csoportok, szervezetek	N	81	112	66	32	291
	%	27,8%	38,5%	22,7%	11,0%	100,0%
Egyéb csoportok, szervezetek	N	25	3	2	21	51
	%	49,0%	5,9%	3,9%	41,2%	100,0%

30. táblázat. Mennyire motiváltak a következők a környezetvédelmi célú lépéseket, beruházásokat?

		Semennyire	Némileg	Közrejátszott	Meghatározta	Döntően meghatározta	Össz.
A jelenlegi hazai szabályozás szigorúsága	N	31	27	69	81	61	269
	%	11,5%	10,0%	25,7%	30,1%	22,7%	100,0%
A hazai szabályozás várható szigorodása	N	26	27	69	104	44	270
	%	9,6%	10,0%	25,6%	38,5%	16,3%	100,0%
EU környezetvédelmi szabályozása	N	29	23	54	109	53	268
	%	10,8%	8,6%	20,1%	40,7%	19,8%	100,0%
A vállalati arculat javítása	N	30	20	60	93	67	270
	%	11,1%	7,4%	22,2%	34,4%	24,8%	100,0%
Társadalmi nyomás (helyi lakóközösségi, zöld szervezetek)	N	88	68	69	32	10	267
	%	33,0%	25,5%	25,8%	12,0%	3,7%	100,0%
A versenytársak piaci nyomása	N	88	69	78	24	7	266
	%	33,1%	25,9%	29,3%	9,0%	2,6%	100,0%
Környezeti kockázatok csökkentése	N	24	27	68	88	61	268
	%	9,0%	10,1%	25,4%	32,8%	22,8%	100,0%
Látható környezetvédelmi problémák megoldása	N	32	30	59	76	72	269
	%	11,9%	11,2%	21,9%	28,3%	26,8%	100,0%

A környezetvédelmi szabályozást közepesen szigorúnak érzékeli a vállalatok fele, 36 százalékuk szerint nagyon szigorú (N=296). Azon cégek között, amelyek nem értékelik szigorúnak a környezetvédelmi szabályozást, a nagyvállalatok aránya a legkisebb. A tulajdonosi kategóriákat tekintve főként a közösségi tulajdonúak állítják, hogy nagyon szigorú a szabályozás, ágazati hovatartozás szerint pedig a mezőgazdaság, a kitermelőipar és az energiaszolgáltatás vállalatai, valamint a közösségi szolgáltatást végzők érzékelik leginkább a szabályozás súlyát.

31. táblázat. A létesítményre vonatkozó környezetvédelmi szabályozás értékelése

	N	%	Összesen
Nem igazán szigorú	42	14,2%	295
Mérsékelten szigorú	148	50,2%	295
Nagyon szigorú	106	35,9%	295

5. A vállalatok és helyi önkormányzatok kapcsolata

A jó önkormányzati kapcsolat a felmérésben szereplő szervezetek többsége szerint átlagosan fontos tényezőnek tekinthető. Csupán 10,8 százalékuk tartja indifferensnek az önkormányzathoz fűződő viszonyt, 27 százalékuk pedig fontosnak, illetve alapvetőnek tekinti (32. táblázat).

32. táblázat. A jó önkormányzati kapcsolat megítélése

A jó önkormányzati kapcsolat fontossága	Vállalatok száma	Százalékos megoszlás
1 – Indifferens tényező	32	10,8
2 – Kevésbé fontos	23	7,8
3 – Átlagosan fontos	160	54,1
4 – Fontos	42	14,2
5 – Első számú sikerkritérium	39	13,2
Összesen	296	100,0

Az előző táblázatban látható, hogy a válaszadók 1–5-ig megadott értékelése a jó kapcsolat fontosságát jelöli növekvő mértékben. Megnéztük, hogy tulajdonosi kategóriák szerint van-e különbség a vállalatok értékelése között: a 33. táblázatból látható, hogy a közösségi tulajdonú vállalatok esetében jóval kiemeltebb szerepe van az önkormányzati kapcsolatoknak, mint a többi vállalatnál. A többi kategóriára megadott 3-hoz közeli átlagértékek is bizonyítják azonban, hogy a közvetlen gazdasági környezet fontos meghatározói a helyi önkormányzatok.

33. táblázat. A jó önkormányzati kapcsolat megítélése tulajdonostípusok szerint

Meghatározó tulajdonosi kategória	Átlag	Szórás	N
közösségi	3,83	1,16	N=75
külföldi	2,92	0,84	N=62
belföldi magán	2,86	0,98	N=157

Iparágak szerint az értékelések átlaga azoknál a tevékenységeknél volt a legmagasabb, amelyek vélhetően fontos hatást gyakorolnak közvetlen helyi környezetükre, vagy azért, mert szolgáltatásukat a helyi piacon nyújtják, vagy környezeti hatásaik miatt. A 34. táblázatból kiderül, hogy a közösségi és energiaszolgáltatást nyújtók, valamint a mezőgazdasági és építőipari tevékenységet végzők körében értékelik a jó önkormányzati kapcsolatot a legmagasabbra.

34. táblázat. Az önkormányzati kapcsolat fontossága fő tevékenység szerint

Fő tevékenység	Átlag	Szórás	N
mezőgazdaság	3,38	0,74	N=8
kitermelőipar	2,95	0,94	N=20
feldolgozóipar	2,72	0,91	N=146
energiaszolgáltatás	4,58	0,61	N=19
építőipar	3,69	0,87	N=16
kereskedelem	2,82	0,82	N=28
szolgáltatás	3,30	1,21	N=33
közösségi szolgáltatás	4,64	0,63	N=14

A helyi testületekkel való kedvező kapcsolat kialakítása, úgy tűnik, a vállalatok változásokhoz való viszonyával is kapcsolatba hozható. Minél ügyesebben alkalmazkodik adott vállalat a környezetéhez, annál nagyobb fontosságot tulajdonít a helyi önkormányzatokkal való pozitív viszony kialakításának (35. táblázat).

35. táblázat. Az önkormányzati kapcsolat fontossága a változásokhoz való viszony szerint

Változásokhoz való viszony	Átlag	Szórás	N
A változásokat nehezen követők	2,73	1,07	N=41
A változásokra késve reagálók	3,05	1,07	N=109
A változásokra felkészülők	3,19	1,08	N=109
A változásokat befolyásolók	3,53	1,05	N=34

A cégek sokkal nagyobbak vélik az önkormányzatok részére általuk nyújtott támogatásokat, mint az önkormányzatoktól feléjük irányuló támogatásokat. A telephelyük jó megközelíthetősége, üzleti partnerek jelenléte és a technikai infrastruktúra biztosítása az, amiben leginkább a vállalatok segítségére van a helyi önkormányzat, miközben ők leginkább az adófizetéssel, munkahelyteremtéssel és a szakirányú oktatás támogatásával járulnak hozzá közvetlen környezetük fejlődéséhez (lásd 36. és 37. táblázat).

36. táblázat. Az önkormányzat vállalat számára nyújtott támogatása

	Átlag	Szórás	N
Adókedvezmény	1,59	1,03	N=292
Szakképzett munkaerő, helyi átképzési programok	2,01	1,06	N=293
Üzleti partnerek jelenléte	2,05	1,13	N=291
Jó megközelíthetőség	2,36	1,17	N=288
Technikai infrastruktúra biztosítása	2,05	1,12	N=291
Nyersanyagbázisok közelsége	1,70	0,99	N=283

37. táblázat. A vállalat önkormányzat számára nyújtott támogatása

	Átlag	Szórás	N
Adófizetés	4,17	1,01	N=296
Munkahelyteremtés	3,63	1,09	N=295
Anyagi vagy természetbeni hozzájárulás a szociális ellátáshoz	2,83	1,21	N=295
Szakirányú oktatás támogatása	3,22	1,36	N=295
Infrastrukturális fejlesztések	2,09	1,21	N=294
Együttes pályázatok, közös finanszírozású vállalkozások	1,64	1,06	N=292

6. A vállalati vélemények összegzése

A vizsgált vállalati kör gazdaságpolitikát értékelő válaszainak elsődleges elemzése alapján a következő megállapítások tehetők.

A gazdaságpolitika általános hatása a kis- és közepes méretű vállalatok működése szempontjából meghatározóbb, mint a nagyméretű vállalatok esetében. Tulajdonosi forma szerint a külföldi vállalatok kevésbé érzik a gazdasági szabályozási környezet alakulásának súlyát, mint a közösségi és belföldi magántulajdonban lévők. A különböző gazdasági ágazatokban tevékenykedő cégek közül az állami szabályozás által erősen érintett ágazatok szervezetei tartják a gazdaságpolitikát működésükre nézve meghatározónak, pl. a mezőgazdasági, kitermelő-ipari, energiaszolgáltató és építőipari vállalatok. A piaci céljaik alapján dinamikusabban fejlődni kívánó vállalatok azok, amelyek kevésbé érzik úgy, hogy jelentősen befolyásolja tevékenységüket a gazdaságpolitika alakulása.

A felmérést megelőzően bekövetkezett állami intézkedések és gazdasági fejlemények közül a cégek leginkább a stabil monetáris politikát és a társasági adó 16%-ra történő csökkentését értékelték pozitívan, míg a jegybanki alapkamat emelése, a forint árfolyamsávjának felfelé tolása, az infláció emelkedése, az államháztartási hiány növekedése és az áfaszabályozás többségében negatívan érintette vállalkozásukat. A társasági adó szintjének változására a nagyobb vállalatok pozitívabban reagáltak, míg a minimálbér a kisebb méretű cégeket érinti hátrányosabban. Az euró bevezetésének időbeli kitolása a vállalatok többségét semlegesén érinti, és nem látható különbség az egyes vállalati jellemzők között ennek a lépésnek az értékelésében. A vállalatok a jogi szabályozást nagyobb fokú bizonytalansági faktornak vélték mind a múltban, mind a jelenben, mint a politikai változásokat.

Az egyes adófajták közül a társadalombiztosítási járulék, a személyi jövedelemadó, a helyi adók és a társasági adó külpiazi versenyképességre gyakorolt hatását emelték ki a válaszadók. Ezeknek az adófajtáknak a befolyását a jelentősebb exporttevékeny-

séget végző vállalatok ítélték a legnagyobbak, amiből érzékelhető, hogy szerepük a külpiaci versenyképesség alakításában döntő fontosságú. Az adókedvezmények igénybevétele viszont nem volt jellemző a felmért vállalatok többségére 2002-ben, átlagosan 74,6%-uk nem vett igénybe semmilyen adókedvezményt. A főként fejlesztési adókedvezmény és gyorsított értékcsökkenési leírás formájában szerzett kedvezményeket nagyobb arányban használták ki a nagyobb méretkategóriákba tartozó cégek.

A dollár- és euróárfolyam erősödése nagyobb arányban érinti kedvezőtlenül a felmért cégeket, mint az árfolyam csökkenése, ami feltehetőleg az import és az export arányával hozható összefüggésbe, a vállalatok több mint fele azonban semlegesnek érzi az árfolyamok szintjének változását. Ennek oka részben külpiaci jelenlétük korlátozottsága, részben viszont valószínűleg felkészültek az árfolyamkockázatok kezelésére. Ezt támaszthatja alá az, hogy az árfolyamok ingadozása viszont döntő többségüket (kb. 2/3) negatívan érinti.

Az állami üzleti kapcsolatok a minta vállalatainak csaknem fele számára fontosak (43,7%), a méretkategóriák közül főként a nagyobb, tulajdonostípus szerint pedig leginkább a közösségi tulajdonú vállalatok támaszkodnak vállalati megrendelésekre.

A nagyvállalatokra és a külföldi tulajdonúakra jellemző leginkább, hogy sikeresebben lobbiznak versenytársaiknál, piaci céljaik szerint pedig a bátrabb növekedést megcélzók képesek érdekeik képviselésére az állami szerveknél.

A felmérésben részt vevők körében a köztartozások rövid lejáratú forrásokon belüli aránya átlagosan 10,62%, a közösségi tulajdonú vállalatoknál a legmagasabb (15,4%). Igen sok cégnél (a vállalatok negyedénél) fordult elő, hogy adótartozás kiegyenlítése érdekében hitelt vettek fel.

A megkérdezett vállalatok 31 százaléka részesült innovációs támogatásban a felmérést megelőző években, a termelő cégek jóval nagyobb arányban, mint a különféle szolgáltatást nyújtók. Export- és importtevékenység alapján a jelentősebb külpiaci tevékenységet folytatók nagyobb arányban használták ki az innovációs támogatásokat.

A felmért cégek véleménye alapján az állami támogatások nem segítik elő jelentős mértékben az innovációs tevékenységet, miközben a legfőbb hátráltató tényezőnek a forráshiányt jelölték meg. A cégek 33,8 százaléka szerint az innovációk sikertelenségének egyik fő oka az állami szabályozás.

A vállalatok környezetvédelmi gyakorlatát tekintve a hatóságok szerepe a legmeghatározóbb, vagyis a piaci elvárások még nem alakítják döntő mértékben a vállalatok környezeti érzékenységét, ami hangsúlyozza az állam környezetvédelemmel kapcsolatos szerepvállalásának fontosságát.

7. A vállalati versenyképesség elősegítésével kapcsolatos elvárások és igények

A Versenyképesség Kutató Központ eddigi eredményeit is felhasználva összefoglaljuk azokat a körvonalazódott elvárásokat és igényeket, amelyek a vállalati versenyképesség elősegítésére az állammal szemben felmerültek.

71. Kiszámítható gazdaságpolitika

A vállalatok a korábbi, 1996-os és 1999-es vállalati versenyképességi felmérések eredményeihez hasonlóan kifejezetten kedvezőtlennek ítélik a gazdálkodási környezet alakulását. Egyrészt általánosan növekvő bizonytalanságról számolnak be, ennek tényezői közül a belföldi piacokat, a jogi szabályozást és az EU-csatlakozást tartják különösen ilyen hatásúnak. Az üzleti tevékenységet leginkább hátráltató tényezőknek a gazdaságpolitikát (51,8%), a hazai gazdasági helyzetet (49,5%) és a kormányzat tevékenységét (40,5%) tekintik a vállalatok. Meg kell említeni, hogy az 1999-es felmérésben is ugyanez a három tényező bizonyult a leginkább hátráltatónak. Az EU-csatlakozás miatti változásokat, a szakminisztériumi kapcsolatot, a hazai és a külpiazi gazdasági helyzetet minősítette a legtöbb vállalat támogató tényezőnek. Ezek közül az EU-csatlakozás miatti változásokat tekintették a leginkább támogató környezeti tényezőnek a vállalatok. (Annak ellenére, hogy az EU-csatlakozást növekvő bizonytalanságot okozó tényezőnek tartották a vállalatvezetők, továbbá hogy viszonylag kevés vállalat minősítette kiemelt fontosságú befolyásoló tényezőnek.) Kifejezetten negatív hatásúnak ítélik a hazai gazdaságpolitikát, a gazdasági és politikai helyzetet, bár az érdekes, hogy az utóbbit egyre többen tekintik közömbösnek.

72. A gazdaságpolitika területei

A makrokörnyezeti tényezők közül egyes fontos gazdaságpolitikai összetevőket külön is értékelték a vállalati működés szempontjából. Az derült ki, hogy a stabil monetáris politikát (57%) és a társasági adó jelenlegi szintjét (48%) tartotta a legtöbb vezető előnyösnek. A harmadik legelőnyösebb tényezőnek a forint árfolyamsávjának felfelé tolását tartották, ám ezt a tényezőt többen minősítették hátrányosnak (37%), mint előnyösnek (23%). A hátrányos tényezők közül az infláció emelkedését (78%), a jegybanki alapkamat emelését (67%) ítélték egybehangzóan hátrányosnak. A hátrányos tényezők közé sorolták az új áfaszabályozást (57%) és az államháztartási hiányt (ez utóbbit 49 százalék hátrányosnak, 47 százalék közömbösnek tartja). Nagyjából azonos a megítélése a külkereskedelmi hiány növekedésének, az euróbevezetés elhatalasztásának és a minimálbér adott szintjének: a vezetők egyharmada hátrányosnak tartja, közel kétharmaduk pedig semlegesnek.

73. A költségvetési kapcsolatok

A költségvetési kapcsolatokkal, az egyes adófajtákkal és adójellegű befizetésekkel kapcsolatban arra kérdeztünk rá, hogy ezek milyen hatással járnak a külpiazi versenyképességre. A tb-járulékot (58%), a helyi adókat (51%) és a személyi jövedelemadót (41%) tekinti a legtöbb vállalatvezető meghatározónak külpiazi sikerében, míg az EVA-t (97%), a fogyasztási adót (87%), egyéb adókat (85%) és a vámot úgy értékelik, hogy ezeknek jellemzően nincs hatása. A társasági adót (42%) és az áfát (51%)

többen úgy ítélték meg, hogy nincs komoly hatásuk, ugyanakkor a válaszadók egyformán 37–37 százaléka vélte úgy, hogy ezeknek jelentős a szerepe a külpiaci eredményességükben. Az EVA és a fogyasztási adó a hazai gazdaság szempontjából érdekes adófajták. A korábbi véleményekhez képest változott a tb-járulék, a helyi adó és a társasági adó szerepének megítélése: az idei válaszok szerint ezeket több válaszadó tekintti jelentősnek versenyképessége szempontjából.

74. Az EU-csatlakozás hatása: munkaerő-piaci félelmek

Az Európai Unióhoz való csatlakozástól összességében a cégek erősebb versenyt, lassú, illetve csekély piacbővülést vártak, s komoly kihívásnak tekintették a képzett munkaerő megtartását. Vállalati méretet tekintve a kisvállalatok a csatlakozással kapcsolatosan inkább nehézségeket vártak, a nagyvállalatok optimisták, míg a közepes méretű vállalkozásoknál egyszerre van jelen e két szélsőség.

75. A világgazdaság konjunkturális hatása a vállalati stratégiákra – előrejelzésekkel való támogatás

A vállalati stratégiák gyakorlatilag évről évre erőteljesen változtak, ezt az erős környezeti bizonytalanság indokolja is. Összességében az elmozdulás fő iránya az aktívabb, támadóbb jellegű stratégiák felé mutat. Fontos megállapítás, hogy a vállalatokat stratégiájuk kialakítása során erőteljesebben befolyásolja a világgazdasági konjunktúra, mint a kormányzati gazdaságpolitika.

76. Javult a vállalatok közötti bizalom – lehetőség a klaszteresedés elősegítésére

A felmérés alapján az látszik, hogy erősödött gazdaságunk hálózati jellege, a vállalatközi kapcsolatrendszer. Ezt nagyon fontosnak tartjuk, hiszen az átmenet időszakának egyik fontos negatív hatású fejleménye volt ezen kapcsolatrendszer szükségszerű felbomlása, a hosszú távú kapcsolatok és a bizalom hiánya. Ma, ha lassan is, de nő a vállalatközi stratégiai szövetségek, s egyelőre elsősorban az operatív működés szintjén a hosszú távú kapcsolatok szerepe. Sajnálatos ugyanakkor, s az innovációs funkció már említett gyengeségére utal a K+F együttműködések csökkenése.

77. A K+F terén a vállalati aktivitás előmozdítása

A vállalatok pontosan érzékelik, hogy a K+F ráfordításokban lemaradnak versenytársaik mögött. Ennek fő okaként a finanszírozási források hiányát jelölik meg (egybecsengően más átmeneti országokkal, de eltérően a legfejlettebb EU-tagoktól). Az

innováció fejlesztésében való állami szerepvállalást nagyon fontosnak ítélik. Vészjelzésszerű, hogy nem is terveznek érdemi változást innovációs tevékenységük fejlesztésében. A legfőbb fejlesztési területnek az elsöprő többség a költséghatékonyságot jelöli meg, ami a versenyképesség szempontjából egysíkú megközelítésre utal.

7.8. A vállalati szintű versenyképesség és tényezői

Eredményeink szerint a magyar vállalatok heterogén képet mutatnak szakmai ismeretek, jövedelmezőség, hatékonyság és pénzügyi információs rendszer szempontjából. Miközben Magyarországon is a tulajdonosi értékteremtést szem előtt tartó cégek pénzügyi eredményei a legjobbak, az látszik, hogy a külföldi többségi tulajdonban lévő cégek hatékonyságával még a legjobb hazai cégek is alig-alig vehetik fel a versenyt. Mindezek alapján hat olyan tényezőt azonosítottunk a vállalati működés szintjén, ahol a nemzetgazdasági szintű versenyképesség javítása érdekében változtatásra volna szükség. Ezek a következők:

1. A közepes és kisvállalatoknál a vezetők szakmai továbbképzésére van szükség.
2. Főként ugyanezen vállalatoknál a tulajdonosi értékteremtésre koncentráló vállalatvezetési filozófiát sokkal jobban kellene integrálni a magyar tulajdonú cégek működésébe.
3. Elsősorban az állami tulajdonú, illetve ilyen előddel rendelkező cégeknél javítani kellene a költséghatékonyságon.
4. A külföldi többségi tulajdonosok kezében lévő vállalatokon kívül a teljes vállalati szektorban növelni kellene az emberi erőforrás felhasználásának hatékonyságát – ennek lehetősége az oktatás és képzés.
5. A magyar kézben lévő cégeknél növelni kellene a befektetett tőke nagyságát, vagyis a vállalati méretet.
6. A magyar tulajdonú cégeknél ezzel párhuzamosan drasztikusan javítani kellene a tőkefelhasználási hatékonyságot is, amely a legnagyobb versenyhátránynak tűnik a külföldi többségű cégekkel szemben.

Jegyzetek

- 1 2004-ben harmadik alkalommal került sor 1996 és 1999 után a vállalati versenyképességi felmérésünkre. Hagyománynak tekinthető, hogy a felmérés első eredményeit gyorsjelentések formájában csatoljuk vissza a válaszadóknak, és nyújtunk tájékoztatást az érdeklődőknek.
- 2 A definíciók áttekintése többek között kiterjedt az Európai Unió, a versenyképességi listákat publikáló Világgazdasági Fórum és az IMD dokumentumaira, valamint számos külföldi és hazai kutató publikációjára. Felsorolásukat lásd az Irodalomnál. Ezek közül kiemeljük Scott–Lodge (1985), M. E. Porter (1990 és 1998) és Cho–Moon (2000) munkáját.
- 3 Chikán A., 2004.
- 4 Kutatásainkban azokra a vállalatokra összpontosítunk, amelyek 50-nél nagyobb alkalmazotti létszámmal működnek, és a vállalati működés területei (felső vezetés, kereskedelem és marketing, pénzügyek, termelés) szervezetenként is elkülönülnek egymástól.

- 5 Részletesebben lásd Lesi, 2005b.
- 6 A versenyképesség-kutatás 3. felmérésében összegyűjtött minta reprezentativitásának vizsgálatáról is lásd Lesi, 2005b.
- 7 1999. évi XCV. törvény a kis- és középvállalkozásokról.
- 8 Fontos megjegyezni, hogy ennél a besorolásnál nem a domináns, vagyis az ellenőrzést birtokló, meghatározó tulajdonos típusa volt az osztályozás szempontja, hanem a legnagyobb részt birtokló tulajdonosi típus. A belföldi magántulajdonosi kategóriában ebben az értelemben felaprózott szerkezetű, de döntően hazai kézben lévő vállalatok is szerepelhetnek.
- 9 Az egyes régiók alapjául szolgáló megyei besorolást lásd <http://www.nth.hu/megyek.php>.
- 10 A felmérésben szereplő kérdések többségében 1-től 5-ig terjedő skálán kellett véleményt, értékelést adnia a vállalatvezetőknek, melyek sok esetben eltérő értékeket jelöltek, ezért az egyes változókhoz tartozó skálák pontos tartalmát is közöljük a táblázatokban.

Irodalom

- András K.–Czakó E. (szerk.) (2005): A versenyképesség szempontjából körvonalazódó beavatkozási területek – az első eredmények gyorsfényképe. BCE Versenyképesség Kutató Központ, Budapest, június.
- Blanke, J.–Lopez-Claros, A. (2004): The Lisbon Review 2004. An Assessment of Policies and Reforms in Europe, World Economic Forum, www.weforum.org, letöltés ideje: 2004. május.
- Chikán A.–Czakó E.–Lesi M. (2005): A vállalati versenyképesség a struktúra – magatartás – teljesítmény paradigma tükrében – eredmények és tanulságok. Tanulmány. BCE Versenyképesség Kutató Központ, Budapest, október.
- Chikán A.–Czakó E.–Zoltayné Paprika Z. (2004): Fókuszban a verseny. Gyorsjelentés a 2004. évi kérdőíves felmérés eredményeiről. Budapest: BCE Versenyképesség Kutató Központ, szeptember.
- Chikán A.–Czakó E. (2003): Az EU versenyképesség-megközelítése és következményei a magyar vállalati versenyképességre. *Társadalom és Gazdaság*, 25. kötet, 1. szám. 79–89.
- Chikán A.–Czakó E. (2002): Kis nemzetgazdaságok versenyképessége a globális gazdaságban – a magyar példa. In: Chikán A.–Czakó E.–Zoltayné Paprika Z. (szerk.): *Vállalati versenyképesség a globalizálódós magyar gazdaságban*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 27–39.
- Chikán A. (1995): A versenyképesség fogalmáról. [Kézirat.] „Versenyben a világgal” kutatási program. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék, Budapest.
- Chikán A. (2003): *Vállalatgazdaságtan*. Budapest: Aula Kiadó.
- Chikán A. (2004): Versenyképesség: kutatási modell, fogalmak. BKÁE Vállalatgazdaságtan tanszék, Szakmai kollokvium, május 26.
- Chikán A.–Czakó E. (2003): Az EU versenyképesség-megközelítése és következményei a magyar vállalati versenyképességre. *Társadalom és Gazdaság*, 2003/1., 25. kötet, 79–87.
- Cho, D.-S.–Moon, H.-Ch. (2000): From Adam Smith to Michael Porter. Evolution of Competitiveness Theory. *Asia-Pacific Business Series*, Vol. 2. World Scientific Publishing Co., Singapore–New Jersey–London–Hong Kong.
- Commission of the European Communities (2000): European Competitiveness Report 2000. Executive Summary. Commission staff working paper. Brussel, 30. 10. 2000. www.europa.int/comm/enterprise
- Commission of the European Communities (2001): The European Competitiveness Report 2001. www.europa.int/comm/enterprise

- Commission of the European Communities (2002): Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. Productivity: The Key to Competitiveness of European Economies and Enterprises, Brussels, 21. 5. 2002, Com (2002) 262 final. www.europa.eu.int/comm/enterprise, letöltés: 2002. július.
- Commission of the European Communities (2003): European Competitiveness Report 2003, Brussels, 12. 11. 2003, SEC (2003) 1299. www.europa.eu.int, letöltés: 2004. február.
- Commission of the European Communities (2004): Report from the Commission to the Spring European Council, Brussels, 20. 2. 2004, COM (2004) 29 final/2. www.europa.eu.int/comm, letöltés: 2004. március.
- Cornelius, P. E. (2002): Executive Summary, The Global Competitiveness Report 2002–2003, World Economic Forum, Geneva, Switzerland. <http://www.weforum.org>, letöltés: 2003. szeptember 18.
- Council of the European Union (2004): Competitiveness (Internal Market, Industry and Research), press release, 2583rd Council Meeting. www.eu2004ie, letöltés: 2004. május 21.
- Czakó E. (2000): Az Európai Unió és a versenyképesség. In: Czakó E.: *Versenyképesség iparágak szintjén a globalizáció tükrében*. PhD-disszertáció. BKÁE, Budapest. 39–55.
- Czakó E. (2004a): Miért versenyképes a versenyképesség? – a versenyképességi listák újdonságai. In: Czakó E.–Dobos I.–Kóhegyi A. (szerk): *Vállalati versenyképesség, logisztika, készletek. Tanulmányok Chikán Attila tiszteletére*. Budapest: BKÁE Vállalatgazdaságtan Tanszék. 119–127.
- Czakó E. (2004b): Az EU versenyképesség felfogása. In: Bagó E.–Bélyácz I.–Barta Gy.–Czakó E.–Kádár K.–Katona J.–Mészáros T.–Papnek G.–Perényi Á.–Román Z. (szerk): *Gazdasági szerkezet és versenyképesség az EU-csatlakozás után. A VIII. Ipar- és Vállalatgazdasági Konferencia előadásai*. Pécs, 2004. október 2–22.
- Czakó E. (2005): Versenyképességi programok néhány tanulsága a kormányzati szféra számára – az ír gazdaság és a Lisszaboni Stratégia. A „Versenyben a világgal” kutatási programban résztvevő vállalatok jellemzése, 11. sz. műhelytanulmány. Budapest: BCE Versenyképesség Kutató Központ.
- Dertozous [et al.] (1987): *Made in America*. New York: Haper Perennial.
- European Council (2000): Presidency Conclusions. Lisbon European Council 23 and 24 March, 2000. www.europa.eu.int/newsroom, letöltés: 2004. április 30.
- Findrik, M.–Szilárd I. (2000): Nemzetközi versenyképesség Képeségek versenye. Budapest.
- Garelli, S. (2003a): Executive Summary. *IMD World Competitiveness Yearbook 2003*. 30–37. <http://www02.imd.ch/wcy>, letöltés 2003. február.
- Garelli, S. (2003b): Competitiveness of Nations: The Fundamentals. *IMD World Competitiveness Yearbook 2003*. 702–713. <http://www02.imd.ch/wcy>, letöltés: 2003. február.
- KSH (2003): *Statisztikai évkönyv*. Budapest.
- Lesi M. (2005a): A 2004-es versenyképesség kutatás vállalati mintájának alapjellezői és reprezentativitás. 2. sz. műhelytanulmány. BCE Versenyképesség Kutató Központ, Budapest.
- Lesi M. (2005b): A 2004-ben felmért vállalatok véleménye az állam tevékenységéről és annak hatásairól. Tanulmány. BCE Versenyképesség Kutató Központ, Budapest, június.
- Majoros P. (1997): A külgazdasági teljesítmény mint a nemzetközi versenyképesség közvetlen mércéje illetve mint a technikai színvonal közvetett jelzője. Műhelytanulmány, Versenyben a világgal kutatási program, BKE Vállalatgazdaságtan tanszék.
- Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- Porter, M. E. (1998): *On Competition*. Boston: Harvard Business School Press.
- Porter, M. E. (2002): Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Microeconomic Competitiveness Index. In: *Global Competitiveness Report 2001–2002*. <http://www.weforum.org>, letöltés: 2003. szeptember 18.

- Porter, M. E. (2003): Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index. In: *Global competitiveness Report 2002–2003*. <http://www.weforum.org>, letöltés: 2003. február.
- Porter, M. E.–Sachs, J. D.–McArthur, J. W. (2001): Executive Summary. In: *Global Competitiveness Report 2001–2002*. <http://www.weforum.org>, letöltés: 2003. szeptember 18.
- Sala-i-Martin, X. (2003): Executive Summary. In: *Global Competitiveness Report 2003–2004*. <http://www.weforum.org>, letöltés: 2003. február.
- Scott, B. R.–Lodge, G. C. (1985): *US Competitiveness in the World Economy*. Boston: Harvard Business School Press.
- Wimmer Á.–Csesznák A. (2005): Vállalati jellemzők és összefüggéseik az EU-csatlakozás idején. A „Versenyben a világgal” kutatási programban részt vevő vállalatok jellemzése. 3. sz. műhelytanulmány, BCE Versenyképesség Kutató Központ, Budapest.
- World Economic Forum (2002): The Lisbon Review 2002–2003. An Assessment of Policies and Reforms in Europe, World Economic Forum. www.weforum.org, letöltés: 2004. május.

Gács János – Halpern László

A VERSENYKÉPESSÉG NÖVEKEDÉSÉNEK MAKROGAZDASÁGI KERETEI

Az országok versenyképességéről sokan, sokfélét szeretnek mondani, a fogalom azonban valójában nehezen értelmezhető. A félreértések elkerülése érdekében leszögezzük: e részben a gazdaság versenyképességén azt értjük, hogy a gazdaság makroszintű termelékenysége (az egy lakosra jutó GDP) tartósan és gyorsan növekszik, miközben a politikai és szociális szempontból legérzékenyebb erőforrás – a munkaerő – kihasználása a magyarországi alacsony szintről indulva elfogadhatóbb szinthez közelít.

Dolgozatunkban a növekedés makrogazdasági szinten számba vehető forrásaival, a gazdaság szerkezetével és szabályozási környezetével foglalkozunk. Figyelembe vesszük, hogy a magyar gazdaságnak a globalizálódó világgazdaság folyamataiba, vállalkozásainak a nemzetközi vállalatok hálózatába kell beilleszkedniük és ott helytállniuk, miközben a felzárkózás lehetőségei és feladatai sajátos makrogazdasági környezetet jelentenek számukra. Az EU-tagságból következő és a Gazdasági és Monetáris Unióhoz (GMU) való tervezett csatlakozással járó alkalmazkodási kötelezettségek éppúgy, mint a közösség strukturális támogatásainak felhasználása annak a függvényében hatnak az ország versenyképességére, hogy mennyire sikerül a gazdaság helyzetét folyamatosan reálisan felmérni, a múltból örökölt mítoszoktól és új keletű divatos nézetektől megszabadulni, a szociális és gazdasági szempontokat, regionális és országos érdekeket átlátható és racionális módon összeegyeztetni, és nem utolsósorban a mikroszintű, egyéni kezdeményezéseknek stabil, kiszámítható gazdasági környezetet biztosítani.

1. A növekedés forrásai

1.1. A termelési tényezők átrendeződése

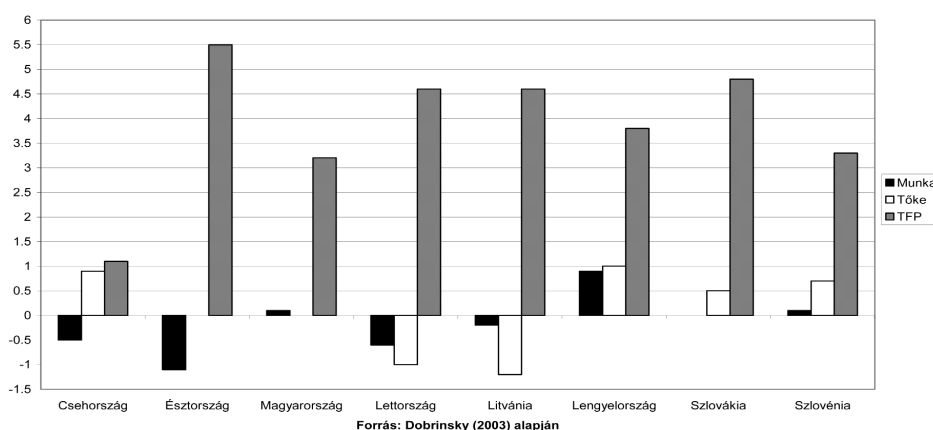
A nemzetgazdaságok növekedési sajátosságait összefoglaló és kvantitatív módon a növekedési modellekkel lehet elemezni. Annak ellenére, hogy e terület szakirodalma a legutóbbi időkben igen sok irányban fejlődött, különböző okok miatt a minket érdeklő középtávú, összehasonlító elemzés legmegbízhatóbb eszköze továbbra is a klasszikus Solow-féle növekedési modell, illetve annak növekedési elszámolásokra alapozott változata (growth accounting). Ez az általános modell a növekedés fő tényezőiként a felhasznált munka és tőke mennyiségét veszi számba, valamint e két erőforrás termelékenységének, az ún. teljes tényezőtermelékenységnek a változását.

A nemzetközi összehasonlító elemzések azt mutatják, hogy az átalakuló országok, s köztük Magyarország, az 1990-es évek második felében – sajátos módon – növekedésüket szinte kizárólag a teljes termelékenység növelésére alapozták¹ (lásd az 1. ábrát). A

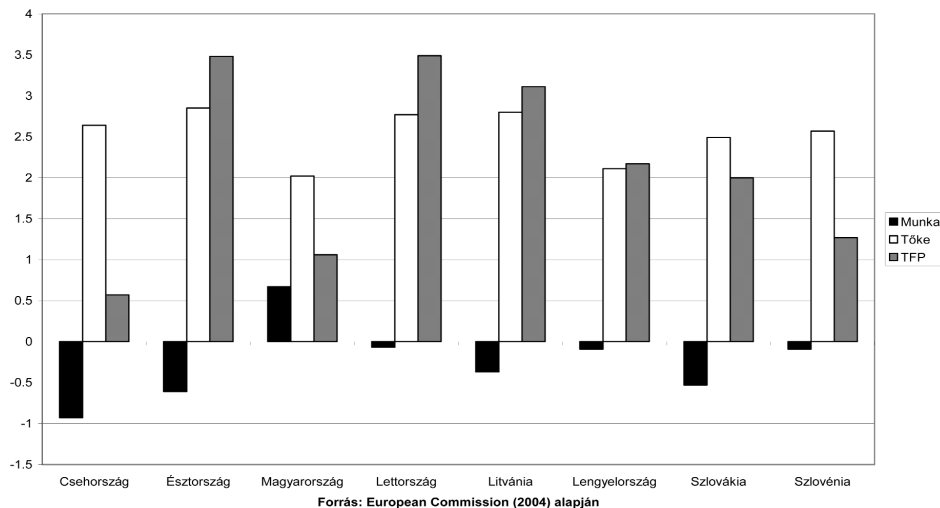
munkaerő-állomány változása nem járult hozzá a növekedéshez, és a tőke is jelentéktelen szerepet játszott. Ez a furcsa növekedési pálya azzal volt összefüggésben, hogy a transzformációs visszaesés után az állóeszközök minőségi cseréjével, a piacgazdaság intézményi viszonyainak kiépülésével, valamint az EU társulási szerződések pozitív hatásai nyomán lökészerűen nőtt a gazdaság hatékonysága. E hatékonysági javulásban szerepet játszott az allokációs hatékonyság és a vállalkozások méretgazdaságosságának növekedése, valamint a szervezésben megmutatkozó ún. x-hatékonyság javulása is.

A 2000 utáni időszakra számolt, illetve prognosztizált fejlődés már egészen más tényező-összetételt mutat. Fokozatosan előtérbe kerül a tőkének a növekedést támogató szerepe, ugyanakkor a legtöbb vizsgált országban várhatóan a munkaerő-tartalékok fokozott kihasználása ismét némiképp hozzájárul majd a növekedéshez (lásd a 2. és 3. ábrát).² Az Európai Bizottság a 2006–2010-es időszakra felvázolt előrejelzésében már különösen nagy szerepet tulajdonít a tőke növekedésének. Ez nyilvánvalóan összefüggésbe hozható az új tagországok tervezett nagy volumenű infrastrukturális beruházásaival, melyeket ezek – többek között – az EU strukturális és kohéziós alapjainak segítségével hajtanak végre. Az infrastrukturális beruházások, mint ismeretes, hatékonyságnövelő hatásukat csak közvetett módon és hosszú távon fejtik ki. Valószínűleg ennek is tudható be, hogy a teljes tényezőtermelékenység szerepe a legtöbb új tagországban, így Magyarországon is, háttérbe szorul a tőke szerepéhez képest. Összehasonlításként a 4. ábrán bemutatjuk az EU 15 régi tagországára ugyanazon módszertan alapján számolt tényezőarányokat az 1990–2000-es időszakra. Látható: a tőke mint termelési tényező által játszott prominens szerep (amely az új tagországokban a következő évtizedre várható) a fejlett gazdaságok körében nem általános. Az inkább a fejlődés egy bizonyos szakaszának sajátossága: nem véletlen, hogy az előző évtizedben az EU régi tagjai között épp a legfejletlenebb Görögországra, Portugáliára és Spanyolországra volt jellemző (Ausztria mellett).

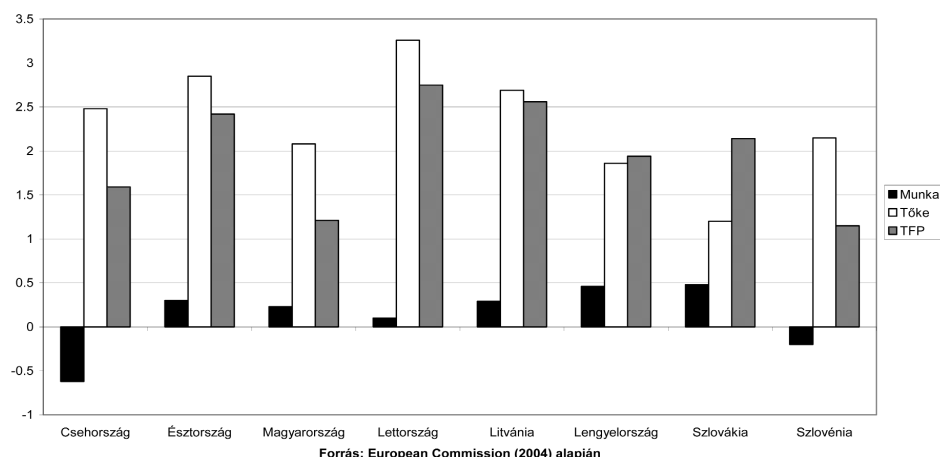
1. ábra. A munka, a tőke és a teljes termelékenység (TFP) hozzájárulása a GDP növekedéséhez a nyolc új közép-kelet-európai EU-tagországban, 1995–1999, éves átlagos növekedési ütem, %

2. ábra. A munka, a tőke és a teljes termelékenység (TFP) hozzájárulása a GDP növekedéséhez a nyolc új közép-kelet-európai tagországban, 1996–2005, éves átlagos növekedési ütem, %

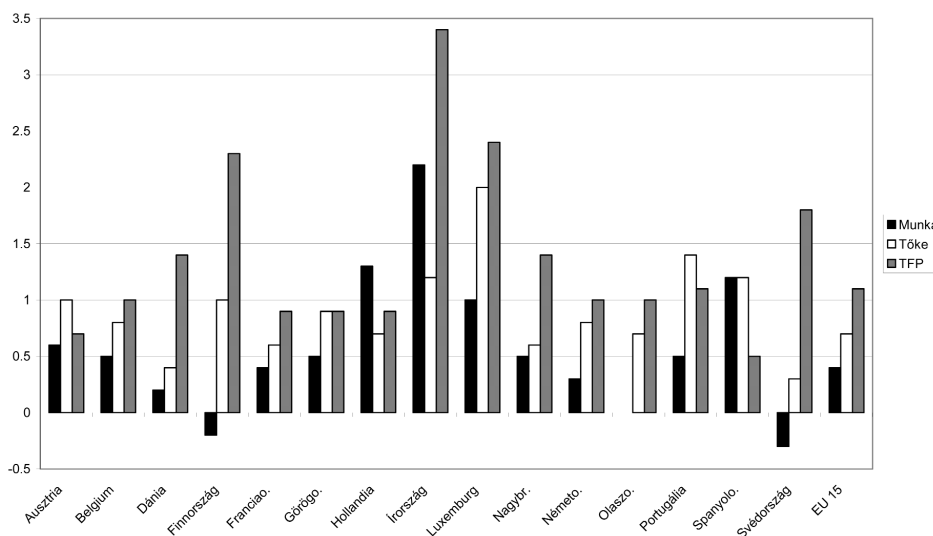
3. ábra. A munka, a tőke és a teljes termelékenység (TFP) hozzájárulása a GDP növekedéséhez a nyolc új közép-kelet-európai tagországban, 2006–2010, éves átlagos növekedési ütem, %

A fenti sajátosságok a hosszú távú fejlesztési politika számára azt az üzenetet hordozzák, hogy egy ilyen, a tőke húzószerepére alapozott időszakban fokozottan kell a – közvetlenül vagy közvetetten, de – hatékonyságot növelő fejlesztésekre összpontosítani. A teljes tényezőtermelékenység növekedése ugyanis nem következik be automatikusan; az is előfordulhat, hogy még annál is kevésbé járul majd hozzá a növekedés gyorsításához, mint ahogy azt az előrejelzések mutatják. Nemcsak az üzleti jellegű beruházások esetében kell – egyébként ott többnyire természetes módon – a hatékonyság növelését a középpontba állítani, hanem a nemzeti fejlesztési terv által támogatott infrastrukturális és humántőke befektetések esetében is törekedni kell az erős és pozitív ún. külső gazdasági hatások elérésére. A hazai nemzeti fejlesztési ter-

vek „demokratikus”, sokszor populista szemléletét háttérbe kell szorítani: nem lehet szinte minden hazai önkormányzatnak forrásokat biztosítani, minden hosszú ideje orvoslásra váró probléma megoldásához hozzájárulni, másodlagosként kezelve a programok gazdasági hatását. Az állami és EU-finanszírozású programoknak elsősorban ott kell beavatkozniuk, ahol bizonyítottan piaci kudarcok jelentkeznek (vagyis ahol a piaci szereplők viselkedése nem lenne képes a nemzetgazdasági optimumot megvalósítani), és nem ott, ahol a legerősebb vagy leghangosabb érdekcsoportok követelődnek.

4. ábra. A munka, a tőke és a teljes termelékenység (TFP) hozzájárulása a GDP növekedéséhez az Európai Unióban, 1991–2000, éves átlagos növekedési ütem, %

Forrás: Denis, Mc Morrow és Röger (2002) alapján

A vállalati szektort tekintve, a hatékonyság növekedésben játszott szerepe a következő évtizedben döntő mértékben attól függ, hogy mennyire nő meg a K+F és az innováció jelentősége, és hogyan terjed és válik a termelési és értékesítési folyamat szerves részévé az információs és kommunikációs technológia.

Ha a belföldi és külföldi piacokon folyó versenyben egyértelműen az a vállalat lesz előnyösebb helyzetben, amelyik egyszerre képes alkalmazkodni a piac változó igényeihez, s kínálatának fejlesztésével netán alakítani is képes azokat – és mindezt versenytársainál hatékonyabban teszi – akkor felértékelődik a közép- és hosszú távú fejlesztés, és a szerkezeti változások a hatékonyságnak a növekedésben játszott szerepét erősíthetik.

1.2. A termelési tényezők egymáshoz való viszonya: megvalósulhat-e párhuzamosan a foglalkoztatás bővítése és a termelékenység növelése?

Mint a bevezetőben írtuk, Magyarország számára a versenyképesség növekedését úgy érdemes meghatározni, hogy a makroszintű termelékenység tartós növekedése együtt jár a foglalkoztatás bővülésével. A magyarországi gazdasági átalakulás

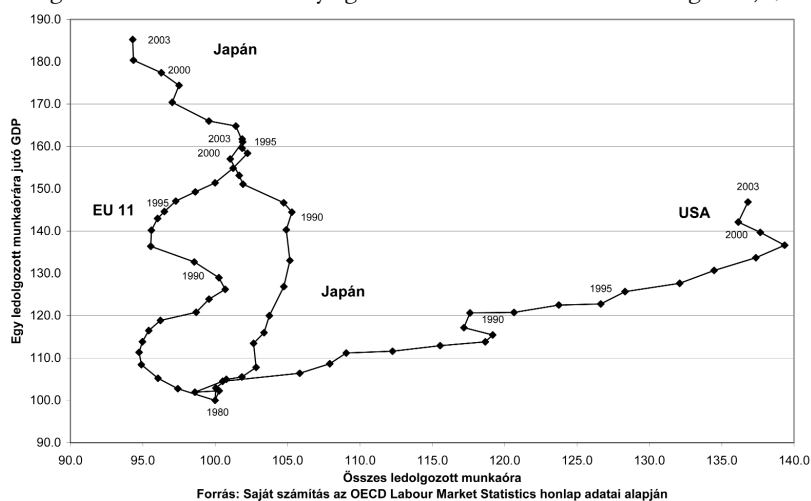
egyik legfájdalmasabb sajátossága a lakosság inaktív részének felduzzadása, amely a (hivatalos) foglalkoztatás alacsony szintjében is megmutatkozik: Magyarország a 25 EU-tagország között a teljes foglalkoztatási ráta nagyságát tekintve a maga 56,8 százalékaival a 23. helyet, a férfiak rátáját (63,1%) tekintve pedig a 24. helyet foglalja el.

A termelékenység és a foglalkoztatás növelésének kettős követelménye egybecseng az EU egészére 2000-ben elindított és 2005-ben újrafogalmazott lisszaboni stratégia fő célkitűzéseivel, a versenyképesség és a foglalkoztatás párhuzamos növelésének tervével.

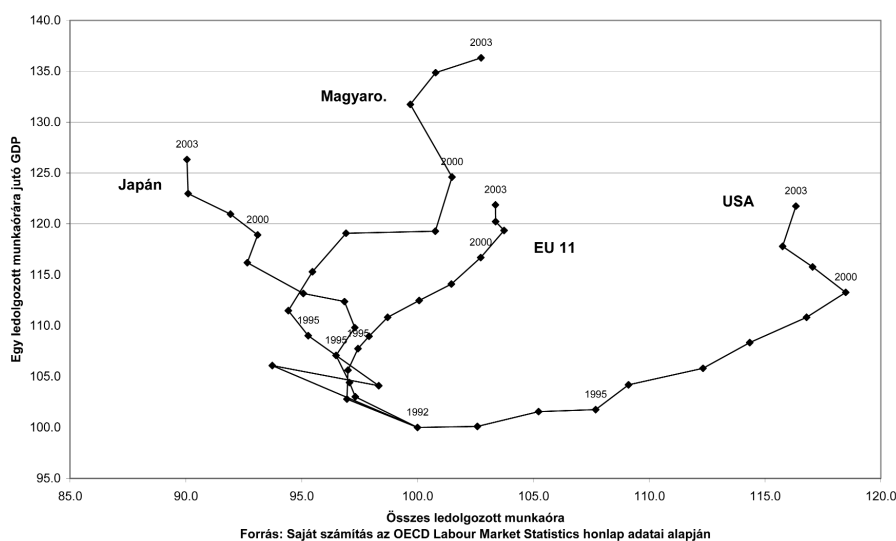
Azt a követelményt azonban, hogy egy adott gazdaságban a munka termelékenységének növekedése összekapcsolódjon a foglalkoztatottság növelésével, egyáltalán nem egyszerű teljesíteni. Statikusan tekintve evidencia, hogy a termelés egy adott szintje kifejezhető a foglalkoztatás és a munka termelékenységének szorzataként, s így az egyik magasabb volta a másik alacsonyabb szintjét feltételezi. Természetesen nem kell adott termelési szintet feltételezni, s elvileg a fenti szorzat mindkét tényezője egymás mellett is növekedhet. Ennek gyakorlati bekövetkezése azonban számos körülménytől függ, így többek között az adott gazdaság népességének, kor- és képzettségi összetételének alakulásától, a munkapiac intézményeitől és a munkapiaci szabályozástól, a műszaki fejlődésnek a gazdaságra, annak adott fejlődési szakaszára jellemző sajátosságaitól, a vizsgált gazdaság ágazati szerkezetétől, valamint a társadalom által hosszú idő óta elfogadott, a munka és a szabadidő relatív értékelését kifejező preferenciáktól. A felsorolt tényezők mind külön elemzést igényelnének, itt azonban csak arra hívjuk fel a figyelmet, hogy empirikus tapasztalatok szerint a gazdaságok egy igen széles körében tendencia van arra, hogy a munkatermelékenység és a munkainput növekedése között hosszabb távon átváltási kapcsolat álljon fenn.

Az alábbiakban a világ három vezető régiójának (Európa, Észak-Amerika és Délkelet-Ázsia) fejlődését reprezentatív gazdaságok példáján vizsgáljuk a termelékenység és a foglalkoztatás adatai segítségével. Mindkét mutató esetében a foglalkoztatás terjedelmét a ledolgozott munkaórákban mérjük, azért, hogy az egyes régiók között a munkaidő hosszában mutatkozó karakterisztikus különbségeket – melyek többnyire kulturális preferenciákat tükröznek – kiszűrjük. Az 5. ábrán látható, hogy az elmúlt 23 évben Európa és Japán egymáshoz hasonló, ugyanakkor az Egyesült Államoktól jelentősen eltérő pályán mozgott. Az EU gazdaságában, éppúgy mint Japánban, a termelékenység jelentős növekedését nem követte a foglalkoztatottság bővülése: ez utóbbi csak kis mértékben nőtt, illetve csökkent. Az Amerikai Egyesült Államokban a foglalkoztatottság jelentősen bővült, a termelékenység növekedése azonban, legalábbis ezen az időtávon, elmaradt a másik két régióban tapasztalt dinamikától.³ Hogy Magyarországot is képbe helyezzük, közöljük a 6. ábrát: itt ugyanazokban a dimenziókban, mint az 5. ábrán, az 1992 óta tapasztalt fejlődés látható a három régióban, valamint Magyarországon. Ez az ábra, természetes módon, felnagyítja Japán elmúlt évtizedbeli visszaesését s az európai foglalkoztatási helyzet javulását – mindkettő a ledolgozott munkaórák mutatójában mutatkozik meg. A magyar gazdaság 1992-ben – lényegében a mélypontról indulva – munkatermelékenységét gyorsabban növelte, mint a három régió bármelyike, de foglalkoztatásának bővülése igen szerény mértékű volt.

5. ábra. A foglalkoztatás és a termelékenység növekedésének indexei a három régióban, 1980=100

6. ábra. A foglalkoztatás és a termelékenység növekedésének indexei a három régióban és Magyarországon, 1992=100

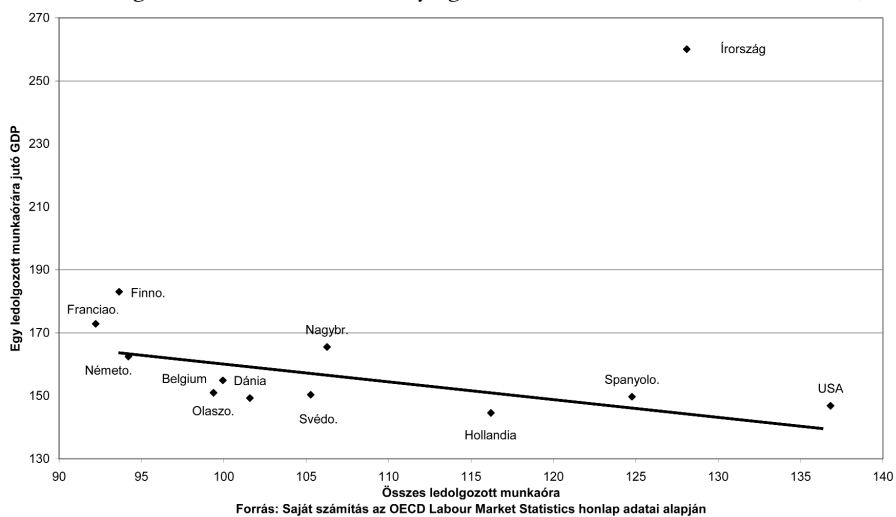

Az Európai Unió azonban egyáltalán nem egységes gazdaság, és ezért érdemes az egyes országokra jellemző növekedési és foglalkoztatási teljesítményt külön is megvizsgálni. A 7. ábrán az egyes országok által az elmúlt 23 év során bejárt növekedési pályát érzékeltetjük: az ábrán minden ország esetében a fejlődését jellemző két kumulatív mutató egy pontot definiál. Ami szembetűnő jellegzetesség, hogy egy országot (Írországot) kivéve minden számba vett ország egy átváltási egyenes mentén helyezkedik el, amely a termelékenység és a munkamennyiség növelése közötti viszonyt jellemzi. Nincs kvalitatív eltérés az Egyesült Államok és az európai országok között, csak abban, hogy az átváltási görbén hol helyezkednek el. Nagyobb termelékenység-

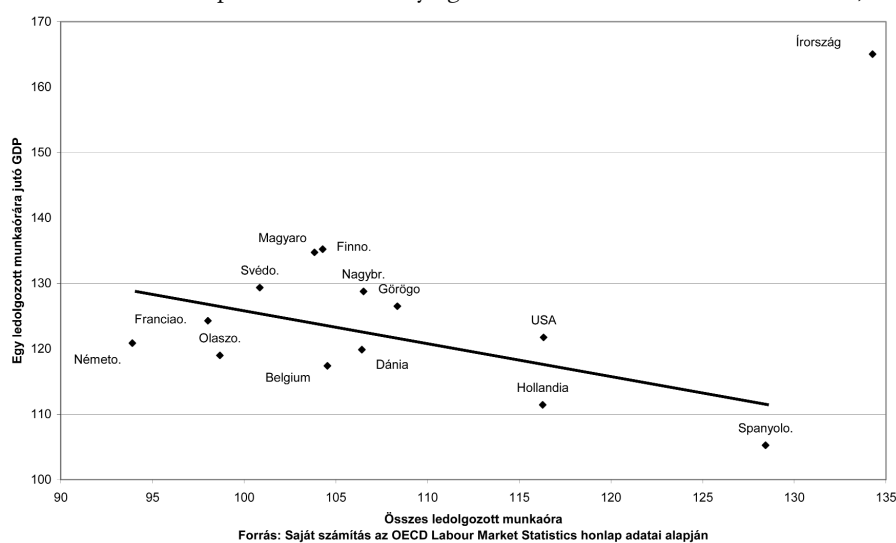
növelés kisebb munkamennyiség-bővítéssel jár, és fordítva. Egyedül Írország lóg ki a sorból, ennek azonban sajátos okai vannak.⁴

Akárcsak a fentiekben, ez esetben is elvégeztük a vizsgálatot a magyar adatokkal együtt, mégpedig az 1992–2003-as időszakra. Az így kapott 8. ábra bizonyos szempontból különböző, bizonyos szempontból viszont hasonló képet mutat, mint az előző. Itt az Amerikai Egyesült Államok már nem vezet a munka-input növelését tekintve a többi ország előtt, ugyanakkor Írországnak az általános tendenciából „kilógó” (outlier) helye még pregnánssabb. Ami változatlan, az a nyilvánvaló átváltási összefüggés a termelékenység növekedése és a kifejtett munkamennyiség (foglalkoztatás) bővítése között, s ebbe a tendenciába Magyarország is belesimul: az országoknak itt vizsgált csoportjában a 11 év alatt a harmadik legnagyobb termelékenység-növekedést, ugyanakkor szerény foglalkoztatás-bővítést ért el.

7. ábra. A foglalkoztatás és a termelékenység kumulatív növekedése 1980–2003-ban, %

8. ábra. A munka-input és a termelékenység kumulatív növekedése 1992–2003-ban, %

A fenti empirikus tapasztalatok arra figyelmeztetnek, hogy a versenyképesség két kitüntetett elemét (hatékonyság és foglalkoztatás) nem egyszerű egymással párhuzamosan javítani. A gazdasági növekedés tényezői közti összhang megteremtésében jelentős szerep hárul a makroszinten ható szakpolitikákra, elsősorban a fejlesztéspolitikára, az oktatáspolitikára és a foglalkoztatáspolitikára.

A foglalkoztatottság bővüléséhez a feltételezett mértékben növekvő munkakínálattal szerkezetében is összhangban álló kereslet szükséges. Az összhang kialakulása azonban nem automatikus, a demográfia előre látható folyamatain túlmenően a nettó migráció és az aktivitási ráta alakulása is befolyásolja azt, amelyeket viszont többek között a nyugdíjrendszer, a szociális ellátórendszerek és a széles értelemben vett társadalompolitika alakíthat. Előre látható ugyanakkor, hogy a munkakereslet elmozdulása a képzett munka felé nem folytatódik az elmúlt évtizedben megfigyelt sebességgel, a kínálat viszont a felsőfokú oktatás kibővülése miatt folyamatosan növekszik. A piacra kilépő magas képzettségű fiatal munkavállalóknak ahhoz, hogy tudásukat kamatoztathassák, szakmai képzettségük mellé meg kell szerezniük a munkapiaci kereslethez való rugalmas alkalmazkodás képességét is, amely magában foglalja a szakmaközi és földrajzi mobilitásra való hajlandóságot is.

A jövőben nem várható az sem, hogy a képzetlen munka iránt valamikor is jelentős pótlólagos kereslet jelenne meg. Ennek megfelelően a mára kialakult foglalkoztatási arányok stabilizálódása várható, és tartós marad az igény a középfokú vagy annál magasabb képzettséggel rendelkező munkavállalók iránt. A mai foglalkoztatás- és szociálpolitikai intézkedéseket jelentős mértékben befolyásolja az, hogy egyfelől a munkapiacra, másfelől az inaktívak között jelen vannak azok a – többnyire középfokú végzettséggel nem rendelkező – egykori munkavállalók, akik munkájukat a foglalkoztatottság jelentős csökkenéséhez vezető transzformációs válság idején veszítették el. Elsősorban a mai és jövőbeli oktatáspolitikai feladata az, hogy a munkapiaci aktivitás és inaktivitás határán mozgó népesség létszáma ne nőjön, sőt jelentősen csökkenjen, s a minimális mérték környékén stabilizálódjon.

1.3. A belső és a külső forrásbevonás lehetőségei, a szükséges források

A beruházások növekedéséhez a finanszírozási forrást a vállalatok nettó adósságának növekedése, a külföldi források bővülése és a háztartások megtakarításai biztosíthatják. A költségvetés nettó adósságának finanszírozási lehetősége nagyon korlátozott, mivel a magyar gazdaság a fejlettségének megfelelő és a Gazdasági és Monetáris Unió által előírt eladósodottsági szint felső határán van, és ennek növelése nem kívánatos és nem is igazán lehetséges. A vállalati nettó hitelállomány az ország fejlettségi szintjéhez képest alacsony, ezért ennek lassú növekedése érezhetően növelheti a beruházások finanszírozási lehetőségeit. A külföldi források egy részét az EU strukturális támogatásai adják; ezek makrogazdasági hatásaira külön részben térünk ki. A piaci eredetű külföldi források bevonása továbbra is az első számú finanszírozási forrás lehet abban az esetben, ha az ország tőkevonzó képessége a versenytársakhoz képest is javul. Ennek

számos feltétele van, ezek között a legfontosabbak a termelő infrastruktúra fejlesztése és a befektetői környezet kedvező irányú átalakítása.

Az elmúlt másfél évtizedben a háztartások nettó megtakarításai általában növelték a beruházási forrásokat, s csak az utóbbi időszakban fordult elő, hogy a kormányzati intézkedések következtében jelentősen alacsonyabbá vált a háztartási szektor nettó megtakarítása. E forrás alakulását az elkövetkező időszekekre csak nagy bizonytalansággal lehet előre jelezni az ellentétes irányba ható folyamatok miatt. Egyrészt a háztartások nettó adósságállománya az ország fejlettségi szintjéhez képest alacsony; ezért ez a jövőben növekedhet. Ezzel szemben a jövedelmek növekedésével a lakosság megtakarítási hajlandóságának lassú emelkedése is várható, amit természetesen befolyásol az is, hogy a lakossági jövedelmek növekedésének milyen lesz a jövedelemkategóriák szerinti megoszlása. Intézményi feltételek is hatnak a lakosság megtakarítói magatartására, hiszen azt a megtakarítást ösztönző hosszú távú befektetési lehetőségek, nyugdíj-előtakarékossági konstrukciók is befolyásolják, elsősorban az elkövetkező tíz évben. Nagyjából ennyi időre van ugyanis szükség ahhoz, hogy a megtakarításra irányuló hosszú távon ható intézkedések hatásai teljes mértékben kibontakozzanak.

14. Exportvezérelt marad-e a kívánatos növekedési modell?

Az elmúlt másfél évtized strukturális átalakulásai nyomán ma a hazai feldolgozóipar már csupán az összes bruttó hozzáadott érték 22 százalékát adja, a foglalkoztatottak 25 százalékának ad munkát, ugyanakkor a kivitel 80 százaléka ebből az ágazatból származik. Indokolt feltenni a kérdést, mindezek ismeretében fenntartható-e a növekedés kívánatosnak tartott és célul kitűzött export- és beruházás-vezérelt modellje, amelyben a feldolgozóipar játssza a zászlóshajó szerepét?

A várható szerkezeti változások ismeretében a válasz egyértelműen igen, csak hogy az export szerkezete várhatóan további átalakuláson megy át. Ha folytatódik is a feldolgozóipari export jelentős ütemű növekedése, az az eddigieknek megfelelően az import jelentős növekedésével fog együttjárni. Egyrészt azért, mert mind az exportban, mind pedig az importban igen magas marad, esetleg nő is a felhasználásra kerülő anyagok hányada. Ez három tényezőtől függ: az ágazati szerkezettől, az ágazaton belül alkalmazott technológia átalakulásától, és a termelési folyamaton belüli munkamegosztástól. Önmagában már attól is jelentősen nő az export és vele együtt az import, ha pl. egy Magyarországon is működő nemzetközi nagyvállalat a termelési folyamat egy bizonyos fázisát piaci vagy hatékonysági megfontolásokból más országba telepíti úgy, hogy a termelési folyamat teljes vertikumának valamely következő fázisa azért még itt marad. Másrészt az import növekedésének magas ütemét a közvetlenül nem exporttermékeket előállító ágazatok – üzleti és nem üzleti szolgáltatások – beruházási és folyó termelő-felhasználási igénye, valamint a közvetlenül fogyasztási célra történő importálási igény is fenntartja.

Az adatokban közvetlenül nem mutatkozik meg, de az ágazati kapcsolatok mérlegének módszerével kimutatható, hogy már idáig is jelentős szerepe volt a hazai üzleti szolgáltatások bővülésének és modernizációjának abban, hogy a kivitel az elmúlt

évtizedben páratlan ütemben bővült. A feldolgozóipari export nem növekedett volna ilyen gyorsan, ha a pénzügyi szolgáltatások, biztosítás, telekommunikáció, szállítás és szállítmányozás stb. fejlődése nem segítette volna ezt a folyamatot. Ugyanakkor minden valószínűség szerint a jövőben a szolgáltatások közvetlenül is jelentős szerephez jutnak majd az exportban: bővülni fog a szolgáltatás-export aránya, sőt akár az exportdinamika egyik legfontosabb forrásává is válhat.

Csak hogy a szolgáltatás-export, akár csak a szolgáltatások általában, nagyban különbözik a feldolgozóipartól. Egyrészt termelőfelhasználás-igénye minimális, lényegében bérköltségre és tőkeköltségre korlátozódik. Beruházásigénye is jelentősen más, mint a feldolgozóiparé. Ez azt jelenti, hogy más módon reagál a hagyományos gazdasági szabályozókra és azok változására. Példaként érdemes megemlíteni az árfolyam szerepét. A magyar feldolgozóipar exportjának döntő hányada viszonylag kevésbé érzékeny az árfolyam változására. Ennek oka az, hogy az ún. természetes fedezettségi pozícióban az exportárbevétel és a nagy mennyiségű – döntően importból származó – anyagfelhasználás hazai valutában kifejezett értéke együtt változik meg az árfolyam változásával, és így az árfolyam elmozdulása kevésbé hat a nyereségre. Az exportárbevétel viszonylag csekély részét kitevő bér viszont, mivel csak egy piachoz, a hazaihoz kötődik, nagyon is érzékeny az árfolyam alakulására. Ha tehát olyan üzleti tevékenységgel van dolgunk, amely exportját tekintve erősen árfolyamérzékeny, akkor a jövőbeli árfolyamra ható tényezők kialakításánál erre tekintettel kell lenni. Márpedig a szolgáltatás-exporton kívül ilyen azon vállalatok exportja is, amelyet nem a nagy nemzetközi vállalatközi együttműködés keretében állítanak elő, és amely elsősorban nem anyagigényes technológiával készülő termékeket tartalmaz.

1.5. Nemzeti fejlesztési program EU-támogatással: a növekedési és foglalkoztatási hatások sajátos időbeli eloszlása

Az EU-támogatással végrehajtandó nemzeti fejlesztési programok (a 2004–2006-os I., és a 2007–2013-as II. Nemzeti Fejlesztési Terv) sajátos makrogazdasági hatásaira a mai és korábbi kohéziós országok tapasztalatai alapján lehet következtetni. Két sajátosságra hívjuk fel itt a figyelmet. Az első: a programok első fázisában a keresleti hatások dominálnak (s ezek biztosan), míg a programok záró éveiben és azt követően a kínálatiak, de ezek csak sikeres program esetén. A második: szükségszerűen jelentősen eltérő hatások jelentkeznek a gazdaság olyan nagyobb szektoraiban, mint a külső versenynek kitett feldolgozóipar, illetve a versenytől többé-kevésbé védett üzleti szolgáltatások.⁵

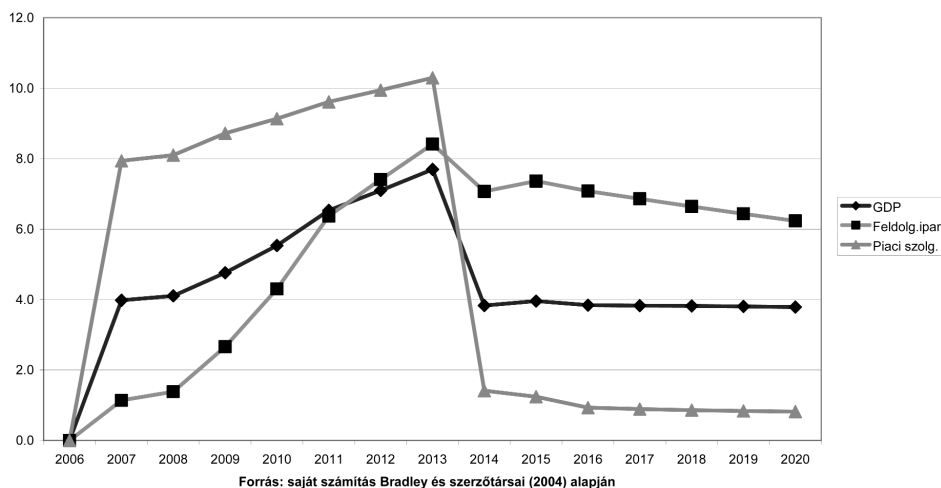
A fejlesztési programok sajátossága, hogy a program indulásakor az addicionális fejlesztések hatására keynesi multiplikátor-hatások indulnak be, amelyek – a program nélkül elképzelt növekedési pályához viszonyítva – pezsgésbe hozzák a gazdaságot. A gazdaság kínálati potenciálja azonban csak lassan bővül, s a kínálati hatások a magasabb szintű kibocsátás formájában csak késleltetve jelentkeznek. A program lezárultával (feltéve, hogy új program nem indul) a keresleti hatások megszűnnek, bizonyos „elvonási tünetek” is jelentkeznek, s marad, mégpedig hosszabb távon, a fejlesztések

kínálatbővítő hatása. Ezt a sajátos, a magyar gazdaságot minden bizonnyal a jövőben jellemző fejlődési pályát mutatja be a 9. ábra, a kidolgozás alatt álló II. Nemzeti Fejlesztési Terv modellezett lefutásának példáján.⁶

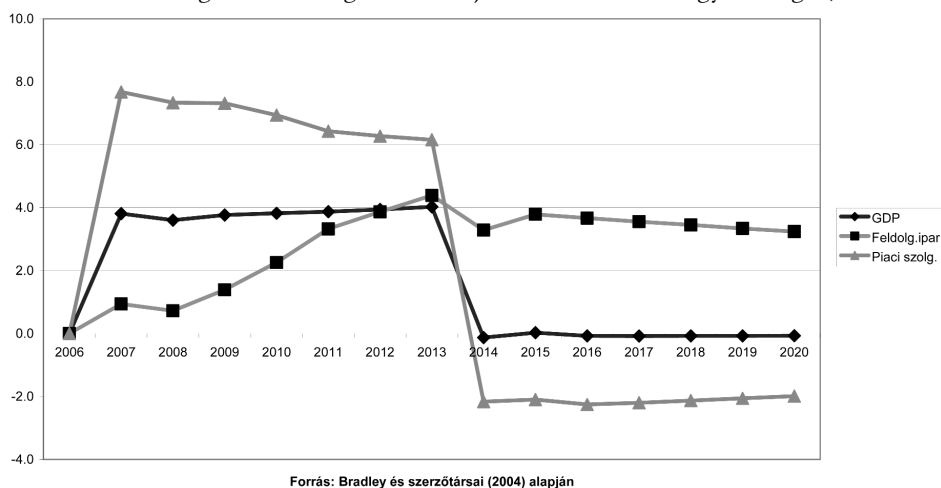
Az ábrán látható, mennyivel növekedne meg a GDP, illetve az adott szektorok hozzáadott értékének szintje a fejlesztési program nélküli alapváltozathoz képest.⁷ Eszerint a GDP szintje 2007-tel kezdődően jelentősen megemelkedik; ez a változás ekkor pusztán a keresleti hatásoknak tudható be. Az alapváltozathoz képest az idők során a GDP szintje tovább emelkedik; ekkor már a keresleti hatások a kínálatiakkal egészülnek ki. A fejlesztési periódus lejártával, 2014-től, a megmaradt magasabb GDP-szint már kizárólag a gazdaságnak a fejlesztések hatására elért nagyobb kínálati teljesítményéből adódik. A keresleti és kínálati hatások itt érzékeltetett szakszerű „beazonosítása” a következő évek tervezésénél rendkívül fontos: a gazdaságirányítás nem hagyhatja magát félrevezetni a mulékony keresleti hatásoktól, hiszen a cél a hosszú távú növekedés alapjainak biztosítása.

A 9. valamint a 10. ábrán mutatjuk be a már jelzett két szektor (feldolgozóipar és üzleti szolgáltatások) várható fejlődése közötti különbséget a hozzáadott érték és a foglalkoztatás tekintetében. Mint az ábrák mutatják, a tipikusan a külső versenytől védett szolgáltatási szektorok (elsősorban az építőipar jóvoltából) a fejlesztési időszak „rabszolgái”: teljesítményük, akárcsak az általuk foglalkoztatottak száma, az időszak idején gyorsan felfut, a fejlesztési időszak végén azonban visszaesik. A külső piaci résztvevőkkel versenyző feldolgozóipar iparágai ezzel szemben a fejlesztési időszak elején jóval lassabban futnak fel; az időszak végére azonban mind termelési kapacitásuk, mind pedig foglalkoztatottaik számát tekintve teljesítményük magasabb szinten stabilizálódik, mint az a fejlesztési program nélkül történe. A modellszámítások igen fontos tapasztalata, hogy a fejlesztések hatására mind a két nagy szektorban várhatóan jelentős termelékenységnövekedés valósul meg, az összes foglalkoztatottak száma azonban a program végére (a fejlesztési program nélküli változathoz képest) lényegében nem változik (lásd a 10. ábrát).⁸ Ez arra utal, hogy a hazai foglalkoztatási célok teljesüléséhez Magyarországon elégtelen lesz az EU kohéziós országaiban megszokotthoz hasonló fejlesztési programot kidolgozni és megvalósítani. Különleges figyelemmel összehangolt változtatások szükségesek a foglalkoztatási, oktatási, a költségvetési és jövedelempolitikában, különben nagy esély van arra, hogy a foglalkoztatás a fejlesztési időszak végére az azt megelőző szintre essen vissza.

9. ábra. A GDP (illetve hozzáadott érték) -szintek különbsége a 2007–2020-as időszakban az EU-támogatásokkal megvalósított fejlesztések hatására Magyarországon, %

10. ábra. A foglalkoztatási szintek különbsége a 2007–2020-as időszakban az EU-támogatásokkal megvalósított fejlesztések hatására Magyarországon, %

2. A gazdaság szerkezete

2.1. Az ágazati szerkezet változásai

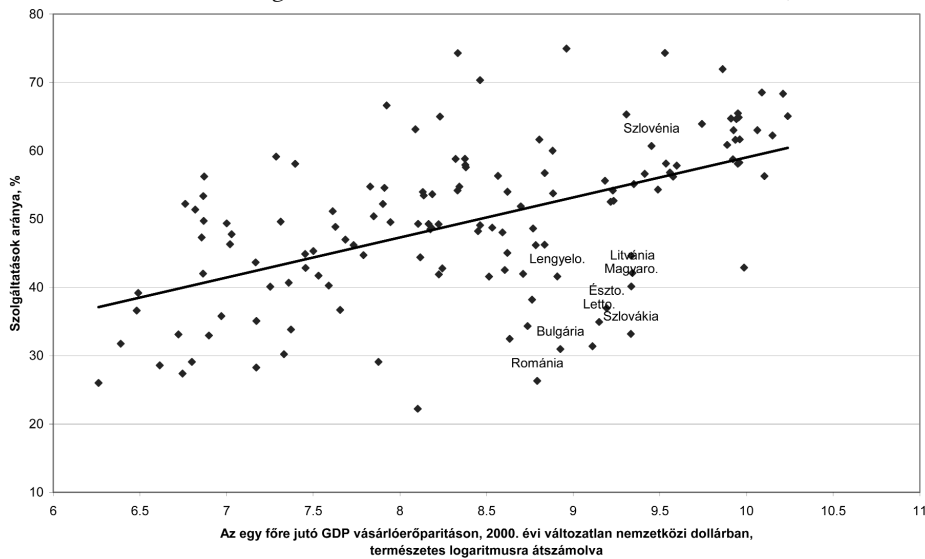
A gazdasági fejlődés egymást követő hosszú szakaszaiban különböző gazdasági szektorok határozzák meg a gazdasági fejlődés irányát. Hosszú évszázadokon (sőt évezredek) át a mezőgazdaság foglalkoztatta a gazdaság szereplőinek túlnyomó részét, és termelte meg a leginkább keresett javakat. Az ipari forradalom nyomán fokozatosan az ipari szektor vált a gazdasági fejlődés hajtóerejévé. A 20. század első harmadától kezdve a fejlettebb gazdaságokban fokozatosan a szolgáltatások adják a nemzetgazdaságok hozzáadott

értékének és a foglalkoztatottainak meghatározó részét. A volt szocialista országok a gazdasági fejlődés ezen szakaszától – elsősorban ideológiai és gazdaságszervezési okokból – jelentősen lemaradtak. A rendszerváltás egyik legjelentősebb eredménye, hogy az átalakuló gazdaságok e lemaradásukat alig néhány év alatt behozták. A 11. és 12. ábrán a szolgáltatásoknak a nemzetgazdasági hozzáadott értékben képviselt arányát vizsgálva bemutatjuk, hogy Magyarország, a többi átalakuló gazdasággal együtt, hogyan zárkózott fel a gazdasági fejlődés főáramához.

A gazdasági szerkezet további változásai már a fentieknél kevésbé függenek a gazdaság elért fejlődési szintjétől, és sokkal inkább számos egyéb tényezőtől, így a gazdaság statikus és dinamikus komparatív előnyeitől, a gazdasági és társadalmi hagyományoktól, a piaci és vállalati szerkezettől stb. Ezért a még az itt bemutatandónál részletesebb elemzés alapján is értelmetlen lenne kiemelni olyan területeket, amelyeken a versenyképesség növelése érdekében a magyar gazdaságnak biztosan növelnie kellene erőfeszítéseit, és olyan iparágakat, ahol a gazdaságnak meglevő tevékenységeket egész bizonyosan vissza kellene fejlesztenie.

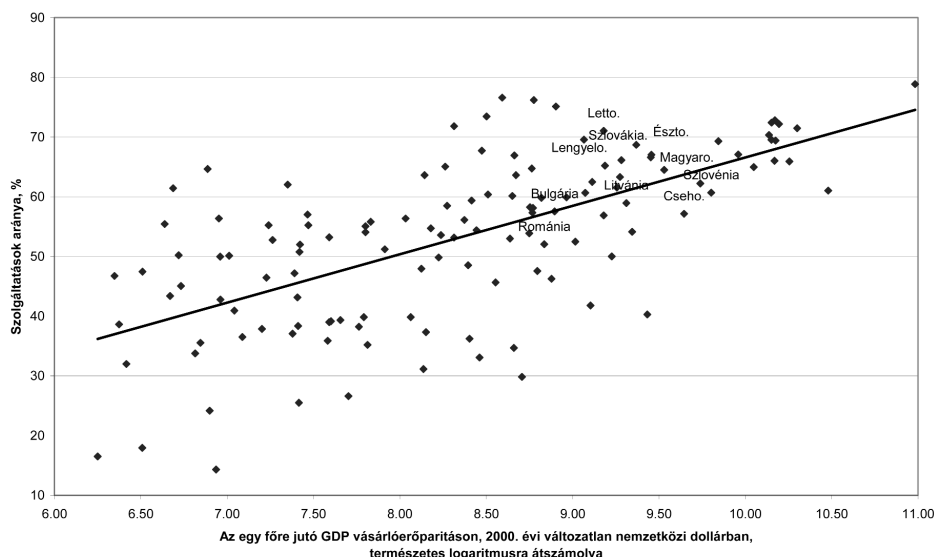
Egyfajta modernizációs orientáció érdekében azonban érdemes megvizsgálni, hogy a közelmúltban milyen jellegű iparágak bizonyultak a világgazdaság fejlett országaiban a legdinamikusabban fejlődőknek, nem tévesztve szem elől ugyanakkor az egyes ágazatok többirányú egymáshoz kapcsolódását. Az ágazatok növekedésben játszott szerepét általában iparági klasszifikációk segítségével szokás vizsgálni. Az előző évtizedekben a leggyakrabban alkalmazott csoportosítások elsősorban az ágazatok hasonló funkcióira, meghatározó tényező-intenzitására, és az ott felhasznált munka jellegére támaszkodtak. A legutóbbi időkben ezeket a klasszifikációkat felváltották az infokommunikáció hatására összpontosító csoportosítások. Az infokommunikációs fejlődés, beleértve az internet használatát, olyan általános célú technológia érvényesülésének tekinthető, amely – hasonlóan az elektromosság közel egy évszázada megindult elterjedéséhez – átalakítja a gazdaság meghatározó részének szervezési-működési módját, és hatékonyságát forradalmasítja.

11. ábra. A szolgáltatások hozzáadott értéke a GDP-ben 1988-ban, %

Forrás: saját számítások Gács (2003) alapján.

12. ábra. A szolgáltatások hozzáadott értéke a GDP-ben 2003-ban, %

Forrás: saját számítások Gács (2003) alapján.

Az alábbiakban O'Mahony és Van Ark (2003) munkája nyomán az infokommunikáció használatát középpontba állító csoportosítás és az azzal végzett számítások segítségével mutatjuk be a világgazdaságban és a magyar gazdaságban érvényesülő fejlődési tendenciákat. Ez a klasszifikáció aszerint csoportosítja az iparágakat, hogy azok termelik, vagy hasznosítják az infokommunikációs technikát (IFK), illetve lényegében nincs közük hozzá; valamint aszerint, hogy az iparágon belül túlnyomórészt termelés, vagy szolgáltatás folyik-e.

Az 1. táblázatban összefoglaljuk vizsgálódásunk eredményeit, amelyben arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes iparági kategóriák milyen arányt képviselnek a nemzetgazdasági hozzáadott érték termelésében, illetve milyen hatékonysági növekedést mutattak fel az elmúlt évtizedekben. A táblázat utolsó oszlopaiból jól látható, hogy a kétségtelenül rohamos fejlődés ellenére napjainkban az IFK-val kapcsolatos iparágak, még a legfejlettebb, amerikai gazdaságban is a GDP-nek csak a kisebbik felét adják. Az IFK termelését adó iparágak rendkívül gyors fejlődésen mentek keresztül, de közvetlen szerepük a nemzetgazdaságban nem túl jelentős. Ezzel szemben az IFK-t hasznosító iparágak, s elsősorban az ilyen jellegű szolgáltatások szerepe jelentős. Az elemzések azt mutatják, hogy az Amerikai Egyesült Államoknak 1995-től az EU-val szemben kibontakozott növekedési előnye elsősorban az IFK-t hasznosító szolgáltatások területén mutatkozott meg: hat éven át ez az amerikai iparágcsoport évente 5,3 százalékkal növelte termelékenységét, míg az európai versenytársé csak 1,8 százalékkal javult (a legmegfoghatóbb különbség a nagy- és kiskereskedelemben, valamint a pénzügyi kiegészítő tevékenységek területén mutatkozott meg).⁹

Magyarország pozíciója és fejlődési dinamikája a fejlett országokhoz képest nem szegénylőni való. A modern tendenciáknak megfelelően a közelmúltban az IFK terme-

lését adó iparágak jelentős hatékonyságnövekedést és output-részarányt értek el. Ez az IFK-t felhasználó feldolgozóipari ágazatokra is elmondható. Jelentős – részarányban megmutatkozó – lemaradás és viszonylag lassú fejlődés elsősorban az IFK-t hasznosító szolgáltatások terén mutatkozik. Ezek alapján elképzelhető, hogy ez a ma regisztrált lemaradás a jövőre vonatkozó fejlődés lehetőségeit is jelzi.¹⁰

1. táblázat
A munkatermelékenység átlagos évi növekedése az infokommunikációt (IFK) termelő és felhasználó iparágakban, valamint az IFK-val szoros kapcsolatban nem álló iparágakban az USA-ban, az EU-ban és Magyarországon

	Munkatermelékenység átlagos évi növekedési üteme százalék										Hozzáadott érték aránya százalék		
	1979-1990		1990-1995		1995-2001		1996-2002		2002		EU	USA	Magyaro.
	EU	USA	EU	USA	EU	USA	USA	Magyaro.	USA	Magyaro.			
Egész gazdaság	2,2	1,3	2,3	1,1	1,7	2,2	2,5	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
IFK termelő iparágak	7,2	8,7	5,9	8,1	7,5	10,0	14,3	4,7	7,2	6,6	6,6	6,6	6,6
IFK termelés - feldolgozóipar	12,5	16,6	8,4	16,1	11,9	23,7	19,0	1,1	1,7	2,3	2,3	2,3	2,3
IFK termelés - szolgáltatások	4,4	2,4	4,8	2,4	5,9	1,8	9,4	3,6	5,5	4,3	4,3	4,3	4,3
IFK felhasználó iparágak	2,2	1,2	2	1,2	1,9	4,7	2,8	27,1	29,8	23,9	23,9	23,9	23,9
IFK felhasználás - feldolgozóipar	2,4	0,5	2,4	-0,6	1,8	0,4	7,8	5,7	4,1	5,3	5,3	5,3	5,3
IFK felhasználás - szolgáltatás	2,1	1,4	1,8	1,6	1,8	5,3	1,0	21,4	25,8	18,7	18,7	18,7	18,7
Nem-IFK iparágak	1,8	0,5	2,1	0,3	1	-0,2	0,9	68,2	63,0	69,5	69,5	69,5	69,5
Nem-IFK feldolgozóipar	3	2,1	3,6	2,7	1,6	0,3	1,2	11,9	8,1	14,4	14,4	14,4	14,4
Nem-IFK szolgáltatások	0,6	-0,2	1,2	-0,5	0,5	-0,3	0,1	45,6	45,6	42,4	42,4	42,4	42,4
Nem-IFK egyéb	3,4	2	3,2	1,2	2,1	0,7	2,5	10,7	9,4	12,7	12,7	12,7	12,7

Forrás: O'Mahony és Van Ark (2003) és saját számítások

2.2. A külföldi tulajdonú vállalatok stratégiai szerepe

A külföldi tulajdonú vállalatok rendkívül fontos szerepet játszanak a magyar gazdaság fejlődésében. Ezek bonyolítják az export túlnyomó részét, és ezek a nagyvállalatok biztosítják a feldolgozóipari vállalati fejlesztési források döntő hányadát. Stratégiai jelentőségük abban is megmutatkozik, hogy belföldi értékesítési és termékbeszállítói partnereiket technológiai és hatékonysági szintjük emelésére készítetik. Az ezekben a külföldi vállalatokban meghonosított vezetési és szervezési eljárások és ismeretek a munkavállalók tapasztalatai és mobilitása révén megjelenhetnek más vállalatoknál is.

E nagyvállalatok bizonyos esetekben ugyanakkor korlátozhatják a belföldi versenyt. Erre akkor kerülhet sor, ha egyes iparágakban, bizonyos termékek előállításában, árázásában olyan erőfölényre tesznek szert, amellyel a hazai vállalkozások nem képesek versenyezni. Ez abban mutatkozik meg, hogy egyrészt a piacra lépésnek nagyon jelentős pénzügyi és technológiai akadályai vannak, másrészt a piacon maradás vagy a piaci részesedés növelése hatékonysági korlátok miatt, vagy a szükséges pénzügyi források hiányában lehetetlenné válik.

Annak, hogy a külföldi többségi tulajdonú vállalatok egyes hazai ágazatokban meghatározó szerepet játszanak, a belföldi vállalkozásokra, és így az egész gazdaságra nézve is hátrányos következményei lehetnek. Ez akkor következik be, ha a globalizált világgazdaságban folyó verseny pozitív következményei a multinacionális vállalati hálózatban máshol csapódnak le, s nem jutnak el ebbe a régióba. Ez különösen akkor jár kedvezőtlen következményekkel, ha az érdekelt nemzetközi céget esetleg ezen túlmenően még nemzetközi versenytársai sem készítetik erőteljes versenyre.

Arra számítunk, hogy a jövőben a külföldi többségi tulajdonú nemzetközi nagyvállalatok hazai jelentősége nem fog alapvetően változni. A legfontosabb stratégiai kérdés az, hogy a külföldi tulajdonú vállalatok a kutatási, fejlesztési és innovációs (K+F+I) folyamatokban mennyire intenzíven vesznek részt, és hogy milyen mély és szerteágazó beszállítói és értékesítési kapcsolatot alakítanak ki belföldi partnereikkel, amelyek révén ezek a belföldi vállalatok közvetlenül, vagy akár közvetve a számukra is fontos nemzetközi hálózatok részévé válhatnak. Az együttműködés kutatáson, fejlesztésen és innováción keresztül elmélyülése az egyik eszköz arra, hogy a technológiai fejlődés, a hatékonyság és a verseny közötti kapcsolat inkább egymást erősítő, mint egymást gyengítő legyen a magyar gazdaság szereplői számára.

2.3. A regionális nagyvállalatok szerepe

A regionális nagyvállalatok szerepe felértékelődik, hiszen az EU-bővítés utáni egységesülő közép-kelet-európai régióban, a nemzetközi munkamegosztási folyamatában így alakulhatnak ki megfelelő méretű és hatékonyságú üzleti szervezetek. Azokon a területeken, ahol elsősorban a regionális és nem a globális terjeszkedésnek vannak meg a feltételei, ezek a vállalatok jelentős szerephez juthatnak.

A globális terjeszkedés egyik modellje szerint a globalizálódás régiókon keresztül, kisebb-nagyobb lépésekben valósul meg, s a regionális központok feladata a szomszédos

régióban való megjelenés. Ágazatonként és az egyes nemzetközi nagyvállalatok stratégiáinak megfelelően változhat, hogy a nemzetközi vállalatcsoport felépítése mennyire hierarchikus, egy- vagy esetleg többszintű, és hogy a döntési kompetenciák milyen mélységben és mértékben decentralizáltak.

Az üzleti tevékenység területi terjeszkedése megkívánhatja a vállalati stratégia és arculat adott ország hagyományaihoz és kultúrájához való igazítását. Ebben nagy szerepet vállalhatnak az országot ismerő és tapasztalattal rendelkező szakemberek.

Elsősorban az üzleti és kereskedelmi szolgáltatások jelentik azokat a területeket, ahol a regionális nagyvállalatok jelentős szerephez juthatnak. Ez a verseny az erősen helyhez kötött hálózati szolgáltatási formában jelenhet meg, és így a régióhoz való község komolyan segítheti a hatékony terjeszkedést.

24. A magyarországi vállalkozások várható dinamikus komparatív előnyei

Az élesedő versenyben és a globalizálódó piacokon azok a vállalkozások érhetnek el sikereket, amelyek a változó feltételekhez rugalmasan tudnak alkalmazkodni. Az alkalmazkodás egyszerre követeli meg a világ gazdaságban végbemenő folyamatokhoz és a helyi körülményekhez való alkalmazkodást. Egyszerre kell tehát figyelni mind a két környezetre. Ezt a hazai vállalkozások legelőnyösebben úgy tehetik meg, ha valamilyen módon csatlakoznak azokhoz a nemzetközi hálózatokhoz, amelyek saját tagjaik számára előnyöket nyújtanak a beszállítás és az értékesítés megszervezésében, együttműködnek a fejlesztési célok és a stratégia alakításában.

Az elkövetkező tíz évben végérvényesen szertefoszlik a versenyképes oktatási rendszer és a viszonylag olcsó és képzett munkavállalók magyarországi együttállásának mítosza. Ebben az időszakban az oktatási rendszer komoly kihívások elé néz, hiszen a felsőoktatás tömegessé válása és a bolognai folyamat együttesen határozzák meg a jövő felsőszinten szakképzett munkakínálatát. A bér már ma is pozitív egyéni hozamot biztosít a képzésbe való befektetéshez, és a szakképzett munka iránti kereslet magas szintje azt jelzi, hogy a felsőszinten szakképzett munkavállaló alkalmazásának hozadéka a vállalkozások szintjén is pozitív.

A magyarországi vállalkozások egyértelmű előnye a kialakult vállalkozói kapcsolati rendszer, amely képes a fejlettebb és kevésbé fejlett piacok közötti közvetítő szerep betöltésére. Ez a szerep elsősorban azt jelentheti, hogy a térségben zajló gazdasági fejlődéshez a magyarországi vállalkozások tevőlegesen járulnak hozzá.

3. A szabályozási környezet

3.1. Nominális és reálkonvergencia

Az elkövetkező tíz évben várhatóan jelentős mértékű nominális konvergencia megy végbe. Ez elsősorban azt jelenti, hogy ebben az időszakban a GMU-ba való belépés a ka-

matokat és az inflációt végérvényesen az euróövezethez köti. Ez természetesen nem azonos azzal, hogy a kamatok és az infláció Magyarországon majd pontosan megegyeznek az euróövezetre jellemző értékkel. Egyfelől a kamatok bizonyos mértékű kockázati felárat is tartalmazhatnak majd, noha ennek mértéke meg sem közelíti a mai árfolyamkockázatát. Másfelől viszont az infláció akár jelentős mértékben meg is haladhatja az euróövezet árszintemelkedését, mivel a fejlettségbeli különbségek csökkenésével nagyjából párhuzamosan, hosszabb távon az árszínvonalaknak is közeledniük kell egymáshoz. Talán jó lenne ezt a fajta inflációt fogalmilag is megkülönböztetni attól az inflációtól, amelyet a – költségvetési vagy lakossági költekezés miatti – túlkereslet okoz, és amellyel szemben megfelelő – fiskális és monetáris – eszközökkel kell fellépni.

Kifejezetten kártékony volna a kizárólag a reálkonvergenciának betudhatóan magasabb infláció ellen fellépni. Kártékony abban az értelemben, hogy felesleges növekedési áldozattal jár abban az esetben, ha van átváltási összefüggés az infláció és a növekedés között. Márpedig minden valószínűség szerint rövid távon van. Természetesen az igazi probléma az, hogy miképp lehet a kétféle inflációt megkülönböztetni egymástól. Különös hangsúlyt kap ez a GMU-tagság inflációs kritériumának teljesítésekor. Nyilvánvaló, hogy a kritérium nincs tekintettel az itt leírt, a reálkonvergencia szempontjából is fontos körülményre, és általában sem veszi figyelembe az árszintek kiegyenlítődésének szempontját. Az inflációs kritérium jelentőségét két körülmény befolyásolja: egyrészt az, hogy ezt a követelményt csak rövid időszakon át kell betartani; másrészt, hogy a három legjobb EU-ország inflációs átlagától mért legfeljebb 1,5 százalékos eltérés csak jelentős termelékenységnövekedési különbség esetén válik igazán korlátozóvá. Az azonban látszik, az EU-ban és Magyarországon is nagyon nehezen nyer teret az a szemlélet, hogy nem minden infláció káros, nem minden infláció ellen kell fellépni.

Tudomásul kell venni és el kell fogadni azt, hogy a gazdasági fejlettségbeli különbség csökkenésével szükségszerűen együtt jár az árszínvonalak közeledése, ami egyértelműen a kevésbé fejlett országokban bekövetkező magasabb infláció formájában jelenik meg. Ezzel együtt természetesen a GMU-csatlakozásra jelentkező és a későbbiekben jelentkező országok kormányainak és központi bankjainak meg kell győzniük az Európai Bizottságot és az EKB-t arról, hogy egyfelől képesek teljesíteni a tagság kritériumait, másfelől belépésük nem veszélyezteti az euró hitelességét.

Az elmúlt években számos becslés vált ismertté arról, hogy az EU-hoz csatlakozó kevésbé fejlett országoknak mennyi időbe telik fejlettségi hátrányuk lényeges és tartós mérséklése. A becslések igen jelentős mértékben szóródnak; igazából azonban egy hiteles üzenetet tartalmaznak, mégpedig azt, hogy ezekben az országokban hosszú távon és tartósan magasabb növekedés várható, mint a fejlettebb tagországokban.

3.2. A GMU-csatlakozásnál érvényes árfolyam hatása

Egyes közgazdászok szerint lényegében mindegy, hogy milyen euró–forint árfolyam mellett csatlakozik Magyarország a GMU-hoz. Az érvelés legfontosabb eleme az, hogy viszonylag széles az a sáv, amelyben a gazdaság és a társadalom lényegében minden szereplője egy bármilyen, tetszőlegesen kijelölt árfolyamhoz képes alkalmazkodni.

Ezért is fölösleges – kanyarodik az elvi alapvetéstől a gyakorlati nehézségek hangsúlyozása felé az álláspont – az ún. egyensúlyi árfolyam meghatározására túl sok erőfeszítést pazarolni, hiszen az egyensúlyi árfolyam csak viszonylag széles hibahatárral határozható meg. Emellett szinte bizonyos, hogy az éppen aktuális piaci árfolyam köré képzelt sáv és a bármilyen módon meghatározásra kerülő egyensúlyi árfolyam sávja jelentős mértékben átfedik egymást. Természetesen lehet földhözragadtabb módon is viszonyulni ehhez az egész kérdéshez, és a belépést követő időkben várható mindennapi számolási nehézségek csökkentése érdekében egy kerek árfolyamra fogadni, hiszen ilyen árfolyam is előfordult a közelmúltban, és biztosra vehető, hogy elő is fog fordulni a GMU-hoz való csatlakozásig hátralevő években.

Ez a szemlélet csak általában és csakis globálisan tekint a magyar gazdaságra és társadalomra; nem is véletlen, hogy a fenti véleményt többnyire makrogazdászok fogalmazták meg. Nem veszi figyelembe, hogy (mint azt az 14. részben már kifejtettük) a gazdaságnak van egy kevésbé, és egy erőteljesebben árfolyamérzékeny szegmense. Nyilván az előbbibe tartoznak a természetes árfolyam-fedezettségi pozícióban levő jelentős exportáló és importáló, többnyire külföldi tulajdonban levő nagyvállalatok, míg az utóbbiak köre, ha nem is ilyen egyszerűen, de szintén körülírható. Ide tartoznak azok az exportálók, amelyek elsősorban nem anyagigényes termékeket és szolgáltatásokat exportálnak. Szintén árfolyamérzékenyek azok a vállalkozások, amelyek jelentős mennyiségű importanyagot használnak fel, de csak belföldön értékesítenek és a bekerülési költségeik növekedését nem háríthatják át a fogyasztóra. Ugyancsak árfolyamérzékenynek kell tekinteni a turizmust, hiszen leértékeltébb valuta relatíve olcsóbbá teszi a belföldet, míg a felértékeltébb valuta a külföldet teszi viszonylag vonzóbbá. Árfolyamérzékenyek a belföldi valutában meghatározott transzferek címzettjei is, és nyilván a belföldi valutában denominált eszközök tulajdonosai is (bár ez utóbbiak esetében a konverzió viszonylag alacsony költséggel megoldható).

A példák csak sejtetik azt, hogy az árfolyam-érzékenység makrogazdasági hatásán túlmenően nehezen számszerűsíthető és hosszabb távon is kiható szerkezeti hatásokkal is számolni kell. Ezek a hatások nem látszanak a makrogazdasági mutatók alakulásában, mert például az export rendkívüli mértékben koncentrált, ezért a kisebb exportálók vagy az adott árfolyamon veszteséges exporttermékek esetleges kiesése nem szembeötlő. Ugyanez másképp vonatkozik az importra, hiszen az import valamivel kevésbé koncentrált, mint az export, s az import helyettesítésének technológiai és piaci korlátai is vannak, különösen rövid távon. Az árfolyam közép- és hosszú távú hatása tehát abban jelenik majd meg, hogy az árfolyam szintjének meghatározásától függően a tőke azokba az iparágakba áramlik be, illetve onnan áramlik ki, melyeknek árfolyam-érzékenysége nagy, s a belföldi és külföldi telephely-választási döntések e kilátásoktól is függővé válnak.

3.3. Adóverseny és adóharmonizáció

Két olyan tendencia figyelhető meg, amelyek hatással lehetnek a következő tíz év adópolitikájára; az egyik a rendszer egyoldalú egyszerűsítése és egységesítése, a másik az EU-keretekben megvalósuló harmonizáció.

Az egyszerűsítési és egységesítési lépések legradikálisabbja az egységes adó (flat tax), melynek koncepciója az utóbbi évek vitáiban rendre felmerül, és amelyet néhány országban (Észtország, Oroszország, Szlovákia és Románia), különböző formában és mértékben, be is vezették. Sokak szerint az egységes adó a versenyképesség egyik záloga. Tény, hogy – különösen a túl bonyolult adórendszerrel rendelkező országokban, ahol széles körű az adócsalás és az adóelkerülés – átláthatóbbá és kiszámíthatóbbá tudja tenni az adórendszert. Ugyanakkor számos hátránya van. Feladja a szolidaritáson alapuló közteherviselés fontos elvét, mely szerint a gazdagabbaknak viszonylag nagyobb terhet kell viselniük a közkiadásokból. Adótechnikai szempontból is kritizálható, hiszen a szükségszerűen viszonylag magas értéknél belépő egyetlen adórata marginálisan elég nagy, és így meglehetősen erősen ösztönöz az adóelkerülésre és adócsalásra. Emellett az egységes adóval kísérletező országok adóbeszedési eredményei nem igazolják egyértelműen az egységes adónak tulajdonított pozitív tulajdonságokat.¹¹

A magyar adórendszer jövőbeli alakulása szempontjából az EU adóharmonizációs törekvései jelentik azt a meghatározó keretet, amelyhez alkalmazkodni kell. Noha az adóharmonizáció folyamata csak igen lassan halad előre, hatására az adórendszerek átláthatósága és összehasonlíthatósága növekedni fog. Várható, hogy ebben az időszakban – nem utolsósorban az interneten keresztüli vásárlások növekedésének hatására, az így erősödő fogyasztási verseny eredményeként – a közvetett adók erőteljesen közeledni fognak egymáshoz.

Az adók szintjéről és annak nemzetközi gazdasági kapcsolatokban játszott szerepéről a legutóbbi években számos leegyszerűsítő nézet vált népszerűvé. A következő évtized adórendszerét szakmai érvek és tapasztalatok segítségével, és nem divatos gondolatok átvételével kell megalapozni. Az egyik ilyen divatos nézet az adózás szintjét az országok közötti verseny alapvető tényezőjének tekinti. Ez azért helytelen, mert megengedhetetlenül leegyszerűsítő módon értelmezi az adó szintje és a makrogazdasági összefüggések közötti kapcsolatot. Ha feltesszük azt, hogy egy országban a költségvetés egyensúlyhoz közeli helyzetben van, és ebben a helyzetben csökkentik le az adóterhelés szintjét, akkor rövid távon vagy a kiadásoknál, vagy a költségvetés hiányában jelentkeznek a hatások. Hosszabb távon pedig a kínálati és keresleti reakciók eredményeként derül ki, hogy az ország jóléte nő vagy csökken. A Reagan-kormány első ilyen lépései óta az eddigi tapasztalatok nem támasztották alá az adócsökkentés kínálati oldali várt kedvező hatását. Költségvetési hiány esetén meg végképp nehezen fogadható el az adócsökkentés; az az álláspont pedig felelőtlen, amely arra épít, hogy a költségvetés kiadási oldalának átalakítását majd az adócsökkentés kedvezőtlen hatásai kényszerítik ki.

A vállalkozások versenyképességének egyik tényezője a termelési tényezők költsége, melyet sok más hatás mellett az adók is alakítanak. E költségeket azonban csak a termelési tényezők elvárt hozamával összehasonlítva lehet értelmezni, amit azonban befolyásolnak azok a közszolgáltatások, amelyeket az adóbevételekből is finanszíroznak. Ha a vállalkozások aránytalanságot látnak a közszolgáltatásokért fizetett költségek (adók) és a hozamok között, akkor az már befolyásolja a versenyképességet. A vállalkozás dönthet úgy, hogy csökkenti költségeit: vagy olyan módon, hogy más országot, vagy pedig úgy, hogy adóelkerülő megoldást választ, illetve egyszerűen adót csal. Ebből tehát az következik, hogy nem önmagában az adórendszer az, ami a versenyképességet befolyásolja,

hanem az, hogy az adott mértékű adóval is működtetett állam milyen vállalkozói környezetet biztosít. Ha ez nem volna igaz, akkor a legnagyobb adószintet alkalmazó skandináv országokban egyetlen vállalkozás sem működne.

34. A vállalatok életciklusát befolyásoló tényezők

Nagy-Britanniában 1980 és 1992 között a munkatermelékenység növekedésének közel fele származott a vállalati szelekcióból, azaz abból, hogy az alacsony termelékenységgel dolgozó üzemek megszűntek, és helyettük magasabb termelékenységű üzemek léptek be. Ha a tőkebefektetéseket is figyelembe vesszük, akkor az ún. teljes tényezőtermelékenység 80–90 százaléka származott az üzemek kicserélődéséből. Ez a hatékonyságnövekedés elsősorban úgy ment végbe, hogy a több telephellyel rendelkező vállalatok bezárták alacsony hatékonyságú telephelyeiket, és helyettük – nem feltétlenül ugyanott – magasabb hatékonyságú új telephelyeket hoztak létre. Erre a változtatásra a vállalatok vezetői elsősorban nem saját elhatározásukból jutottak, hanem a versenytársak által diktált feltételek kényszerítették azt ki.

Általában is igaz, hogy a verseny bizonyos mértékének hiányában a vállalkozások elkényelmesednek, a termelékenység nem növekszik. Másfelől a verseny feltételeinek nagyjából stabilaknak kell lenniük, amelyek között lehet arra számítani, hogy a kockázatos, ám hatékony vállalkozások és kezdeményezések megvalósulási és túlélési esélyei jobbak, mint a kevésbé hatékonyakéi. Mindezen túlmenően természetesen az állam szerepe rendkívül fontos, elsősorban a versenyt elősegítő infrastruktúra előteremtésében és működtetésében, az oktatás fejlesztésében és az innovációt előmozdító környezet létrehozásában és fenntartásában.

A vállalkozások indításának körülményei alapvetőek. Az elkövetkező tíz évben törekedni kell arra, hogy a jelentős innovációs potenciállal rendelkező kisvállalkozások számára a kockázati tőkéhez jutást biztosító kedvező szabályozási környezet alakuljon ki, s a kisvállalkozásból közepes vagy nagyvállalkozássá hatékonyan növekedni képes vállalkozások pedig további pénzügyi forrásokhoz jussanak. A tőke- és hitelpiac jelentős fejlődésére van szükség.

Ma csak látszólag kedvező a vállalatok méret szerinti eloszlása: a mikro- és kisvállalkozások egy jelentős része ugyanis nem valódi vállalkozásra jön létre, hanem adóelkerülésre. Márpedig a kisvállalkozások – és különösen a nagyvállalatok egykori munkavállalói által alapított új kisvállalkozások – a műszaki fejlesztés és az innováció csírái a fejlett piacgazdaságokban.

Kevés hangsúlyt kap, de fontos, hogy a vállalatok megszüntetésének körülményei is jelentősen befolyásolják a vállalatalapítási kedvet. Ha az ezzel kapcsolatos szabályozás indokolatlanul szigorú, például ha az elbocsátások jelentős terhet rónak a vállalkozásokra, akkor annak közvetlen hatása van az alapítás költségeire. Ebben a tekintetben az elkövetkező évtizedben egyszerre várható a megszüntetés – az eddigiekben túlságosan elnéző – körülményeinek szigorodása, valamint a szabályok értelmetlen merevségeinek lazítása.

3.5. Egységes EU-piac és liberalizációs hatások

Az Európai Unióba való belépést követően látványosan megnőtt egyes fogyasztási cikkek piacán a verseny, nagyobb lett a termékválaszték, és jelentős árcsökkenés is megfigyelhető. Hiba lenne azonban csupán ez alapján azt hinni, hogy ezek a hatások már jelzik a hosszú távú tendenciákat is. Az Európai Unió eddigi működésének tapasztalatai azt mutatják, hogy az egységes piac kialakulása nem megy gyorsan, állandó intézményi és szabályozási feladatokat kell ahhoz megoldani, hogy a vásárló számára egyértelművé váljon, az Európai Unió piacán ugyanazért a termékért – az adott helyen való kiszolgálás többletköltségétől eltekintve – ugyanolyan árat kell fizetni.¹² A közös valuta bevezetése az „egységes piac – egyetlen ár” összefüggést az unió polgárai és vállalkozói számára még egyértelműbben ellenőrizhetővé tette.

A következő tíz évben robbanásszerű liberalizálás megy majd végbe a hálózatos iparágakban, elsősorban az EU és a Bizottság által elfogadott direktívák alapján. Ennek messzemenő következményei lesznek a piac ezen iparágakon belüli átrendeződésére. Feltehetően felbomlanak a nagy állami tulajdonú, monopóliumhelyzetet élvező mamutvállalatok, és helyükbe az adott piacon és iparágban belföldön és külföldön is versenyképes és hatékony szolgáltatást biztosítani képes vállalkozások lépnek. Erre fel kell készülni, mert ez a folyamat az EU országokban időben meglehetősen koncentráltan, szinte egyszerre fog bekövetkezni, és jelentős előnyhöz juthat az a vállalkozás, amelyik a többiek előtt kezdi meg az átalakulást a felkészülést. Ennek egyértelmű előjelei már ma is láthatók.

3.6. Állami szerepvállalás és a vállalati versenyképesség

Az államnak elsősorban a versenyt előmozdító környezetet kell biztosítani. Nagy a kísértés arra, hogy az állam leginkább a nagyméretű fejlesztési döntések révén határozza meg a vállalatok és az egyes iparágak környezetét. A nagyméretű fejlesztési döntések a gazdasági szemponton kívül számos stratégiai szempontot kell hogy kövessenek. Ezek a stratégiai szempontok azonban rendszerint nem kerülnek megfelelő módon beárazásra, s így a stratégiai érdekek társadalmi költségét nincs mód összevetni a gazdasági eredményességgel. Az átfogó értékelés hiányában pedig nem tudható, hogy végül is mi történik a széles értelemben vett társadalmi jóléttel.

Az állami fejlesztések tapasztalata, hogy az állam nem igazán képes a különböző fejlesztési programok közötti összhangot biztosítani, s ezért a fejlesztések hatékonysága elmarad a kívánatostól. Csak akkor lehet komolyabb eredményeket elérni, amikor az összehangolatlanul kialakult szűk keresztmetszeteket felszámolták. A fejlesztési célok megvalósításában ezért sokkal komolyabb szerepet kell szánni a piaci szervezeteknek, s a fejlesztési célok kialakítása során piaci információkat kell felhasználni.

A másik alapvető, tipikus hiányosság, hogy az állami fejlesztési forrásoknak kialakul egy sajátos környezete, melyben az a vállalkozás lesz sikeres, amelyik jobb kapcsolatot alakít ki az állami megrendelést kezelő és végrehajtó szervezettel, olykor átlépve a törvényesség határát. A közbeszerzések tapasztalatai azt mutatják, hogy elsősorban a jogi szabályozás betűjének betartása és betartatása válik fontossá, s a közbeszerzés alapvető szempontja, az állami megrendelésekért való piaci verseny háttérbe szorul.

Jegyzetek

- 1 Lásd Dobrinsky, 2003; és Gács, 2003.
- 2 Vö.: European Commission, 2004.
- 3 Egyéb forrásokból ugyanakkor tudható, hogy az Egyesült Államokban a foglalkoztatás bővülése nem utolsósorban a népesség relatív gyorsabb növekedésével állt összefüggésben, amely viszont jelentős részben a folyamatos nettó bevándorlásnak volt köszönhető.
- 4 Írország az elmúlt két évtizedben kétségtelen kiemelkedő termelékenységemelkedést ért el, ezt azonban minden GDP-re alapozott mutató eltúlozza. (Az ír gazdaságot külföldi multinacionális vállalatok dominálják, így az ország által élvezett jövedelmet a GNI jobban jellemzi, mint az annál jóval nagyobb GDP.) Az ország sajátos demográfiai jellegzetességei is segítették a foglalkoztatás növekedését. Írországban kiemelkedő mértékű a nők termékenysége: az EU-ban az elmúlt 23 év túlnyomó részében Írországban regisztráltak messze a legmagasabb termékenységet. Ugyanakkor a gazdaságilag prosperáló időszakokban a korábbi ír emigránsok nagy számban áramlanak vissza az anyaországba, ezzel is segítve a foglalkoztatási szint növekedését.
- 5 Ide tartoznak a nemzetgazdasági elszámolás következő ágazatai: villamosenergia-, gáz-, gőz- és vízellátás; építőipar; kereskedelem és javítás; szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás; szállítás, raktározás, posta és távközlés; pénzügyi tevékenység; ingatlanügyek, gazdasági szolgáltatás; bányászat.
- 6 Az EU-pogramok hatásait vizsgáló modellek (így az általunk használt és idézett HERMIN-modell) azzal – a nem életszerű, de módszertanilag szükséges – feltételezéssel számolnak, hogy az ország sem a 7 éves program előtt, sem azután nem jut EU-forrásokhoz, a program ideje alatt azonban meghatározott összegű, meghatározott felhasználási célú összeghez jut hozzá, időben egyenlően elosztott ütemben, és azt maradéktalanul fel is használja. A Magyarországra kidolgozott és számszerűsített HERMIN-modell szerkezetére és számos feltételezésére itt nem tudunk kitérni. A részleteket lásd Bradley és szerzőtársai művében (2004). A II. Nemzeti Fejlesztési Tervre vonatkozó paraméterek az Európai Bizottság Regionális Főigazgatóságától származnak.
- 7 Itt és a következő ábrán a fejlesztési programok nélkül megvalósuló fejlődés szintjét a zérus vonal adja. Az e fölött, illetve alatt húzódó görbék a fejlesztési program hatására bekövetkező fejlődés szintjének a bázisváltozathoz mért *különbségét* mutatja (tehát nem a GDP, a hozzáadott érték és a foglalkoztatás elért abszolút szintjét).
- 8 Az időszak végére a feldolgozóiparban magasabb, az üzleti szolgáltatások szektorában valamivel alacsonyabb szintre áll be a foglalkoztatottság.
- 9 Az elmaradás másik oka, hogy az IFK-hoz *nem kötődő* iparágak termelékenységének – úgy tűnik – elkerülhetetlen megtorpanása Amerikához képest Európába időbeli késéssel ért el.
- 10 Az IFK-t hasznosító szolgáltatások körébe az idézett osztályozás szerint a következők tartoznak: nagykereskedelem és bizományosi kereskedelem, kivéve a gépjárművek és motorkerékpárok kereskedelmét; kiskereskedelem, kivéve a gépjárművek és motorkerékpárok kereskedelmét; személyes és háztartási eszközök javítása; pénzügyi szolgáltatások, biztosítás és nyugdíjbiztosítás, kivéve a kötelező társadalombiztosítást; pénzügyi kiegészítő tevékenység; gépek és berendezések bérlése; kutatás és fejlesztés; jogi és műszaki tanácsadás, hirdetési tevékenység.
- 11 Oroszországban és Szlovákiában is az egységes adó bevezetését követő időszakban nőttek, vagy legalábbis nem csökkentek az adóbevételek. Tudományos elemzések azonban megállapították, hogy e fejlemények oka nem az adórendszer változásában található. Oroszor-

számban az adóbevételek növekedését részben azon adóalanyok jövedelmének növekedése okozta, akiket egyáltalán nem érintett az adóreform, részben pedig az adóellenőrzés általános szigorítása. Szlovákiában az adóreformot összekapcsolták a nem foglalkoztatottak szociális ellátásának szűkítésével, s ez utóbbi hatására növekedett a foglalkoztatottság, amely az adóbevételek bővüléséhez vezetett. (Lásd Ivanovna–Keen–Klemm, 2005; valamint Moore, 2005.)

- 12 Természetesen az árakat a közvetett adók és egyéb, az adott ország által működtetett díjak eltéríthetik egymástól.

Irodalom

- Bradley, J.–Gács, J.–Morgenroth, E.–Untiedt, G. (2004): A Study of the Macro-economic Impact of the Reform of EU Cohesion Policy. *A study prepared for DG-Regio of the European Commission*. Dublin: The Economic and Social Research Institute, 29 October, 2004
- Denis, C.–Mc Morrow, K.–Röger, W. (2002): European Economy. *Economic Papers*, 176. sz. 2002. szeptember. Brüsszel: European Commission.
- Dobrinisky, R. (2003): Convergence in Per Capita Income Levels, Productivity Dynamics and Real Exchange Rates in the EU Accessing Countries. *Empirica*, 30. évfolyam 3. szám, 305–334.
- European Commission (2004): The EU Economy: 2004 Review. *European Economy*, 2004. 6. sz. Office for Official Publications of the EC. Luxembourg.
- Gács, J. (2003): Transition, EU Accession and Structural Convergence. *Empirica*, 30. évfolyam 3. szám, 271–303.
- Ivanovna, A.–Keen, M.–Klemm, A. (2005): The Russian 'flat tax' reform. *Economic Policy*, July 2005, 397–444.
- Moore, D. (2005): Slovakia's Tax and Welfare Reforms 2005. *IMF Working Paper*, WP/05/133, International Monetary Fund, Washington D. C., July 2005.
- O'Mahony, M.–Van Ark, B. (szerk.) (2003): *EU productivity and competitiveness: An industry perspective – Can Europe resume the catching up process?* Brussels: EU Commission, Enterprise Publications.

Valentiny Pál

VERSENYKÉPESSÉG ÉS VERSENYPOLITIKA: VÁLTOZÁSOK MAGYARORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ VERSENYSZABÁLYOZÁSÁBAN 2015-IG

1. Versenyképesség, versenypolitika, szabályozás – fogalmi tisztázások

Porter (1990)¹ elemzései bemutatták, hogy a belső piacon zajló élénk verseny hozzájárulhat egy ország nemzetközi versenyképességéhez. Ezzel az empirikus tapasztalattal azonban nem elégedhetünk meg, ha arra is kíváncsiak vagyunk, hogy miként juthatunk el egy kevésbé versenybarát környezetből egy, a verseny jótékony hatásait felhasználó állapotba, és főként, hogy a gazdaság működésének, szabályozásának milyen elemein is kellene változtatni ahhoz, hogy a kívánt hatásokat elérjük. Ismernünk kellene, hogy milyen közvetítéseken keresztül váltja ki a verseny a termelés hatékonyságának növekedését. Vickers (1995)² szerint az erőforrások (tökéletes verseny esetén megvalósuló) hatékony elosztásának jól ismert feltételezésén túl inkább három tényező vizsgálatával érdemes foglalkozni: a verseny hatására a szervezetek belső hatékonysága növekszik, a hatékonyabbak jobban fejlődnek, mint a kevésbé hatékonyak, ez a kiválasztódási folyamat pedig növeli a gazdaság teljesítményét, és ugyanezt eredményezi az innovációért folyó versengés is. Arra is választ kell keresni, hogy milyen eszközökkel lehet a versenyt fokozni. Nagyobb szabadságot adhatunk például a piac szereplőinek, növelhetjük a piaci szereplők számát, megakadályozhatjuk a piaci szereplők összejárását, a piaci erőfölénnyel való visszaélést stb.

Az empirikus vizsgálatok sok esetben bizonyították, hogy a termék- és munkapiaci verseny növeli a termelékenységet, vagy hogy bizonyos infrastrukturális szektorok, például a közlekedés és távközlés fejlettsége és a termelékenység alakulása között kapcsolat állapítható meg. Ezek az eredmények bemutatták ugyan a versenyösztönző, infrastruktúra-fejlesztő politikák gyakorlati hasznát, de ahogy Vickers fogalmazott: „A verseny jól fest a gyakorlatban, de nem nagyon világos, hogyan is működik az elméletben.”³ Az elméleti megközelítésekben sok tényező kölcsönhatását figyelembe véve kellene kimutatni, hogy mikor lép fel a versenyösztönzés vagy éppen a verseny elfojtásának igénye.

Ilyen elméleti keret megalkotására tesz kísérletet például Aghion és Schankerman (2004),⁴ akik azon túl, hogy illusztrálják, hogy a versenyösztönzés közvetett jóléti hatásai nagyok lehetnek, annak a lehetőségét is felvetik, hogy egy gazdaság könnyen kerülhet a fékezett verseny állapotába. Ehhez az alacsony szintű piaci verseny induló állapotán kívül közel azonos induló költség szerkezetű cégek és a jólét növelésében kevésbé motivált politikusok kellene. Ilyen feltételek mellett a viszonylag magasabb költségű cégek sikeresen befolyásolják/korrumpálják a politikusokat a ver-

senyösztönző intézkedések halasztása, esetleg a verseny csökkentése érdekében. Elméleti megállapításaik egybeesnek azokkal az empirikus eredményekkel, amelyek a termelékenység növekedésvizsgálatában elkülönített főbb tényezők – a piaci részesedés változásában tükröződő piaci szelekció, a vállalaton belüli költséghatékonyság változása, a piacra való be- és kilépések egyenlege – nagyfokú heterogenitását mutatták. A sokféleséget Aghion és Schankerman a gazdaságok induló helyzetének eltéréseivel magyarázza, és a termelékenység növelése érdekében hozott lépések, alkalmazott politikák hatékonyságát is ezek az eltérések befolyásolják. Ezt elfogadva joggal feltételezhetjük, hogy a termelékenység-növekedés ütemének változtatása hosszú távú feladat, a múltbeli meghatározottságok döntőek, a változtatás érdekében felhasználható eszközök összetételét, várható eredményességét is a kiinduló helyzet szabja meg.

Látható, hogy pár bekezdés alatt a nemzetközi versenyképességtől a termelékenység-növekedésben megfogható különbözőségekig jutottunk, és a verseny szerepét a tavábbiakban is elsősorban ebben az összefüggésben tárgyaljuk. Ugyanakkor azt is tudomásul vesszük, hogy a piaci pozíciók változtatásának elismert, gyakran – talán túl gyakran – használt eszköze az iparpolitika és az állami támogatások rendszere is. A versenyszabályozás kérdését vizsgálva ezeket az instrumentumokat is érinteni fogjuk.

A versenyszabályozás fogalmát szélesen értelmezzük, minden olyan jogszabályon alapuló intézkedést beleértünk, amely szándéka szerint befolyásolja a piaci résztvevők közötti versenyt. A gazdaságnak vannak olyan lényeges szeletei is, ahol jogilag biztosított, vagy természetes monopóliumok működnek. Ezeknél a piacsabályozás sajátos formája alakult ki; az ágazati szabályozás, amely az utóbbi évtizedekben ezeknek a „felügyelt” piacoknak a liberalizálódása miatt egyre több ponton kapcsolódik az általános versenyszabályozáshoz. A monopolhelyzetek egy része ezeken a piacokon megszűnt, itt a versenyszabályozás érvényesül, de az ágazati szabályozás keretében maradt területeken is egyre inkább a versenyszabályozás fogalmi rendszere és vizsgálati módszere érvényesül. A két fajta szabályozási rezsimnek egyik legfontosabb alapvonása azonban változatlan maradt. Az ágazati szabályozás ex-ante jelleggel próbálja a monopolhelyzettel összefüggő visszaéléseket megszüntetni, míg a versenyszabályozás ex-post jellegű, beavatkozási lehetősége általában utólagos. Elemzésünkben mindkét szabályozási keret vizsgálatát megkíséreljük.

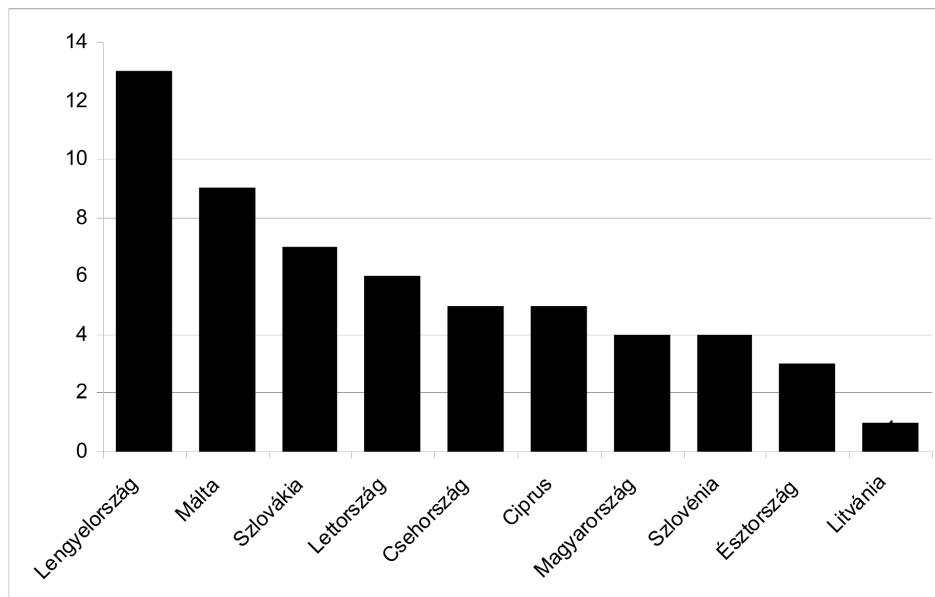
2. Magyarország helyzete – nemzetközi kitekintés

Sajátos kettősség jellemzi Magyarországnak a versenypolitika alkalmazásában elért teljesítményét. Míg a törvénykezés és a jogharmonizáció területén a többi új tagországhoz képest hazánk viszonylag jó teljesítményt mutat, addig a gazdaság működésének számos jellemzőjét tekintve gyakran kevésbé versenybarát minősítést ér el.

Az Európa Tanács Barcelonában, 2002-ben célul tűzte, hogy a tagországok a közösségi jog átvételében legalább 98,5 százalékos szintet érjenek el. Ezt a célt mindmáig nem sikerült elérni, bár az új tagországoktól követelt jogharmonizációs lépések szigorra valamit javított a csatlakozás utáni év átlagos eredményein. Az új tagországok fele 1,5 százaléknál kevesebbel maradt el 2005 júniusában, és Magyarország Litvániával és Szlovéniával a 25 tagországot tekintve is a legjobb eredményt érte el 0,7 százalékkal.⁵

Magyarország kedvező képet mutat a belső piac megteremtésével összefüggő jogsértések miatt indított bizottsági eljárások számát tekintve is. Az új tagországokban a csatlakozást követő első évben 57 esetben indított a Bizottság eljárást, Magyarország az előbbiekhöz hasonlóan Litvániával és Szlovéniával, valamint Észtországgal együtt a leginkább jogkövető magatartást tanúsította (1. táblázat).

1. táblázat. Le nem zárult bizottsági eljárások száma az új tagországokban, 2005. június

Forrás: Internal Market Scoreboard, July 2005, Internal Market DG, European Commission, 16.

A versenyjog területén sem kell szégyenkeznünk. A posztoszocialista országok között Magyarország az első helyen állt a versenytörvény megalkotásával (2. táblázat), valójában a már 1984 óta létező modern versenytörvény került módosításra 1990-ben, és azóta is jó minősítést kapott a nemzetközi szervezetektől a versenyszabályozás fő áramait követő, esetenként innovatív versenyszabályozási jogalkotásért.⁶ A versenytörvény legutóbbi módosítására 2005-ben került sor, ami megszüntette az Európai Unió versenyszabályozásában történt legutóbbi változások és a hazai szabályozás között kialakult anomáliákat.

A versenyhatóság működését illetően is előkelő helyet foglal el hazánk. A törvényi előírások érvényesítése, a versenypártolási tevékenység és a versenyszabályozással foglalkozó intézmények hatékonysága hármas kritériumrendszerét vizsgálva az EBRD azt állapíthatta meg 1997-ben, hogy a magyar szabályozási környezet a lengyelrel és a litvánval együtt kiemelkedik a többi átalakuló országhoz képest. Későbbi hasonló vizsgálatokból megállapítható volt, hogy a nemzeti versenyhatóság 1999 és 2002 között a közép-kelet-európai térségben Magyarországon és Litvániában bizonyult függetlenebbnek a többiekhez viszonyítva, ugyanebben az időszakban a fellebbezési eljárások versenyösztönző hatása leginkább Magyarországon, Lengyelországban és Szlovákiá-

ban volt érzékelhető és a versenyjogi környezet megismertetésében, átláthatóságában Szlovákia és Magyarország járt az élen.⁷

2. táblázat. A versenytörvények és módosításaik időpontja

Ország	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Magyarország	*							↑		
Lengyelország	*	=				↑	=	=	=	
Csehország		*	=				↑			↑
Szlovákia		*				↑				
Bulgária		*	=						↑	
Kazahsztán		*		=		=				
Lettország		*						↑		
Moldova		*		=						
Oroszország		*	=					↑		
Ukrajna		*		=		=		=	↑	
Fehéroroszország			*							↑
Litvánia			*	=						
Szlovénia			*							
Tadzsikisztán			*							
Üzbegisztán			*		=		=			
Azerbajdzsán				*				=		
Észtország				*		=			↑	
Kirgizisztán					*					
Albánia						*		=		
Horvátország						*				
Grúzia							*			
Románia							*			
Örményország										Terv
FYR Macedónia										Terv
Bosznia-Hercegovina										
Türkmenisztán										

* Az induló törvénykezés elfogadásának évét jelzi, = a kisebb változtatások éve, ↑ nagyobb módosítások éve.

Forrás: Dutz, M. A.–Vagliasindi, M. (1999): *Competition policy implementation in transition economies: an empirical assessment*. EBRD, Working Paper No. 47, 4.

Ha a verseny szabályozása nem is, de a versenyt szabályozó átfogó törvénykezés viszonylag új fejleménynek számít. Egyesek úgy becsülik, hogy 100 körüli lehet azon országok száma, ahol ilyen törvények születtek. Egy hetven országot felölelő mintában látható volt, hogy az országok 60–70 százalékánál az elmúlt másfél évtizedben hozták meg az első korszerű versenytörvényeket.⁸ Érdekes megállapításokat eredményeztek a jogi tradíciók és a versenyszabályozás viszonyát érintő vizsgálatok. Európából kiindulva 5 nagyobb jogi tradíció különböztethető meg (az angolszász szokásjog, a francia polgári jog, a német polgári jog, a skandináv jog és az elmúlt évtizedig még nyomaiiban fellelhető szocialista jog). A jogi tradíciók különbözőségei ugyan megjelennek a versenyszabályozás alkalmazásának intézmény- és eljárásrendszereiben, de már nem mutatható ki közvetlen hatás a versenyhatóság vezetői kinevezésének politikai függetlensége kérdésében. A versenyjog alkalmazásának minőségét, hatékonyságát pedig egyáltalán nem befolyásolta, hogy milyen jogrendszer volt honos az adott országban.⁹ Európában a jogi tradíciók súlyának relatív csökkenésében – legalábbis a versenyjog területén – nyilvánvalóan szerepet játszott, hogy az új tagországok a csat-

lakozási folyamat során igyekeztek a közös uniós versenyszabályozási modellhez igazodni, amit a már kibővített Unióban a versenyjog modernizálása tovább erősíthet.¹⁰

Miközben a versenyjog törvényhozási és a hazai versenyhatóság működési módját tekintve Magyarországról kedvező kép alakult ki az elmúlt másfél évtizedben, addig a vállalkozások, az üzleti környezet szabályozására vonatkozó átfogó vizsgálatok rendre azt mutatják, hogy a magyarországi szabályozási feltételek kevésbé liberálisak, sőt kifejezetten korlátozóknak minősíthetők. Az OECD termékpiaci szabályozásokat összesítő részletes adatbázisának elemzése azt mutatta, hogy bár a liberalizációs tendenciák az OECD egészében határozottan erősödtek, Magyarország 2003-ban is az „inkább liberális”, a „középutas” és az „inkább korlátozó” jellegű szabályozást mutató 30 OECD-ország közül az utóbbi csoportba tartozik és azon belül is csak Lengyelország, Törökország és Mexikó alkalmaz korlátozóbb piaci feltételeket. Még kedvezőlenebb a helyzet, ha a 2003-as adatokat az 1998-as állapotokkal hasonlítjuk össze, mert akkor Magyarország – Spanyolország és Korea között állva – reményt mutatott a középső csoportba kerülésre. Erre azonban csak a másik két ország esetében került sor, Magyarország hátrébb sorolódott.¹¹ A három alkalmazott mutatószámcsoponton belül – az állami ellenőrzés mértéke, a kereskedelmi korlátozások felszámolása, a vállalkozás szabadsága – csak a kereskedelmi korlátozások felszámolásában mutatkozott különösebb előrelépés. Kirívóan magas és alig változó a vállalatok feletti állami közvetlen ellenőrzés mértéke, amit az állami tulajdonrészek mozgásának szabadságával, a stratégiai döntésekbe való állami, önkormányzati beleszólás mértékével, a speciális (arany) részvények alkalmazásával mérnek.¹²

A kevésbé részletes adatgyűjtésre épülő információk is a magyarországi üzleti környezetet kevésbé ösztönzőnek minősítik. Az Európai Unió tagjait és a csatlakozni kívánó országokat egyaránt tartalmazó 28-as listán Magyarország az utolsó harmadban szerepel. A 21 lehetséges indikátor közül 10-ben kifejezetten gyengének mutatkozik, 4-ben átlagos és csak 2 esetben emelkedik ki az átlagból.¹³

Az üzleti környezet átalakulásának, a deregulációnak fontosságát, vagy ahogy ma inkább értelmezik, a jobb szabályozásnak a térnyerését mutatja a hosszabb távú adatok vizsgálata is. Az Egyesült Államok és egyes európai országok összevetéséből látszik, hogy bár mindegyik országban csökkent a gazdasági szabályozottság szintje, az európai országok szabályozottabbak maradtak, mint az USA (3. táblázat).

3. táblázat. A szabályozottság mértéke, 1975–1998*

	A vállalkozás szabadsága			Az állami tulajdon szerepe		
	1975	1990	1998	1975	1990	1998
USA	5,5	2,4	1,5	1,7	1,5	1,5
Franciaország	6,0	5,1	3,3	6,0	5,8	4,9
Németország	5,3	4,3	1,9	4,6	3,9	3,0
Hollandia	4,4	5,2	2,3	5,6	5,6	4,0

*A mérőszámok 0 és 6 közöttiek, 0 = nincs korlátozás és nincs állami tulajdon.

Forrás: Blanchard, O. (2004): *The Economic Future of Europe*.

MIT, Department of economics, Working Paper, 04-04, 19.

Az OECD egyik újabb tanulmánya (OECD, 2005) megállapította, hogy ha a vámcsökkentéseknek, a tőke mozgások szabadságának és a szabályozási reformoknak a kereskedelmi nyitottságon keresztül érvényesülő együttes hatásait vizsgáljuk, akkor az egy főre jutó GDP növekedésében az EU 15 korábbi tagállamában és az Egyesült Államokban is a belső piaci szabályozások reformja játszotta a legfontosabb szerepet.¹⁴

A szabályozási reformok széles körű hatásait elemezve sokan közvetlen kapcsolatot találtak a reformok mélyreható és tartós volta és a termelékenység alakulása között. Azok a reformok, amelyek képesek voltak a verseny és a vállalkozás élénkítésére, termelékenységnövekedéssel jártak. A feldolgozóiparban a szabályozás reformja elsősorban az adminisztratív terhek és megkötöttségek oldását jelentette, míg a szolgáltatások nagy részénél a piacszerkezet, a piacra lépés, az árak szabályozásának változását. Nicoletti és Scarpetta (2003) szerint az OECD-országok utóbbi két évtizedre terjedő adatait vizsgálva kimutatható, hogy a nagyon erős szóródást mutató induló helyzet ellenére a piacra lépés megkönnyítése mindenütt termelékenységnövekedéssel járt, és ott, ahol ez egy korábbi technológiai elmaradással párosult, különösen gyors termelékenységnövekedést eredményezett a technológiák adaptálásának megváltozott körülményei miatt. A termelékenység növekedését idézték elő a privatizációk is, figyelembe kell azonban venni, hogy ennek mértéke jelentősen függött attól, hogy az állam a privatizációt követő időszakban milyen tulajdonosi pozíciókat tartott meg a privatizált cégekben, illetve, hogy a privatizáció mennyiben jár együtt az adott piacok liberalizálásával.¹⁵ A vizsgálatok azt is kimutatták, hogy az azonos irányban haladó folyamatok ellenére az országok közötti eltérések nagyok maradtak.

3. Az Európán belüli versenyt 2015-ig érintő főbb tendenciák

3.1. Technológiai változások

Ahogy azt a lisszaboni célok meghatározásánál már sokan érzékelték, fokozatosan azok kerülnek kedvezőbb helyzetbe, akik képesek az új technológiákat integrálni és alkalmazni, amihez elsősorban a számítástechnikailag képzett munkaerő növekvő hányadára lesz szükség. A technológiák egy részénél az infokommunikációs technológiák esetében tapasztalható (számítógép, távközlés, média) hasonló konvergencia várható. A kutatások jelentős része ma már az infokommunikációs, nano- és biotechnológiák együttes felhasználására irányul.¹⁶ Az infokommunikációs technológiák gyors ütemű, sokszor nehezen követhető változásai jól dokumentáltak, ezért inkább egy másik iparág, az energiaipar példáján mutatjuk be az elkövetkező évtizedben várható változások irányát.

Az energiaipar korábban stratégiainak, különleges árunak tartott termékeit ma már a többi áruhoz hasonló, azokkal azonos módon kezelhető, kereskedésre alkalmas termékeknek tekintik. Az energiaipar piacszerkezeti, technológiai átalakulásaira épülve ez a szemléletmód-változás indította el ezen a területen a piacsabályozás újraértékelését, a verseny kialakíthatóságába vetett hitt megerősödését, a korábbi vállalati, tulajdonosi struktúrák teljes átalakulását. A változás mértékét talán az is érzékelteti, hogy a környezetvédelmi előírások szigorodásával nemcsak a technológiai újdonságok,

az energiahatékonyságot javító eszközök szerepe növekedett, hanem olyan, korábban elképzelhetetlen események is bekövetkeztek, mint a szennyezőanyag-kibocsátásra vonatkozó engedélyek kereskedelme.

Az energiaipar vállalati, tulajdonosi szerkezetének átalakulásával, a piaci liberalizációs lépések megtételével az energiaipar vállalatai, termékei, szolgáltatásai sok területen korábban elképzelhetetlen versenyhelyzetbe kerültek. A vállalatok közötti verseny egyik utóbbi években tapasztalható jellemzője a kutatás-fejlesztés finanszírozási forrásainak és helyszíneinek átstrukturálódása. A központosított, több cég által finanszírozott, állami támogatással is folyó kutatások részaránya csökkent. Erre egyrészt a költségsökkentés kényszere készítette a cégeket, másrészt a verseny erősödésével bizonyos területeken már nem kívántak versenytársaikkal az eredményeken osztozkodni. A kutatás-fejlesztés átalakulásának további jellemzője, hogy míg ez a tevékenység korábban az azonos piacokon működő cégek időnkénti közös erőfeszítése volt, addig mára (különösen a gáz- és a villamosenergia-iparban) az egyes piacok határait áttörő, legtöbbször nemzetközi együttműködéssé vált. Az energiaipari, jobban mondva az arra is ható kutatások és az új technológiákban testet öltő eredmények a verseny és a környezetvédelmi követelmények szigorodásának kettős szorításában gyorsan szaporodnak. Az energiaipart megváltoztató kutatás-fejlesztés egy része azonban az iparágon kívülről jön, ilyen például az információs technológiák fejlődése, vagy a gázturbinák esetében a repülőgépipar. Ezek adaptálása pedig alapvetően befolyásolja a korábban jellemzőnek tekintett szinergiákat és sok esetben újakat is létrehoz.

A független áramtermelők száma és aránya, ott, ahol erre a szabályozás lehetőséget adott, gyorsan növekszik, mert az új technológiát gyorsan (a létesítés ideje 2 év alatt volt a hagyományos erőművek 5–10 éves létesítési idejéhez képest) és az adott körülményekhez adaptálva (az igénynövekedést gyorsan követve, a teljesítményt kis egységekkel növelve) tudták alkalmazni. A függetlenek nem hagyatkoznak a gáztüzelés kizárólagos használatára, hanem a megújuló energiaforrások (biomassza, geotermikus energia, szél- és napenergia) széles spektrumát is alkalmazták. Az ezekre a technológiákra alapozó áramtermelés egyes esetekben (geotermikus és szélenergia) a gáztüzelés legkedvezőbb termelési költségeit is megközelíti. A villamosenergia-ipar vertikumában a független áramtermelők megjelenésével a verseny korábbi évtizedekben elképzelhetetlen elemei jelentek meg. Az áram termelése fokozatosan – a verseny erősödésével – kikerül a monopóliumokra vonatkozó szabályozás alól. Ezt a folyamatot erősíti a hálózatokhoz való szabad hozzáférés elvének kimondása, majd egyre több helyen gyakorlatba ültetése. Sokak szerint a technológiák fejlődésére és a dereguláció terjedésére alapozva a korábbi centralizált felépítésű villamosenergia-szolgáltatás sok központú, kisebb, de hatékonyabb rendszerek interakcióját feltételező *decentralizált energiaszolgáltatás* fog átalakulni.

Nagy jelentőségű változások zajlanak a villamosenergia-szállítás és -elosztás technológiájának területén is. A hálózat megbízhatósága és stabilitása egyre fontosabb szemponttá válik, különösen a digitális technológiát használó fogyasztók számának gyors növekedése következtében. Az eddig is rendelkezésre álló szoftvereken, hardvereken és üzemviteli technológiákon túl ezek újabb generációja jött létre, részben az ideghálózatok analógiáit felhasználva. A hálózatok áramvezetési képességeinek területén is új eljárások alakulnak ki (szupravezetés). A hálózati technológiákhoz tartozó jelenség a termelés és a fogyasztás kö-

zötti kapcsolatot támogató kétirányú kommunikáció és ellenőrzés megteremtése. Ennek révén az információs kapcsolatokra alapozott áramtovábbítás hatékonyan tud szállítóvezeték-szakaszokat „helyettesíteni”, csökkenti a szükséges tartalékkapacitásokat. A kétirányú kommunikáció lehetővé teszi valós idejű villamosenergia-piacok kialakulását, sőt, mivel a fogyasztási információk továbbításának, az ellenőrzés, monitoringtevékenységnek a technológiája ma már a háztartások szintjére is levihető, az intelligens irányítási rendszerek lakásonkénti optimalizálást, egyben rendszerszintű kapacitáscsökkenést eredményezhetnek. Mivel a villamos energia árának körülbelül harmadát teszik ki a szállítási, elosztási költségek, egyre nagyobb lesz az ösztönzés arra, hogy az új kisméretű áramtermelő berendezésekkel a villamosenergia-, hő- és hűtésigények együttes ellátására egyre „intelligensebb” helyi ellátórendszereket építsenek ki.

A technológia transzfert azonban a meglévő szabályozások erősen korlátozzák. Az Európai Unió belső piacán a piacnyitás sok tekintetben csak látszólagos. Olyan piacokon is, ahol a műszaki jellegű szabályozást már régóta összhangba hozták, a szabványokban mutatkozó eltérések továbbra is komoly akadályt jelentenek, a Kok-jelentés szerint 150 milliárd euró többletköltséget okozva. Az európai szabványok kiterjesztésének folyamata ennek ellenére nagyon lassan halad, és a nemzeti érdekek érvényesülése hosszabb távon is befolyásolja ezt a területet.¹⁷

3.2. Változások a vállalati szférában

Az Európai Unión belüli vállalat-összeolvadások folytatódásával, az egyes piacokon belüli koncentrációs folyamatokkal mindenki számol. Az Unió egyre több vállalata lesz képes Unión kívüli piacokra is belépni, miközben valószínűleg a vállalatok tulajdonosi összetételében nagy változások következnek be. A multinacionális cégeket is magukba foglaló, egyre komplexebb vállalatirányítási struktúrákban az ázsiai orientációjú cégek részaránya nő. Ezek a komplex vállalati struktúrák egyre függetlenebbekké válnak a nemzetállami ellenőrzési lehetőségektől, és növekvő szerepet fognak játszani a technológia transzferben.¹⁸ A gazdasági szabályozásban az eddigiekben érzékelhető angolszász orientáció ugyanakkor az elkövetkezendő évtizedben fennmarad, sőt erősödni fog, ami- ben az ázsiai vállalkozások térnyerése sem okoz változást, azért sem, mert ezek hazai piacain is az angolszász megoldások mentén folytatódnak a szabályozási reformok.

Európa két felének fokozatos egyesülése az elkövetkező 10 évben feltehetően a termelékenységben, az árbevételben, a bérekben meglévő sokféleséget a vállalatok között erősíteni fogja, az egységesítő tendenciák csak hosszabb távon éreztetik majd hatásukat. Valószínűleg az új tagországok növekedési különbségei erősödni fognak. Ezek a fejlemények a vállalatok működésében is tükröződnek: a különböző országok, régiók relatív helyzetéből adódó komparatív különbségeket kihasználó vállalati szervezetek, hálózatok száma nő.¹⁹ Az árak szóródása az Unióban eddig is lassan csökkent, a bővüléssel ez a folyamat feltehetően új alapokon kezdődve tovább lassul. Az európai piacokon, részben a szigorú és sokszor diszkriminatív szabályozások enyhülése után várható a szolgáltatások részesedésének emelkedése az államok közötti kereskedelem- ben, azaz újabb versenypiacok alakulnak, illetve erősödnek meg a belső piacon.

Az integrálódás hatásai az Európai Unió belső piaca megteremtésének eddigi tapasztalatai alapján csak késleltetéssel fognak érvényesülni. A szabályozási reformok folytatódnak, az egyszeri hatások – a termelési tényezők jobb elosztása, a kihasználatlan kapacitások, feleslegek felszámolása miatti hatékonyság növekedése – és az innovációval, a gyorsuló technológiatranszferrel párosuló előnyök egymással átfedésben, hosszabb távon érvényesülnek. A belső piac bővülésének akadályai csak fokozatosan számolódnak fel. Várható az egyes tagállami piacsabályozások, és az uniós szabályok többletterhet jelentő részének csökkentése, a szabályozások változásánál a részletes hatásvizsgálatok, költség-haszon elemzések megkövetelése, a társasági törvények államok közötti összhangjának biztosítása, a vállalat alapítások szükségtelen többletköltségének csökkentése, az alapításban és az innovatív tevékenységek finanszírozásában a kockázati tőketársaságok eddigénél nagyobb térnyerése. A tényleges belső piac kialakulásához a piacok fizikai összekapcsolódását is biztosítani kell. Az infrastruktúrális háttér, az országhatárokat átszelő infrastruktúrák szűk keresztmetszeteinek megszüntetése és az ehhez szükséges finanszírozás megteremtése körüli bizonytalanság az elkövetkezendő évtizedben oldódni fog, és létrejönnek a kereskedelem, a szolgáltatások akadálytalan áramlását segítő fizikai kapcsolódások.

3.3. Esélyek a nemzetközi versenyszabályozásra

Az ágazati és versenyszabályozásban egyre erősödik a transzatlanti konvergencia, amelyet sokan úgy értékelnek, hogy az Egyesült Államok szabályozási gyakorlata teret nyer Európában is. Ezzel párhuzamosan nő az igény a globális versenyszabályozás elveinek és gyakorlatának kialakítására. A WTO keretében folyó kezdeti tárgyalások elsősorban ár- és dömpingkérdések köré koncentrálnak, az OECD kialakította a tagországok és harmadik felek közötti konzultációs gyakorlatot, de kötelező szabályokba nem ültette át ezeket. Az UNCTAD által megfogalmazott versenykorlátozások elleni fellépések kötelezőek ugyan, de nagyon általánosak.

A globális versenyszabályozás gondolatának és egyes gyakorlati elemeinek az erősödése várható ugyan az elkövetkező évtizedben, de az ellene ható tényezők valószínűleg túlsúlyban maradnak. A globális vállalati fúziók például aszimmetrikus hatásokkal járnak és ez a fúziókontrollt feltehetően befolyásolja. Egyes modellvizsgálatok kimutatják, hogy a területi elvet követő, országhatáron belüli fúziókontroll laza globális versenyszabályozási eredményhez vezet, míg ha a nemzeti hatóságok a földrajzi piacot globális piacként értelmezik, az így kialakított álláspontjuk szükségtelenül korlátozónak bizonyul.²⁰

3.4. Közszolgáltatások

A közszolgáltatások szabályozásának eddigi történetében két ország játszotta a legfontosabb szerepet: az Egyesült Államok és Nagy-Britannia (ez a megfogalmazás némileg leegyszerűsíti azt a tényt, hogy Kanadában az Egyesült Államokéhoz hasonló, azzal gyakran egyidejű folyamatok zajlottak a szabályozás tekintetében, ezért helyesebb

észak-amerikai gyakorlatról beszélni). Az előbbi a lassan évszázados tradíciói miatt, az utóbbi a múlt század nyolcvanas éveitől kezdődően kiépített, az amerikaitól eltérő, a közszolgáltatások európai szervezeti kereteiből kiinduló, mégis új szabályozási struktúrája miatt. A két szabályozási rendszer a későbbiekben egymásra is megtermékenyítően hat, sok elem vándorol az egyikből a másikba, amit azután sok ország tovább gazdagít. A szabályozás radikális csökkentésében két további angolszász ország vált élenjáróvá: Ausztrália és Új-Zéland; ezek tapasztalatai is gyakran szerepelnek a szabályozásemélet és -gyakorlat irodalmaiban. Európában a skandináv országok, Hollandia és esetenként Spanyolország közelítette meg az egyre terjedő brit szabályozási újításokat, míg Franciaország és Németország, eltérő okokból ugyan, de végül is a nemzeti vállalatok támogatása érdekében a korszerű szabályozások átvételében lemaradt. Ez a sajátos európai megosztottság nagyon lassan változik, a hálózatos közszolgáltatásokat érintő uniós direktívák átvételében a két ország rendszeresen lemaradásban van. A következő évtized döntő kérdése lesz, hogy sikerül-e a Közösségnek ezeket a már új tagországokba is importált érdekeket a verseny erősítése érdekében ellensúlyozni

A közszolgáltatások területén lezajlott változások egyik fontos eleme volt, hogy a korábban különleges, nem piaci jellemzőkkel bíró árukat, szolgáltatásokat különböző mértékben ugyan, de ma már egyre inkább a többi áruhoz hasonló, azokkal azonos módon kezelhető, kereskedésre alkalmas termékeknek, szolgáltatásoknak tekintik. Ez a szemléletmódváltás a technológiai változások által leginkább érintett ágazatokban kezdődött (távközlés), majd elérte a légi közlekedést, a közúti áruszállítást és tömegközlekedést, az energiaszolgáltatást, a vasutat.

A közlekedési, a vízügyi és a postai szolgáltatások területén évszázados és örökkévalónak tűnő monopollhelyzetek váltak rövid idő alatt fenntarthatatlanokká. A változások okai hasonlóak a többi hálózatos közszolgáltatásnál tapasztaltakéhoz. A szolgáltatások piacainak egyre több területe válik megtámadhatóvá. Különösen az újabban bevezetett (értéknövelt) szolgáltatásoké, aminek következtében a következő évtizedben a vasútnak, a vízszolgáltatóknak és a postai szervezeteknek is szembesülniük kell a versennyel. A védettséget nyújtó belső piacok fokozatosan kinyílnak, az Európai Unió tagállamainak ebben a tekintetben is közössé váló piaca és a globalizálódás további versenyhelyzeteket teremt.

A versenyhelyzetek kialakulását ezekben az ágazatokban is nagyban befolyásolja az alkalmazott technológiák változása, illetve újak belépése. A verseny az említett ágazatok és szolgáltatások sok területén már ma is jelen van, és emiatt egyre fontosabbá válik a hatékony gazdálkodás, a keresztfinanszírozás csökkentése vagy átláthatóbbá tétele, a költségek csökkentése, illetve a veszteségek mibenlétének pontos ismerete, a szükségesnek minősített támogatások átláthatósága. Ebben a folyamatban a költségek, profitok, veszteségek keletkezésének helye és módja alapvetően fontos információnak számít, emiatt a számviteli, vállalaton belüli informatikai folyamatok súlya megnő. A piacliberalizálás közegebben az egyes szolgáltatások területén fennmaradó monopoljellel részletes piacsabályozás kialakítását, a meglévő szabályozás megerősítését igényeli, ami szintén a számviteli folyamatok figyelemmel kísérésének követelményével, gyakran az egyes tevékenységek pontos számviteli szétválasztásának szükségességével párosul.

A hálózatos közszolgáltatásokat övező korábban uralgó felfogás szerint az energiaszolgáltatás, a közlekedés, a vízgazdálkodás, a posta olyan, a nemzetgazdaságot behálózó

stratégiai szerepkörű szervezet volt, amely – a szociális juttatások kézbesítésétől a foglalkoztatás-politikáig terjedően – társadalmi, szociális feladatokat is ellátott. Részben a társadalmi funkció betöltésének ellentételezéseként a szolgáltató vállalatok kizárólagos jogokkal rendelkezettek. Ilyen helyzetben a szolgáltatás minőségének, a termelékenységnek a javítására nemigen voltak ösztönözve. Az átalakuló vállalati szervezeteknél a közvetlen társadalmi feladatok kevésbé meghatározóak, amit pedig a kormányzatok fontosnak tartanak, azt kormányzati megrendelésként, explicit módon, a költségeket ismerve és a finanszírozás feltételeit megteremtve kell a vállalatokra hárítani. Nemcsak a politikai befolyásolás lehetőségének csökkentése tehát a vállalati autonómia növelésének a célja, hanem az eredményes gazdálkodás körülményeinek a biztosítása is. Ennek a célnak az eléréséhez a verseny bizonyul a leghatásosabb eszköznek, aminek során a tevékenységeknek legjobban megfelelő, új technológiákra is épülő, egyben a legtakarékosabb megoldások kerülhetnek előtérbe, miközben a kizárólagos jogok köre összeszűkül.

A hálózatos szolgáltatások többsége alapvető inputként jelenik meg a gazdaság többi szereplőjénél, ezért egyáltalán nem mindegy, hogy a szolgáltatást milyen költséggel, milyen minőségben és megbízhatósággal nyújtják. Ezek a szolgáltatások a háztartások életminőségét is döntően meghatározzák. A szolgáltatások költségeinek a hatékony működéshez szükséges szintre való „beállása” ezért a szabályozás legfontosabb feladata, akár közvetlen árszabályozás keretében, akár az egyre szélesebb körűvé váló versenyszerű működés keretében történik. A hálózatos szolgáltatások tőkeigénye magas, a rosszul kialakított szabályozás felesleges kapacitások létrejöttét, vagy ellenkezőleg, szűk keresztmetszetek kialakulását eredményezheti, ezért a tervezett szabályozások hatásvizsgálatának elkészítése egyre nagyobb körben alkalmazott követelménnyé fog válni.

4. Versenypolitika Magyarországon 2015-ig

Magyarországon a versenyszabályozáshoz szükséges törvénykezési háttér adott, és általában gyorsan követi az uniós változásokat. A törvényi előírások érvényesítése, a versenypártolási tevékenység és a versenyszabályozással foglalkozó intézmény hatékonysága megfelelő, nemzetközi összehasonlításban is kedvező volt. A vállalkozások, az üzleti környezet szabályozására vonatkozó átfogó vizsgálatok azonban rendre azt mutatják, hogy a magyarországi szabályozási feltételek kevésbé liberálisak, sőt kifejezetten korlátozóknak minősíthetőek. Ezt a látszólagos ellentmondást akkor oldhatjuk fel, ha figyelembe vesszük, hogy az üzleti környezet szabályozása túlmutat a közvetlen versenyszabályozáson. Egyrészt a versenyszabályozás szigorúan vett fogalmába nem tartozik bele az ágazati szabályozások széles köre, másrészt az állami tulajdon működtetésének sajátosságai és a nem versenyjogi szabályozások okozta többletterhek kívül esnek a versenyszabályozás hatókörén.

A szabályozási reformok várható hatásainak OECD által készített modellezése azt mutatta, hogy azokban a hazai ágazatokban, amelyek elmaradottságuknál fogva jelentős infrastrukturális beruházásokat igényelnek – közlekedés, posta –, a szabályozási reform kiváltotta tőkehatékonyság-növekedést a beruházási szükségletek felemészti. A hálózatos iparágak egészét, a közösségi és a szakmai szolgáltatásokat vizsgálva

azonban már 6–7 százalékos termelékenységnövekedés lenne elérhető az árak 4–6 százalékos csökkenése mellett.²¹

4.1. Az állam szerepe

A magyar gazdaság jelentős szeleteiről általánosságban elmondható, hogy az állam nehezen engedi ki a kezéből az ellenőrzést. A hálózatos iparágak átalakulása, privatizációja eddig oly módon történt, hogy a piacon már bent lévő szolgáltatók, a korábbi monopóliumok kezdeti, induló előnyükből nem sokat vesztek, még mindig domináns, meghatározó szereplői a piacoknak. A bent lévő piaci szereplők pozícióit az Európai Unióban egyre inkább kifogásolt speciális állami részvények (golden share) is erősítik, ezektől az elkövetkező évtized első felében feltehetőleg meg kell válnia a magyar államnak. Az állam nem engedte ki a kezéből az árszabályozást sem, az energiaárak a függetlennek minősített szabályozó szervezet helyett miniszteri döntés eredményei. Az energiaárak a fogyasztási szerkezet által sem indokolható módon a politika játékszerévé váltak, miközben a hivatkozott jóléti szempontokat érvényesíteni nem tudó fogyasztói kompenzációs mechanizmusok alakultak ki. Ettől a teherételtől valószínűleg középtávon sem tud szabadulni a magyar gazdaságpolitika. A szabályozási reformok által frissen érintett területeken – vasút, posta – további, az eddiginél nagyobb szervezeti átalakulások várhatók. Ezek a létszám jelentős csökkenésével fognak járni, aminek társadalmilag tolerálható mértéke valószínűleg több évet és komolyabb állami forrásokat fog igénybe venni.

A villamosenergia-szektorban – a gázszolgáltatáshoz hasonlóan – összekeveredik az árszabályozás a jóléti intézkedésekkel. Az üzleti és a háztartási szektorok közötti kereszttámogatások kereslettorzító hatásuk révén az erőforrások nem hatékony allokációját eredményezik. A 2007-re tervezett teljes piacnyitáshoz az eddigi tapasztalatok alapján kevésbé fog bővülni a hazai versenypiac. A liberalizált piacokon a piaci koncentráció foka mindenütt csökken, oligopol piacok alakultak ki, ahol több, kisebb szereplő is megjelent. A liberalizációt célul tűző direktívák ugyanakkor nem kívánják meg semmiféle piacszerkezeti azonosságot a tagországok között és nem is látszik konvergencia a piaci szerkezetben. A direktívák fő célkitűzése a széttagolt nemzeti piacok összekapcsolása (egységes villamosenergia-piac létrehozása), ezáltal a verseny nemzetközi méretekben történő lehetővé tétele. Ehhez azonban a hálózatokhoz való diszkriminációmentes hozzáférés biztosítása is szükséges. Az utóbbi érdekében a termelés és a nagyfeszültségű távvezetési szállítás (rendszerirányítás) közötti érdekkapcsolatok minimálisra szorítására kell törekedni, a tevékenységeknek legalább jogi, de célszerűbben tulajdonosi elkülönítésével. A termelés területén folyó verseny természetesen csak akkor lehet hatékony, ha a fogyasztókhöz való eljutásban is lehetőség van a versenyre.

A hazai szabályozás ezeket az előnyöket nem teljes körűen veszi számba és a Magyar Villamosművek Rt. (MVM) esetében az eddig tett liberalizációs lépések is visszafordulóban vannak. Az áramtermelésben meghatározó szerepet játszó cég (a legnagyobb termelő, a 40 százalékos piaci részesedéssel rendelkező atomerőmű mellett MVM-tulajdonban van a két következő legnagyobb termelő részvényeinek 25 százaléka) a rendszerirányítás visszavételével a korábbi tulajdonosi szétválasztás helyett már csak

a versenyjogilag kétesebb jogi szétválasztást fogja megvalósítani, és a privatizáció további lehetőségei is csak az egyre távolabbi elképzelésekben szerepelnek. Mindezek ellenére a következő évtizedben a versenypiac térhódítása folytatódni fog, várhatóan további új belépőkkel a piac szerkezete is átalakul, az MVM privatizációjára pedig sor fog kerülni. Ezeket a folyamatokat erősítheti az Európai Unió jelenleg is folyó ágazati vizsgálata az energiaszektorban és az a figyelem is, amelyet az Európai Unió a magyar villamosenergiaiparban kötött hosszú távú szerződéseknek szentelt jelenleg indult vizsgálati eljárásában.

Az elektronikus hírközlés szabályozásában a piaci folyamatokban megmutatkozó konvergencia következtében erősödni fog az egymáshoz kapcsolódó piacok szabályozási problémája. A kábeltelevíziós hálózatok telefonszolgáltatásai, a fix és mobil telefonía közötti határok csökkenése és a tartalomszolgáltatás terjedése újabb szabályozási kihívásokat teremt. A piacon bent lévő cégek, elsősorban a T-com felé billenő hazai szabályozói elfogultság enyhülni, a piacra újonnan belépni szándékozók helyzete javulni fog. A nemzetközi tendenciáknak megfelelően a liberalizált piacok egyik jellemzője, a szolgáltatások reálárainak tartós csökkenése Magyarországot is el fogja érni. Az elektronikus hírközlés esetében van meg a legnagyobb esély arra, hogy az átmenetinek tekintett ágazati szabályozás sok piaci szegmensben átadja a helyét az általános versenyszabályozásnak, bár azzal is kell számolni, hogy egyes újabb szolgáltatástípusok esetében ágazati szabályozási eszközöket kell igénybe venni.

A vasúti teherfuvarozás területén, ahol Magyarország a kevés derogáció egyikét kérve a piacnyitást 2006 végéig halaszthatta, elkerülhetetlenné válik egy, a MÁV-tól független szabályozó hatóság felállítása és ami fontosabb, hosszú távú hatékony működtetése. Ezt követően várható, hogy a MÁV versenykorlátozó lehetőségei szűkülni fognak, majd az Európai Unió személyszállítást szabályozó direktívájának megszületése után ezen a területen is verseny alakulhat ki, részben a személyszállítási szolgáltatás jól körülhatárolt állami megrendelésével járó támogatásokért.

4.2. Verseny a versenypiacokon

Az úgynevezett versenypiacokon is növekedni fog a verseny lehetősége, egyes területeken (pl. gyógyszerárak, szakmai szolgáltatások) a korábbi szabályozás szigorúsága enyhülni fog, az önszabályozó szervezeteknél a versenykorlátozó célú szükségtelen előírásokat eltörlik. A versenypiacokon a kivételes esetek száma csökkenni fog és a versenytörvény betartatása szigorodik. Az OECD-országok körében Magyarországon különösen magas a közbeszerzések GDP-hez viszonyított aránya (az OECD-átlag 20 százalék, Magyarország 30 százalék körül mozog),²² ezért különösen indokolt a közbeszerzések megfelelő szabályozása. Itt a versenyszabályozással való összhang megteremtése érdekében egyes kérdésekben valószínűleg enyhítésekre lehet számítani, annak érdekében, hogy a versenykorlátozó megállapodásokat az úgynevezett engedékenységi politika segítségével hatékonyabban lehessen felderíteni.²³ A versenyjogi jogalkalmazásban egy további új elem térnyerésére lehet számítani. A versenyügyekhez kapcsolódó magánjogi jogérvényesítés lehetőségének megnyílásával egyrészt ezeknek az ügyeknek a száma valószínűleg nőni fog, másrészt a magán-

szféra eddigi passzivitásának csökkenésével a versenyjogi szempontok érvényesíthetősége megerősödik.²⁴

A verseny- és ágazati szabályozás közötti munkamegosztás változni fog. Az ágazati szabályozó hatóságok függetlensége megerősödik, a politikai befolyás csökken, önállóságuk az árszabályozásra is kiterjed. A két intézménytípus együttműködése fokozatosan rendezett információmegosztást, eljárási szabályokat, hatóságijogkör-megosztást is tükröző megállapodásokban ölt testet.

A kiépülő magyar versenyszabályozásnak egyre inkább meg kell küzdenie azokkal a problémákkal, amelyek a magyar gazdaság méretével és piacgazdasággá alakulásának viszonylag rövid történetével függnek össze. Ami az utóbbit illeti, a legtöbb piac radikális átalakulása ellenére nem szűnt meg a magyar gazdaság azon jellemzője, hogy egy-egy piacon viszonylag kevés számú piaci szereplő van, a piacok koncentráltak, az összejátszás lehetősége nagyobb.²⁵ A hazai piacok relatíve kis mérete miatt azonban ezeken a koncentrált piacokon sem tud mindig kialakulni a méretgazdaságosság szempontjából hatékony vállalatméret. A termékek kivételének lehetősége természetesen segít az optimális termelési volumen kialakításában, de ha a cégeknek módjuk van a hazai piacokon magasabb árat elérni, profit-maximalizálási stratégiájuk szerint ezt meg is akarják őrizni, miközben exportpiacokon a nemzetközi versenyi árakkal számolnak. A nagy exporthányaddal rendelkező multinacionális cégek határokon átnyúló tevékenysége nagyon meg fogja nehezíteni a versenyszabályozási elemzéseket, különösen a releváns földrajzi piac értelmezését.

A kisméretű gazdaságok piacain a méretgazdaságosságot elérő vállalatok relatív piaci súlya nagyobb, számuk kevesebb, az oligopol-helyzetek gyakoribbak. A versenypolitika, a fúziókontroll szempontjából ez a hatékonyság kérdésének az előtérbe állítását és a piacszerkezet enyhébb megítélését fogja igényelni. A másik következmény, hogy a piaci öntisztító mechanizmusok hatékonysága, érvényesülése a kisebb gazdaságokban kevésbé várható, ezért a részletes és alapos piacelemzésre nagyobb szükség lenne és a piaci struktúrát érintő előírásokkal óvatosan kellene bánni.²⁶

5. A versenyszabályozás várható változásai 2015-ig

Az Európai Unió több évtizeden keresztül lényegében változatlanul működtetett versenyszabályozási keretei a 25 tagországra történt bővülés idejére megváltoztak. A korábban olajozottan működő rendszer az egyre növekvő feladatok, valamint a piacok és magának az Uniónak az egységesülése miatt is megújításra várt, amit az új tagok felvétele még bonyolultabbá tett. A korábbi részleges reformok sikeresek voltak ugyan, de sokasodtak a feldolgozatlan és talán nem kellő alaposággal eldöntött ügyek, amint azt az Európai Bíróságnak a Bizottság döntéseit megsemmisítő végzése több esetben is érzékeltették. A reformok kiteljesítése érdekében 2002 végén – az Unió kibővítésére készülve – a nemzeti szabályozó hatóságok és a bizottság közötti munkamegosztást újragondoló és alapvetően decentralizáló jellegű szabályozásról döntöttek.²⁷ Ezzel egy időben létrehozták az Európai Verseny Hálózatot (European Competition Network), amely a Bizottság és a nemzeti versenyhatóságok közötti együttműködést segíti. Az átalakuló versenyszabályozást az Unió kibővítésének időpontjára egy modernizációs

csoomag egészítette ki, amelynek 2004 óta újabb és újabb elemei lépnek életbe. A problémák ellenére az Unió egyik legsikeresebb közösségi tevékenységének tekintett versenyszabályozás megújítását hosszú időszakra hatónak, az elkövetkező évtizedre mindenképp kiterjedőnek tervezik. A konkrét intézkedések időtávja jelenleg a 2010-ig terjedő időszakkal zárul, amelynek végén, illetve egyes területeken a közbülső időszakban is felülvizsgálat és helyzetértékelés várható. Az általános versenyszabályozáshoz illeszkedően az ágazati szabályozásokban szereplő belátható időtáv jelen évtized második felére, a piacnyitások további fázisainak tervezett időpontjai a 2007–2009 közötti időszakra esnek. A korábbi tapasztalatok alapján a versenyszabályozással szemben azonban az ágazati szabályozások gyakoribb és sokszor radikálisabb, a liberalizálást elősegítő változást ígérnek.

A korábbinál aktívabb versenypolitikát hirdető uniós dokumentum,²⁸ amely még az előző Bizottság alatt készült, hangsúlyozza, hogy a versenypolitika önmagában nem képes minden körülmények között versenyt gerjeszteni, ehhez a vállalkozásoknak olyan általános gazdasági közegben kell működniük, amely ösztönzi a versengést. Közvetett módon, megfelelő iparpolitikával összehangolva azonban ez bizonyosan hozzájárul az Unió versenyképességének javulásához. Az új Bizottság ezeket az elveket elfogadva megkezdte a versenyszabályozás egyes részterületeire vonatkozó javaslatainak a benyújtását, és az új biztos személyében sokan személyi garanciát látnak arra, hogy a piacliberalizáció folyamata az akár közvetlen támogatásokat is felhasználó erős nemzeti vagy európai vállalatok megteremtésére törekvő francia és német igényekkel szemben is tovább halad. Ezeknek az egymással szembefeszülő törekvéseknek a változó egyensúlya lesz a jellemző a következő évtizedben, a transzatlanti hatások következtében a liberalizálódás fokozódó térnyerésével.

A versenyszabályozással foglalkozó részlegek is átalakultak az Unióban. A Fúziókontroll Egységet öt ágazati igazgatóságba osztották szét, amelyek mindegyike a fúziókontroll mellett rendelkezik kartellügyeket és piaci erőfölénnyel való visszaélést vizsgáló részleggel.

Az EU versenyszabályozása a közvetlenül alkalmazandó joganyag része az Unióban. A már megvalósult és a tervezett bővítés azt jelenti, hogy 30 körüli nemzeti versenyhatóság alkalmazza majd az EU versenyszabályait. A modernizált versenyszabályozás első feladata ezért olyan egységes keret biztosítása, amelyben a nemzeti és az uniós joggyakorlat összhangba hozható. Változtatni szándékoznak az eddigi, főként hüvelykujj-szabályok alkalmazásához kötött versenyszabályozáson, a jövőben elsősorban a gazdasági hatások elemzésére épülhetnek a versenyszabályozási elvek és döntések. Végül a versenyszabályozás alkalmazásánál használt eljárásoknak világosnak, egyszerűbbnek kell lenniük.

5.1. A közgazdasági elemzések fokozottabb igénybevétele

A gazdasági hatások következetesebb számbavételét célul tűző uniós versenypolitikai fordulat egyik jele volt a vezető közgazdász posztjának létrehozása 2003-ban. A posztot betöltő személy csak időlegesen dolgozik a Bizottságnál, cél az, hogy szakmai karrierjét a Bizottságon kívül építse. Megbízata három évre szól, csak a verseny-főigazgatóság vezetőjének tartozik beszámolóval, független a versenyügyek vizsgálóitól.

Az elmúlt időszak európai versenyjogi esetei azt az Egyesült Államokban már széles körben látható helyzetet tükrözték, hogy az ágazati és versenyszabályozás kérdéseiben egyre nagyobb teret kapnak a közgazdasági elemzések. A közgazdasági elemzések szerepe két okból is növekszik. Egyrészt a releváns piac meghatározásánál a keresleti és a kínálati oldalon fellépő helyettesíthetőség vizsgálatánál, a piac határainak megvonásánál, másrészt a piac változásának vizsgálatánál, a verseny elemzésénél, a megállapodásoktól, egyezségektől, összeolvadásoktól, összejátszástól, árképzéstől, a kockázatok megosztásától remélt előnyök értékelésénél.

A vállalkozások összefonódását szabályozó új uniós rendelet megszüntette a dominancia vizsgálatára használt, piaci részesedésekre épülő tesztet, és helyébe egy olyat állított, amely a „hatékony verseny jelentős akadályozását” méri. A fúziókontrollok hatásainak felmérésére kifejlesztett modelleket a jövőben az összefonódás engedélyezése esetén vállalt kötelezettség vizsgálatához is felhasználják. A hallgatóságos összejátszás felderítésénél játékelméleti modelleket fognak alkalmazni. A versenyszabályozás talán két legfontosabb területét, a versenykorlátozó megállapodások (EK Szerződés 81. §) és a jelentős piaci erőfőlényrel való visszaélés (EK Szerződés 82. §)²⁹ tényét egyaránt a versenykorlátozás fogyasztókra gyakorolt kedvezőtlen hatásának mérésével és nem feltételezésével fogják megállapítani.

A közgazdasági megközelítés alkalmazása megköveteli, hogy minden esetet egyenként vizsgáljanak meg. A közgazdasági elemzések segítenek abban, hogy a jogi keretekbe nem fogható versenykorlátozó magatartásokra is fény derüljön, ugyanakkor a magatartások következetesebb megítélésére is módot ad, hiszen minden esetet a végeredmény szempontjából bírálják el. Ez azt is jelenti, hogy ha két különböző piaci magatartás azonos eredményre vezet, akkor azonos módon kell azt megítélni. A közgazdasági elemzések azt is figyelembe tudják venni, hogy ugyanaz a piaci magatartás más és más körülmények között különböző eredményekre vezethet; az egyik esetben versenyt torzít, a másikban hatékonyságot és innovációt növel. Az elemzéseknek teljesnek kell majd lenniük, vagyis a versenyben okozott károkat a hatékonyság esetleges növekedésével kell szembeállítani.³⁰

Az állami támogatások megítélésében is egyre nagyobb teret nyer a közgazdasági szempontok alkalmazása. A támogatni kívánt esetekben vizsgálni kell, hogy a piaci kudarc esetén az állami beavatkozás akár a korábbinál is kedvezőtlenebb helyzetet teremthet. Olyan tényezőket is figyelembe kezdenek venni, mint a politikai akciók kudarca, a járadékvadászat, az állami támogatások másodlagos, árnyékköltségei stb. A piaci kudarcok esetén annak a mérlegelésére is sor fog kerülni, hogy milyen külső gazdasági hatások, tökéletlen információk, koordinációs problémák vagy piaci erőfölény jelenléte vezetett a kudarchoz. Az elemzések eredményeként egyes esetekben a kevésbé piactorzító szabályozás és nem az állami támogatás lehet a javasolt megoldás.

A finomabb közgazdasági elemzések azonban nem terjednek ki az állami támogatások létének meghatározására. A NERA elemzői³¹ szerint a Bizottság tévesen alkalmazza a „piacgazdasági befektető” elvet. Eszerint, ha az állam a piaci feltételekkel azonosan nyújt támogatást, akkor voltaképpen nem is lehet támogatásról beszélni. Valójában ez nem lehet indoka a piaci kudarcra adott állami válasznak, egyszerűen az történik, hogy az állam kiszorítja a piacról a magánbefektetést. A jelenlegi gyakorlattal szemben, amely ezzel indokolja a támogatás igénybevehetőségét, helyesebb lenne ezt a tesztet úgy alkalmazni, hogy a teljesülése esetén tiltani kellene az állami támogatást.

Az elkövetkező évtizedben több, ma még vitatott, a versenyszabályozás kérdéseit alapvetően befolyásoló közgazdasági elképzelés használata tisztázódhat: az árdiszkrimináció növelheti-e a fogyasztói jólétet, a kizárólagossági szerződések okoznak-e kárt a fogyasztóknak, vagy a hosszú távú különbözeti költségek alkalmazásával lehet-e a felfaló árazás és árprés versenykorlátozó eseteit elemezni?³²

5.2. A jogalkalmazás eljárásainak modernizációja

Az eljárási reformok háttérében az a szándék állt, hogy az uniós és a nemzeti szabályozó hatóságok közötti munkamegosztást újragondolva az ügyek eldöntése a legmegfelelőbb hatóságra háruljon. A nemzeti versenyszabályozó szervezetek az eddig uniós jogkörű ügyek egy részét átveszik, így az Unió versenyhatósága a legkomolyabb jogsértések alaposabb vizsgálatát végezheti.

Az egyszerűsítést és hatékonyabb munkavégzést szolgáló eljárások között kiemelhető az egyedi mentesítések intézményének eltörlése. A 81. cikk alapján versenykorlátozó tilalom alá eső vállalkozások egy sor esetben mentesülhettek a cikk hatálya alól, ehhez azonban a Bizottság formális mentesítésére volt szükség. A tevékenységek mentességének intézménye nem szűnt meg, csak a bejelentési kötelezettség. A tevékenység versenyjogi megítélése ezen túl az amerikai gyakorlathoz hasonlóan a vállalkozások önértékelése keretében történik, amihez a Bizottság iránymutatást adott ki. A vállalkozások szabadsága tehát látszólag nagyobb lett, azonban ezeknek a versenyszabályozási követelményeknek a teljesítése nyilván nagyobb körülményt és esetleg a korábbinál magasabb költségeket jelent.

A tagországok közötti kereskedelmet érintő kérdésekben, ahol mind a nemzeti, mind az európai versenyjog alkalmazható lenne általános szabályként, az európaiat kell alkalmazni. A versenyhatóságok és a bíróságok sem alkalmazhatják a nemzeti törvényeket az európai versenyszabályok kizárása érdekében. Ha egy egyezmény az európai szabályok szerint nem jogsértő – nem ütközik a 81. cikkbe –, az esetleg szigorúbb nemzeti törvények alapján nem lehet semmissé nyilvánítani. Ez a helyzet azt eredményezi, hogy a vállalkozásoknak mindkét jogrendszer ismeretére szert kell tenniük.

A versenyjog szabályozási reformja a hatóságok közötti együttműködésre is kiterjed. Az említett Európai Verseny Hálózat (European Competition Network) égisze alatt a dokumentumok és a bizalmas információk cseréjére is szabályozás született. Azoknak a megegyezéseknek és piaci gyakorlatoknak a tényét, amelyek a nemzeti hatóság figyelmét felkeltették, az uniós versenyfelügyelet tudomására kell hozni, és a Bizottság dönthet úgy, hogy egy tudomására jutott ügy vizsgálatát maga folytatja. Elsősorban akkor, ha új, szokatlan körülmények merülnek fel, vagy komoly versenykorlátozásról van szó. A nemzeti jogrendszereknek az egységesülés ellenére is eltérő volta, a nemzeti és az uniós jogalkalmazás meglévő különbségei arra ösztönözhetik a vállalkozásokat, hogy versenyjogi ügyekben „hatóságnézőbe” induljanak. Az elkövetkező évtizedben az új helyzet teremtette bizonytalanság csökkenése csak az ügyek számának időbeni növekedése és a lassan egységesülő joggyakorlat alapján várható.

A Bizottság vizsgálati jogosítványai a reform során bővülnek. Az európai versenyhatóság vizsgálói az üzleti helyiségeket a jövőben zár alá helyezhetik, a helyszíni vizsgálá-

toknál az alkalmazottak válaszait, nyilatkozatait rögzíthetik. A vizsgált vállalkozás vezetőinek, alkalmazottainak otthonát is átkutathatja a Bizottság megfelelő bírói engedély birtokában. Ezek az új jogosítványok, különösen a nem üzleti helyiségek átkutatása valószínűleg több jogorvoslati kérelmet eredményez a következő időszakban, részben azért is, mert emberi jogi szervezetek is vitatják alkalmazhatóságát. Új fejlemény, hogy a nemzeti hatóságok egy másik tagország nemzeti hatósága kérésére, vagy a Bizottság nevében rajtaütéseket tarthatnak a gyanús helyszíneken. Ezekkel a jogosítványokkal bővülve a Bizottság a korábbinál több ágazati vizsgálat megkezdését tervezi.

A Bizottság által készített jelentés³³ kimutatta, hogy a versenyügyekhez kapcsolódó magánjogi jogérvényesítés Uniószerre elszomorítóan fejletlen. Alig van Európában olyan ország, amely az uniós versenyjog megsértése alapján indított kártérítési pernek megfelelő jogi alapot teremtett volna. Az Egyesült Királyságon kívül egyik országban sem működik a versenyügyekkel összefüggő kártérítésekben jártas bíróság. Sok helyütt a fogyasztók ilyen jellegű pereket nem is indíthatnak. Ahol perek folynak, ott is hiányoznak az elrettentő büntetések. A magánjogi jogérvényesítés fokozódása pedig jobban elrettenthetné a jogsértőket és a versenyjog alkalmazhatóságának körét jelentős mértékben kitágíthatná. A reformcsomag ebben a kérdésben annyi változást hozott, hogy a Bizottság eddigi monopóliumát megszüntetve a nemzeti bíróságok előtt közvetlenül alkalmazhatóvá tette a 81. és a 82. cikk egészét, megnyitva a lehetőséget a magánjogi jogérvényesítés előtt. Ennél mélyebbre ható közösségi szintű törvénykezés valószínűleg középtávon várható. 2005-ben a Bizottság Zöld Könyvet kíván megjelentetni a tárgykörben.

A bot és a mézesmadzag, az elrettentés és a jogsértés-feltárássra ösztönzés kérdésében is változások várhatók az elkövetkező évtizedben. Az előbbi esetben kérdéses, hogy az Unió tagországai követni kívánják-e az angolszász példákat, ahol a versenyjog egyes tényállásai esetén büntetőjogi felelősség állapítható meg. Így például az Egyesült Királyságban 2003-tól öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújthatók az árkartellekben részt vevő egyének is. Ennek érvényesíthetőségét az angolszász országok közötti kiadatási egyezmények is egyre inkább lehetővé teszik.³⁴ Mivel a büntetőjog nem tartozik az Unió kompetenciájába, ez tipikusan olyan területnek számít, ahol a versenyszabályozás hatékonyságát csak a versenyjogon kívüli eszközökkel lehetne fokozni. Ilyen kérdés a korábban említett engedékenységi politika (röviden: a kartellben való részvétel feltárása mentesít a versenyjogi következményektől) is, amelynek hatékony érvényesítéséhez Magyarországon például a közvetlen versenyjogi szabályozáson kívül eső közbeszerzési szabályokat kellene módosítani.

5.3. Az állami támogatások vizsgálata

A Bizottság 2005 júniusában publikált állami támogatási akcióterve (ATAT) egy még el nem fogadott, 2009-ig terjedő intézkedéscsomagot tartalmaz.³⁵ Az alapelvek között a kevesebb, de jobban célzott támogatások elérése szerepel. Támogatandók a kohéziót erősítő lépések, az innovációt, a kockázati tőke felhasználását és a kutatás-fejlesztést erősítő intézkedések. Az ATAT javaslatokat tartalmaz az állami támogatások elbírálása hatékonyságának javítására, a döntéshozatal felgyorsítására.

Az ATAT keretében megfogalmazott célkitűzések gyakorlatba való átültetésének első példája az általános gazdasági érdekű szolgáltatások nyújtásával összefüggő törvényelőkészítő csomag megjelenése 2005 júliusában. A tagállamok meglehetősen szabadon dönthetnek arról, finanszírozzák-e az általános gazdasági érdekű szolgáltatások nyújtását, és ha igen, milyen módon teszik azt. A verseny torzulásának elkerülése érdekében azonban ügyelni kell arra, hogy az ellentételezés ne vezessen túlkompenzáláshoz és a verseny indokolatlan torzulásához.

Az általános gazdasági érdekű szolgáltatásokról szóló csomagban egy keretirányelv és az átláthatóság biztosításáról szóló irányelv-módosítás szerepel. A keretirányelvben rögzítésre kerül, hogy az Európai Bíróság Altmark-ügyben hozott döntése értelmében bizonyos feltételek teljesülése esetén az állami kompenzáció nem minősül támogatásnak az EK Szerződés 87(1). cikke értelmében. Az egyik feltétel, hogy a Szerződés 86. cikke alapján valóban általános gazdasági érdekű szolgáltatást nyújtson a vállalkozás, amelynél a közszolgáltatási kötelezettséget és a speciális, esetleg kizárólagos jogokat törvényhozói, szabályozói vagy szerződéses aktusok rögzítik. Azt is rögzíteni szükséges, hogy a kompenzációt milyen módon kell számítani, és hogyan lehet ellenőrizni. A túlkompenzálás elkerülésére mechanizmusokat kell működtetni, az esetleges visszafizetés módozatait is biztosítva. Az általános gazdasági érdekű szolgáltatások számvitelét az átláthatóság érdekében a vállalkozáson belül el kell különíteni az egyéb nyújtott szolgáltatásoktól. A csomag további eleme egy határozattervezet, amely lehetővé teszi, hogy az általános gazdasági érdekű szolgáltatások körében egyes kisösszegű támogatások (kórházak és szociális lakásépítő társaságok esetében) mentesüljenek az előzetes bejelentési kötelezettség alól.

Az ATAT megvalósításának következő lépéseként konzultációs dokumentumot adtak ki az innovációs célú állami támogatás működtetéséről. A jóváhagyás az alábbi szempontok szerint történne:

- (a) fennáll-e jól meghatározott piaci kudarc;
- (b) a támogatási eszköz a meghatározott piaci kudarcra irányul-e, azaz:
 - az állami támogatás-e a legmegfelelőbb szakpolitikai eszköz;
 - a támogatás ösztönző hatású-e, és további innovációs tevékenységet eredményez-e;
 - a támogatási intézkedés arányos-e a megoldandó problémával;
- (c) korlátozott mértékű-e a támogatás versenytorzító és kereskedelemre gyakorolt hatása, és így a támogatási intézkedés mindent összevéve nem áll-e ellentétben a közérdekkel.³⁶

A konzultációs dokumentum alapján várható, hogy a támogatások az innovatív kezdő vállalkozások létrehozásának és növekedésének támogatására, a sajtótervezési kezelésére a kockázatitőke-nyújtás növelésére, a technológiai kísérletezés támogatására és az innovatív termékek bevezetésének kockázataira, az innovációs közvetítők ösztönzésére, a képzés és a mobilitás ösztönzésére, együttműködés és klaszterek révén a kiválósági központok kialakításának támogatására irányulhatnak majd.

5.4. Konvergencia a közszolgáltatásban és a szabályozásban

A közszolgáltatások területén megvalósuló ágazatközi összeolvadások vizsgálata egy fontos jelenségre hívja fel a figyelmet. Az összeolvadások fő mozgatóereje ma már nem a monopóliumokra korábban jellemző költségelnyökben kereshető. Egyre jobban körvonalazódnak a jövő olyan vállalati struktúrái, amelyben egyetlen, de több szektorban működő közszolgáltató nyújtja a szolgáltatások széles választékát a fogyasztóknak. Ez a modell elsősorban a fogyasztókkal közvetlenül kapcsolatban álló közszolgáltatói körben alakulhat ki, és nem feltétlenül jelenti azt, hogy a szolgáltatott „termékek” előállítását is ugyanannál a cégnél történik. A fogyasztóval közvetlen kapcsolatban álló cég (vagy részleg) a termék szállításáért versenyző vállalatok közül a legkedvezőbb ajánlatot elfogadva fogja a szolgáltatást megvalósítani.

Az azonos fogyasztói bázisra ráépülő, többszektorú közszolgáltatók ma már felölelik az energiaipart, a távközlést és a vízszolgáltatást. A többféle szolgáltatástípus nyújtása esetén a fogyasztókkal való kapcsolattartásból származó hatékonyságjavulás és költségmegtakarítás mellett arra is lehetőség nyílik, hogy ugyanezt a fogyasztói bázist ne csak a hagyományos szolgáltatási körbe eső termékekkel lássák el. A hagyományos szolgáltatások (áram, gáz, víz, telefon) esetében többek között a mérők közös leolvasásából, szállítási, raktározási, általában logisztikai egyszerűsítésekből és a fogyasztók kiszolgálása terén (pl. számlázás) nyújtott szolgáltatások költségsökkenéséből származnak a megtakarítások. Emellett arra is lehetőség nyílik, hogy a hagyományos szolgáltatások teljesen új kombinációit, ezekre épülő, a fogyasztást ösztönző kedvezményeket és általában a fogyasztói választás lehetőségét kiterjesztő rendszereket vezessenek be. Fontos hangsúlyozni, hogy az ilyen jellegű változások lehetőségét a piacliberalizáláson túl az informatika gyors előretörése teremtette meg.

A többszektorú közszolgáltatók között ma még az energiaipari társaságok dominálnak. A gáz–áram közös szolgáltatása, olyan „termékekkel” kiegészítve, mint az energiatakarékosságot segítő eszközök, megoldások kínálata, vagy a hatékony, esetleg költségminimalizáló, energiafelhasználást szabályozó rendszerek kiépítése, a vállalatösszeolvadások révén továbbra is nőni fog, és nagyobb régiókra, országhatárokon túlra is kiterjed. A már eddig is nagy aktivitást mutató vízszolgáltatók ebben a folyamatban feltehetően továbbra is részt vesznek, és a többszektorú szolgáltatók kiegészülhetnek a távközlési szolgáltatókkal, amit a technológiák várható fejlődése (pl. a helyi áramszolgáltatók vezetékeinek távközlési célú használata) fel fog gyorsítani.

A többszektorú szolgáltatók megjelenése a szabályozás hagyományos kereteit is újraindeezheti. A ma még elkülönült, ágazati alapon működő szabályozó szervezetek együttműködésre kényszerülnek, esetleg össze is olvadnak.³⁷ Az országhatárokat átlépő vállalatok számának szaporodásával egyre nagyobb igény támad regionális szabályozás létrehozására.³⁸ Már 1999-ben alapos vizsgálat alá vették az európai távközlés-szabályozó szervezet létrehozásának lehetőségét, ennek eredményeként a Bizottság kommunikációs stratégiáját ma már Kommunikációs Bizottság segíti. A szabályozás uniós harmonizálása érdekében kialakított eljárásrendben a nemzeti szabályozó hatóságok intézkedéseit uniós szinten is véleményezik. További koordinációs lehetőségeket biztosít a nemzeti szabályozó hatóságok – az energiaiparhoz hasonlóan működtetett – uniós ösztönzésre felálló, közös munkacsoportja is. A Sapir-jelentés a versenyszabályozásban is elérkezettnek látja az időt

az európai szintű szabályozó szervezet felállítására. A korábbi Európai Bírósági határozatok alapján azonban az látszik, hogy az alapszerződés megváltoztatása nélkül nem lehet döntéshozatali jogokat önálló szervezeteknek delegálni, bár az Európai Központi Bank és a Beruházási Bank példája azt mutatja, hogy többféle jogi megoldás létezik.³⁹

A piacok egy részén, ahol a monopolhelyzetek nem szűnnek meg és az ex ante szabályozás – ezen belül az árszabályozás – megmarad, a szabályozó szervezeteknek, a jövőbe is tekintve, segíteniük kell a verseny erősödését. Ügyelniük kell, hogy a különböző piacok várható, bár ma még nem teljesen előrelátható fejlődését figyelembe véve a vállalatokat ne hagyják később hátrányosnak minősülő vállalatszerkezetbe merevedni. A szabályozásnak módot kell teremtenie arra, hogy az egyes tevékenységformáknak, az ahhoz kapcsolódó különféle szolgáltatásoknak új kombinációi jöhessenek létre. Ezért ösztönözniük kell azt, hogy a hálózatok infrastruktúrájának tulajdonlása, működtetése a hálózatokon nyújtott szolgáltatásoktól mindinkább elváljon.⁴⁰

Miközben a szabályozás egészére a kötöttségek csökkenése, a „lazább” szabályozási részesítmek, a versenyösztönzés kialakítása a jellemző tendencia, számolni kell azzal is, hogy a verseny torzulhat és bizonyos idő elteltével a piacot újonnan keletkezett monopóliumok uralják. Ezek a helyzetek remélhetőleg a versenyszabályozás ex post eszközeivel megoldhatóak lesznek. Mindazonáltal nem zárható ki olyan fejlődési út sem, amelynek során a nemzetközileg – regionálisan vagy globálisan – szerveződött közszolgáltatók túlhatalmával szemben regionális vagy globális – a közszolgáltatás specifikumai mentén vizsgálódó – szabályozás igénye merül fel. Az erőteljes szabályozás újraéledésére lehet akkor is számítani, ha a szolgáltatások tartós válsághelyzetek miatt ismét „stratégiainak” minősülnek.

6. Néhány gazdaságpolitikai ajánlás

Mindezek alapján a magyar gazdaság- (verseny-) politika előtt is fontos feladatok állnak, röviden felsoroljuk ezeket:

- a vállalkozásokra nehezedő szabályozási teher csökkentése érdekében a megkezdett eljárási könnyítéseket széles körben alkalmazni kell,
- a versenykorlátozás alá eső, de kárt feltehetően nem okozó kis értékű tranzakciók eljárását célszerű könnyíteni,
- a komoly versenykorlátozással nem járó összefonódások elbírálási idejét szükséges csökkenteni,
- meg kell fontolni a személyek elleni eljárás bevezetését az elrettentés fokozása érdekében,
- biztosítani kell a versenyszabályozás teljes körű érvényesülését a kapcsolódó jogszabályok szükségesnek ítélt gyors módosításával,
- fel kell készülni a megalapozott döntésekhez elengedhetetlen közgazdasági elemzések korábbinál sokkal szélesebb körű használatára,
- támogatni kell a verseny- és ágazati szabályozás közötti rendszeres együttműködést, a versenyhatóságot mentesíteni kell a sűrűn visszatérő és szabályozással megoldható feladatok alól,
- az ágazati szabályozó hatóságoknál biztosítani kell, hogy döntéseiket piacelemzés és ne műszaki szempontok alapján hozzák,

- az ágazati szabályozó szervezetek önállóságát növelni kell és az árszabályozásra is ki kell terjeszteni,
- a tervezett szabályozások bevezetésénél rendszeresíteni kell a hatásvizsgálatokat,
- a szabályozás átfogó modernizálása érdekében meg kell vizsgálni a szabályozók működésének hatékonyságát, szervezeti felépítését,
- meg kell szüntetni az árszabályozás feletti politikai kontrollt, a háztartási és üzleti szektor közötti keresztfinanszírozást rövid időn belül fel kell számolni,
- az állam tulajdonosi beleszólási lehetőségeit csökkenteni kell,
- a vasút és a posta esetében a szabályozási, tulajdonosi, finanszírozási átalakulást a liberalizáció érdekében fel kell gyorsítani.

Jegyzetek

- 1 Porter, M. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press.
- 2 Vickers, J. (1995): Concepts of competition. *Oxford Economic Papers*, 47, 1–23.
- 3 I. m.: 1.
- 4 Aghion, P.–Schankerman, M. (2004): On the welfare effects and the political economy of competition-enhancing policies. *The Economic Journal*, 114 (October), 800–824.
- 5 Internal Market Scoreboard. July 2005, Internal Market DG, European Commission, 10–11.
- 6 *Regulatory Reform in Hungary*, OECD Reviews of Regulatory reform, 2000. *Hungary – report on competition law and institutions*, OECD, DAF/COMP (2005) 7, January 2005.
- 7 *Law in Transition, Competition law and policy*. EBRD, 2004, 41.
- 8 Lee, Cassey (2005): Legal traditions and competition policy. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 45 (2005) 236–257, 245.
- 9 I. m.: 255–256.
- 10 Hölscher, J.–Stephan, J. (2004): Competition Policy in Central Eastern Europe in the Light of EU Accession. *Journal of Common Market Studies*, 42 (2004) No. 2 321–345, 334.
- 11 Conway, P.–Janod, V.–Nicoletti, G. (2005): Product Market Regulation in OECD Countries: 1998 to 2003. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 419, 13. és 24.
- 12 I. m.: 53.
- 13 5 indikátorról nincs adat. Lásd: A pocketbook of enterprise policy indicators, 2004. European Commission. 11.; valamint Benchmarking Enterprise Policy: Results from the 2004 Scoreboard, Brussels, 10. 11. 2004 SEC (2004) 1427.
- 14 OECD (2005): The Benefits of Liberalising Product Markets and Reducing Barriers to International Trade and Investment: The Case of the United States and the European Union. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 432., 28.
- 15 Nicoletti, G.–Scarpetta, S. (2003): Regulation, productivity and growth: OECD evidence. *Economic Policy*, April, 9–72.
- 16 Lásd a High Level Expert Group „Foresighting the New Technology Wave” témában Alfred Nordmann által készített *Converging Technologies – Shaping the Future of European Societies* című jelentését, July 2004, European Commission Research.
- 17 *Facing the challenge: The Lisbon strategy for growth and employment*. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok, November 2004, 26.
- 18 *Mapping the Global Future*. Report of the National Intelligence Council’s 2020 Project, National Intelligence Council, NIC December 2004.
- 19 Aiginger, K.–Landesmann, M. (2002): Competitive economic performance: the European view. *WIFO Working Papers*, 179/202, 70.
- 20 Tay, A.–Willmann, G. (2005): Why (no) global competition policy is a tough choice. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 45 (2005) 312–324.

- 21 Gjersem, C.–Hemmings, P.–Reindl, A. (2004): Product market competition and economic performance in Hungary. *OECD Economics Department Working Papers*, No. 381. 11.
- 22 I. m.: 35.
- 23 Beszámoló az Országgyűlés részére. GVH, 2005. május 12–13.
- 24 Miks Anna–Csépai Balázs (2005): A versenyjogi szabályozás korszerűsítése. *Külgazdaság*, 49. évf. 9. sz. 96–107.
- 25 Kovacic, W. E. (2001): Institutional Foundations for Economic Legal Reform in Transition Economies: The Case of Competition Policy and Antitrust Enforcement, Vol 77. 265
- 26 Lásd: Gal, M. S. (2001): Market Conditions Under the Magnifying Glass: General Prescriptions for Optimal Competition Policy for Small Market Economies. New York University, *Center for Law and Business Working Paper*, 01–004.
- 27 Council Regulation (EC) No 1/2003 of 16 December 2002 on the implementation of the rules on competition laid down in Articles 81 and 82 of the Treaty. *Official Journal*, L1/1, 4. 1. 2003.
- 28 A pro-active Competition Policy for a Competitive Europe, CEC, COM (2004) 293final, Brussels, 20. 4. 2004.
- 29 *Consolidated version of the Treaty establishing the European Community*. Official Journal of the European Communities, C 325/33, 24. 12. 2002.
- 30 Gual, J.–Hellwig, M.–Perrot, A.–Polo, M.–Rey, P.–Schmidt, K.–Stenbacka, R. (2005): *An economic approach to Article 82*. Report by the EAGCP, July 2005.
- 31 Hofer, P.–Williams, M. (2005): Article 82 and state aid: an economic agenda for reform. *The European Antitrust Review*, 2006, http://globalcompetitionreview.com/ear/eur_atr.cfm
- 32 Valentiny Pál (2004): Árprés és felfaló árazás: közgazdasági elmélet, bírói, szabályozói gyakorlat. *Közgazdasági Szemle*, LI. évf. 2004. január 24–45.
- 33 Waelbroeck, D.–Slater, D.–Even-Shoshan, G. (2004): Study on the conditions of claims for damages in case of infringement of EC competition rules: comparative report. Ashurst Report.
- 34 Joshua, J. M.–Camesasca, P. D. (2005): An antitrust NATO – the DoJ’s foreign policy in the war against international cartels. *The European Antitrust Review 2006*, http://globalcompetitionreview.com/ear/eur_atr.cfm. A személyi felelősségre vonás hatássága mellett érvel Stelzer (2001) is. Stelzer, I. M. (2001): Lectures on Regulatory and Competition Policy. *The Institute of Economic Affairs*, 78, 94.
- 35 State aid action plan: Less and better targeted state aid: a roadmap for state aid reform 2005–2009. Consultation document, June 2005
- 36 A Bizottság közleménye. Konzultációs dokumentum az innovációs célú állami támogatásról. Brüsszel, COM (2005) XXX, 6.
- 37 Példa erre a Nagy-Britanniában lezajló folyamat, amelynek során előbb a gáz- és a villamosenergia-ipar önálló szabályozó szervezetei egyesültek, majd a távközlés, frekvenciaelosztás, műsorszórás és a média szabályozása került egyetlen hatóság égisze alá. Ezzel egy időben folytatódik a szabályozás intézményrendszerének, hatékonyságának kormányzati szintű átvilágítása, az eljárásmodok egységesítése, a legjobb gyakorlat feltérképezése alapján a szabályozási módszerek összehangolása. Ugyanígy az EU elektronikus kommunikációt szabályozó direktívacsomagja is a konvergencia jegyében született.
- 38 *The possible added value of European regulatory authority for telecommunications*. Eurostrategies/Cullen International, 1999
- 39 Sapir, A. [et al.] (2002): *An Agenda for a Growing Europe: The Sapir Report*. Oxford University Press. 185–186.
- 40 Newbery, D. M. (2004): Regulation and competition policy: longer-term boundaries. *Utilities Policy*, 12 (204) 93–95.

Z. Karvalics László – Kollányi Bence

HUMÁN TŐKE ÉS VERSENYKÉPESSÉG¹

1. Bevezetés

Egy friss OECD-tanulmány² „policy” oldalról a *növekedés és termelékenység* szempontjából kritikus kulcsterületekként a *„vállalkozói szellemet, az információs és kommunikációs technológiákat, az innovációt és a humán tőkét”* nevezte meg – igazodva azokhoz a növekedéseméleti kísérletekhez, amelyek a meglévő modellekbe számszerűsíthető módon³ igyekeznek beépíteni a „humán oldalt”. A Világbank 2005. októberi elemzése⁴ is hasonlóképpen foglal állást: a növekedés elsődleges „szektora” a tudásgazdaság (knowledge economy framework), amelyben a növekedés az *„oktatásba, az innovációba, az információs és kommunikációs technológiákba és a segítő »gazdasági és intézményi környezetbe« való beruházás”* függvénye. Másrészt fogalmazva: a versenyképesség megőrzése nem lehetséges a tudásgazdasági átmenet nélkül, s a versenyelőnyök megszerzése is mindinkább a tudásgazdaság teljesítményén múlik. A versenyző nemzetállamok és szövetségeik számára láthatóan mind egyértelműbb, hogy új keletű sikereiket vagy megőrzött pozícióikat annak köszönhetik, hogy miként teljesítenek a „tudás” (tudomány, innováció, humán erőforrások, kreativitás) és az „információ” (ICT – információs és kommunikációs technológiák – mint infrastruktúra) dimenzióiban.⁵

Noha az elmúlt negyedszázadban közgazdászok és politikusok sora ismerte már fel, hogy a tudás vált a hosszú távú fenntartható versenyelőny legfontosabb forrásává, s hogy a jövőben soha nem tapasztalt módon fogja a nemzetgazdaságok gazdasági erejét és ezen keresztül társadalmi jólétét meghatározni az a képességük, amellyel saját hagyományaikra építve hoznak létre és tömegesítenek új és korszerű tudástartalmakat, illetve a globálisan elérhető tudást magukhoz vonják és termelékenyen felhasználják, a gazdaságelméleti tételek és a politikai praxis azonban még mindig óriási távolságban vannak egymástól, elsősorban azért, mert a humán tőkével kapcsolatos alaptételek nehezen operacionalizálhatóak a hagyományos pénzügyi-költségvetési logika számára.

Magyarország a „humán erőforrások” állapota, teljesítménye és előre jelezhető változásai alapján éppen leszakad a fejlett világtól. A felzárkózás, az utolérés, a modernizáció jelszavak maradtak, nem mutat jel arra, hogy az ország egy tudásközpontú fordulatra készüljön. Nincs Magyarországon egyetlen olyan politikai erő sem, amely képes lenne a tudástársadalom kialakulásában érintett területeket egységes politikai stratégiában összefogni, és ezt a stratégiát következetesen érvényesíteni. A realitás a „degradáció”, a feladat a degradáció megállítása (Kozma, 2003).

A „leszakadás” bizonyos értelemben természetes folyamatnak tekinthető, hiszen a rendszerváltással és a gazdaságiszerkezet-átalakítással egy korábbi világgazdasági környezetre „szakosodott” társadalom évtizedek alatt felhalmozott és bővített tudása értékelődött le szinte az egyik napról a másikra⁶: a megszűnő iparágakhoz kötődő termelési szaktudástól

az orosz nyelvismeret radikális diszkontálódásán át az országot a technológiai-tudományos centrumokkal összekötő alacsony szintű kapcsolati tőkéig. Mindenképp a magyar munkaerő rugalmasságát, alkalmazkodóképességét dicséri, hogy a szerkezet-átalakítás menedzselhető volt, és – néhány különösen kedvezőtlen helyzetbe került térség kivételével – nagyobb megrázkódtatás nélkül tudott idomulni az új követelményekhez.

Korántsem volt azonban természetes az, hogy a rendszerváltás utáni kormányok számára sem az információs társadalmi világtrendek által felértékelt tudásszektor, sem annak (nemzetközi) gazdasági sikerekbe való fordíthatósága nem lépte át az „érzékelésküszöböt”. Mindez annál különösebb és annál fájdalmasabb, mert ahol a világméretű megmérettetésben magyar előnyökre bukkanunk, ott szinte mindenütt a humán tőke magas minősége és alkalmazkodóképessége rajzolódik ki (Kozma, 2003; Gáspár, 2005). Magyarországon a humán tőkére fordított kiadások lényegesen jobban megtérülnek, mint nemzetközi szinten.⁷

A külső feltételnek (kihívásnak) és a belső képességnek ez az egybeesése elvileg egyetlen stratégiai axiómává formálható: Magyarország versenyképességének zálogaként központi fejlesztési céllá a humántőke minőségi bővített újratermelését kell tenni.

A helyzet több mint fenyegető. A jelen „foltszerű” sikereit ugyanis vissza tudjuk vezetni korábbi politikátörténeti korszakok és kulturális ciklusok praxisára (a 19. sz. végi Eötvös–Kármán–Trefort „kurzusra”, amely a közoktatás és a tudományművelés, a Klebelsberg–Magyary „kurzusra”, amely a felsőoktatás és a kultúra versenyképességének az öntőformáit alakította ki, de akár a „puha szocializmus” tudomány- és kultúrpolitikájára is, amely a társadalmi mobilitást a tudásszerzés irányába terelte és finoman „nyitott” a high-tech világ felé), a jövő remélt sikereinek ugyanakkor semmilyen átfogó „megalapozó” jellegű nyomát nem leljük az elmúlt 15–20 évben (nagyjából a rendszerváltás óta eltelt politikátörténeti periódusban). Nem tudatosult sem a politikai elitben, sem a közvéleményben, hogy a tudásszektorban több évtizedes politikai deficit halmozódott fel, és a késve, féloldalasan indított vagy egyszerűen elmulasztott nagyléptékű fejlesztési programok miatt az országot pozícióvesztés fenyegeti a globális tudáspiacon.

2. Az uniós kontextus: a Tudás Európája

Az európai láttelet a világ gazdaság másik két centrumához (az USA-hoz és Ázsia csendes-óceáni térségéhez) viszonyított fokozatos, egyértelmű térvesztés a globális oktatási, kutatási, technológiai, innovációs és tartalomipari versenyben.⁸

A magyarázatok sokfelé „szórnak” az okok és az összefüggések keresésekor, és nehéz kiragadni egy-egy szempontot mint leginkább meghatározó mozzanatot. Az jó ideje közismert már, hogy a közoktatás teljesítménye csökken,⁹ a kutatás-fejlesztésre fordított összegek pedig tartósan alacsonyabb szinten vannak, mint a riválisoknál, és az olló az elmúlt 10–15 évben kinyílt, a távolság nőtt. A kutatási beruházások összvolumene emelkedik (a világ kutatás-fejlesztési kiadásai 2006-ban elérhetik az ezermilliárd dolláros nagyságrendet¹⁰), ám leginkább Ázsia dinamikus növekedése miatt, ami az Egyesült Államok vezető szerepének csökkenését és az EU hátrányának egyidejű növekedését vetíti előre. A legfrissebb elemzések pedig mindehhez még azt

is hozzáteszik,¹¹ hogy Európa relatíve alacsony növekedése a felsőoktatásba való beruházások alacsony voltával is erősen összefügg (GDP-arányosan: EU: 1,1%, USA: 3%).

A kitörés irányába az utat az Európai Kutatási Térség (*European Research Area, ERA*) létrehozása és az Európai Bizottság 1999 közepi manifesztuma (A tudás Európájáért, *Towards a Europe of Knowledge*) alapozta meg. A helyes szemléleti kiindulópontokból azonban nem fakadt valódi cselekvési program. A VI. keretprogram tervezetét kommentáló ún. Caudron-jelentés ezért azt kezdeményezte, hogy az EU fogadja el kiemelt célkitűzésként, hogy az Unió a következő tíz évben a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává váljon.

Ez a stratégiai célkitűzés utóbb „lisszaboni célok” néven vált ismertté, amikor 2000-ben, a portugál fővárosban, az unió állam- és kormányfőinek szokásos tavaszi csúcscrévezetletén elfogadták Európa új, ambiciózus „akciótervét”. Ez előírta, hogy a GDP 3%-os növekedése mellett a tudásalapú társadalom erősítése érdekében a K+F-re fordított összeg a GDP minimum 3 százaléka legyen,¹² és ennek kétharmadát lehetőleg az üzleti szféra teremtsse elő. A sikert foglalkoztatási „boom”-nak is kell kísérnie (és elősegítenie), 2010-re 20 millió új munkahely teremtésével.

A tervidőszak közepére, 2005 elejére kiderült: nemhogy az élre törni nem sikerült, de szinte minden fontos mutatóban tovább nőtt a távolság a riválisoktól. A lisszaboni program így lett „az Unió történetének egyik legnagyobb kudarca... A megfogalmazott célok és a [...] »tervszámok« mögött nem állt sem elmélyült előkészítő munka, sem erős tagállami elkötelezettség...” (Gács, 2005). A lisszaboni fiaskó „beismerését” a Wim Kok vezette bizottság 2004. november eleji jelentése emelte hivatalos „rangra”, s ennek nyomán 2005 áprilisáig megjelentek a „korrekciós dokumentumok”. Ezek már – a „tervezési dokumentumok” levetkőzve – kevesebb és sokkal jobban definiált célokra koncentráltak, így „a reformprogram lényegében három témára szűkült: a versenyképességre, a tudásalapú társadalomra és a foglalkoztatásra” (Gács, 2005). Tovább erősödött a stratégiai elkötelezettség: több dokumentum egybehangzón jelölte meg, hogy a tudástársadalom programjának legfontosabb összetevői az európai kutatói közösség megerősítése és mobilitása, a kutatás-fejlesztés legmagasabb prioritássá tétele és az innováció elősegítése. Az alkalmazkodóbb és „befogadóbb” munkaerőpiacról szóló formulák pedig rendre külön kitértek az élethosszig tartó tanulás révén reintegrálhatóakra és az idősekre.

A módosított lisszaboni stratégia afféle integrációs pontként is működik. Jellemző, hogy a korábban az információs társadalom területén önállóan futó e-Europe programok legfrissebb változata, az i2010 program pontosan ugyanebben a hármasságban képezi le a saját „nyelvére” a feladatokat: a versenyképességet az Unió belső e-piacának megteremtésével, a K+F-et az információs és kommunikációs technológiákhoz kötődő stratégiai kutatásokra jutó pénzügyi keret megnövelésével, a munkaerővel kapcsolatos célkitűzéseket pedig az életminőségre és az e-inclusion-ra (az elektronikus „bennfoglaltságra”, esélyegyenlőségre) irányuló fejlesztési programok segítségével, támogatásával.

Mivel 2005 őszére minden tagállamnak ki kellett (volna) dolgoznia saját hároméves „lisszaboni” tervét és nemzeti „i2010” stratégiáját, az uniós nyomás jó alkalmat adhatna arra, hogy – folyamatos beszámolási kötelezettség terhe mellett – a tagországok (így Magyarország is) lényegében saját „mini tudásalapú akcióterveiket” megfogalmazzák és megpróbálják megvalósítani.

3. Milyen lesz/legyen a magyar humánerőforrás 2015-re? Kiinduló helyzet, tendenciák, lehetőségek, realitások

Ma már nemcsak a vállalati dolgozóra lehet tudáshordozóként (a tudástőke „megtestesítőjeként”) tekinteni, hanem egy nemzetállami szintű stratégiai tervezés részeként minden egyes állampolgár tekinthető egyfajta „vagyonháromszögnek”: a közös javak és a közös tudás gyarapítására és értékesítésére alkalmas erőforrásnak.¹³ Innen nézve az értéktermelés színtereiről kiszoruló „elmaradt hasznok” jelentenek, és óriási jelentőségűvé nő, hogy miként sáfárkodunk azokkal, akik viszont jócskán kiveszik vagy kivethetnék a részüket a tudások és a javak bővített újratermeléséből.

A tudásmenedzsment szakirodalmának „új hullámában” megszületett¹⁴ tudásvagyon-gazdálkodás (*knowledge asset management*, KAM) terminus mintha csak erre a kihívásra felelne. Ha ugyanis ilyen szemmel tekintünk minden aktuális társadalom- és gazdaságpolitikai deficitre és minden lehetséges kitörési pontra, akkor egységesen tudásvagyon-gazdálkodásként tudunk értelmezni minden tudásműveletekkel kapcsolatos szakfeladatot és valamennyi, korábban kizárólag ágazati szinten kezelt fejlesztési kérdést is. A fogalom az egykorvult „humánerőforrás-politika” minden lényeges mozzanatát tartalmazza, de annál jóval többet is: újraírja például a korábban szinte kizárólag szociálpolitikaként kezelt területek egy részét. A következőkben a versenyképességi taxonómia kiválasztott területeit ennek megfelelően tekintjük át.

1. táblázat. Humán erőforrás és versenyképesség – vizsgálati „szektorok”

	Modul	Terület
Közvetlen (elsődleges) szektorok	Oktatási modul	Közoktatás (óvoda, általános és középiskola, pedagógiai szakszolgálatok, tanárképzés)
		Felsőoktatás
		Felnőttoktatás, továbbképzés, lifelong learning, vállalati oktatások, tudományos ismeretterjesztés
	Műveltségi modul	Olvasás, kultúrafogyasztás, írástudás, digitális írástudás
		Nyelvtudás
	Tudástermelési-hasznosítási modul	Tudásmenedzsment-kultúra, szakmaiság
		Kutatás (intézményi és foglalkoztatottsági metszet, PhD-k)
		Innováció, szabadalmak, know-how-k
		Tudásipar
Közvetett (másodlagos) szektorok	Információs és tudás-infrastruktúra	Tudás- és technológiatranszfer, brain flow, migráció, immigráció
		Internet, PC- és mobiltelefon-penetráció és -használat (Sulinet, NIIF)
		Információs szolgáltatások (könyvtárak, adatbankok, Sulinet Digitális Tudásbázis)
	„Közeg”	Tartalmak formagazdagsága (szakfolyóiratok, internetes tartalmak, közcélú adatbázisok stb.)
		Jogi/szabályozási
		Természeti/ környezeti/ épített környezeti/ életminőség
		Jövőkép/attitűdök
		Médiakörnyezet
		Szocio-ökonómiai és demográfiai változók: életkor, korcsoportok, halandóság, település, jövedelmek, egészség, fogyasztás, iskolázottság, hátrányos helyzetek stb.
„Alap”	Társadalmi feltételek	

A továbbiakban a taxonómia elsődleges szektorainak oktatási és műveltségi moduljait¹⁵ tekintjük villanásszerűen át, a másodlagos szektorokkal a „horizontális kapcsolatok” fejezetben foglalkozunk, még rövidebben.

3.1. Közoktatás

A humán erőforrás szempontjából kivétel nélkül legfontosabbnak tartott terület a közoktatás. Az oktatási rendszereknek a gazdasággal és a versenyképességgel való okozati összebroncsoltságát egyre pontosabban és részletgazdagabban ismerjük. A régóta feltárt sokféle közvetlen és közvetett kapcsolat mellett ma már olyan állítások is biztonsággal tehetők, hogy *az oktatásban eltöltött időnek* (Cohen–Soto, 2001) és *az oktatás minőségének (educational quality)* (Hanushek–Kimko, 2000) is *statisztikailag szignifikáns pozitív hatása van a gazdasági teljesítményre.*

Közismert, hogy egy-egy kevésbé elkeserítő eredménytől eltekintve a nagy összehasonlító nemzetközi vizsgálatok *a magyar közoktatás folyamatos leértékelődéséről* üzennek, arról, hogy az oktatási rendszerek versenyében az ország egyre kedvezőtlenebb helyzetbe kerül.¹⁶ A rendszerváltás utáni néhány évben (1989–1992 között) ugyan az „iskolázottság hozamának általános, minden korosztályra kiterjedő emelkedése” jellemezte a munkaerőpiacot, a piaci intézmények megszilárdulásával és az új technológiák megjelenésével azonban *megállt az iskolázottság felértékelődése*¹⁷ is, és kizárólag a fiatalabb korosztályokra szorítkozott.

Makacsul tartja magát a lefegyverző mítosz, hogy a magyar lakosság iskolázottsági szintje igen magas – miközben a 20 és 60 év közötti férfiak és a 20 és 55 év közötti nők *iskolázottsági adatai nemzetközi összehasonlításban több mint lehangolóak:* az 1998-ban munkaképes korú, iskolába nem járó népesség mintegy 27 százaléka – összesen 1 millió 370 ezer fő – a munkaerőpiacon értékesíthető ismeretek szempontjából teljesen képzetlennek tekinthető.¹⁸ Ráadásul minden évjáratból évről évre újratermelődik egy 20%-nyi iskolázatlan tömeg, melyet a hazai munkaerőpiac a belátható jövőben nehezen tud felszívni¹⁹ – s mivel a helyzet mindmáig nem változott, a káros következményeket az ország legalább még húsz évig érezni fogja (Kertesi, 2002). Hiszen őket a „középfokú oktatás már csak úgy lenne képes felszívni, ha a hazai alapfokú oktatás *minőségileg radikálisan megújulna*” (Kertesi–Varga, 2005) – a családon belüli tudásakumuláció ugyanis már elérte saját határait.

A hátrányos szociokulturális helyzetű családok gyermekei nemcsak a szociális ellátórendszert fogják terhelni, hanem – a tudásvagyon-gazdálkodás és a versenyképesség szemüvegén keresztül nézve – a bennük esélyként rejlő *tudástőke nem hasznosul*, s nem tudnak bekapcsolódni az értéktermelő folyamatokba. Az pedig, hogy épp a hiányszakmák (mint például az informatika), a szolgáltatási piac egyes hídfőállásai vagy a nagy felszívőképességű kreatív iparágak (mint mondjuk a zene vagy a képzőművészet) felé lehessen orientálni őket, éppen a kiinduló hátrányok miatt tűnik elég reménytelennek. Eközben *„a tanulási problémákkal küszködő kisgyermekeknek nyújtandó pedagógiai segítségnyújtás metodikája, intézményrendszere és finanszírozásának módja teljesen kidolgozatlan hazánkban*” (Kertesi, 2002). A decentralizált helyi fejlesztő-felzárkóztató programok sok esetben a megoldás helyett *a válságot elmélyítő iskolai szegregáció* különböző formáiba futnak.

Az iskolai szegregáció általában – és annak minden egyes, nagy visszhangot kiváltó egyedi formája konkrétan – olyan *akut társadalom- és gazdaságpolitikai probléma*, amelynek megoldatlansága önmagában is nagyságrendekkel csökkenti a felzárkózás esélyeit.²⁰ Miközben a gondok tartósságának és mélységének a tudatosodásához, az esélyegyenlőségek csökkentéséhez elengedhetetlen, hogy a szegregáció oktatáspolitikai szakkérdés helyett sokkal komplexebb módon legyen jelen a közgondolkodásban

és a stratégiatervezésben, paradox módon már egy szemléleti megújulást követő *finanszírozási reform* is nagy változásokat tudna indukálni.²¹

Jól látszik az is, hogy *minél alacsonyabb életkorban* és *minél tömegesebben* sikerül a felzárkóztató-kompenzációs lépéseket biztosítani, annál nagyobb az esély a hátrányok mérséklésére. Mindez egyszerre értékeli fel az óvodát, a kisgyermekkel foglalkozó pedagógiai szakszolgálatokat és segítő intézményeket (beleértve a játéktárakat és a gyermekprogramjait felkészült pszichológusokkal és pedagógusokkal „kínáló” művelődési színtereket).

A másik hatalmas kihívást a közoktatási rendszer számára a tanító-nevelő munkában használható info-kommunikációs eszközök (*educational ICT*) jelentik – annak a változásnak a félreérthetetlen jelenként, hogy az információs társadalom és a mind több globalizálódó minőség korszaka a korábbiakhoz képest egészen más készségeket igényel, illetve értékeli fel. Ennek megfelelően a képzési folyamat sikerkritériumai és a tudásátadás természete és technológiája is radikálisan átalakul, a curriculumok bizonyos átrendeződésével párhuzamosan. A lényegi kihívást a megváltozó világ által igényelt tevékenység- és tudásformák jelentik – az eltolódás a tény- és tárgyközpontúság (*subject matter topics*) felől a tudáskörnyezettel való dinamikus interakciók, a navigáció és problémamegoldás (és a nyelvtudásra lefordítható „interoperabilitás”) irányába. A változást azonban az eszközökörnyezet és az oktatási technológia realizálja, ezért az „oktatás ICT-forradalma” formájában tudatosul. Mostanra jól látható, hogy az oktatási rendszerek versenyében a lépéselőny teremtésének leginkább ígéretes módja a közsféra ICT-központú beruházása a közoktatásba.²²

Ha 2006-ban elindulna egy minden részletre kiterjedő, átfogó közoktatás-modernizáció, aminek fókuszában kizárólag az ICT-implementáció és a tartósan újratermelődő alacsony iskolázottság megszüntetése állna, 2015-ig akkor sem lehetne érzékelhető eredményeket produkálni, mert az ilyen méretű beavatkozásoknak különösen hosszú (minimum 8–10 éves) kihordási ciklusa van. A ma sikerországai mögött a nyolcvanas évek végén, kilencvenes évek elején elindított és újra és újra „felülírt” tervszerű programok állnak. A következő évek ezért bizonyosan a további leszakadás jegyében telnek Magyarországon, és ha nem történik radikális fordulat, ha nem kezdődik meg az átfogó és minden részletre kiterjedő átalakítás, akkor minden egyes elvesztett év tovább hatványozza a lemaradást.

3.2. Felsőoktatás

A felsőoktatást azért kell önálló kategóriaként szerepeltetnünk, mert mind több tipológia választja el a munkaerő-piaci alapkészségeket kiformaló közoktatástól az innovációs teljesítményt és a magas szintű K+F kapacitást, illetve a technológiai abszorpció sikerét meghatározó felsőfokú képzést. Sőt, mint korábban láttuk, a felsőoktatásba való beruházás mértéke gyakran szerepel a gazdasági növekedés egyik releváns faktoraként, így a magyar felsőoktatás nem maradhat ki vizsgálódásunkból.

Kiindulásként meg kell állapítanunk, hogy az egyetemek versenyének nemzetközi térképén²³ nem találunk magyar felsőoktatási intézményt.²⁴ A világot már jó ideje angol-

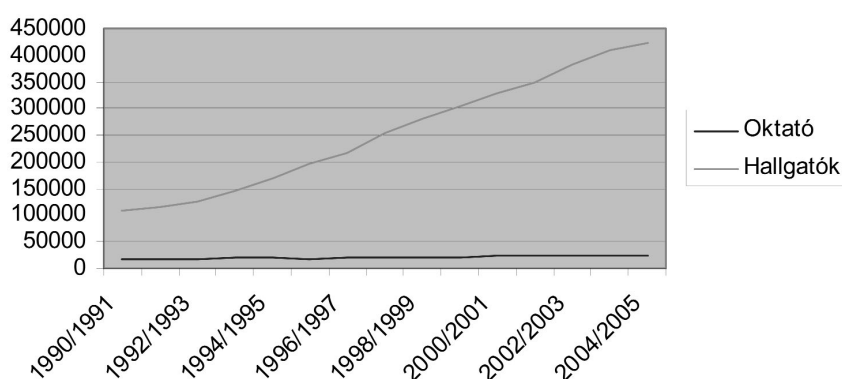
szász dominancia jellemzi.²⁵ A magyar egyetemek az uniós versenyfutásba sem tudnak beleszólni, és kétséges, hogy tud-e regionális jelentőségre szert tenni egyik vagy másik.

Magyarországon a bolognai folyamat adminisztrálása, az akut finanszírozási válságok leküzdése minden energiát leköt, az egyetemi vezetések számára egyelőre nem sikerkritérium az, hogy meg tudják-e határozni (nemzetközi „erőtérben”) a hosszú távú versenyképességi stratégiájukat. A Felsőoktatási Törvény egyik célja éppen az volt, hogy a „belterjes” döntéshozatalt és a pusztán túlélésre orientált érdekviszonyokat többváltozós környezetbe helyezze, és árulkodó, hogy az „ellentámadások” egyik vonulata az autonómia jelszavát felhasználva törekszik a – sehol sem vezető – *status quo ante* állapot fenntartására. Sokat mond egyébként az, hogy a nemzetközi versenyképesség mint kontextus szinte elő sem került a vitákon, a nézőpontok jellemzően provinciálisak. A távolságtartó óvatosság, az előítéletek, fenntartások és a kényszerként megélt finanszírozási játszmák légköri viszonyai között vajon hogyan található egymásra jövőorientált felsőoktatás-politika és szuverén intézmény, a közös cél, a stratégiai kitörési pontok keresésével.

Pedig a magyar felsőoktatás egészének stratégiai átalakulását két tényező is támogatja. Az egyik a bolognai folyamat, amelyik a képzési struktúra „újrarendezésére” és modernizációjára kínál alkalmat,²⁶ a másik a demográfiai hullámvölgy, amely az elmúlt évtizedben extenzív növekedésre kárhoztatott felsőoktatási szféra számára egy minőségelvű, racionális fordulat lehetőségét kínálja.

Tizenöt év alatt négy és félszeresére nőtt a felsőoktatásban tanulók száma, gyakorlatilag változatlan oktatószám és állami finanszírozási volumen mellett. (A költség felsőoktatásra fordított kiadásai a GDP 1,1%-ának környékén stagnálnak évek óta.) A szakértők egyetértenek abban, hogy ez a növekedés már egyensúlyt veszélyeztető, egészségtelen folyamat, mert a tömegképzés minőségromlással járt, és a korosztályos kohorsok túlzott arányban képviseltetik magukat a felsőoktatásban.

1. ábra. A magyar felsőoktatás mennyiségi expanziója, 1990–2005

Forrás: KSH.

A 2015-ig tartó időszak (két, két és fél képzési ciklus) kritikus lesz a magyar felsőoktatás számára. Meg kell indulnia a jelenleg homogén struktúrának a „belső szakosodás”

felé, néhány egyetemnek a kutató-fejlesztő egyetem, az elit egyetem irányába (ugrásszerűen megnövelt PhD-keretszámokkal). Másoknak a bolognai alapszakok „alsó” sávjának „tömegtermelésére” szakosodott képzési üzemmé válás jelenthet perspektívát. Bizonyos kurrens tudásterületeken a külföldiek számára a jelenleginél²⁷ nagyságrendekkel kiterjedtebb, részben a magyar oktatási hungarikumokra épülő, részben egyszerűen jól pozícionált és jó ritmusban piacképesé és vonzóvá tett programok indítása jelenthet valódi versenyképességet.²⁸ Ne feledjük, hogy a magyarországi továbbtanulás iránti érdeklődés a bevétel és a képzésben foglalkoztatottak számának megnövelése mellett számos közvetett pozitív hatással is jár, a lakáspiac élénkítésétől kezdve a szakmai-üzleti kapcsolati tőke gyarapodásán át a nyelvtudással kapcsolatos deficit megszűnésére gyakorolt nyomásig.²⁹ Az uniós mobilitás miatt elvileg a magyar felsőoktatásnak mint munkaerőpiacnak is meg kell nyílnia az EU más országaiból érkező oktatók és kutatók előtt, ez akár még át is segítheti azon a kritikus perióduson, amikor a külföldiek nagyobb arányban történő érkezése mellett szembe kell nézni az angolszász (amerikai, brit, ausztrál) és skandináv egyetemeknek a magyar diákokat elszívó hatásával is. A minőségi fordulat elmulasztása tartósan marginalizálja a magyar felsőoktatást, és nemzetközi összehasonlításban is fokozatosan erodálja a magyar diploma értékét.

3.3. Szakképzés, felnőttoktatás, élethosszig tartó tanulás

A közoktatási rendszer és a felsőoktatás mellett a tervszerű (irányított) tudásszerzésnek egyre több, az üzleti modell vagy a megszerzett tudás formális elismerése szempontjából jelentősen diverzifikált típusa és intézménye működik, s ezek együttesen mind meghatározóbb szerepet játszanak a humán erőforrás tudásszerkezetének és piaci értékének alakításában.

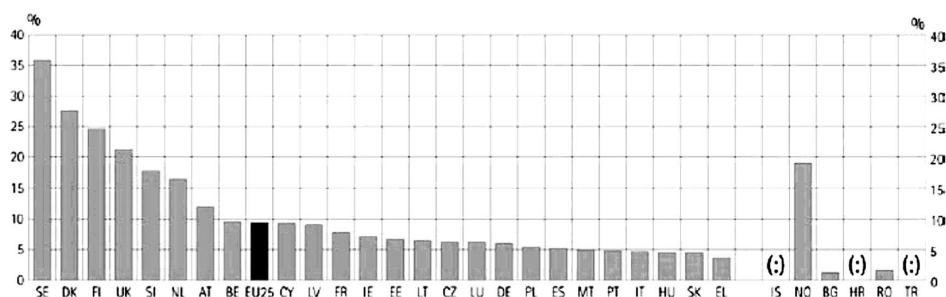
A felnőttképzés teljesítménye a gazdasági szerkezetváltás nyomán megjelenő munkanélküliség csökkentésének kontextusában értékelődött fel, de a gazdaság stabilizálódásával inkább az új munkaerő-piaci kihívások, a Magyarországra betelepülő működő tőke igényei, illetve a villámgyors technológiai változások követése szempontjából növekedett különös jelentőségűvé. Noha a képzett munkaerő iránti kereslet növekedésével a szakképzésnek is komoly szerepet kellett volna játszani, az oktatáspolitikával foglalkozó szakemberek szinte egybehangzóan a szakképzés erodálódásáról beszélnek.³⁰ A szakképzés struktúrája és a dinamikusan változó munkaerő-piaci igények között lassú az „áramlás”: olyan képzések működnek, amelyekkel nem lehet álláshoz jutni, míg más területeken a képzések nem képesek kielégíteni az igényt. A munkaerőpiacon jelenleg egyszerre van túlkínálat szakképzetlen munkaerőből és túlképzett szakemberből. Eközben az átalakításra megérett Országos Képzési Jegyzék (OKJ) több mint 800 szakképesítést tartalmaz, amelyek azonban struktúrájukban már nem felelnek meg a magyar gazdaság igényeinek, miközben számos képzés inkompatibilis az uniós szakképesítésekkel.³¹

Mivel a középiskolai végzettség társadalmi megítélése kedvezőbb, az érettségivel rendelkezők uniós szintnél is magasabb aránya tovább csökkenti a szakképzésben résztvevők számát és arányát. A munkaerőpiac is egyre inkább érettségit, illetve fel-

sofokú végzettséget vár el a munkavállalóktól. S mivel mind több szakmai továbbképzési program épül az érettségi megszerzésére, halmozottan hátrányos, kirekesztés-közelí munkaerő-piaci helyzetbe kerülnek azok a társadalmi csoportok, amelyekben amúgy is alacsony a középfokú végzettséggel rendelkezők aránya.³² S noha mindenképp a 25 év alatti korosztály dominál a szakképzésben részt vevő felnőttek között,³³ a korábbi iskolai kudarcok, a szerzett hátrányok felszámolása semmilyen felnőttoktatási, illetve átképzési programtól nem várható: a programból való kilépés után ezek a hatások ugyanis elenyésznek (Kertesi, 2002). A technológiaváltást vagy a munkaerő-piaci igényeket követő átképzés természetesen fontos oktatási forma marad, de a munkaerőpiacról alacsony képzettségük okán kirekesztettek számának csökkenése társadalompolitikailag egyetlen módon befolyásolható: a lehető legfiatalabb életkorban biztosított korrekciós formákkal.

A szakképzéssel megszerezhető tudás háttérbe szorítását jótékonyan ellensúlyozhatná a folyamatosan frissített, naprakész ismeretek sokcsatornás közvetítése, amit a „felhasználó” szempontjából az élethosszig tartó tanulás paradigmája fogalmaz meg. Ezen a területen azonban még elszomorítóbbak a hazai adatok. Egy friss felmérés szerint a magyar lakosság mindössze 4,5 százaléka vett részt szakmai képzésben, oktatásban a kérdezést megelőző négy hétben, miközben az Európai Unióban ugyanezen mutató 9,4 százalékon állt.

2. ábra. Az elmúlt négy hétben képzésben és oktatásban részt vett (25 és 64 év közötti) népesség aránya az Unióban³⁴

Forrás: EUROSTAT.

A helyzet azonban a középiskolát nem végzetteknél tragikus: 2003-ban ez a szám alig haladta meg az 1,2%-ot, 2004-re viszont 0,8%-ra esett vissza – vagyis 100 középfokú végzettséggel nem rendelkező 25–64 év közötti emberből nem egészen több mint 99 nem tanul. Magyarországon tehát azok a társadalmi csoportok kerültek legtávolabb a felnőttképzéstől, akiknek arra a legnagyobb szükség lenne – ha ilyen mértékben csökken a távolmaradás, akkor ez előbb-utóbb növekvő munkanélküliségben fog megtestesülni.³⁵ Hosszú távon csak a rugalmas, önmagát képezni képes munkaerővel van esélye az országoknak a nemzetközi versenyben.

3.4. Nyelvtudás

Az inter-operabilitás az egyre nagyobb méretű hálózati rendszerek világának sokoldalú kulcsszavává lett. A globálissá vált világkereskedelmi, gazdasági, tudományos és médiatérben a kölcsönös előnyök az összekapcsoltságból származnak, ám ezek az előnyök nem „képződnek” automatikusan: kommunikációs folyamatok aktualizálják őket. Kétség sem férhet hozzá, hogy a 21. század elejére az angol nyelv vált olyan erjedő *lingua francává*, amelynek ismerete elengedhetetlen a tudás és a tranzakciók nemzetközi véráramába való alkotó bekapcsolódáshoz. Ezt sok ország felismerte, és jó ideje tudatosan törekszik arra, hogy lakossága de facto kétnyelvűvé váljon, és mihamarabb érje el a 100%-os, magas szintű angol nyelvtudást.

Az régóta közzismert, hogy Magyarország nemigen büszkélkedhet népessége nyelvtudásának mutatóival. Az azonban, hogy a helyzet évről évre romlik, és a „megoldás” érdekében tett „kis lépésekkel”³⁶ csak annyit tudunk elérni, hogy a katasztrofális pozícióvesztés mértékét kicsit csökkentjük, egyáltalán nem tudatosodott sem a politikai elitben, sem a távlati gazdaságtervezéssel foglalkozó szakemberekben.

Ma az Európai Unió tagállamai közül Magyarországon a legalacsonyabb azok aránya, akik legalább egy idegen nyelvet beszélnek, és Magyarországon beszélnek a legkevesebben az érintkezés legfontosabb nyelvén, angolul – derült ki az Unió rendszeres közvélemény-kutatásának 2005 nyarán készült beszámolójából.³⁷

Már ez az egyetlen adat is évtizedekre kódolt és prolongált versenyhátrányról üzen: mivel jellemzően a közoktatási rendszer tudná a tömeges változáshoz szükséges peremfeltételeket biztosítani, s nyoma sincsen olyan politikai programnak, amely radikálisan kívánná a meglévő tudásvagyon nemzetközi folyamatokba való bekapcsolódásának alapfeltételeként szolgáló nyelvtudás-mutatókat javítani, a magyar munkaerő hátránya a következő 10 évben lépésről lépésre még nőni is fog a már régóta tudatos erőfeszítésekkel operáló országokhoz képest. Az a néha fel-felvetődő ellenérv, hogy Magyarországon mindig is egy szűk elit tudta csak magabiztosan uralni az érintkezés éppen aktuális világnyelvét, félrevezető és lefegyverző akkor, amikor már szinte minden a tömegesedésről és a hálózatosodásról szól.

A nyelvtudás alacsony szintje közvetlenül befolyásolja a gazdasági teljesítményt, és a mindinkább felértékelődő tudományos, illetve médiaszférában tartósan leértékeli, másodrendűvé teszi a magyar munkaerőt, milliókat zár el az interneten és a televíziós műsorfolyamban áramló tudások elől. És mindehhez még csak nem is kell külföldre menni: az egyébként célként meghirdetett minőségi turizmus is elképzelhetetlen megfelelően kommunikálni képes „hátszág” nélkül.

És természetesen nem csak az angol nyelvről beszélünk. Stratégiaileg roppant fontos a nagy világnyelvek ismerete, mert azokon keresztül kapcsolati tőke konvertálódhat más tőkeformákká. Ma Magyarországon az angolon kívül egyedül a német nyelvet beszélők közössége alkalmas arra, hogy evvel a lehetőséggel tömegesen éljen. Pedig végtelenül fontos volna, hogy – elsősorban a *francia*, a *kínai* és az (észak-amerikai latino népességre is kacsingató) *spanyol*, másodsorban az *orosz*, a *japán* és (Brazíliaira gondolva) a *portugál* nyelv körül olyan, nagy létszámú nyelvközösségek épüljenek fel, amelyeknek tagjai már egymás számára is egyfajta belső „piacot” jelentve nem a túl-

élésért és forrásokért küzdenek (mint jelenleg), hanem a további növekedésen és tevékenységük formagazdagságának emelésén törhetik a fejüket.

A helyzetkép lesújtó, a kilátások baljósak. Minden politikai program, amely kevesebbet akar, mint a nyelvtudás modern forradalmát, hozzájárul a további romláshoz.

3.5. A tudásmenedzsment kultúrája

„A tudásmenedzsment jelenleg még nem része a magyar vállalati gyakorlatnak”
(Lengyel Csaba)³⁸

Magyarországon tíz-tizenöt éves késéssel indultak el a tudásmenedzsment-folyamatok, de mind a mai napig esetleges, sporadikus formában.³⁹ Egy 2000-es felmérés szerint „... a vállalatok megpróbálnak tenni valamit a tudás hatékonyabb menedzselése érdekében, indítottak és indítanak egyedi projekteket, de általában nem foglalkoznak a különböző területekkel (kultúra, emberek, folyamatok, technológia, tartalom) összehangoltan, nem kezelik tudásmenedzsment-programként ez irányú törekvéseiket”.⁴⁰

Az elmúlt néhány évben nem történt érdemi változás, a szakértők egybehangzóan úgy vélik, hogy a „hátramaradott” jelző fejezi ki legpontosabban a tudásmenedzsment magyarországi helyzetét, a legsúlyosabb hátráltató tényezőnek pedig *a vonatkozó szakértelem hiányát* tartják (Noszkay, 2004). Mindehhez tegyük hozzá, hogy a mindinkább elektronizálódó üzletvitel⁴¹ mellett ez az a mutató, amely a következő évtizedben mindinkább felértékelődik, s mivel mindkét szempont jelentős leszakadásról üzen, semmi nem mutat arra, hogy meg fog indulni – akár csak uniós szinten is – egy felzárkózási folyamat. Ez azonban azt jelenti, hogy ebben a „dimenzióban” is *a pozícióvesztés a legvalószínűbb forgatókönyv*.

Ráadásul eközben a világ már továbblépett. A döntéshozó elit háttértámogatása még tovább finomodik (részben az egyre „intelligensebb” háttérrendszerekkel, részben a vezetői „coaching” mind elterjedtebb gyakorlatával), a nagyvállalati körből pedig mindinkább a közép- és kisvállalati körbe „szűrődnek” át a tudásmenedzsment-módszerek. Felfedezte magának a területet a nagy szervezetek világa is, elsősorban *az államigazgatás*⁴² *és a felsőoktatás*. Nem csoda: mivel teljesítményük alapvetően azon múlik, mennyire felkészültek a kulcsszereplők, a professzionális és hatékony munka szempontjából nélkülözhetetlen a tudásfolyamatokban rejlő potenciál kiaknázása.

Magyarországon a helyzet mindkét területen katasztrofális és lehangoló. Az államigazgatás (a kormányzat, a minisztériumok) elavult „személyzeti politikával” igyekszik megfelelni a kihívásoknak, elfelejtve, hogy a közigazgatási alapvizsga nem helyettesítheti a naprakész területspecifikus ismereteket, a nagy fluktuáció nem magyarázhatja az igényes kiválasztási folyamatok hiányát.⁴³ Érthető tehát, hogy a költségvetés legnagyobb ballasztja a rosszul menedzselt közszféra (amelyik elsősorban az alacsony hatékonyság miatt olyan drága), s nem meglepő, hogy a magyar gazdaság útjában álló legnagyobb akadályként néhány szakértő éppen a diszfunkcionálisan működő államigazgatást nevezi meg! A közigazgatási reformnak ezért – bármilyen is legyen maga a kiformalódó új szervezeti struktúra – eltökélten kell foglalkoznia a korszerű tudásmenedzsment-megoldások következetes, számonkérészerű bevezetésével.

A humán erőforrás szempontjából kiemelkedő jelentőségű másik területen is legalább ennyire rossz a helyzet. A magyar felsőoktatás nemzetközi „láthatóságra” esélyes tudományegyetemeinek stratégiai irányítását a versenytársak felkészültségével és teljesítményével vetekedő, nagy kitekintésű „teameknek” kellene biztosítania. A finanszírozási játszmákra szűkülő felsőoktatás-politika azonban sikerkritériumként a működőképesség fenntarthatóságát írja elő „kívülről”, a provinciális érdekharcok sikeres megvívását várja el „belülről” az egyetemi vezetőktől. Erre kondicionált, a maguk tudományterületein mégoly sikeres, esetleg már tanszékvezetőként is bizonyított szaktudósoktól megfelelő háttérapparátusok és tudatosság hiányában hogyan is volna elvárható, hogy a nemzetközi versenytér kielezett időjárási viszonyai között a siker reményében képviseljék intézményük hosszú távú érdekeit?⁴⁴ Miközben a világ felsőoktatásában éppen végbemegy egy váltás a hagyományos működésmódoktól (*historical modes of operation*) egy egyre inkább üzleti jellegű közeg felé (*more managerialist modes*), a legnagyobb deficitet éppen menedzsmentvonalon, és elsősorban éppen a „tudás” menedzsmentje körül találjuk.⁴⁵

Egyetemeink és főiskoláink az első, tétova lépéseket teszik a szellemi vagyongazdálkodás, a tudástermékek nyilvántartása és értékesítése, a nagy megoldóértékű háttér-szolgáltatások felépítése felé, és gyerekcipőben jár magának a tudásmenedzsment-kurzusoknak a kínálata is.⁴⁶ Jól látszik, hogy mindazok az intézmények, amelyek a következő 5–10 évben sikeresek tudnak lenni a korszerű tudásmenedzsment-rendszerek bevezetésében és alkalmazásában, megtartják esélypontjaikat, hogy intézményeik ne periferizálódjanak véglegesen.⁴⁷

A tudásmenedzsment kultúrája valójában kétrétegű. A meglévő rendszerek *hatékony alkalmazása* viszonylag könnyen biztosítható volna a különböző felhasználói területeken, ha megfelelő tudatosság (awareness) és eltökéltség irányítja a folyamatokat. Ugyanakkor – éppen a „bevezető” jelleg miatt – különös jelentőségre tesz szert a tudásmenedzsment mint szakma. Hányan művelik, milyen közösségeik, felületeik, „mikroklimájuk” van, munkájuk mennyire elismert és támogatott? Ha beavatkozási pontokat keresünk, a hazai tudásmenedzsment hídfőállásainak tudatos fejlesztése bizonyosan az.

4. Horizontális kapcsolatok

A humán tőke minősége, teljesítőképessége és újratermelése szempontjából négy tényező emelkedik ki: az információs infrastruktúra, a szociálpolitika, az inspiráló kulturális környezet (az ezt fenntartó „kreatív iparágakkal”) és a hosszú távú stratégiai tervezés színvonala. (Paradox módon azonban még olyan területek is érintkezőnek tekinthetők, mint a közlekedésbiztonság, hiszen a baleseti halálok számának csökkentése a megőrzött tudásvagyon növekedését jelenti.⁴⁸)

4.1. Információs infrastruktúra

A lassan közmű-természetűvé váló információs infrastruktúra végső tétje az, hogy rajta keresztül hogyan valósul meg, illetve növekszik a tájékozottság, az interakciókon ke-

resztül megvalósuló hatékonyabb koordináció és a tudástartalmakhoz⁴⁹ való hozzáférés. Létezik olyan modell (Christopher E. Kedzié például), amelyben a GDP-mutatókat, az átlagéletkort, az iskolázottságot és demokrácia-állapotot meghatározó korrelációs térben a kölcsönös összekapcsoltság, az interkonnektivitás a legfontosabb tényező – valamennyi mutató közül valamennyi másik mutatóra ennek a mértéke gyakorolja a legnagyobb hatást. Azok az országok, amelyek „ICT-forradalmat” vezényeltek le rövid idő alatt és sikeresen, az iskolai teljesítmény, a versenytérben megmért tudás és a gazdasági növekedés mutatóiban is az éllovasok közé tartoznak. Magyarország még a csatlakozó országok viszonylatában is kedvezőtlen penetrációs mutatókkal bír az internet- és PC-használat vonatkozásában, átlagosnak tekinthető a mobiltelefon elterjedtsége.

Mivel maga a meglévő infrastruktúra is „tartalomgeneráló”, az „öncélú” infrastruktúrafejlesztéssel kapcsolatos idejétmúlt vélekedések helyére a minél gyorsabban kiépülő, minél tömegesebb hozzáférést lehetővé tévő, minél nagyobb sáv szélességet biztosítani képes alaphálózat(ok) programját kell állítani, minél integráltabb és (a felhasználó számára) olcsóbb „csomagokkal” (a nemzetközi tapasztalatok alapján: a digitális platformra kerülő televíziózást, a telefonálást és az internethasználatot bizonyos információszolgáltatásokkal kombináló, lehetőség szerint forgalomfüggetlen, általánydíjas megoldásokkal), a verseny, a tulajdon és a szabályozás sarkalatos kérdéseinek végiggondolásával.⁵⁰

Humán oldalról két részkérdés értékelődik fel a következő időszakban: az információs közmű működtetéséhez szükséges „humán infrastruktúra”, és a meglévő lehetőségek tömeges kihasználásának útjában álló kulturális és műveltségi akadályok megszüntetését segítő támogató hálózat.

Az informatikai szakemberek felsőfokú képzésével kapcsolatban a diplomák autenticitása, a számítástechnikai OKJ-képzésekkel kapcsolatban a szabályozás hiányosságai⁵¹ a napirenden lévő kérdések. Gondot okoz a szakképzett munkaerő elvándorlása, különösen arra tekintettel, hogy a közeljövőben kritikus szakmacsoportoknál komoly hiány várható. A hálózati szakemberek között egy friss felmérés szerint például Magyarország jelenlegi 2100 fős hiánya 2008-ra több mint duplájára, 4800-ra nő (miközben mások hiányának gyorsabb növekedése miatt relatíve javul a helyzete⁵²).

Ahhoz, hogy az információs közműhöz való hozzáférés lehetőségéből esélyteremtésé váljon, a digitális kor „népművelői”, az IT-mentorok tehetnek sokat. Az IT-mentor a közösségi hozzáférési pontokon és az elektronikus ügyintézés más hídfőállásain és a kulturális közintézményekben segíti azokat, akik az iskolarendszerű képzésben nem sajátíthatták el az információs írástudáshoz szükséges jártasságokat és készségeket. Egy képzett mentorhálózat⁵³ révén ígéretesen megnövekedhet a felnőttkorokban a digitális kultúra áldásait élvezni képesek száma.

Szociálpolitika

Szemléleti kiindulópontunk jegyében azt kell megvizsgáljunk, hogy miképpen válthatja fel egy offenzív és produktív tudásvagyon-gazdálkodási szemlélet a korrekció-elvű, defenzív (és „prevencióra” csak kis mértékben képes) hagyományos szociálpoli-

tikát. Fontos kiemelni, hogy a megoldás minden esetben ezerféle módon támaszkodhat azokra az ICT-alkalmazásokra, amelyeket kifejezetten ilyen céllal fejlesztettek ki.

Az *idősek* (nyugdíjasok, inaktívok, öregedő munkavállalók) esetében a fejükben lévő tudásvagyon értéktermelő folyamatokba való becsatornázhatósága egyszerre csökkenti a passzívra váló tudásmennyiség miatti „veszteséget”, generál foglalkoztatottságot, enyhít az ellátórendszer terhein és javít életminőséget. S mivel elsősorban az értéklánc magasabban fekvő részein elhelyezkedő munkák (a szellemi alkotótevékenység, a nyelvtudáson alapuló szakmunkák, szakértés, pedagógiai asszisztencia stb.) végezhetőek idős korban is, a stratégiai cél egyértelmű: a foglalkoztatottság szerkezetének lassú „minőségi” átalakítása ebbe az irányba, illetve olyan felületek, formák, segítő intézmények rendszerének létrehozása, amelyek a kihasználatlan „kapacitás” hasznosulásához járulnak hozzá.

Különösen fontos célcsoport a *kismamáké*,⁵⁴ akik közül sokan friss diplomás, magasan kvalifikált szakemberek, és akiknek megfelelő intézményrendszer és folyamatos szakmai interakciók híján viszonylag gyors avuláson megy keresztül a tudása – számukra egy megfelelő intézményrendszer jelentheti a megoldást (ahol gyermekükre szakképzett pedagógus vigyáz, amíg ők internetet tanulnak, azt használják, távmunkát végeznek, képzik magukat, vagy éppen vállalkoznak). A kismama reintegrációs centrumok hálózatának kiépülése sokat segíthet, ennek elmaradása a tudásvagyon nettó veszteségét bővíti.

Az EU figyelmének középpontjában álló *fogyatékosok (disabled)* egyes csoportjai esetében a leglátványosabb a versenyképességbe forduló szemléleti váltás. Az a látás- vagy mozgáskorlátozott például, aki megfelelő ICT-háttértámogatással foglalkoztathatóvá válik, növeli a tudásvagyon (és például a más lehetőségek híján alacsony értékhozzáadású tevékenységekbe szorult vakok jó határfokkal alkalmazhatóak többek között informatikai feladatokra is), és mint munkavállaló, részben ki is kerülhet az ellátórendszerekből.

A „vidékiek, alacsony iskolázottságúak, alacsony jövedelműek, munkanélküliek, leszakadók” esetében a hátrányos helyzet jellemzően sokszorozódik, a kitörés útja a szűk keresztmetszetnek tekinthető oktatási rendszeren és a meglévő, hasznosítható tudáselemekre épülő foglalkoztatási, felzárkóztató és tehetséggondozási formákon át vezet, mindenütt, ahol segíthet, megfelelő informatikai környezetben.

Kreatív iparok, kultúra, művészet

A magasan kvalifikáltak megtartásának, illetve a vonzó mivolta révén magasan kvalifikáltak betelepülését elősegítő környezetnek (a mindennapi életet meghatározó alapviszonyok – közbiztonság, ellátás, szolgáltatások – mellett) az életminőség szempontjából mindinkább meghatározó része az a közösségi és kulturális közeg, amelyben a kultúrafogyasztás és a kultúra termelésében való részvétel révén az identitások és az értékválasztások kiforrálódnak. Ráadásul a GDP mind meghatározóbb hányadát adják az ún. „szerzői jogi alapú ágazatok”: 2002-ben a teljes szerzői jogi „ipar” a gazdaság teljesítményének 7–9%-át tette ki, míg az elsődleges szerzői jogi tevékenységek átlagosan a magyar nemzetgazdaság teljesítményének 4%-át képviselték.⁵⁵ Olyan ágazatok nőttek jövedelmező és perspektivikus iparággá, amelyekre korábban soha nem gazdasági „szemmel” tekintettünk (számítógépesjáték-ipar, animáció, rockzene). A művészeti befektetési alapok megjelenése a

„klasszikus” műgyűjtéstől egy új típusú befektetési üzletággá válás felé tolja ezt az ágazatot is (Surowiecki, 2005).

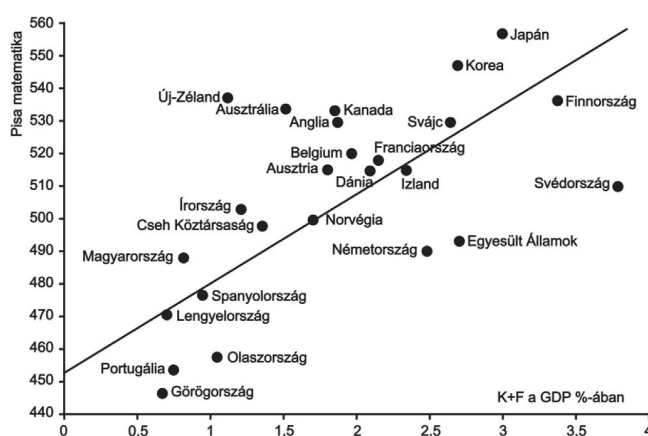
Annak, hogy Magyarország kortárs zenei, színházi, művészeti, építészeti kultúrája milyen irányba mozog, ezekre alapuló kreatív és médiaipara mennyire versenyképes, mennyire tud nemzetközi szintre kilépni, és a nagy közintézményektől a legkisebb galériáig, szakmai műhelyekig, illetve „aktivitásfelületekig” terjedő sávban milyen formagazdagsággal kínál csatlakozásra módot, sorsdöntő jelentősége lesz a következő évtizedben. A (tömeg)kultúra pezségése különösen jótékonyan hat a szakmai tudásokban megtestesülő sokoldalúságra is. Egyes ágazatok (különösen a zeneipar, az animációsfilm-gyártás, a tartalomipar szoftverhátországai) sikerét tudatos gazdaságfejlesztési lépések segíthetik.

A politikai környezetről

A politikai tervező és végrehajtó munka minőségét mint versenyképességi kulcselemtet (Aghion–Howitt, 2005) több kontextusban említettük már.

Csapó (2004) meggyőzően igazolja például, hogy azokban az országokban, amelyek nemzeti jövedelmük nagyobb hányadát fordítják kutatásra, általában jobbák a matematikateljesítmények is (amelyek jól tükrözik a tizenöt éves korban mérhető „tudást”).

3. ábra. Az országok PISA matematika pontszáma a kutatási ráfordítások függvényében

Forrás: OECD, 2002.

Az összefüggés mögött álló közös okként (harmadik változóként) az évekkel – vagy akár évtizedekkel – *korábban megindult „tudásorientált”* (oktatást és kutatást egyaránt érintő) *fejlesztéseket*” nevezik meg, míg ennek elmaradása (illetve a fejlesztési folyamatok lassúsága) egyértelműen látszik Közép-Kelet-Európa és a mediterrán térség országainak esetében.

Ez azt is jelenti, hogy nincsen gyors sikerstratégia: a jelenlegi, kedvezőtlen trendek több generáció, több oktatás- és tudománypolitikai ciklus szisztematikus, következetes és jól összehangolt munkájának eredményeként fordíthatóak meg. Nem egyetlen stratégiai nekibuzdulásnak, hanem néhány évente megismételt stratégiai folyamatnak kell tehát a felzárkózási esélyeket „kihordania”.

5. Politikai ajánlások

1. A humán tőke versenyképességének romlására utaló jelek „bagatellizálását”, figyelmen kívül hagyását a helyzet drámai mivoltának sokcsatornás kommunikációjával kell felváltani, a továbblépés reális lehetőségeit tartalmazó „tudásközpontú” országgép kialakításával párhuzamosan.

2. Szülessen az oktatási tárca beavatkozási körét messze meghaladó erejű, a kormány egésze által támogatott és kialakított, átfogó akcióprogram az iskolai szegregáció csökkentésére.

3. A „bolognai folyamattal” kapcsolatos sokszereplős szakmai előkészítő tevékenység egészüljön ki az átalakítás adminisztratív horizontját messze meghaladó, stratégiai jelentőségű felsőoktatás-fejlesztési koncepció kialakításával, különös tekintettel a nemzetközileg is versenyképes szegmensekre.

4. A kormány nevezzen ki kormánybiztost avval a feladattal, hogy fél év alatt széles körű egyeztető és kutatómunkával készítse el az ország középtávú nyelvi stratégiáját, különös tekintettel az angol kétnyelvűség irányába teendő lépésekre.

5. Készüljön kormányzati és társadalmi cselekvési program az élethosszig tartó tanulás iránti igény és az azt kielégítő kínálati oldal kampányszerű megnövelése érdekében (cél: az EU 50%-ot meghaladó átlagának megközelítése az évtized végére).

6. Időszerű a Szakképzési jegyzék (OKJ) korszerűsítése és EU-s harmonizálása az új szakmastruktúrához és munkaerő-piaci igényekhez igazodóan.

7. Készüljön a tudományos ismeretterjesztés nagy hagyományú, de kiüresedett intézményi formáinak megújítására akcióterv.

8. Induljon el a leszakadó és már szinte kizárólag „szociálpolitikai szinten” kezelt társadalmi csoportok és térségek tudásvagyonának hasznosítását, a tudástermelő folyamatokba való bekapcsolódást segítő programcsalád. Ennek részeként készüljön nemzeti tudástérkép, illetve tudáskataszter (regionális, illetve lokális részprogramok aggregálásával), és szülessenek az idősek, a kismamák és a fogyatékosok ICT-alapú reintegrálását, illetve foglalkoztatását lehetővé tévő önálló programok.

9. A Közháló program, a NIIF, a Sulinet és a piaci alapú hálózatfejlesztés jelenlegi helyzetét kiindulópontként kezelve készüljön átfogó elképzelés arról, hogy milyen lehetőségei vannak egy minél gyorsabban épülő, minél nagyobb sáv szélességű, az ország teljes területét maradéktalanul lefedő ICT-alaphálózatnak.

10. A „tudásgazdaság” és „tudástársadalom” nemzetközi társadalomtudományi és stratégiai diskurzusaiba bekapcsolódó és azokat alakító erővel formálni képes, nemzetközi rangú szakértői gárda kinevelésének megkezdése és a mögöttük álló műhelyek „felfuttatása”, kutatási főirányok kijelölése és a stratégiaformálás szempontjából kulcsfontosságú kutatások elindítása.

11. A MITS (Magyar Információs Társadalom Stratégia) Digitális Írástudás Programfűzetében foglaltak végrehajtása, megfelelő kormányzati figyelem mellett.

12. Radikális fordulat elérése szükséges az „agyak visszaszívásának” területén. A jelenlegi sporadikus formákhoz képest sokkal nagyobb költségvetéssel, megfelelően koncentrált szervezeti háttérrel és professzionális menedzsmenttel kell felépíteni a nagy munkaerő-piaci értékű tudással hazatérni kívánók, vagy hazacsábítandók problémáit kezelni tudó kommunikációs, foglalkoztatási és pályázati keretegyüttest,

tudatosan tervezett és azonnal megkezdett stratégiai beavatkozások sorára fűzve, a meglévő kapcsolati tőkeformák innovatív felhasználására is építve.

Jegyzetek

- 1 A hasonló című, kétszeres terjedelmű tanulmány rövidített változata.
- 2 „...entrepreneurship, information and communications technology, innovation and human capital are critical policy areas for growth and productivity”. (Micro-policies, 2005) A projekt kvantitatív benchmarking módszertanon alapul, az OECD 2001-es Growth-projektjének folytatásaként.
- 3 A Gartner Group felmérése szerint 2005-re a könyv szerinti értéket meghaladó piaci értékkel rendelkező cégek mintegy fele a gazdálkodásáról szóló éves jelentésben kiemelten és részletesen mutatja be, mekkora intellektuális tőkével rendelkezik a cég. Lásd Lengyel, 2005.
- 4 Chen–Dahlman, 2005.
- 5 Ennek az átmenetnek a mérhetővé tételére született meg 1999-ben a Világbank Knowledge for Development programjának részeként a Knowledge Assessment Methodology (KAM). A legfrissebb mérésre és elemzésre lásd Chen–Dahlman, 2005.
- 6 Kertesi–Köllő, 2001; Köllő, 2002.
- 7 Kiss (1999) a termelési tényezők termelési rugalmasságának a becslésével kimutatta, hogy „a klasszikus tőke-munka által meghatározott termelési függvényben *a munkát az emberi tőkével helyettesítve igen jelentős emberi tőkehatást mutathatunk ki Magyarországon*. Amennyiben nem helyettesítjük a munkát az emberi tőkével, hanem pótlólagosan vonjuk be, úgy ez a hatás lecsökken, de még mindig igen jelentősnek mondható nemzetközi mércével is. Pontos gazdasági magyarázatot nem tudunk ennek adni, de vélhető, hogy az emberi erőforrás mennyisége olyan kevés Magyarországon, hogy annak *növelése még különösen erős hatással van a GDP-re*.”
- 8 Ez még akkor is igaz, ha az EU leginnovatívabb országai, a skandinávok (elsősorban Dánia, Finnország, Svédország, s néha Izland vagy Norvégia) egyre több mutatóban előzik le az USA-t és Japánt, lásd minderre Novotny, 2005.
- 9 Az Európai Unió Oktatási Miniszterek Tanácsa a tagállamok összehasonlíthatósága és az EU oktatási teljesítményének a fejlett világ más államainak hasonló mutatóival való összehasonlíthatósága érdekében 2003 májusában hat benchmark-indikátort határozott meg „a versenyképesség és a társadalmi fejlődés kiemelt szempontjai alapján”. Ennek nyomán 2010-ig Japánnal és az Egyesült Államokkal fogják összehasonlítani az uniós országokat. A kitűzött célok: 2010-re a korai iskolaelhagyók átlagos aránya az EU-ban ne legyen 10%-nál nagyobb, a matematikai, természettudományos és műszaki végzettséggel rendelkezők száma legalább 15%-kal növekedjen (a nemek közti egyenlőtlen eloszlás mérséklődésével), a 22 éves korosztályba tartozó fiatalok legalább 85%-a szerezzen felső középfokú végzettséget, az olvasási készség terén alacsony szintű jártassággal rendelkező 15 évesek száma a 2000. évi szinthez viszonyítva legalább 20%-kal csökkenjen, az élethosszig tartó tanulásban részt vevők átlagos aránya a felnőtt, munkaképes korú lakosságnak (25–64 éves korosztály) legalább 12,5%-a legyen, és jelentős éves növekedést érjenek el a tagállamok a humán erőforrás-befektetések 1 főre eső szintjében.
- 10 A Battelle és az R&D magazin szeptember végén közzétett közös kutatásának eredménye. Ismerteti: INFINIT, 2005.

- 11 Sapir, 2004; és Camdessus, 2004. Idézi: Aghion [et al.], 2005.
- 12 Különböző szatellitdokumentumokban és szakértői anyagokban időről időre felvetődik a 4%-os „álmohatár” megcélzása is mint az egyetlen „offenzív” program – utolérés helyett „élre ugrás”.
- 13 A tudásvagyont már ilyen jelentésben használja – oktatási kontextusban, az „újratermeléssel” összekötve – Csapó, 2004.
- 14 Lásd elsősorban: Mentzas [et al.], 2003.
- 15 Az olvasással és az információs írástudással kapcsolatos fontos állításokat a MITS (Magyar Információs Társadalom Stratégia) Digitális Írástudás Programfüzete tartalmazza.
- 16 Ezeket részletesen elemzi: Polónyi–Tímár, 2001, majd továbbiakkal egészíti ki Polónyi–Tímár, 2002, ahol OECD-vizsgálatokat idéz (az 1995. évi nemzetközi összehasonlító vizsgálatot, amely az iskolából a munka világába történő átmenetet elemezte 14 ország fiataljai között, valamint a 16–64 éves dolgozók tudásszintjéről készült elemzést, továbbá a 15 éves fiatalok tudásáról szóló közelmúltbeli vizsgálatot). Mindhárom szerint *Magyarország a résztvevő országok között az utolsó vagy utolsó előtti helyen szerepelt.* A PISA, a PIRLS és más, indikátor-vezérelt összehasonlító képességvizsgálatok eredményei az OECD PISA 2000-es jelentése óta az érdeklődés középpontjában és viták keresztjében állnak. Jellemző, hogy mire a közgondolkodás és a politikai döntéshozatal „felső szintjeire” ér az üzenet, a vészharang kongatásából a veszély (a pozícióromlás) elbagatellizálása lesz. Feltűnő ugyanakkor, hogy a listák élén álló országok mennyire komolyan veszik ezeket a nyers és mérhető indikátorokat, és milyen tudatosan építik az oktatáspolitikai beavatkozás-tervezésbe. (A finn gyakorlatra lásd pl. Scheinin, 2005 [IKT, 2005].)
- 17 Kertesi–Köllő, 2001.
- 18 Az 1998. évi KSH munkaerő-felvétel adatai szerint a 20–60 éves, már iskolába nem járó férfiak 24,0 százalékának nincs 8 osztálynál magasabb iskolai végzettsége (634 ezer fő); a 20–55 éves, iskolába már nem járó nőknél a szóban forgó arány még magasabb, 30,6 százalék (736 ezer fő). Lásd Kertesi, 2002.
- 19 „A tudásigényes technológiákra támaszkodó állásteremtés sajátosságai, valamint a munkahelyek földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai (és a ingázás magas költségei) miatt az alacsony iskolázottságú munkaerő foglalkoztatása igen korlátozott.” (Kertesi–Varga, 2005)
- 20 „Az alacsonyabb társadalmi státusú családok gyermekeinek iskolai szegregációja és jellegzetes iskoláinak leromló oktatási színvonala közti összefüggés nem esetleges, hanem törvényszerű. A szegregáció mértékének erősödése – bonyolult áttételeken keresztül – maga is aktívan hozzájárul ahhoz, hogy az egyébként is hátrányos helyzetű társadalmi csoportok gyermekei egy kevésbé szegregált iskolarendszer standardjához képest gyengébb minőségű oktatásban részesülnek.” (Kertesi–Kézdi, 2005)
- 21 „A tanulási hátrányok csökkentését célzó program sikere evidens módon függ a program kiterjedésétől, attól, hogy mely intézmények vesznek vagy vehetnek részt a programban, az oktatás mely szintjeire terjed ki a program, és mekkora a támogatások összege.” (Hermann–Horn, 2004)
- 22 Kozma, 2005:118. Annál egyértelműbben nem lehet fogalmazni, ahogyan az amerikai *Department of Education* szakértői fogalmazzák a 2004-es *National Education Technology Plan*-ben: az ország soha nem látott méretű versengéssel néz szembe a világgazdaságban, tehát meg kell növelni (ebben az esetben 690 millió dollárra) az oktatási technológiába való beruházást. (Kozma, 2005, uo.)
- 23 A három-négy nevezetes ranglista közül mára a Sanghaji Jiao Tong Egyetemét fogadják el legtöbben, állításaink ennek eredményein alapulnak.
- 24 A világ 300 legrangosabb egyeteme között nem találni hazai intézményt, és Kelet-Európából az 500-ak közé is csak nagyon kevés intézménynek sikerült bejutnia (a Szegedi Tu-

dományegyetem és az ELTE mellett mindössze a prágai Károly Egyetem és két lengyel intézmény). A mérés módszertanából következik, hogy a szegedi intézménynek Szent-Györgyi Albert professzor 1937-es Nobel-díja biztosítja évek óta az előkelő helyezést. A Time magazin 200 egyetemet áttekintő listájára természetesen jó ideje nem tud magyar intézmény felkerülni.

- 25 Az első tizenben szinte kizárólag amerikai intézményeket találhatunk, Európából csupán a két angol elit egyetemnek (Oxford, Cambridge) sikerült az élbolyba bejutnia. A ranglista 20. helyén lép be Japán, ezt követően Kanada, majd feltűnnek az Európai Unió fejlett államai. Az Egyesült Államok oktatási erőfölénye az élműködésben olyan erős, hogy az első 50 egyetemből 37 ebben az országban található.
- 26 Sajnos a bolognai folyamat „mellől” ez a stratégiai absztrakciós szint egyelőre hiányzik. Az „autonóm” intézmények saját szervezetszociológiai problémáikat transzformálják „felfelé”, az intézmények közti (elő)akkreditációs játszmák és az intézményeken belüli pozícióharcok pedig a múltat, és nem a jövőt idézik.
- 27 „Az elmúlt tanévben 13 600 külföldi hallgató tanult Magyarországon... Jelentős részt képvisel [...] az 1100 német diák, nagyobb kontingensnek számítanak még a Norvégiából, Izraelből érkezők, illetve az ázsiai országokból jövő 2 ezer hallgató. A legtöbben a Semmelweis Egyetem angol és német nyelvű orvostudományi képzésére járnak, de népszerű még a külföldiek körében a debreceni, a szegedi és a pécsi orvostudomány is, a Szent István Egyetem állatorvosi kara és a Műegyetem mérnöki szakjai.” (Joób, 2005)
- 28 Elsősorban Kína és az arab országok jelentenek kiemelt célcsoportot, miközben közismert okok miatt mindkét esetben komoly nehézségeket okozna a bevételstervezésen túli szokásos stratégiai cél, a képzettek egy részének megtartása (*skilled migration*).
- 29 A világban egyre nagyobb verseny folyik a külföldi hallgatók megszerzésért. A negyven felsőoktatási intézményt tömörítő *Campus Hungary Társulás* 2004 óta végzi a hazai egyetemek külföldi népszerűsítését, de az infrastrukturális feltételek csekély vonzereje, az intézmények belső szervezeti nehézségei és az átfogó kormányzati stratégia hiánya egyelőre kevés sikerrel kecsegtet.
- 30 Novotny (2005) idéz egy interjút, amelyben Szanyi Miklós, az MTA Világgazdasági Kutatóintézetének főmunkatársa szerint a humán tőke szerkezete a „szakképzési rendszer katasztrofális állapotát tükrözi vissza”.
- 31 A gondok orvoslására 2005 nyarán a 2013-ig tartó időszakra vonatkozó Szakképzés-fejlesztési Stratégia született az Oktatási Minisztérium és a Foglalkoztatáspolitikai és Munkaügyi Minisztérium gondozásában (OM, 2005). A stratégia az OKJ korszerűsítését, a képzés moduláris felépítésének bevezetését, valamint az alapszakmák meghatározását javasolja – ennek megfelelően a jegyzékben szereplő szakképzések száma jelentősen csökkenhetne. Az új rendszer jobban illeszkedne a változó munkaerő-piaci igényekhez, valamint megkönnyítené a visszatérést a szakképzésbe.
- 32 A város–vidék tengely mentén például: a középfokú végzettséggel nem rendelkezők aránya kétszerese nagyobb a községekben, mint a városokban.
- 33 Erre az OECD tanulmánya (OECD, 1999) hívta fel a figyelmet: már akkor kétharmad (66 százalék) volt az arányuk.
- 34 Az adatok forrása a 2004-es tavaszi Eurostat Munkaerőfelmérés (idézi Progress, 2005).
- 35 Európában két tendencia rajzolódik ki: az alacsony munkanélküliséggel szinte kivétel nélkül magas felnőttkori képzési arány jár együtt és a versenyképes országok munkaereje képviseli magát, míg a leszakadók lényegesen kisebb arányban teszik ugyanezt.
- 36 Hiába van széles körű angolnyelv-oktatás például az általános iskolában, ha a „legjobb gyakorlatok” kivételnek számítanak: az iskolák a piac magasabbban értékelt szegmenseiből ki-

- szoruló, alulfizetett, kontraszelektált, hihetetlen fluktuációt produkáló oktatói gárdával próbálják meg – reménytelenül – teljesíteni ez irányú feladataikat, s 6–8 év tanulás után funkcionálisan nyelvtudatlanok a diákok.
- 37 A 30 ezres mintán végzett (Eurobarometer 2005) felmérés alapján. A 25 EU-tagország átlagos nyelvismerete alapján elmondható, hogy minden második uniós polgár beszél anyanyelvén kívül legalább egy idegen nyelvet. Magyarországon ez az arány majdnem fele anyyi: mindössze 29 százalék beszél nyelveket. Ugyanez derül ki a TNS Opinion on Social közvélemény-kutató friss felméréséből is: *a magyarok 71 százaléka anyanyelvén kívül semmilyen más nyelven sem beszél.* (MTI, 2005. november 20.)
- 38 Lengyel, 2004, idézi Noszkay, 2004.
- 39 Igazán komolyan csak a legnagyobbak (MOL, T-Com, Microsoft, Synergon), és természetesen a tanácsadó cégek veszik.
- 40 KPMG, 2000. Az ötlépcsős *Knowledge Journey* benchmarking módszertan alapján a megkérdezett 18 vállalat közül 5 éri csak el a második lépcsőfokot, és mindössze 2 közelít a harmadikhoz – a többire a „tudáskaotikus” állapot jellemző.
- 41 Az információs és kommunikációs technológiák (IKT) üzleti célú adaptálásában a svéd, a dán, a finn, a belga és a német vállalkozások állnak a legjobban, Magyarország a 20. helyet foglalja el (az EU-átlag: 58,0; Magyarország eredménye: 42,8). Az Európai Bizottság 2005 őszén közzétett *„The 2005 European e-Business Readiness Index”* című jelentését ismerteti: Infnit, 2005.
- 42 Magyarul: Géro, 2004.
- 43 Elszomorító, hogy a közös és up-to-date tudás érdekében „bevethető” módszerek (például intranetes hírlevelek) alkalmazása helyett például még mindig sokkal jellemzőbb a vezetőkről szóló sajtókivágások (!) böngészése.
- 44 Arról most ne is beszéljünk, hogy 2005 Magyarországnak számos egyetemi vezetője még nem használ e-mailt és sokaknak okoz nehézséget az angol nyelvű kommunikáció.
- 45 Rooney (2000) ugyancsak keményen fogalmaz, pedig nem is a magyarországi viszonyokról, hanem egy általános világjelenségről beszél. „I am concerned to ask if university administrators adequately understand what knowledge is. Indeed, I want, as a reasonable generalisation, to suggest that universities do not approach strategic management with a clear view of what their ‘product’ (knowledge) is.”
- 46 Ruth [et al.] (1999) sokoldalúan érvel amellett, hogy a tudásmenedzsment oktatása megkülönböztetett jelentőségű. (Vö.: A BME 2007 nyaráig meg kívánja szüntetni alig néhány éve létező Információ- és Tudásmenedzsment Tanszékét.)
- 47 Jellemző, hogy a – talán legismertebb – szaklap, a *Higher Education Policy* 2005 szeptemberében tematikus számot szentelt a „Knowledge Flow and Capacity Development” tárgykörnek (szerk.: Stuart C. Carr–Malcolm MacLachlan).
- 48 Ilyen kiindulópontok vezették pl. az EU E-Safety programját, de a magyar Közlekedéstudományi Intézet is „kiszámolta”, hány millió Ft veszteséget jelentenek a balesetben elhunytak az országnak. A Dr. Holló Péter által vezetett kutatócsoport *a balázás miatti emberitőke-veszteséget* egyetlen balesetben elhunytánál kb. 89 millió forintra becsülte úgy, hogy az összes többi veszteségelem együttesen tesz ki 6 millió forintot – vagyis egy baleset esetén a teljes veszteség közel 94%-át a humán tőke elvesztése teszi ki. A 2003-as baleseti halottak *összes termelési értéke ennek alapján 107,5 milliárd forint!* (részletesen: Index, 2005)
- 49 Paul Romer (2007) szavaival: *„publicly available part of the worldwide stock of knowledge”*.
- 50 Komoly formában meg kell vizsgálni például, hogy a szolgáltatás mely szintjein kívánjuk a versenyt, mely részein lehet indokolt az úthálózathoz hasonló közösségi alap-infrastruktúra létrehozása, hol érdemes alternatív tulajdonformákban gondolkodni (például a vidék közösségi tulajdonú üvegszálás vagy Wi-Max hálózatainál).

- 51 Az OKJ-ban a szoftverek használatához szükséges képzések erősen esetlegesek. Így például képeznek CAD-CAM tervezőket, azonban speciálisan adatbányászattal foglalkozó szakembereket nem. Az Informatikai hálózatrendszer-telepítő és a Számítógépezelő (-használó) szakképzésen kívül középiskolai végzettséget szab előfeltételül, holott például a Számítás-technikai szoftver-üzemeltető szakmához erre nem lenne szükség.
- 52 Hálózati szakemberhiány Európában 2005, 2008

Ország	2005	2005	2008	2008
	Helyezés	Becsült szakemberhiány	Helyezés	Becsült szakemberhiány
Görögország	1	1100 (4,9%)	8	5400 (13,1%)
Dánia	2	1850 (5,6%)	11	7700 (14,9%)
Írország	3	1200 (5,7%)	21	7500 (18,7%)
Belgium	4	2700 (5,9%)	14	10 100 (15,9%)
Franciaország	5	14 800 (6,1%)	4	40 300 (11,7%)
Németország	6	21 100 (6,1%)	17	87 800 (17,5%)
Svájc	7	3400 (7,0%)	3	7300 (11,3%)
Olaszország	8	10 300 (7,0%)	2	20 800 (9,8%)
Svédország	9	3400 (7,0%)	6	8000 (12,2%)
Nagy-Britannia	10	19 400 (7,0%)	1	39 500 (9,3%)
Finnország	11	1850 (7,1%)	13	5300 (15,9%)
Spanyolország	12	10 800 (7,1%)	12	41 800 (15,7%)
Hollandia	13	6100 (7,3%)	10	16 700 (14,6%)
Ausztria	14	4000 (8,2%)	19	12 900 (17,8%)
Portugália	15	2500 (8,6%)	16	6200 (16,4%)
Orosz Föderáció	16	11 400 (9,4%)	25	60 000 (24,5%)
Magyarország	17	2100 (10,5%)	9	4800 (13,9%)
Lengyelország	18	7200 (10,5%)	15	18 300 (16,3%)
Norvégia	19	3100 (10,6%)	5	5700 (12,0%)
Bulgária	20	900 (11,2%)	24	3000 (20,6%)
Csehország	21	3150 (11,5%)	7	5300 (12,3%)
Szlovénia	22	700 (12,1%)	29	2400 (26,1%)
Szlovákia	23	1500 (14,1%)	20	3200 (18,3%)
Litvánia	24	850 (14,3%)	22	2000 (20,2%)
Horvátország	25	1250 (15,9%)	27	3400 (25,2%)
Románia	26	4400 (16,0%)	18	9700 (17,5%)
Lettország	27	700 (16,5%)	26	1800 (24,9%)
Észtország	28	400 (16,8%)	28	1050 (25,4%)
Ukrajna	29	5200 (17,1%)	31	28 100 (33,5%)
Ciprus	30	150 (17,2%)	23	250 (20,4%)
Törökország	31	14 200 (22,9%)	30	31 900 (29,1%)

Forrás: IDC, 2005.

- 53 A Budapesti Gazdasági Főiskolán a következő néhány évben 1200 IT-mentort terveznek kiképezni.
- 54 A korábban idézett Knowledge Assessment Methodology (KAM) például kiemelt célcsoportként tekint a nőkre, és az oktatási mutatókkal azonos szorzóval számoló ún. „gender indikátorokat” használ. Lásd Chen–Dahlman, 2005.
- 55 „A szerzői jogi alapú ágazatok együttes bruttó hozzáadott értéke 987 milliárd Ft-ot képviselt, ami a nemzetgazdasági bruttó hozzáadott érték 6,67%-ával volt egyenlő. A szerzői jogi ágazatokon belül az elsődleges szerzői jogi ágazatok *bruttó hozzáadott értéke* 2002-ben 586 milliárd Ft-ot tett ki, ami a nemzetgazdasági GDP 3,96%-ának felelt meg. A *szerzői jogi alapú ágazatok összes hozzájárulása a bruttó kibocsátáshoz* 3 412 milliárd Ft volt, ami a nemzetgazdasági kibocsátás 9,68%-át tette ki. Ezen belül az *elsődleges szerzői jogi ágazatok hozzájárulása a bruttó kibocsátáshoz* 1391 milliárd Ft-ot tett ki, ami a nemzetgazdasági bruttó kibocsátás 3,95%-ának felelt meg. Az összes szerzői jogi alapú ágazatban a munkavállalói jö-

vedelem együttes nagysága 552 milliárd Ft volt, és ez a nemzetgazdasági érték 7,17%-ával volt egyenlő. Ezen belül az *elsődleges szerzői jogi ágazatokban a munkavállalói jövedelem* elérte a 325 milliárd Ft-ot, ami a nemzetgazdasági munkavállalói jövedelem 4,22%-ának felelt meg. Az összes szerzői jogi alapú ágazatban foglalkoztatottak együttes száma 278 ezer fő volt, és ez az összes foglalkoztatott 7,10%-át tette ki. Ezen belül az *elsődleges szerzői jogi ágazatokban foglalkoztatottak száma* 2002-ben 162 575 fő volt, ami a teljes foglalkoztatotti létszám 4,15%-ának felelt meg.” (MSZH, 2005)

Irodalom

- Aghion, P.–Howitt, P. (2005): *Appropriate Growth Policy: A Unifying Framework*. (August 9, 2005.) The 2005 Joseph Schumpeter Lecture, to be delivered to the 20th Annual Congress of the European Economic Association, Amsterdam, Aug. 25.
http://post.economics.harvard.edu/faculty/aghion/papers/Appropriate_Growth.pdf
- Aghion, P.–Boustan, L.–Hoxby, C.–Vandenbussche, J. (2005): *Exploiting States' Mistakes to Identify the Causal Impact of Higher Education on Growth*.
http://post.economics.harvard.edu/faculty/aghion/papers/Exploiting_States_Mistakes.pdf
- Aghion, P.–Armendariz de Aghion Beatriz (2004): *A New Growth Approach to Poverty Alleviation*
http://post.economics.harvard.edu/faculty/aghion/papers/New_Growth_Approach.pdf
- Buzás Norbert (szerk.) (2005): *Tudásmenedzsment és tudásalapú gazdaságfejlesztés*. Szeged: JATEPress, 1–368.
- Camdessus, M. (2004): *Vers un Nouvelle Croissance pour la France*. La Documentation Française.
- Castells, M. (2005): *Az áramlások tere. A hálózati társadalom kialakulása*. (Az információ kora: Gazdaság, társadalom és kultúra I.) 6. fejezet. Budapest: Gondolat. [Ford.: Rohonyi András.] Az eredeti: *The Rise of the Network Society*. Blackwell, 2000. [2nd ed.]
- Chen, D. H. C.–Dahlman, C. J. (2005): *The Knowledge Economy, the KAM Methodology and World Bank Operations*. Washington, D. C.: The World Bank. October 19.
http://siteresources.worldbank.org/KFDLP/Resources/KAM_Paper_WP.pdf
- Cohen, D.–Soto, M. (2001): *Growth and Human Capital: Good Data, Good Results*. *Technical Papers*, No. 179. OECD Development Centre, September.
- Csapó Benő (2004): *A tudásvagyon újratermelése*. *Magyar Tudomány*, 2004/11 1233.
- Eurobarometer (2005) *Europeans and languages – Eurobarometer special report*. European Commission. 2005. szeptember.
- Eurodyce, Eurostat (2005): *Key Data on Education in Europe 2005*. European Commission, Luxemburg. <http://www.eurydice.org/Documents/cc/2005/en/FrameSet.htm>
- Gács János (2005): *Versenyképesség: Kudarcc és perspektíva*. (Sebők Orsolya interjúja.) *Piac és Profit*, 2005/5.
- Gáspár Tamás (2005): *A csend stratégiája*. Gondolatok Kozma Ferenc könyve kapcsán. *e-Világ*, 2005. május 17–20.
- Géró Katalin (2004): *Tudásmenedzsment a közigazgatási munkában*. *Információs Társadalom*, IV. évf. 2. sz. 60–79.
- Hanushek, E. A.–Soto, D. D. (2000): *Schooling, Labor Force Quality, and the Growth of Nations*. *American Economic Review*, Vol. 90. No. 5. 1184–1208.
- Hermann Zoltán–Horn Dániel (2004): *A hátrányos helyzetű tanulók oktatásának finanszírozási módszerei*. *Új Pedagógiai Szemle*, 54. évf. 3–17.

- IDC (2005): Networking Skills in Europe: will an increasing shortage hamper competitiveness in the global market. Ismerteti: Internetes technológia és európai versenyképesség. Hálózati emberek hiánya – nemzetközi lista. Hvg.hu 2005. október 27. <http://hvg.hu/print/20051027idc.aspx>
- IKT (2005): IKT a finn oktatási rendszerben (2005). Összefoglalás az Innovative Pedagogical Practices in Technology-Enhanced Education – Finnish Perspective c. dokumentumról. <http://e.finland.fi/netcomm/news/showarticle.asp?intNWSAID=41844&intIGID=17&intCatID=&CatTypeNumber=2&LAN=EN&camp%3bamp%3bamp%3bcontlan=&camp%3bamp%3bamp%3bThread=&intThreadPosition>
- INFINIT *Hírlevél*, 319. sz. 2005. október 27.
- Index (2005): Mennyit ér egy emberélet? www.index.hu 2005. február 24., csütörtök 18:46.
- INFINIT Intelligencia (2005): Növekszik Ázsia K+F teljesítménye. *Koiné Hírlevél*, 2005. október. <http://infoparkrt.hu/modules.php?name=News&file=article&sid=464>
- Infinet (2005): Európa felkészültsége az elektronikus üzletmenetre. *INFINIT Hírlevél*, 318. sz. www.infinet.hu
- Jánosy Ferenc (1975): *A gazdasági fejlődés trendvonaláról*. Budapest: Magvető.
- Joób, Sándor (2005): Magas árat szabunk az oktatás világpiacán. Index, 2005. november 19. www.index.hu
- Kertesi Gábor (2002): Oktatási reformterv a tanulási problémákkal küszködő, hátrányos családi háttérű gyermekek megsegítésére az alapfokú oktatásban. *Esély*, 1. sz.
- Kertesi Gábor–Kézdi Gábor (2005): Általános iskolai szegregáció II. Az általános iskolai szegregálódás folyamata Magyarországon és az iskolai teljesítménykülönbségek. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 5. szám, 462–479.
- Kertesi Gábor–Köllő János (2001): A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése. A bérszerkezet átalakulása Magyarországon 1986–1999. III. rész. *Közgazdasági Szemle*, 48. évf. 897–919.
- Kertesi Gábor–Varga Júlia (2005): Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle*, 52. évf. 7–8. szám, 633–662.
- Kiss Tibor (1999): Modellek az emberi erőforrás fejlettségére, felhalmozására vonatkozóan – Az emberi erőforrás fejlettségének indexe Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) számára készített Humán tőke kutatási tanulmány 11. és 12. fejezete. (Kézirat.)
- Kozma Ferenc (2003): *Magyarország világhiaci illeszkedésének stratégiája*. Budapest: Aula.
- Kozma, R. B. (2005): National Policies that connect ICT-based education reform to economic and social development. *Human Technology*, Volume 1 No. 2. October. 117–156. www.humantechnology.jyu.fi
- Köllő János (2002): Tudás-avulás és „öregedés” a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 4. 440–446.
- KPMG (2000): Tudásmenedzsment Magyarországon. Felmérés 2000. KPMG Consulting. http://www.kpmg.hu/dbfetch/52616e646f6d4956113ea0a80d1decf61d3956f60c93eb84/knowledge_management_survey_in_hungary_-_2000.pdf
- Lengyel Csaba (2004): A tudásmenedzsment helyzete Magyarországon – az AAM és a tudásmenedzsment Idézi: Noszkay, 2004.
- Lengyel Csaba (2005): Zöld utat a tudásnak. *Napi online*, 2005. május 18. <http://www.napi.hu/articleprint.asp?nID=247150>
- Mentzas, Gregoris N.–Apostolou, Dimitris–Abecker, Andreas–Young, Ron (2003): *Knowledge Asset Management*. Springer.
- Micro-Policies for Growth and Productivity: Final Report (OECD, 2005) (<http://www.oecd.org/dataoecd/40/58/34941809.pdf>)
- MSZH (2005) – Magyar Szabadalmi Hivatal (2005): A szerzői jogi alapú ágazatok gazdasági súlya Magyarországon. Budapest, 2005. június.

- Noszky Erzsébet (2004): Hol tart a tudásmenedzsment Magyarországon és melyek a legfontosabb tapasztalatok? *GIKOF*, 3. évf. 5. sz. (2004. december) 44–50.
<http://rs1.szif.hu/~raffai/GIKOF-4evf-5szam.pdf>
- Novotny Ádám (2005): Tudásalapú Európa – elérhető? In: Buzás, 2005:34–49.
- OECD (1999): Úton az Élethosszig Tartó Tanulás Felé Magyarországon.
http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/oeed-oth-hun-t05.pdf
- OECD (2001): Knowledge and skills for life. First results from the OECD Program for International Students Assessment (PISA) 2000. Paris: OECD.
- OECD (2002): OECD in figures. Statistics on the member countries. Paris: OECD.
- OM (2005): Oktatási Minisztérium és Foglalkozási és Munkaügyi Minisztérium: Szakképzés-fejlesztési Stratégia.
http://www.om.hu/letolt/szakte/tanevnyito_2005_2006/strategia_050712.pdf
- Polónyi István–Timár János (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár*. Budapest: Új Mandátum.
- Polónyi István–Timár János (2002): Pakolás után. *Élet és Irodalom*, 2002. május 31.
- Progress (2005): Progress Towards the Lisbon Objectives in Education and Training. Commission of the European Communities. *Commission staff working paper*, Brussels.
<http://europa.eu.int/comm/education/policies/2010/doc/progressreport05.pdf>
- Romer, P. (2007): Economic Growth In: The Concise Encyclopedia of Economics. (Ed.: David R. Henderson.) Liberty Fund. A kézirat a megjelenésig elérhető online:
<http://www.econlib.org/library/Enc/EconomicGrowth.html>
- Rooney, D. (2000): Applied Epistemology and Knowledge Management in Universities: A Strategic Approach. *On The Horizon*, 8 (4).
http://eprint.uq.edu.au/archive/00000758/01/Knowledge_Management_in_Univeristies.htm
- Ruth, S.–Theobald, J.–Frizzell, V. (1999): A University-based Approach to the Diffusion of Knowledge Management Concepts and Practices.
<http://www.asis.org/SIG/sigkm/ruthandtheobald.pdf>
- Sapir, A. [et al.] (2004): *An Agenda for a Growing Europe*. Oxford University Press.
- Scheinin, P. (2005): Finnish PISA Results: Where are we, and why? Előadás, 2005. október 25.
<http://www.edu.u-szeged.hu/phd/?m=szab>
- Surowiecki, J. (2005): Cash for canvas. *The New Yorker* (The Financial Page).
http://www.newyorker.com/printables/talk/051017ta_talk_surowiecki Posted 2005-10-10.
- Z. Karvalics László (2001): A bűvös 28–29.-ik hely. Információs társadalom országgrangsorok tanulságai. *Compaq Magazin*, 11.
- Z. Karvalics, László (2005a): The Information (Society) Race In: Berleur, Jacques–Avgerou, Chrisanthi (szerk.): *Perspectives and Policies on ICT in Society*. Springer (IFIP). 99–120.
- Z. Karvalics László (2005b): A Wilson-gyémánt civil tengelyeinek magyarországi előtörténetéhez. *Információs Társadalom*, V. évf. 1. sz. 74–81.
- Z. Karvalics László–Eckert Bálint–Pintér Róbert–Zongor Attila (2000): Mérlegen a Szingapúri Egyezmény. In: *Kutatási Jelentés 5*. ITTK–Infinet Műhely. 17–38.

Borsi Balázs

SZŰK KERESZTMETSZETEK A MAGYAR INNOVÁCIÓS RENDSZERBEN

1. Bevezetés

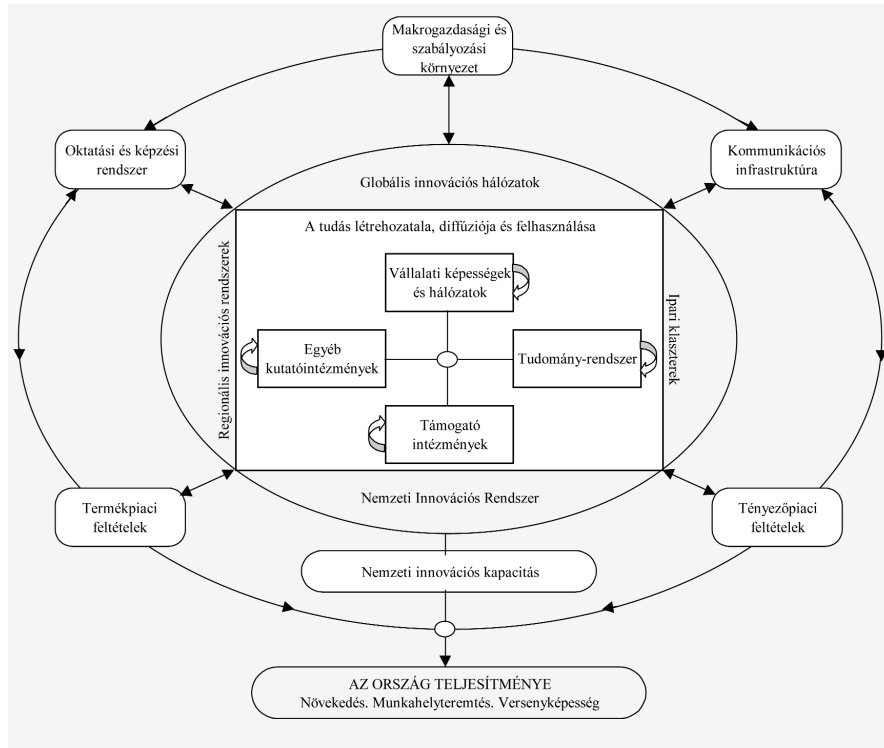
Az 1990-es években az evolucionista közgazdaságtan térnyerésével megsaporodtak a *tudásáramlással* foglalkozó tanulmányok.¹ A tudásáramlás nem egyszerűen csak a technológiák áramlását jelenti, hanem azt a folyamatot, amelynek segítségével a tudás befogadója – a vállalatnak mint értékteremtő szervezetnek a „humán tőkéje” – gyarapítja ismereteit, új tudásra tesz szert, és azt alkalmazza is a termelésben/szolgáltatásban. A folyamat a 21. század gazdaságfejlődését alapvetően meghatározza.

A tudás- (technológia-)² áramlás három, esetenként egymást fedő részfolyamatból tevődik össze: a tudás létrehozásából, alkalmazásából és terjedéséből (lásd részletesen: Benchmarking Kézikönyv, 2004). A kodifikált tudás terjedése egyszerű, a tudást leíró médium segítségével történhet. Kérdéses, hogy a rejtett (tacit) tudás átadható-e teljesen, az viszont bizonyos, hogy – esetről esetre különbözően – bizonyos mértékig megtanulható, adaptálható és alakítható is.³ Az innovatív tudás létrehozásában, alkalmazásában és terjedésében egyaránt fontos szerepe van nemcsak a tudománynak és a kutatás-fejlesztésnek, hanem a kormányzatnak és az üzleti szektornak is.

A *versenyképesség* értelmezése kapcsán megkülönböztetjük a nemzetgazdasági és a vállalati versenyképességet. Nemzetgazdasági szinten értelmezve a jólét közgazdaságilag fenntartható módon történő növekedésén, míg vállalati szinten értelmezve a hosszú távú nyereségességen van a hangsúly.⁴ Implicit módon mindkét értelmezésnek része a műszaki haladás és a szélesebb értelemben vett megújulási (innovációs) képesség.

A versenyképesség és a tudás-, illetve technológiaáramlás fogalmakat a Nemzeti Innovációs Rendszer (NIR) rendszerszempontban is összekapcsolja (lásd az 1. ábrát).⁵ A NIR, melynek működése meghatározza egy-egy nemzetgazdaság versenyképességét, nem más, mint „intézmények halmaza, melyek interakciói a nemzeti vállalatok innovatív teljesítményét meghatározzák”. (Nelsont idézi az OECD-tanulmány, 1997:10.) Az innováció pedig – egy egyszerű, ám hasznos értelmezésben – „az újdonság sikeres termelése, honosítása és kiaknázása a gazdaságban és társadalomban” (EC, 2003).

1. ábra. Kapcsolatok a nemzeti innovációs rendszerben

Forrás: OECD, 1998a:62.

A NIR-re épülő elemzések egyik fő célja, hogy értékeljék és összehasonlítsák a tudásáramlás csatornáit, és feltárják a szűk keresztmetszeteket. A gazdaságpolitika így a megfelelő helyen tud beavatkozni a zavartalan tudásáramlás érdekében. Egyszerűsítésekkel azt mondhatjuk, hogy a vállalatok, a K+F és a kormányzat közötti kapcsolatok tudományos és technológiai fejlődésben betöltött szerepének vizsgálatáról van szó (OECD, 1997). A NIR-szemlélet teljes mértékben összhangban van mind a nemzetgazdasági, mind a vállalati szintű versenyképesség értelmezésével.

2. Helyzetkép: problémák és feszültségek

Miközben szakpolitikai ajánlásaiban az OECD vagy a Világbank is népszerűsíti a rendszerszemléletet és az „új” termelési tényezőnek, a tudásnak a gazdaságformáló erejét, a magyar innovációs rendszer működéséről, gyengeségeiről, feszültségeiről eddig nem született átfogó tanulmány.⁶ Amennyiben mégis tömör és reális helyzetképet kell rögzítenünk, akkor a NIR szerkezetének, működésének („viselkedésének”) és teljesítményének (SCP, structure-conduct-performance) gyors áttekintése javasolható.

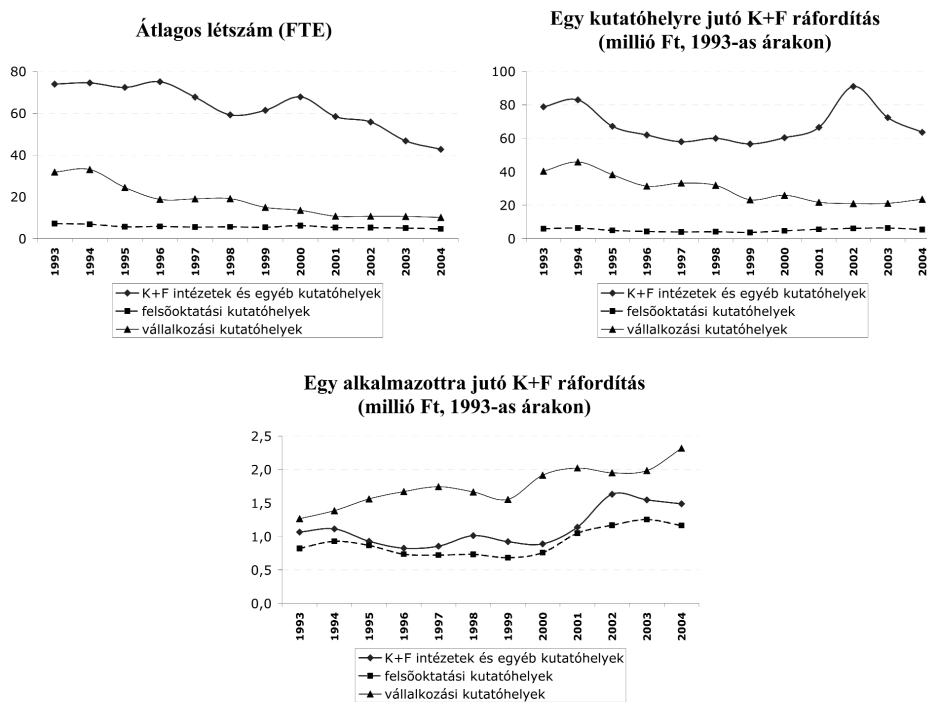
2.1. A magyar NIR szerkezete...

A szerkezeti ismérvek értékeléséhez a tudástermelésben érdekelt szféra keresleti és kínálati oldalát, az összekapcsolásukat segíteni hivatott ún. hídképző intézményrendszer fontosabb szereplőit szükséges áttekintenünk, hangsúlyozva, hogy a 21. századi gazdaságban a hasznosítható ismeretek előállítói és felhasználói között a határvonal rendkívül képlékeny – ha létezik egyáltalán.

A *keresleti oldalon* az innovációt megvalósító szervezetek, elsősorban és kiemelten a hazai vállalatok jelennek meg. A statisztikai adatok és a témában ismert esettanulmányok szerint nagyobb számban egyes feldolgozóipari (pl. vegyipari, elektronikai, gépipari) cégek, a kitermelő (agrárium, bányászat) ágazatok néhány nem fuldokló vállalata, és a távközlési-informatikai szegmens jelennek meg. E vállalatok között valóban sok a kisebb-nagyobb mértékben innovatív, ám a hazai K+F eredményekre támaszkodók száma legfeljebb néhány százra tehető.⁷ A rendszeren belüli kapcsolatok perspektíváinak vázolásához egy meglehetősen *szűk, számos szolgáltatóvállalatot nem tartalmazó felvevőpiacból* kell kiindulnunk.⁸

A tudás *kínálati oldalán* a (főleg nagyobb) magyar egyetemeket, a Magyar Tudományos Akadémia kutatóintézetait, a minisztériumhoz köthető kutatóhelyeket, egyes nonprofit intézményeket, végül, de nem utolsósorban vállalati kutatóhelyeket találunk. A hivatalos statisztika (KSH, 2005) 2004-ben mintegy 1700 felsőoktatási kutatóhelyet, 174 kutatóintézetet és 649 vállalati kutatóhelyet tartott nyilván. Ezek anyagi és létszámhelyzete igen eltérő.

2. ábra. A magyar kutató-fejlesztő szektor főbb mutatói

Forrás: számítások a KSH, 2004, 2005; és az MNB fogyasztói árindex adatai alapján.

Azt, hogy a K+F szektor mennyiben jelent innovációs tudáspotenciált, ezekből az adatokból nem könnyű megítélni. Intézményi darabszám szerint a szektor döntő hányadát adó felsőoktatási kutatóhelyek nagy többsége – szétaprózottságukból következően, és félrevezető módon⁹ K+F-ként való nyilvántartásuk ellenére – nyilvánvalóan közelébe sem kerül az innovációnak. A vállalkozói kutatóhelyek többsége innovatív tudás-előállítónak tekinthető, az MTA hálózata inkább csak potenciál. Bár egzaktil csak nehezen mérhető, tudható, hogy *Magyarországon csak nagyon kevés és gyakran csak nagyon szűk szektorban vannak jelen kritikus tömegben olyan kutatócsapatok, amelyeket nemzetközi színvonalú ipari háttér helyben is támogat* (ilyen például a fényforrásgyártás, a gyógyszeripar, egyes agrárkutatások, a távközlési célú szoftverfejlesztés stb.).

A kutatóhelyek és a vállalatok közötti érdemi kutatás-fejlesztési és innovációs kapcsolatok ösztönzésére az úgynevezett *hídképző intézményrendszer* volna hivatott.¹⁰ A magyarországi hídképző intézményrendszer azonban valójában nem rendszer, és mérete is szerény.¹¹

2.2. ...működése...

A rendszer hatékonyabb működését hátrányos keretfeltételek akadályozzák. A meghatározó jogszabályok¹² innovációs rendszerszemléletű harmonizálása még nem történt meg, s ebben elsősorban a gyenge „policy-koordináció” a ludas: az innovációval kapcsolatos feladatok irányítására (sőt, már a feladatok kitűzésére) jelenleg a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal, a Nemzeti Fejlesztési Hivatal, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium és az Oktatási Minisztérium egyaránt igényt tart, és a helyzetből való továbblépés egyelőre bizonytalan. Kiemelendő továbbá, hogy:

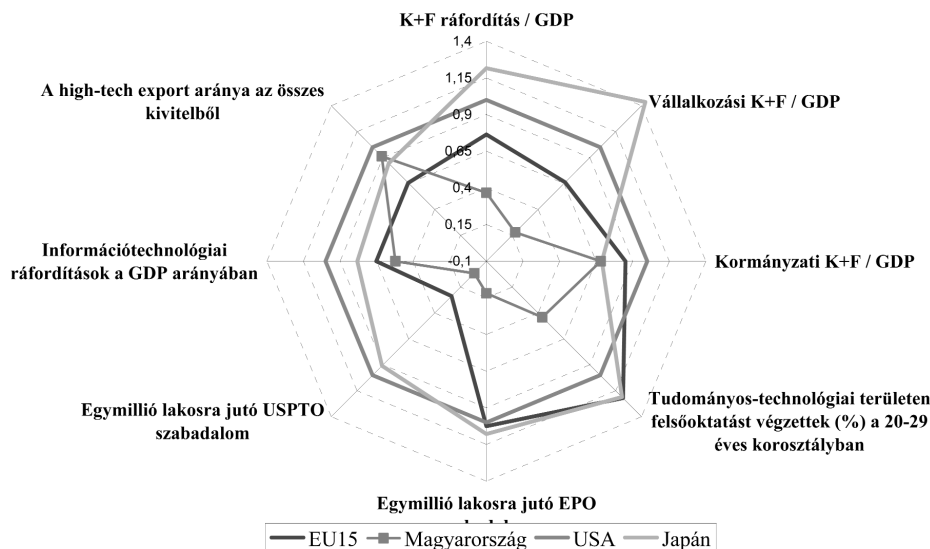
- rengeteg, a vállalkozásokat, az egyetemeket/kutatóintézeteket megbéklyózó, a szektorok közötti kapcsolatokat akadályozó, vagy egyszerűen csak rossz irányban orientáló szabályozási probléma vár megoldásra;

- a vállalkozások erőfeszítéseinek egy részét a szabályozásnak való megfelelés, a kis-kapukeresés köti le, és nem a műszaki-technológiai problémáik minél magasabb színvonalú, külső K+F segítséget igénybe vevő megoldása;

- az alapoktatásban meglévő egyenlőtlenségek kezelése nélkül folytatódik a társadalom kettészakadása, ezért a jövő munkavállalóinak egy része nem lesz képes a „tudásalapú” vállalkozásokban munkát vállalni, így a tudásalapú vállalkozások, spin-off cégek létre sem jönnek a kritikus mennyiségben.

Ezért nem is meglepő, hogy a magyar innovációs rendszer működését jellemző alappillértékek közül pillanatnyilag egyik sem ígéri a gyors felzárkózás lehetőségét: az adatok szerint a legsúlyosabb gondok a vállalati K+F és innováció, illetve a műszaki-technológiai értelmiség utánpótlásának terén vannak.¹³

3. ábra. A magyar innovációs rendszer néhány mutatója nemzetközi összevetésben: USA = 1 (2002–2004)

Forrás: számítások az Eurostat adatai alapján.

2.3. ...és teljesítménye

A rendszerváltás óta elért magyar gazdasági teljesítmény jórészt nem az innovációs rendszer optimális működésének köszönhető, hanem a külföldi működőtőkének, amely fantáziát látott az új piacban és a viszonylag jól képzett, ám olcsó munkaerőben. Paradox módon ezt a nemzetközi összevetésben kitűnőnek is minősíthető high-tech-exportadatok mutatják meg. A hazai K+F és a high-tech-export között ugyanis csak nagyon kicsi a kapcsolat: ezeknek az exporttermékeknek a döntő hányadát olyan külföldi vállalatok adják, amelyek kevés kutatás-fejlesztési ráfordítással járulnak hozzá a hazai K+F kiadásokhoz. Például a magyar vállalati K+F csaknem felét adó gyógyszeripar – amely erőteljesen exportorientált – az összes hazai high-tech-exportból csupán 8,1%-kal részesedett 2004-ben.

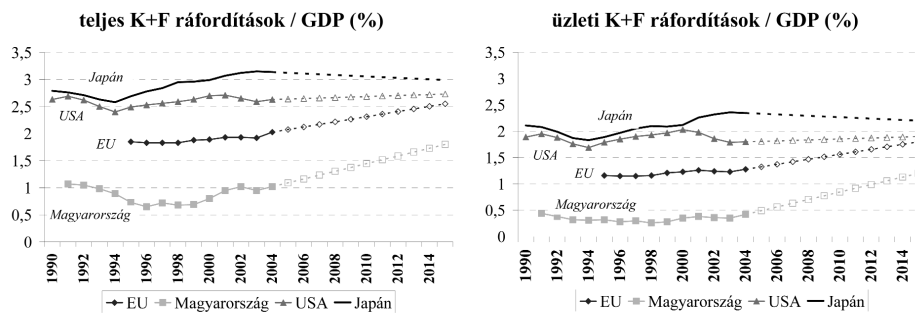
Az alacsony költségekkel való versenyzést egyre szélesedő körben kellene hogy felváltsa a minőséggel, újdonsággal, a hazai tudásra alapozott innovációkkal történő versenyzés, mivel a bérek felzárkózásával, az árszínvonal és a termelékenységi szint kiegyenlítődésével az Európai Unió belül a hazai költség-versenyképesség folyamatos kihívással néz szembe. A globalizáció korában – a termelési/szolgáltatási értékláncban a megfelelő súlyú hazai tudás (hozzáadott érték) hiányában – a gazdaság sérülékeny, és a várt felzárkózás a bizonytalan jövőbe tolódik el.

3. K+F és innováció az EU-ban

Az innováció helyzetét nemzetközi szinten Észak-Amerika, a Távol-Kelet (elsősorban Japán és Dél-Korea) és Európa versengése határozza meg. Kiragadott, ám jellemző példa, hogy a korosodó Európából számos kutató eleve a tengerentúlon szerzi meg a PhD-jét, sokan közülük ott is maradnak. Az Európai Unió számos országában alapvető probléma a vállalkozások tudásalapú versenyképességi elmaradása:

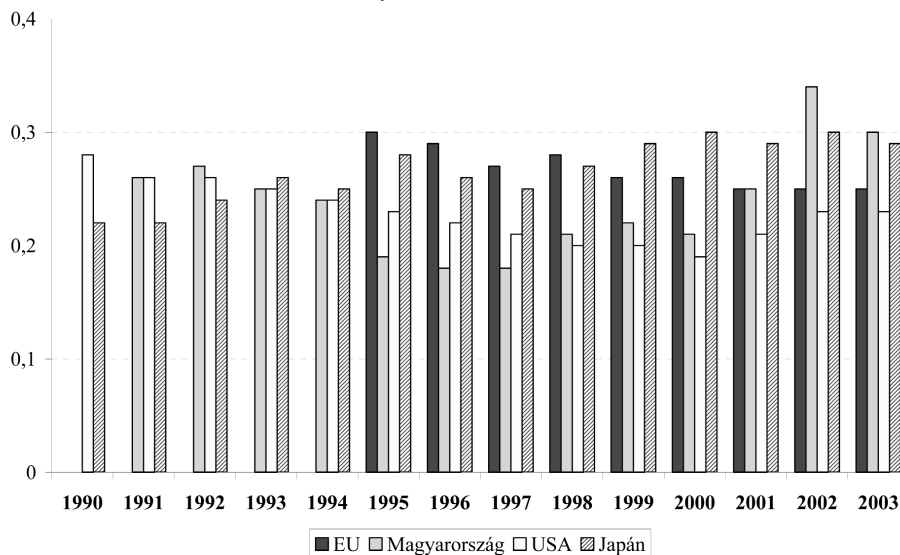
- a szabadalmi bejelentések száma az EU-ban is és Magyarországon is vészesen elmarad az USA-tól és Japántól (miközben néhány EU-ország, például Belgium az átlagnál jobban teljesít);
- a GDP arányában számolt K+F ráfordítások is leszakadást jeleznek, és ennek elsődleges oka az üzleti K+F elmaradása (az 5. ábra szerint a kormányzati K+F a GDP 0,2–0,3 százalékára rúg).

4. ábra. A teljes és az üzleti K+F ráfordítások a GDP százalékában

Forrás: 1990–2004: számítások az Eurostat adatai alapján. 2005-től GKI Rt. becslés.

5. ábra. A kormányzati K+F a GDP százalékában

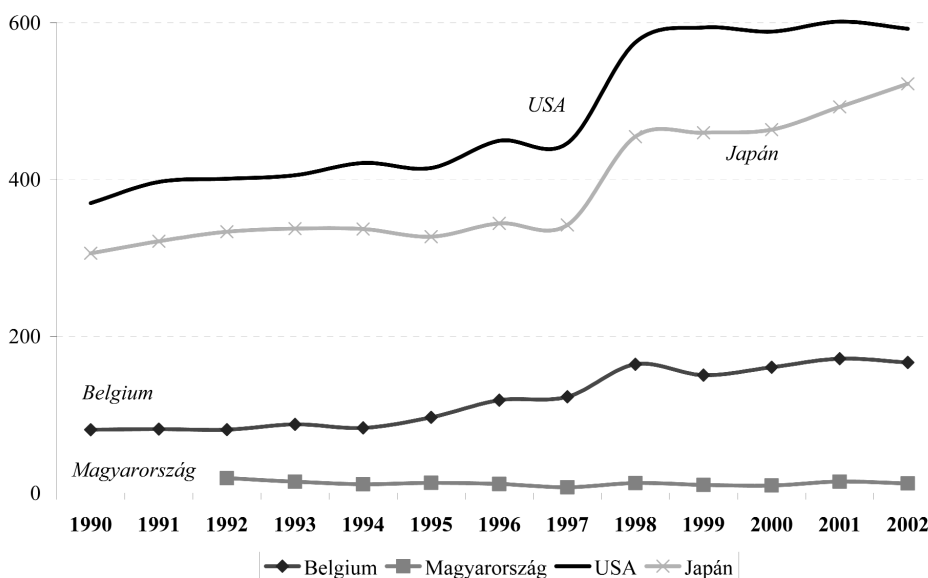

Forrás: Eurostat.

A jelenséget gazdaságpolitikai problémaként is megfogalmazták. Az ún. európai paradoxon¹⁴ szerint hiába kiegyensúlyozott az EU „tudományos” teljesítménye (amely megmutatkozik például a végzett PhD.-hallgatók magas számában, vagy a publikációs teljesítményben), ha új termékek/technológiák bevezetésére, illetve a tudományos eredmények gyakorlati alkalmazására csak kevéssé képes. *A tudományos és az üzleti szektor kapcsolatai – akárcsak Magyarországon – európai szinten sincsenek rendben.*

Észlelvén a gondokat, az Európa Tanács – az Európai Unió legmagasabb szintű politikai döntéshozó fóruma – az Unió Lisszaboni Stratégiájában 2000-ben határozta el, hogy az EU tíz év alatt váljon a földkerekség legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává, amely állampolgárai számára több és jobb munkahelyet, illetve erősebb szociális kohéziót biztosítva képes a fenntartható növekedésre (lásd EC, 2000). A túl ambiciózusnak ítélt célok miatt az Unió két év múlva pontosította elképzeléseit (EC, 2002), majd a félidei értékelést (Kok Report, 2004) követően megújította a stratégiát (EC, 2005). Az Unió stratégiájának hangsúlya 2005 decemberében a gazdasági növekedésen, a foglalkoztatottság emelésén és a tudásalapú (innovációkra alapozó) versenyképes gazdaság kiterjesztésén van.

6. ábra. Az Egyesült Államokban kérelmezett szabadalmak száma (egymillió foglalkoztatottra)

Forrás: Eurostat.

Az új Lisszaboni Stratégia az alábbi területeken irányoz elő gazdaságpolitikai beavatkozást:¹⁵ (i) hatékony belső piac; (ii) szabad és tisztességes kereskedelem; (iii) jobb szabályozás; (iv) az európai infrastruktúra javítása; (v) több befektetés a kutatás-fejlesztésbe; (vi) az innovációk felfuttatása; (vii) erős ipari háttér megteremtése; (viii) több és jobb munkahely teremtése; (ix) rugalmas munkaerő; (x) jobb oktatás, a gyakorlatban jobban alkalmazható készségek.

A 10 beavatkozási terület közül három a tudásalapú gazdasághoz közvetlenül is köthető (innováció, K+F, humán erőforrás-fejlesztés), és az Unió kifejezetten szorgalmazza a tudományos és az üzleti szektor kapcsolatépítését. Nem hagyható szó nélkül, hogy Japánban és az Egyesült Államokban a tudomány- és technológiapolitika a regionális folyamatokra, azon belül is elsősorban a klaszterépítésre és -fejlesztésre koncentrál, és ebben az európai stratégia még kevésbé határozott. Összességében az alábbi szempontok emelhetők ki az Unió innovációval kapcsolatos gazdaságpolitikai mixéből:

- kis- és középvállalatokra (KKV) koncentráció (pl. a 6. Keretprogram 15%-át kis és közepes vállalatoknak szánták/szánják);
- a regionális politikák koordinációjának javítása;
- a kritikus tömeg létrehozása a közösen elképzelt Európai Kutatási Térség egyes szűk keresztmetszeteiben (erre szolgáltak a kiválósági hálózat, illetve integrált nagyprojekt instrumentumok);
- a vállalkozások szabályozási-üzletviteli környezetének javítása;
- a kutatói és egyéb mobilitás ösztönzése.

Az Unió a rugalmas kormányzás eszköztárát, a nyomásgyakorlást (nyílt koordináció, OMC – azaz Open Method of Coordination) talán az innováció esetében alkalmazza a legszélesebb spektrumon (lásd Tucker, 2003). Elvileg a rugalmas kormányzás eszköztára sokkal szélesebb körben kellene hogy hasson a magyarországi innovációra és K+F-re, mint az Unió *kutatás-fejlesztési programjai*. A 2003–2006 között futó, csaknem 18 milliárd euró összköltségvetésű 6. Keretprogramban eddig 99 magyar koordinációjú pályázat volt sikeres, összesen 13 millió euró értékben. Az összes magyar részvételű projekt száma 390, így közvetve 40 millió eurót (körülbelül 10 milliárd forintot) nyertek a hazai kutatók.¹⁶ Ez a tekintélyes összeg – amennyiben átlagosan kétéves projektfutamidőt veszünk alapul – az Innovációs Alap éves forrásainak mintegy egynolcada.

A 2007–2013-ban közel 73 milliárd euróból megvalósuló 7. Keretprogram várhatóan az EU harmadik legnagyobb költségvetési tétele lesz az agrártámogatások és a strukturális alapok után.

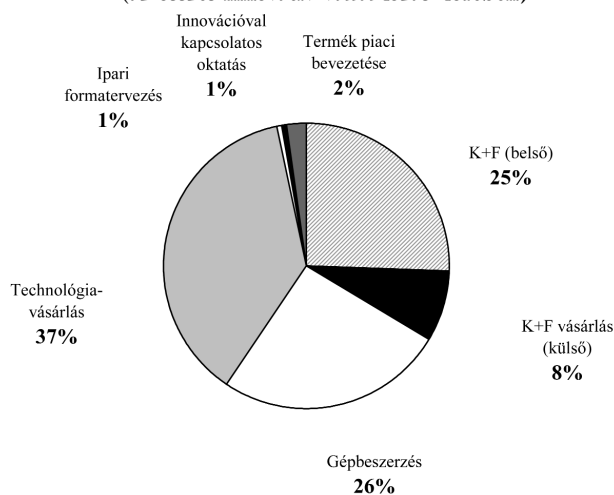
4. Az innováció finanszírozása és irányítása Magyarországon

A *Magyarország 2015* projekt Versenyképességi Munkacsoportjának tanulmánya (Z. Karvalics, 2005) az innovációval kapcsolatos jövőképeket a „pénzek” (az anyagi források, a működő tőke áramának mennyiségi és minőségi összetevői, szerkezeti sajátosságai) és a „fejek” (szemlélet, attitűdök, kompetencia, a döntéshozatal és azon keresztül a cselekvést meghatározó tudati és tudásjellegzetességek alakulása) dimenziói mentén fejt ki. Elsőként e tengelyek mentén mutatom be a reálisnak gondolt fejlődési tendenciákat, majd a vállalat–kutatóhely kapcsolatokat elemzem. A fejezetet a legfontosabb külső hatóerők rövid összegzése zárja.

4.1. Az innováció finanszírozása

Az innováció mindenekelőtt új termékek/szolgáltatások/technológiák értékesítését, illetve az új technológiáknak termelésbe/szolgáltatásnyújtásba történő bevezetését jelenti.¹⁷ Az innováció tehát elsősorban vállalati, de mindenképpen vállalkozási kategória, s nem szűkíthető le a mégoly fontos kutatás-fejlesztésre (K+F) vagy a tudományra. Ezt azért fontos rögzítenünk, mert az elérhető információk köre a K+F (tudomány) esetében lényegesen szélesebb, mint az innovációk esetében, s ez azt a látszatot eredményezheti, hogy az innováció lényege a K+F, holott az innovációs rendszer-szemléletben a kérdés jóval bonyolultabb, és összességében az innovációk gazdasági-társadalmi hasznosságán van a hangsúly.

7. ábra. Az innováció finanszírozásának megoszlása Magyarországon 2001-ben
(az összes innovatív vállalkozás körében)

Forrás: számítások a KSH (2003) felmérés adatai alapján. Külön köszönöm Szunyogh Zsuzsannának, a KSH munkatársának a magyar adatokra vonatkozó számítások elvégzéséhez nyújtott segítségét, melynek során lehetővé tette számomra, hogy a KSH nem publikált CIS-3 keresztátláiból dolgozhassak.

Az innovációs tevékenység kisebb-nagyobb kockázatokkal jár, ezzel összefüggésben kisebb-nagyobb befektetéseket igényel, és a befektetések megtérülésének rövidebb-hosszabb időigénye van.¹⁸ A KSH részletes,¹⁹ 1999–2001 közötti vállalati innovációs statisztikákat ismertető kiadványa (KSH, 2003) az alábbi költségeket tekinti az innovációs tevékenység anyagi forrásainak:²⁰

- kutatás és kísérleti fejlesztés a vállalkozáson belül (belső K+F);
- K+F vásárlás (külső K+F);
- gépek és berendezések beszerzése, az innovációhoz kapcsolódóan;
- technológia beszerzése, az innovációhoz kapcsolódóan;
- ipari formatervezés, egyéb termelés-előkészítési eljárások;
- az innovációhoz közvetlenül kapcsolódó oktatás, képzés;
- az innovatív termék piaci bevezetésével kapcsolatos költségek.

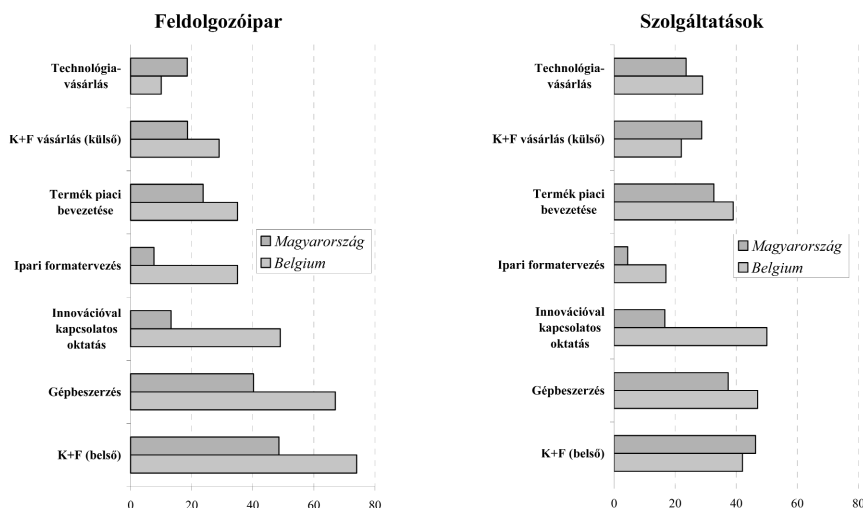
Az innovációs ráfordításoknak az árbevételhez viszonyított aránya sokkal kisebb, mint az Unió átlaga. A hazai mutató jóval 0,5% alatt van, az EU hasonló adata az előző innovációs felmérés eredménye szerint 3% körüli.²¹

Az alacsony szintű összes innovációval kapcsolatos ráfordításban a technológiavásárlás és a gépbeszerzés súlya együttesen majdnem kétharmados az innovatív cégek körében. Az új technológia bevezetése szorosan összefügg a versenyképes termékek meglétével (lásd Borsi, 2004a). Az innováció finanszírozásában a technológia-, illetve gépvásárlás nagyságrendileg nagyobb összegeket jelent, mint a saját fejlesztés (ez egybeesik az alacsony szintű üzleti K+F ráfordításokkal).

Az innovációs járulékot 2004 januárjában vezették be. Az árbevételre vetített adójellel elvonás szabályozása már rövid távon arra fogja ösztönözni a cégeket, hogy minél nagyobb mértékben számoljanak el kutatás-fejlesztési költségeket mind cégen belül, mind a kormányzati (egyetemi, akadémiai) K+F-szektor felé.²² Ennek kettős hatása lesz. Először csak a statisztikák látványos javulása valószínű, miközben az alapfolyamatok nem változnak olyan látványosan. Megindul azonban egy lassabb folyamat is, melynek során a vállalatok egyre nagyobb mértékben veszik igénybe a külső K+F-szféra szolgáltatásait. Ez akkor lenne különösen hasznos, ha a gazdaságban jelentős külföldi érdekeltségű vállalkozások és a hazai kutató-fejlesztő szektor között is szervezesebb kapcsolatok alakulnának ki, hiszen ezáltal a GDP-ben a hazai tudástartalom is megnőhet.

Az innovációhoz igénybe vett tevékenységek jelentősen különböznek az Unióban és Magyarországon. A feldolgozóiparban is és a szolgáltatások körében is az uniós (így a példaként kiragadott belga) innovatív cégek nagyobb többsége alkalmazza az ábrában felsorolt tevékenységeket, mint a magyarországi cégek. Különösen szembeűnő az innovációval kapcsolatos oktatás és a formatervezés lényegesen nagyobb gyakorisága Belgiumban, ami a magyar cégek esetében ritka. A belga–magyar különbségek sokkal markánsabbak a feldolgozóiparban, mint a szolgáltatásszektorban, itt a felzárkózás esélye tehát nagyobb.

8. ábra. Az adott innovációs tevékenységet alkalmazó vállalkozások aránya az innovatív vállalkozások körében Belgiumban és Magyarországon (%)

Forrás: számítások a KSH (2003) felmérés adatai alapján és a European Commission, 2004. Külön köszönöm Szunyogh Zsuzsannának, a KSH munkatársának a magyar adatokra vonatkozó számítások elvégzéséhez nyújtott segítségét, melynek során lehetővé tette számomra, hogy a KSH nem publikált CIS-3 keresztábráiból dolgozhassak.

Amennyiben a kutatás-fejlesztésre szűkítjük a vizsgálatokat, az alábbi táblázat is alátámasztja, hogy Magyarországon nemzetközi összevetésben csekély a vállalalkozási K+F. A táblázat azt is tükrözi, hogy a kormányzat K+F-finanszírozás jórészt a kormányzati K+F-re (az MTA hálózatára, felsőoktatási intézményekre) fordítódik.

1. táblázat. A K+F ráfordítások %-os megoszlása

Magyarország (2002)					
A K+F-et megvalósító szektor					
		Vállalkozások	Kormányzat	Felsőoktatás	Összesen
Finanszírozó szektor	Vállalkozások	25	2	3	30
	Kormányzat	3	28	28	59
	Felsőoktatás	–	–	–	–
	Külföld	8	1	1	11
	Összesen	36	32	32	100
Belgium (2001)					
A K+F-et megvalósító szektor					
		Vállalkozások	Kormányzat	Felsőoktatás	Összesen
Finanszírozó szektor	Vállalkozások	61	1	2	64
	Kormányzat	4	4	13	21
	Felsőoktatás	0	0	2	2
	Külföld	8	1	1	12
	Összesen	74	6	19	100
USA (2003)					
A K+F-et megvalósító szektor					
		Vállalkozások	Kormányzat	Felsőoktatás	Összesen
Finanszírozó szektor	Vállalkozások	62	0	0	63
	Kormányzat	7	9	12	31
	Felsőoktatás	0	0	3	3
	Külföld				
	Összesen	69	9	17	100

Megjegyzés: kerekítéssel számolva, a nonprofit szervezetek részesedése nélkül.

Forrás: számítások az Eurostat adatai alapján.

A K+F és innovációfinanszírozás szempontjából tanulságos áttekinteni a jelenlegi fő hazai programokat/közpénzforrásokat és felhasználókat:

– *NFT I.*: az Operatív Programok 2004–2006-ban öt területet fednek le (agrár- és vidékfejlesztés; gazdasági versenyképesség; humánerőforrás-fejlesztés; környezetvédelem és infrastruktúra; regionális fejlesztés), 1350 milliárd forint összköltségvetéssel (510 milliárdnyi EU-támogatással). Az NFT I-en belül a tudománnyal és K+F-fel a legközvetlenebb kapcsolatban a GVOP (Gazdasági Versenyképesség Operatív Program) harmadik prioritása van. A 29 milliárd forint összköltségvetésű (ebből 21 milliárd EU-társfinanszírozású) program végrehajtása jelenleg is zajlik, az eredmények – így innovációs hatásaik – eddig nem ismertek.²³

– *Innovációs Alap*: Az Alap forrásait 2004 januárjától vállalalkozási és költségvetési befizetések biztosítják;²⁴ 2004-ben mintegy 43 milliárd forintot tettek ki (ennek körülbelül a felét nem használták fel 2004-ben, lásd NKTH, 2005). Az Alapból finanszírozott főbb stratégiai programcélok a következők: 1. *Pázmány Péter Program* (Regionális Egyetemi Tudásközpontok létrehozása, 2005-ben 6 milliárd forintról született döntés),

2. *Asbóth Oszkár Húzóágazati Innovációs Program* (6,5 milliárd forint, 5 pályázatra, előkészítés alatt), 3. *Baross Gábor Regionális Innovációs Program* (részben pályázat alatt), 4. *Irinyi János Program* (innovatív KKV-k létrehozása, előkészítés alatt), 5. *Jedlik Ányos Program* (korábban: Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Programok – NKFP –, 2005-ben 11 milliárdról született már döntés). Érdemes még megemlíteni a az INNOCSEKK-programot (5 milliárd forint), amely a régiókban segíti a vállalkozások innovatív ötleteinek piacra vitelét. A gazdasági-társadalmi hatásokra kiterjedő programértékelés egyelőre nem ismert, ám szakmai fórumokon az Alapot felügyelő Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal erős elköteleződést fogalmaz meg az értékeléseket illetően.

– *Magyar Tudományos Akadémia*: A 2004-ben mintegy 40 milliárd forint költségvetési forrást felhasználó MTA függetlenségét törvény garantálja. Az MTA tevékenységének gazdasági-társadalmi hasznossága sok esetben nyilvánvaló – s a nyilvános éves beszámolókból ki is tűnik –, szigorúan véve azonban sokszor nem tudható, hogy miért az a K+F tevékenység kap finanszírozást, ami. A gazdasági-társadalmi hatásokra kiterjedő folyamatos és széles körben hozzáférhető K+F értékelés nem ismert.

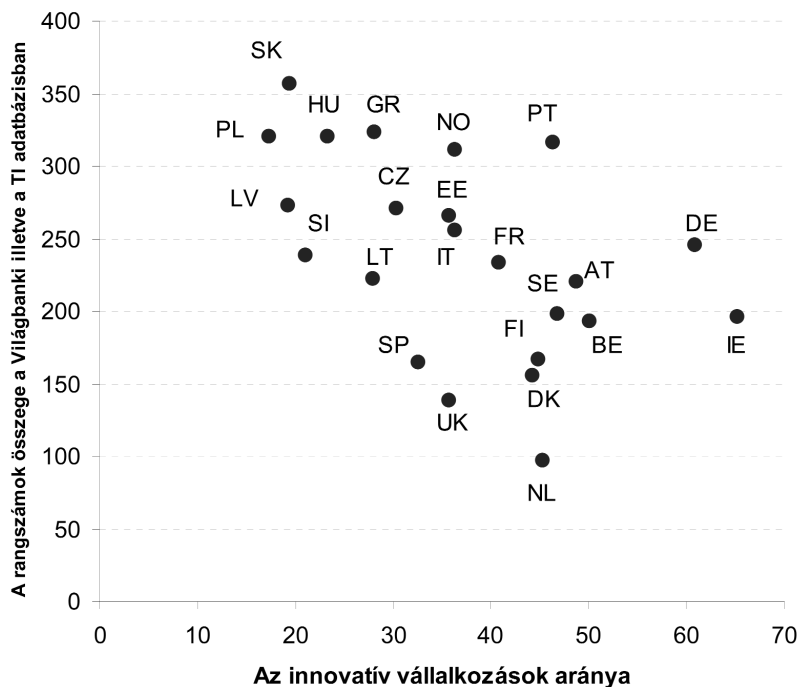
– *Felsőoktatási intézmények*: A felsőoktatási intézmények 2003-ban mintegy 30 milliárd forintot használtak fel K+F címén. Az oktatási normatívából K+F-re fordított rész mintegy 24 milliárdot tesz ki. Ugyanakkor a felsőoktatás esetében nem deríthető ki, hogy ebből mennyi a tényleges K+F tevékenységre fordított összeg (lásd Báger [et al.], 2005:99–100).

Az innováció finanszírozási struktúrájának egészségesebbé tétele nem megy egyik napról a másikra, főleg azért, mert közvetlen eszközökkel a vállalkozások csak igen kevésbé befolyásolhatók. Összességében helyes az NKTH célkitűzése, hogy a GDP arányában a vállalkozási K+F ráfordítás növekedjen a kormányzati K+F ráfordítások szinten tartása mellett. A 2013-ig szóló célkitűzés azonban (0,7% kormányzati K+F/GDP, 14% vállalkozási K+F/GDP) túl ambiciózusnak tűnik.

4.2. Az innovációpolitika alakítása és megvalósítása

Az egyik teendő a vállalkozások *szabályozási-működési környezetének* rendbetétele.²⁵ Az üzleti környezet a nemzeti innovációs rendszer egészének a teljesítményét meghatározza, ezt az alábbi elemzés is alátámasztja. A Világbank „Doing Business” adatbázisának mutatóit az EU 23 tagállamára vizsgáltam meg (a Világbank adatbázisa a vállalkozások indításának, a munkaerőpiac rugalmasságának, az ingatlanszerzéssel kapcsolatos ügyintézésnek, a hitelfelvételi lehetőségeknek, a befektető-védelemnek, a szerződések kikényszeríthetőségének és a vállalkozások megszüntetésének szabályozási gyakorlatára összpontosít). Országonként összeadtam a rangszámokat (azaz ha egy ország minden mérőszám tekintetében a legjobb, akkor a rangszámok összege 21, ha minden esetben az utolsó, akkor ez a mutató $21 \times 23 = 483$), és megnéztem, hogy a rangszámösszegek korrelálnak-e az innovatív vállalkozások arányával. A kapcsolatot jellemző lineáris korreláció jelentős és szignifikáns (az együttható értéke $-0,5$). A számításokat részletesen a *Borsi, 2005* tanulmány ismerteti.

9. ábra. Összefüggés az intézményi adatok és az innovativitás között

Forrás: az Eurostat CIS-3 adatbázisa, illetve saját számítások a Doing Business és a Transparency International adatai alapján.

A vizsgálatok szerint ha egy adott országban hatékonyabb és rugalmasabb a szabályozás, akkor ott jó eséllyel több az innováció is, például Hollandiában, az Egyesült Királyságban, Dániában, Belgiumban, Finnországban, Írországon. Magyarországon, Szlovákiához, Lengyelországhoz hasonlóan, kedvezőtlen a szabályozási környezet és alacsony az innovatív vállalkozások aránya. Némi – lassúnak ígérkező – javulás a 2006-tól várt államháztartási reformhoz kapcsolódóan indulhat el. A folyamatot a túlzott bürokrácia és a jogérvényesítés tehetetlensége lassítják.

Az innovációnak gazdaságpolitikai stratégiaként való kezelése is várat magára. Habár a formálódó uniós költségvetésre tekintettel folyik a fejlesztések stratégiai tervezése, a prioritásokhoz forrásokat rendelő dokumentum eddig nem született.²⁶ Nem látszik a szakpolitikák innovációs szempontból történő összecsiszolása sem. Az elkövetkező időszak innovációt meghatározó dokumentuma – a lassan véglegessé váló második Nemzeti Fejlesztési Terv (NFT II.) mellett – a formálódó *középtávú innovációs stratégia* lehet. Ennek publikus változata nem ismert, azonban szakmai háttérbeszélgetésekből és az NKTH-rendezvények előadásaiból kihámozhatók a stratégiai irányok. A fő hangsúlyok a következők:

1. A vállalati K+F növelése a költségvetési források szinten tartása mellett (2013-ra 2:1 arány, összesen 2,1% K+F ráfordítás a GDP arányában): az Alap erőteljes vállalati, s benne kis- és középvállalati orientációja várható.

2. Néhány húzóágazat kijelölése és fokozott támogatása (az esélyesek: gépjárműipar, info-kommunikációs technológiák, élettudományok, bioenergetika, vegyipar, nanotechnológia).

3. A K+F-et és innovációt támogató regionális intézményrendszer kiépítése, megfelelő forrásokkal és jogosítványokkal való felruházása. A régiókban a versenyképességi pólusokra alapozás már megkezdődött.

Az is tudható, hogy a törvényben garantált függetlenség és az ezzel párosuló stabil finanszírozás kiszámítható alapot teremt az innovációk (s az ehhez kapcsolódó tudományos, illetve kutatási tevékenység) finanszírozásához. Elengedhetetlen azonban, hogy az NFT II-ben is nagyobb hangsúlyt kapjon az innováció, és érvényesüljenek az innovációs törvényben megteremtett lehetőségek adta szinergiák.²⁷

4.3. A külső feltételek alakulása

A magyar gazdaság kis, nyitott gazdaság, és a külgazdasági kapcsolatok, illetve néhány külső feltétel befolyásolja Magyarországon is az innovációt. Bizonyosnak tekinthető, hogy a lisszaboni célkitűzések nem valósulnak meg, de az EU stratégiai szinten erősíteni fog, és még erőteljesebben törekszik majd versenyképességi hátrányának lefaragására az Egyesült Államokkal és Japánnal szemben, elsősorban az innovációkra alapozva. Ha igazodunk az EU-törekvésekhez (és jól lobbizunk), jelentős támogatás nyerhető a hazai tudományos-technológiai-kutatási feltételek és teljesítmény javításához. Az EU-n belül és az USA–EU szempontból is értelmezett lemaradás²⁸ alakulásának függvényében négy külgazdasági forgatókönyv vázolható:

2. táblázat. Külső feltételrendszer a magyar gazdaság- és társadalompolitika számára 2015-ig

		Az USA a világgazdaságban	
		lényegében egyeduralkodó marad	kihívókat kap (pl. Kína, India „személyében”)
Az EU versenyképességi hátránya az USA-val és Japánnal szemben	csökken	1. változat	2. változat
	nem változik, illetve nő	3. változat	4. változat

Az elkövetkező tíz évben a 3–4. változatokra érdemes készülni, hiszen az Unió „felhígult”, miközben a bonyolult döntéshozatali mechanizmusok megmaradtak. Valószínű, hogy Európa nagy gazdaságai – talán az Egyesült Királyság kivételével – továbbra sem tesznek szert jelentős lendületre, miközben egyes, már ma is dinamikus kis országok (Finnország, Svédország, Írország) imponáló teljesítménye megmarad.

Ami a nemzetközi (európai) innovációs folyamatok fő hajtóerőit illeti, némi eltérés a magyar helyzethez képest (ahol a „pénz” és a „fejek” jelentősége kristályosodik ki), hogy az el-

következő tíz év versenyképességi játszmaja a tudásalkalmazás növekedésén és a munkaerőpiac rugalmasságán látszik eldőlni.²⁹ Ha sikeres lesz is ezeken a területeken a Lisszaboni Stratégia megvalósítása, nem valószínű, hogy megkérdőjeleződik az USA tudományos-technológiai fölénye, legfeljebb az európai hátrány némi lefaragása képzelhető el (lásd a 2. táblázatot).

A magyar innovációs rendszerre a 2007–2013-ban megvalósuló 7. Keretprogram is hatni fog. A program négy területre összpontosít:³⁰

1. Cooperation (terv: 44 milliárd eurós költségvetés): a nemzetközi együttműködésben zajló kutatási projektek adják a program jelentős részét;

2. Ideas (terv: 12 milliárd euró): az Európai Kutatási Tanács felügyeli, és elsődlegesen az áttörés előtt álló tudományos-technológiai területeket finanszírozza majd;

3. People (terv: 7 milliárd euró): a kutatók mobilitását ösztönző Marie Curie-akciókat összegzi;

4. Capacities (terv: 7,5 milliárd euró): (i) kutatási infrastruktúrák, (ii) KKV-k érdekében álló kutatások, és (iii) a régiók kutatási potenciáljának növelése kap majd forrásokat.

Ezenkívül érdemes megemlíteni a szintén 2007–2013 között 4 milliárd euróból megvalósuló Versenyképességi és Innovációs Keretprogramot, amely kifejezetten a kis- és közepes vállalkozások támogatását tűzi ki célul.

Az EU tehát továbbra is elsődlegesen az innovációkat, a hálózatosodást, a kutatói mobilitást ösztönzi, ugyanakkor az alap kutatásokat (ideas) kiválósági alapon és szigorú szelekciós mechanizmust követően is támogatni fogja. Mutatkozik némi esély arra, hogy az NFT II-ben biztosított fejlesztési forrásokon felül a magyar gazdaság is részesedjen az ismertetett uniós forrásokból.

5. Gazdaságpolitikai ajánlások

Számszerű célok helyett az igazán fontos az, hogy az innovációs rendszerben gondolkodás épüljön be a közgondolkodásba. Ezért elsődleges célként az irányító elit „fejek” megváltoztatása volna fontos, utána következhetnek az „igazi” kvantitatív célok (addig minden, a jövőbe vetített szám is csak a gondolkodásunkat orientálja, tényleges valóságalapja csekély, hiszen a rendszer működése nem teszi lehetővé a célok megvalósítását).³¹

Önmagában persze az innováció területén – mégoly jó szándékok mellett is – nagyon nehéz és talán nem is érdemes célzott akciókat indítani, ha a rendszer más elemei ezzel ellentétesen hatnak. Egy szakmailag megalapozott cselekvési terv összeállítása a korábbiakban bemutatott témák részletes elemzésének elvégzését, a társadalmi viták lefolytatását, majd az alternatívák közötti, meglehetősen fájdalmas választást követően lehetséges. Ezt a második Nemzeti Fejlesztési Terv előkészítése kapcsán a kormányzat eddig megspórolta, hiszen a választott alternatívát a fő érintett intézményi szereplőknek el kellene fogadniuk, az ezzel kapcsolatos iteráció pedig komoly munka, azonnali politikai hozadék nélkül.³² Emellett rengeteg, a vállalkozásokat, az egyetemeket/kutatóintézeteket megbéklyózó szabályozási probléma vár megoldásra. Az alapoktatásban meglévő egyenlőtlenségek kezelése nélkül folytatódik a társadalom kettészakadása, és a probléma orvoslása nélkül a jövő munkavállalói nem lesznek képesek a „tudásalapú” vállalkozásokban munkát vállalni.

Mégis, ha feltételezzük, hogy a „fejek” átállása, a vállalkezési környezettel kapcsolatos szabályozás rendbetétele, az oktatásban szükséges változások elkezdődnek, a szükséges kormányzati lépések a következőkben vázolhatók.

5.1. Teendők az innováció keresleti oldalán

A legnagyobb pénzigényű feladatnak az az EU-célkitűzés látszik, hogy 2010-re a GDP 3%-át kellene kutatás-fejlesztésre fordítani oly módon, hogy kétharmadát az üzleti szektor adja (ne feltétlenül finanszírozza, de ez a szektor valósítsa meg). Ez azt jelenti, hogy mai árakon számolva 2,7 Mrd eurót kellene évente kutatás-fejlesztésre fordítani. Ha stagnáló (!) GDP-vel és a jelenlegi kormányzati K+F teljesítménnyel számolunk, ez azt jelenti, hogy a mai szintről 2010-ig évente kb. 30–40%-kal kellene növekednie az üzleti szektor kutatás-fejlesztési tevékenységének. Biztos tehát, hogy *Magyarország nem fogja tudni teljesíteni a 3%-os, Barcelonában elhatározott követelményt* (s nem is biztos, hogy ezt kell célul kitűzni).

A 3%-os (illetve benne a 2/3-os) célkitűzéshez közelítést segíti az Innovációs Alap önszabályozó finanszírozási mechanizmusa: az a vállalkozás, amelyik K+F-et folytat illetve K+F-et vásárol állami vagy nonprofit intézménytől, kevesebb járulékot fizet.³³ Mindenképp szerencsés volna a szabályozás kiterjesztése az üzleti K+F szolgáltatókra is.

A keresleti oldalon tehető lépések között fontosak az *ügynevezett állami technológia-beszerezési (PTP³⁴) programok*. Ilyen programokra – a nemzetközi példák szerint – elsősorban az egészségügy és a (köz)biztonság területei kínálnak lehetőséget (EC, 2003b:xi), de valójában minden műszaki tartalmú közbeszerzésnél el lehet gondolkodni a K+F komponensen.³⁵ A kormányzatoktól elvárható, hogy rendszeresen készítsenek technológiai-innovációs terveket, vagyis fogalmazzák meg, hogy a közbeszerzésekben mekkora technológiai (innovációs, illetve K+F) tartalom van/lesz.

5.2. A főbb kínálati oldali feladatok

Az innovációra költött pályázati pénzek akkor hasznosulnak a legjobban, ha (vállalati) hálózatok (pl. ipar–egyetem kapcsolatok, ipari klaszterek) kiépítését segítik elő. Ennek megvalósítására az NKTH-ban már történtek lépések, ezt törvény is segíti. Az is nagyon fontos felismerés, hogy a vissza nem térítendő pályázati pénzek a legtöbbet recesszióban segíthetnek: a vállalatok újraépíthetik, illetve megőrizhetik technológiai-kutatási kapacitásaikat olyankor, amikor meg kellene húzniuk a nadrágszíjat (EC, 2003b:xi).

Az eddigi tapasztalatok szerint a K+F-et támogató politikák nem igazán befolyásolják a nemzetközi K+F befektetési döntéseket, ugyanakkor a kevésbé fejlett régiókban – így Magyarországon is – a meglévő technológiák transzfere az innovációk fontos forrása. Ebben segíthet a hazai és a nemzetközi kutató-fejlesztő szektor. Az idén májusban indult INNOCSEKK-programban is fellelhetők segítő elemek.

A hazai kutatási-fejlesztési szektorban ma is igen sok a nemzetközi szinten versenyképtelen méretű egység. A gyakran 0–5 fős egyetemi kutatóhelyek esetében célszerű volna az azonos témán dolgozó kutatói közösségek kevés számú hálózatba (akár vir-

tuális közösségbe) integrálása. Az elindult Kooperációs Kutatóközpontok, illetve Regionális Egyetemi Tudásközpontok program „az elit” K+F tevékenységét ösztönzi ily módon, azonban a szétaprózódás valamennyi további felsőoktatási egységre jellemző, s a vállalkozások kisebb kutatási-fejlesztési igényeinek kielégítésére csak kevés – és főleg vállalati – kutatóhely vállalkozik.

5.3. A keretfeltételek biztosítása

A felsőoktatási keretfeltételek³⁶ legfontosabbika a magasan képzett, tudásukat a gazdaság és társadalom számára hasznosítani képes *kutatók-mérnökök* kritikus tömegben való jelenléte a gazdaságban. Egy kiépült ipari háttér azonban akkor is szükséges, ha megvan a kritikus tömeg, ezért a befektetés-ösztönzés közvetetten ugyan, de erőteljesen hat erre a folyamatra.

A külső-belső, illetve *kutatóhely-vállalat közötti mobilitás* elősegítése kiemelten fontos.³⁷ Érdemes a kutatók – kiemelten a fiatal kutatók – mindkét irányú nemzetközi mobilitására, hosszabb idejű kiküldetéseire és fogadásaira³⁸ (értsd: a külföldi tudás megszerzését), a közös kutatásokra, a valóban élvonalbeli közös nemzetközi publikációkra stb. külön is gondot fordítani. A tudomány- és technológiapolitika irányításában, a tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságaiban érdemi szerephez kell juttatni a vállalkozásokat.³⁹

Az *innovációs statisztikai adatgyűjtés* az érdemi döntéshozatal alapvető fontosságú információforrása. Az innovációs rendszer jellemzőinek EU-val harmonizált mérésén túlmenően az egyes programok hatásának tényleges mérhetősége is fontos (pl. kutatási célokra össze lehetne vezetni a K+F, az APEH és a cégbíróági vállalati adatokat). E nélkül csak töredékes, és nem rendszerszerű információink lesznek.

A *versenyztetés reformja* témakörében történtek intézkedések, például az NKTH-nál számos esetben transzparensabb lett a döntéshozatal, és a független bírálatok rendszere is kifinomultabban működik.⁴⁰ Mindazonáltal a „kézből etetés” – vagyis amikor célirányosan egy-egy kutatóhelyre írnak ki egyébként sokszor nevenséges összegű, és csak a bürokráciát duzzasztó pályázatot – a teljes közszektorban káros gyakorlat.

A *K+F-re költött források hatékonyságának ellenőrzése* ma már a legtöbb ország napi-rendjén szerepel, s a 2003. május 15–16-án Bécsben tartott OECD-konferencia tapasztalatai szerint a témakörben a konvergencia is megkezdődött. Alapvetően két irányzat figyelhető meg: (i) a nagy K+F programok projektjeinek hatásvizsgálatát ma már makrogazdasági szinten is igyekeznek ellenőrizni (az innovációs-versenyképességi statisztikák már említett rendszeres gyűjtése ebben nagy segítségre lehet), és (ii) kibontakozóban van az intézményi szintű értékelés is. Célszerű a kormányzat fennhatósága alá tartozó kutatóhelyek küldetésének összegyűjtése és aktualizálása.⁴¹ Második lépésként meghatározhatók stratégiai és rövid távú célkitűzések olyan jellegű mérőpontokkal, amelyeket utólag – a nyilvánosság számára is elérhető módon – ellenőrizni lehet. Az intézményfinanszírozás keretében elköltött pénzek esetében és a projektfeladatoknál is fontos az érdemi hatásvizsgálat, illetve számonkérés. Az intézmények esetében a publikációk mint teljesítménymérő indikátorok súlya csökkentendő. Helyette az inno-

vációs célkitűzéseket, a vállalat–kutatóhely kooperációban zajló K+F-et is lehet ösztönözni.

A *szellemi tulajdon* (szabadalmak, márkák stb.) védelme az innovációk ösztönzésének fontos – az USA gyakorlata szerint a legfontosabb – eszköze. A szellemi tulajdonbitorlással kapcsolatos bűnüldözési, igazságszolgáltatási, végrehajtási folyamatok hatékonysága ma még messze nem kielégítő.

A vállalkozó egyetem koncepciója csak elvétve érvényesül. A kutatóhelyeknek és vezetőiknek nincsenek meg a szerződéskötési, pénzügyi, személyzeti stb. jogaik, amelyek az adott intézmények üzleti működtetéséhez szükségesek, és gyakran személyes felelősségük mibenléte, a kötelezettségek nem teljesítésének következményei (szankciói) sem világosak.

Felmérési eredmények azt is mutatják, hogy a magyar vállalati kutatóhelyek kiegyensúlyozottabb innovatív teljesítményt nyújtanak, és infrastruktúrájuk is egyértelműen jobb például az egyetemekénél (Borsi–Papanek, 2002). Fontos volna tehát, hogy *a kormányzat a jelenlegi gyakorlatnál jobban támaszkodjon a vállalati kutatók véleményére a K+F szférát érintő döntéseknél.*

Az ország regionális különbségeinek enyhítésére egyrészt a főváros–vidék együttműködésében zajló kutatások preferálása, másrészt a decentralizáció, *a források és a programmenedzsment régiókba vitele* javasolható. Az NKTH égisze alatt a Regionális Innovációs Ügynökségek felállítása már egy erre tett lépés.

Végül, de messze nem utolsó sorban: a nemzeti innovációs rendszer működési keretfeltételeinek biztosítása elképzelhetetlen hatékony „*policy-koordináció*” nélkül. Az innovációval kapcsolatos feladatok irányítására (sőt, már a feladatok kitűzésére) jelenleg az NKTH, a Nemzeti Fejlesztési Hivatal, a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium és az Oktatási Minisztérium egyaránt igényt tart, és a helyzetből való továbblépés egyelőre bizonytalan.

Jegyzetek

- 1 Az evolucionista irányzatról összefoglalót ad Hodgson, 2003. Az endogén növekedésméleteknek köszönhetően a műszaki haladás ma már a mainstream közgazdaságtan szerint is a növekedés fő hajtóerője (lásd pl. Romer, 1990; Grossman–Helpman, 1991).
- 2 Bár részletesen nem fejtem ki, a tudás és a technológia ekvivalensnek tekinthető.
- 3 A tudás tehát statikus dimenzió, ezért fontos – bár itt részletesen nem tárgyalt – a tanulás is, mint a tudásáramlás eszköze.
- 4 A definíciókat Czakó (2004) Chikán Attilától szó szerint is idézi. A versenyképességnek nincs nemzetközileg elfogadott definíciója, Porter (1990) lényegében a vállalati szempontrendszerből vezeti le a nemzetgazdasági versenyképességi tényezőket: a tényezőellátottság, a keresleti viszonyok, a kapcsolódó és beszállító iparágak, illetve a vállalati struktúra/stratégia/verseny feltételei alkotják a híres gyémántmodellt. Emellett Porter mindig is hangsúlyozta, hogy a versenyben nem nemzetgazdaságok, hanem vállalatok, illetve értékláncok állnak helyt. A definícióktól elvonatkoztatva fontos megjegyezni, hogy természetesen egy-egy konkrét termék/szolgáltatás is lehet versenyképes (miközben pl. a vállalat egésze nem az).
- 5 Meg kell említeni, hogy többféle innovációs rendszer is elemezhető, pl. ágazati vagy regionális innovációs rendszerek is.

- 6 Egy részletesebb tárgyalás igényével az OMF (1999) kötete, illetve Havas (2004) tanulmánya jelent meg. Mindenesetre a témában egy újabb, egységes és viszonylag bőven és mélyen elemző kötet nagyon időszerű lenne.
- 7 A részletes levezetés a *Borsi, 2004b* tanulmányban található. Ismert, hogy a rendszerváltás óta eltelt időszak innovációs sikerei elsősorban a külföldi tudás/technológia hazai adaptálásának volt köszönhető, s a magyar NIR – a rendszerváltás előtti időszakban kialakult abszorpciós képesség biztosításán túl – ehhez eddig nem sokat tett hozzá.
- 8 Egy más megközelítésben a magyar feldolgozóiparban és a szolgáltatási szektorban is az innovatív vállalatok aránya jelentősen elmarad az Európai Unió országainak hasonló mutatóitól (a hazai innovatív cégek aránya 17%; az Unióban ez a mutató 44%). Ágazatok szerint természetesen van eltérés. Lásd European Commission, 2002, 2004; KSH, 2003. Hangsúlyozni kell azt is, hogy például a magyar pénzügyi szektor az elmúlt évtizedben nagyfokú innovativitásról tett tanúbizonyságot, csak éppen ebben a hazai K+F szektornak semmilyen szerepe nem volt.
- 9 A nemzeti statisztikákban jól fest ugyanis, ha minél nagyobb a GDP-arányos K+F hányad. A helyzet abszurditását nyilvánvalóan mutatja, hogy a felsőoktatásban a normatív („kreditektől” függő) kutatás-fejlesztési források elosztásához kötődően egy 2-3 egyetemi professzort foglalkoztató, sok hallgatót oktató, de tényleges kutatást nem végző tanszék több K+F tevékenységet mutathat ki, mint egy esetleg csak 3-4 adjunktussal rendszeres K+F projekteket végző tanszék. A finanszírozási anomáliára Báger [et al.] (2005) is felhívja a figyelmet.
- 10 Inzelt (1996) részletesen is ismerteti az ún. technikai fejlődést előmozdító támogató (TFE) intézmények fajtáit és típusait.
- 11 Az állítást a *Pakucs–Papanek, 2002* tanulmány vizsgálatai részleteiben is megerősítik.
- 12 A meghatározó jogi kereteket a 2004. évi CXXXIV. törvény a kutatás-fejlesztésről és a technológiai innovációról, a 2003. évi XC. törvény a Kutatási és Technológiai Innovációs Alapról, az 1994. évi XL. törvény a Magyar Tudományos Akadémiáról, illetve a nemrég elfogadott 2005. évi törvény a felsőoktatásról jelentik.
- 13 Ugyanakkor a problémák gyökere már az alapfokú oktatásban megmutatkozik, ugyanis a rendszer nem képes felvértezni a jövő munkavállalóit a modern gazdaság által igényelt legfontosabb készségekkel: az írás-olvasás, a számolás és a problémamegoldás képességével. „A magyar közoktatás és szakmai képzés nemzetközi összehasonlításban elsősorban az ismeretek elsajátításában bizonyul színvonalasnak, de a vállalkozáshoz szükséges gyakorlati képességek átadásában, az életrealitás fejlesztésében messze elmarad a nyugat-európai, amerikai vagy távol-keleti oktatás eredményességétől.” (Kopátsy, 1998)
- 14 Az elnevezést a European Commission (1995) jelentés tette széles körben ismertté. Részletes magyar elemzést közöl Papanek, 2003.
- 15 Lásd erről a Lisszaboni Stratégia honlapját: <http://europa.eu.int/growthandjobs>
- 16 Lásd: „Még több K+F siker várható”. *Világgazdaság*, 2005. augusztus 3.
- 17 A technológia közgazdasági értelemben a termelésben megtestesült tudást, illetve a termelési eljárásokban meglévő, de nem megtestesült tudást jelenti (termelés alatt pedig a termékek és szolgáltatások előállításának és értékesítésének folyamatát értjük). A technológia műszaki fogalma termelési módszertant jelent. A műszaki fogalomba is bele kell érteni a termelési eszközöket, módszereket, ezek rendszerét és a termelés szervezését egyaránt (Pakucs–Papanek, 2002:5).
- 18 Ráadásul mindez nagyobb aggregátumokban, pl. a Nemzeti Innovációs Rendszer szintjén is értelmezhető (OECD, 1995).
- 19 A Központi Statisztikai Hivatal idén publikálta a kevésbé részletes CIS-Light innovációs felmérés eredményeit is (lásd KSH, 2005).
- 20 A harmonizált Eurostat-módszertan szerint.
- 21 Az összevethető Uniós CIS-3 adat a tanulmány írásakor nem volt elérhető.

- 22 Innovációs járulék terheli a számviteli törvény hatálya alá tartozó valamennyi gazdasági társaságot, csak az egyéni vállalkozók, az evázók és a 10 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató mikroállalkozások mentesülnek a fizetési kötelezettség alól. Az újonnan alakuló gazdasági társaságoknak sem kell számolniuk a kötelezettséggel az alapítás évében. Azok a társaságok, amelyek saját forrásból kutatási-fejlesztési tevékenységet végeznek, illetve kormányzati K+F szervezettől K+F tevékenységet rendelnek meg, ennek a tevékenységnek a számvitelileg kimutatható költségeit levonhatják a bruttó járulékfizetési kötelezettségéből. A járulék a helyi adókról szóló törvény alapján megállapított üzleti évi korrigált nettó árbevétel 0,3 százaléka.
- 23 Kivétel a Kooperációs Kutatóközpontok (KKK) pályázat első szakaszának ex-post értékelése (készítette a Netwin Kft. és Laser Consult Kft.). Bár az értékelés kedvező vállalati hatásokat is megállapított, annak számszerű értékelésére nem vállalkozott, hogy a KKK-program mekkora (közpénz + magánpénz) befektetéssel mekkora gazdasági-társadalmi hasznot ért el a vizsgált három év (2001–2004) alatt. Elvileg ma már minden K+F-programot értékelni kellene (lásd 198/2005. (IX. 22.) Korm. rendelet a közfinanszírozású támogatásban részesülő kutatás-fejlesztési és technológiai innovációs programok értékelése rendszeréről és tartalmi követelményeiről).
- 24 2003. évi XC törvény a Kutatási és Technológiai Innovációs Alapról.
- 25 Az intézményi közgazdaságtan a 20. század első felében, Coase (1937) úttörő munkájával bontott zászlót. Az irányzat alapkérdései közé tartozik az ún. tranzakciós költségeknek a vizsgálata annak tanulmányozása, hogy a piacokon az egyes intézményi megoldások közül melyik jár alacsonyabb költséggel.
- 26 *A Célok és eszközök...* (2005) munkaanyag egyelőre túl sok prioritást tartalmaz, a hozzájuk rendelhető EU-s és hazai források számszerűsítése nélkül.
- 27 Természetesen ez azt is igényli, hogy megmaradjon az NKTH és az Innovációs Alap függetlensége, és a „nagypolitika” ne írja felül a jelenleg erősnek tűnő innovációt támogató szándékokat.
- 28 A „kettős lemaradás” kifejezést *Török Ádám* használja. Lásd „A kettős felzárkózás elméleti problémái és gazdaságpolitikai eszközei” című NKFP-projektet.
- 29 Európában sokkal kevésbé mobil a munkaerő, mint az Egyesült Államokban.
- 30 Ezekon kívül a sevillai Joint Research Centre (2 milliárd euró) és az Euroatom (3 milliárd euró) kutatások tartoznak a Keretprogramhoz.
- 31 Ha mégis számszerű célok megfogalmazása a feladat, mindenképpen helyes az az EU-s és magyar törekvés, hogy növekedjen a vállalozási K+F ráfordítás.
- 32 Ezzel együtt előrelépésként értékelhető az NFT II. széles körű szakmai vitája.
- 33 *„Én örülnék a legjobban, ha az Innovációs Alapba nem folyna be pénz, az azt jelentené, hogy nincsen szükség erre a típusú ösztönzésre.”* Idézet Boda Miklóstól, az NKTH elnökétől (TÉT attaséi konferencia, 2005. november 9.).
- 34 Public technology procurement.
- 35 Ausztriában például az autópálya-építések kapcsán már olyan aszfaltokat „fejlesztettek”, amelyek zajsztintje 8–10%-kal alacsonyabb a ma ismertnél. Mérések szerint – ha sikerül az „ipari” megvalósítás – akár 40–50%-kal is csökkenhet a zajterhelés, ami jelentős életminőség-javító tényező.
- 36 A legsürgetőbb teendők az alapfokú oktatásban vannak, ezeknek még csak a vázlatos áttekintésére sem vállalkozhatom.
- 37 Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének felmérése szerint 2000–2004 között a megkérdezett kutatók 92%-a nem változtatott munkahelyet a természettudományi és műszaki tudományi K+F helyeken.

- 38 Indokolt lehet külföldi kutatók hazai fogadása esetében az adminisztratív akadályok (vízumkényszer stb.) megszüntetése.
- 39 A stratégiai kérdésekben – elvben – befolyásos Kutatási és Technológiai Innovációs Tanácsban például igen csekély a vállalatok szerepe (255/2003 (XII. 4) kormányrendelet), és ugyanez igaz a Tudomány- és Technológiapolitikai Kollégiumra (TTPK) és a Tudomány- és Technológiapolitikai Tanácsadó Testületre (TTTT) is.
- 40 Bár kisiklás is tapasztalható volt, pl. a Jedlik Ányos Program társadalomtudományi blokkjában.
- 41 Jelen esetben a küldetésnyilatkozat az intézet legfontosabb céljait, funkcióit összegző rövid (pl. legfeljebb 250 szavas) dokumentum. Bekérésével az intézetek arra ösztönözhetőek, hogy gondolják át gazdasági-társadalmi szerepüket. Ha egy tanszék egyben kutatóhely is, tudnia kell, mit és miért kutat.

Irodalom

- Artner A. (2004): A magyar kis- és középvállalatok és a külföldi tulajdonú cégek közötti együttműködés jellemzői a műszaki fejlődés szempontjából. Magyar Tudományos Akadémia, Világgazdasági Kutatóintézet. *Műhelytanulmányok*, 171. szám, 2004. január.
- Báger G.–Goldperger I.–Varga Gy. (2005): Kutatástól az innovációig – a K+F tevékenysége helyzete, néhány hatékonysági, finanszírozási összefüggése Magyarországon. *Módszertani Füzetek*, Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézet. Budapest, 2005. október.
- Benchmarking Kézikönyv (2004): *Benchmarking Kézikönyv az Európai Unióhoz csatlakozó országok innovatív kutató-fejlesztő szervezetei számára*. [Szerk.: Borsi B.–Dévai K.–Papanek G.–Rush, H.] Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem/Európai Bizottság. Nyomtatás alatt.
- Borsi B.–Demeter Á.–Szalkai Zs. (2004): A vállalatok és az egyetemek kapcsolata a magyar gyógyszeripari kutatás-fejlesztésben. In: Bagó E. [et al.] (szerk.): *Gazdasági szerkezet és versenyképesség az EU csatlakozás után. A VIII. Ipar- és Vállalatgazdasági Konferencia előadásai*. MTA IX. Osztály Ipar és Vállalatgazdasági Bizottsága. 259–271.
- Borsi B.–Papanek G. (szerk.) (2002): *Az Európai Unió 6. Keretprogramjában való magyar részvétel lehetőségei. Kutatási zárójelentés az Oktatási Minisztérium részére*. Budapest: BME Heller Farkas Innovációs Kutatócsoport–GKI Rt., 2002. 100.
- Borsi B. (2004a): A technológiai megújulás, az innováció és a kutatás-fejlesztés, mint versenyképességi tényezők a magyar gazdaságban. Pénzügyminisztérium, Kutatási füzetek, 6.
- Borsi B. (2004b): A vállalatok és a kutatóhelyek közötti kapcsolatok hatása Magyarországon. Kézirat a Havas (2004) által koordinált kutatáshoz.
- Czakó E. (2004): Az EU versenyképesség-felfogása. In: Bagó E. [et al.] (szerk.): *Gazdasági Szerkezet és versenyképesség az EU csatlakozás után. A VIII. Ipar- és Vállalatgazdasági Konferencia Előadásai*. Kiadta az MTA IX. Osztály Ipar és Vállalatgazdasági Bizottsága.
- EC (2000): Presidency conclusions. Lisbon European Council, 23–24 March 2000.
- EC (2002): Presidency conclusions. Barcelona European Council, 15–16 March 2002.
- EC (2003): “Innovation policy: updating the Union’s approach in the context of the Lisbon strategy”. Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, COM (2003), Commission of the European Communities, Brussels, 11. 3. 2003.
- EC (2005): Presidency conclusions. Brussels European Council, 22–23 March 2005.
- European Commission (2002): SMEs in Europe. Competitiveness, innovation and the knowledge driven society. EC-Eurostat, Luxembourg.

- European Commission (2004): *Innovation in Europe – Results for the EU, Iceland and Norway*. EC-Eurostat, Luxembourg.
- Grossman, G. M.–Helpman, E. (1991): *Innovation and growth in the global economy*. Cambridge: MIT Press.
- Havas A. (2004): A Nemzeti Innovációs Rendszer erősítése: elméleti keret, a nemzetközi összehasonlítás és gazdaságpolitikai javaslatok. Kutatási jelentés a Miniszterelnöki Hivatal részére. Szerződésszám: MEH 10.035-8. Megjelent az MTA „Tudomány, Innováció, Versenyképesség” c. kötetében. Budapest, 2004. június.
- Hodgson, G. M. (szerk.) (2003): *A Modern Reader in Institutional and Evolutionary Economics*. Cheltenham, UK: E. Elgar.
- Inzelt A. (1996): Visszatérés a kooperációhoz: A magyar műszaki fejlődés intézményrendszerének ezredévi kihívásai. *Vezetéstudomány*, 1996. 27. évf. 12. szám. 3–22.
- Kok Report (2004): Facing the challenge. The Lisbon Strategy for growth and employment. Report from the High Level Group chaired by Wim Kok. Luxembourg, November 2004.
- Kopátsy S. (1998): Az oktatás és a gazdaság. *Új Pedagógiai Szemle*, 1998. július/augusztus.
- KSH (2003): *Innováció 1999–2001*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2004): *Kutatás és fejlesztés 2003*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2005): *Innováció 2003*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- OECD (1995): *National Systems for Financing Innovation*. Szerk.: Jean Guinet. Paris: OECD.
- OECD (1997): *National Innovation Systems*. Paris: OECD.
- OECD (1998/a): *Technology, productivity and job creation. Best policy practices*. Paris: OECD.
- OECD (1998/b): *Internationalisation of industrial R&D: patterns and trends*. Paris: OECD.
- OMFB (1999): *A magyar innovációs rendszer főbb összefüggései*. Budapest: Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.
- Pakucs J.–Papanek G. (szerk.) (2002): *A magyar kis-közepes vállalatok innovációs képességének fejlesztése*. A Magyar Innovációs Szövetség által készített kutatási jelentés az Oktatási Minisztérium részére. Budapest, 2002. december.
- Papanek G.–Perényi Á. (2005): Hungary. In: Moray, N. (szerk.): *Direct Indicators for the Commercialization of Research and Technology. Country specific reports*. 2005. Research report of the INDICOM project. 33.
- Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. London: Macmillan.
- Romer, P. M. (1990): Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, February 1990, 41–48.
- Tucker, C. M. (2003): *The Lisbon Strategy and the Open Method of Coordination: a new vision and the revolutionary potential of soft governance in the European Union*. Prepared for delivery at the 2003 Annual Meeting of the American Political Science Association, August 28–31 2003.
- Z. Karvalics L. (2005): *Humán tőke és innováció. Scenáriók Magyarországon*. Kézirat.

Adler Judit

A LISSZABONI STRATÉGIA ÉS A TUDÁSALAPÚ GAZDASÁG MAGYARORSZÁGI PERSPEKTÍVÁI

1. Célok az EU-ban és Magyarországon

Az Európai Unió 2000-ben Lisszabonban rögzített célkitűzései szerint 2010-re az EU-nak a világ legversenyképesebb, dinamikusan fejlődő, tudásalapú gazdaságává kell válnia, amely képes ötvözni a fenntartható gazdasági növekedést, a minőségi munkahelyek számának növelését és a szociális kohéziót.

A lisszaboni stratégia félidős értékelése megállapította, hogy túl sok a cél, gyenge a koordináció, sok a belső ellentmondás a prioritások között. 2005 tavaszán az Európa Tanács napirendjére tűzte és elfogadta a „Közös munkával a növekedésért és a munkahelyekért. A lisszaboni stratégia új kezdete” című dokumentumot. A dokumentum megállapítja, hogy Európa még nagyon messze van attól, hogy valóra váltsa a lisszaboni stratégia által kínált változásokban rejlő lehetőségeket. Újra megfogalmazza a prioritásokat: erősebb és tartósabb növekedés megvalósítása, valamint több és jobb minőségű munkahely megteremtése a két fő feladat.

Az eddigi megvalósítás nehézségein okulva a Bizottság a végrehajtandó feladatok és a felelősségi körök tisztázásának érdekében előterjesztett egy módosított *lisszaboni cselekvési programot*, amelyet a nemzeti cselekvési programok elkészítése követett. Ezen túlmenően a Bizottság az új, 2005–2008 közötti gazdasági és foglalkoztatási ciklus keretében integrált szemléletet és cselekvést javasol a meglévő átfogó gazdaságpolitikai iránymutatások korszerűsítése érdekében.

Magyarország 2004 végén készült *aktualizált konvergenciaprogramja* a 2004–2008 közötti időszakra a foglalkoztatás kérdéskörével kapcsolatosan az alábbi megállapításokat teszi:

A foglalkoztatáspolitikának a következő viszonylag rövid, 4–5 éves időszakban egymást gyorsan követő, ellentétes előjelű folyamatok egyidejű kezelésére kell felkészülnie. Számítani kell egyrészt bizonyos területeken – főként a pályakezdő diplomások között – a munkaerő túlkínálatára, másrészt – különösen a szakmunkások körében – a területi és foglalkozási hiányjelenségekre. Magyarország viszonylag szabad munkaerő-áramlást tesz lehetővé, ami a felmerülő feszültségek jelentős részét kezelhetővé teszi.

A kormány olyan aktív foglalkoztatáspolitikát kíván megvalósítani, amely nemcsak a munkahelyek számát, hanem a népesség munkavállalási hajlandóságát is növeli, és a képzettségi szerkezetet a gazdaság munkaerő-keresletéhez igazodva változtatja. A makrogazdasági előrejelzés azzal számol, hogy a versenyszektorban minden évben jelentős, 1–2%-os foglalkoztatás-növekedés mehet végbe, így a 15–64 évesek aktivitási rátája a 2003. évi 60,6%-ról 2008-ra 63,5%-ra növekedhet. A foglalkoztatottak számának növelése az államháztartási egyensúly szempontjára

ból is kiemelt cél, mert az csökkenő fajlagos adóterhelés mellett is növeli az államháztartás bevételeit.

A foglalkoztatottak számának fokozatos növekedése mellett stabil, évi 3% fölötti termelékenységnövekedést feltételezve a GDP növekedési üteme a 2004. évi 3,9%-ról 2008-ra elérheti a 4,6%-ot.

A 2004 végén készült prognózis túl optimistának tűnik, legalábbis az időszak elejére nézve. Megindultak a II. Nemzeti Fejlesztési Terv elkészítésének munkálatai, melyek a 2007–2013 közötti időszakra meghatározzák a gazdaságpolitikai prioritásokat. A 2007-től induló időszakban a Magyarország rendelkezésére álló európai fejlesztési támogatások jelentősen növekednek. Előreláthatólag forráshiánytól nem kell tartani az EU költségvetésének szűkítése ellenére sem, azonban a támogatások hatékony, célszerű felhasználása az eddigieknél nagyobb együttműködési készséget igényel a gazdaság szereplőitől. Az Európai Unió könnyíti a felhasználás feltételein, ami elősegíti a programok gördülékenyebb lebonyolítását.

2. A demográfiai folyamatok alakulása¹

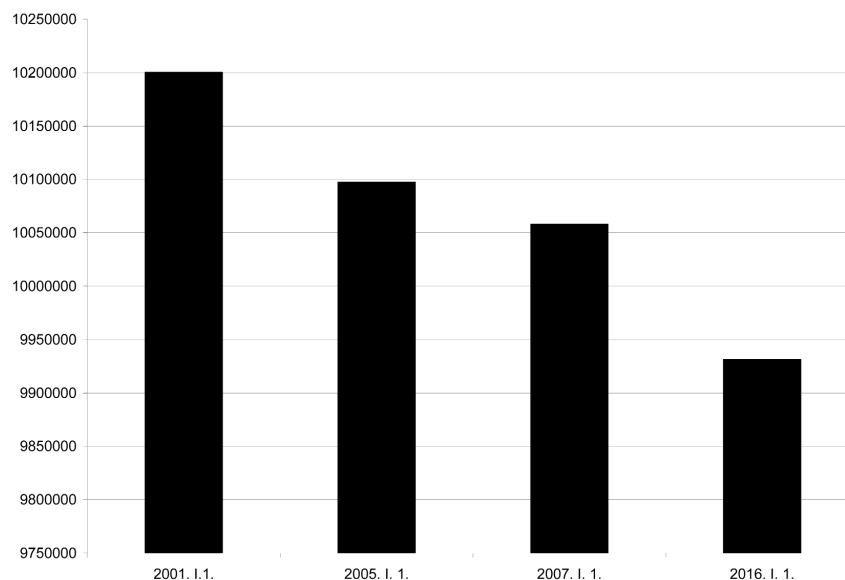
2.1. A népesség számának alakulása

A népesség-előreszámítás országos összesítése szerint folytatódik a népesség számának csökkenése a következő időszakban. Magyarország népessége 2001 elején 10 millió 200 ezer fő volt, a várható létszám 2016 elején 9 millió 931 ezer fő, ami 2,6%-os, 270 ezer fős csökkenésnek felel meg. Ez a becslés figyelembe veszi a nemzetközi vándorlási egyenleget is, amely jelentősen ellensúlyozza az egyre nagyobb mértékű természetes fogyást.

A természetes szaporodás előjele hosszabb ideje negatív Magyarországon. Ennek oka az alacsony termékenységben, a viszonylag magas halandóságban és az idős népesség magas arányában egyszerre keresendő, noha a hipotézisek a meginduló termékenység-emelkedés mellett erőteljesen növekvő élettartamokkal számolnak.

Az általában alacsony – az 1990-es években túlságosan is alacsony – születésszámok miatt a 0–19 évesek száma és aránya csökken. Az átlagos aránymérséklődés 2015-ig közel 16 százalékpont, ami 370 ezer fős fogyást jelent ebben a korcsoportban. A 20–64 éves aktív korúak száma jelenleg még növekszik, majd stagnál. 2011-től azonban a létszám már alacsonyabb a 2001. évinél, 2015-re pedig kb. 160 ezer fővel lesz alacsonyabb a korcsoport nagysága. A 2006-ig tartó időszakban még csak enyhén emelkedik az idősek száma, ezt követően nagyot fordulnak a tendenciák. A 65 éven felüliek számának gyarapodásában várható a legnagyobb változás: 15 esztendő alatt 17 százalékponttal, 260 ezer fővel lesz több az idős népesség.

1. ábra. A népesség számának alakulása 2001–2015 között, fő

Forrás: www.ksh.hu/nki

1. táblázat. Országos népesség-előreszámítás korcsoportonként, 2001–2021. Alapváltozat

Korcsoport	Népesség fő			
	2001. I. 1.	2005. I. 1.	2007. I. 1.	2016. I. 1.
0–19 éves	2 360 389	2 214 025	2 157 702	1 990 438
20–64 éves	6 294 929	6 305 925	6 293 293	6 136 818
65–x éves	1 544 980	1 577 599	1 607 034	1 804 040
Összesen	10 200 298	10 097 549	10 058 029	9 931 296
	A népesség számának változása %			
	előző időpont = 100			
	2005. I. 1.	2007. I. 1.	2016. I. 1.	2016/2001
0–19 éves	93,8	97,5	92,2	84,3
20–64 éves	100,2	99,8	97,5	97,5
65–x éves	102,1	101,9	112,3	116,8
Összesen	99,0	99,6	98,7	97,4

Forrás: www.ksh.hu/nki

Országosan a 0–19 évesek aránya 23,1%-ról 20%-ra esik, a 20–64 éveseké azonos – 61,7% – marad, míg az idősek aránya 15,1%-ról 18,2%-ra változik 2015-ig. Az öregeedés egyik mércéje a népesség átlagéletkora.

Részletesebb korcsoportos bontás szerint a munkavállalás szempontjából legfontosabb 20–64 éves korosztályon belül eltérő lefolyású és mértékű változások becsülhetők előre. Valamennyi korcsoport közül a 20–29 évesek száma és aránya csökken a legerőteljesebben: 15 esztendő alatt 22%-os, 358 ezer fős fogyás várható ebben a korosztályban. A zsugorodás a teljes időintervallumot jellemzi, 2007 utáni gyorsulással.

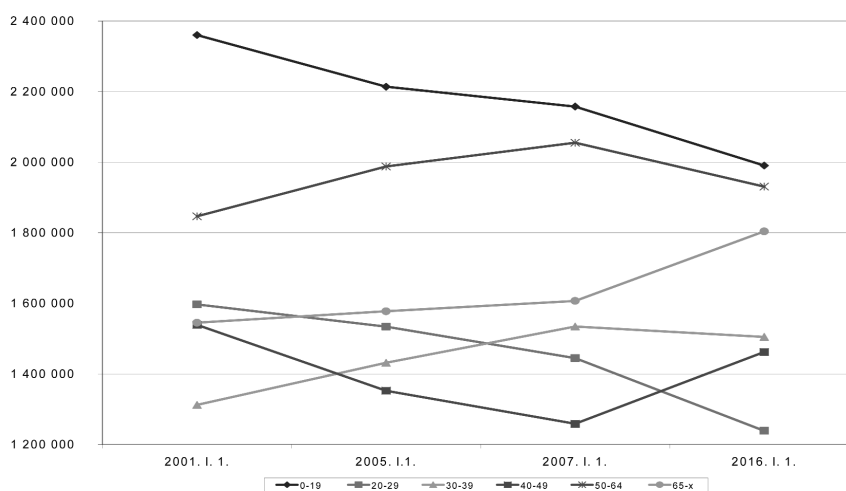
A 30–39 évesek létszáma 2007-ig gyorsan nő, majd csökkenésbe vált, összességében 14,7%-kal, 163 ezer fővel emelkedik a tárgyalt időszakban, azonban a hosszú távú ter-

vezés számára figyelmeztető jel a karakterisztikus fordulat, miszerint 2014–2021 között 16%-kal csökken a korosztály létszáma.

A 40–49 éves korcsoport létszámváltozásának időbeli lefutása fordított. Számuk 2007-ig apad, majd fordulópont következik, ennek következtében 15 esztendő alatt közel 5%-kal, 77 ezer fővel csökken létszámuk.

Az 50–64 év közöttiek létszáma 2007-ig még emelkedik, utána csökken. Az egész időszakra nézve 4,6%-os, 260 ezer fős növekedés jellemzi e korcsoportot. A korstruktúra szerinti változások miatt a munkáltatók kénytelenek lesznek megbarátkozni az 50 év felettek nagyobb mértékű és arányú foglalkoztatásával már a 2007 utáni időszakban is, de különösen erős lesz a készletés erre 2013 után. Ezt ki lehet kerülni elvileg fiatal külföldi munkavállalók alkalmazásával.

2. ábra. A népesség számának várható változása korcsoportonként 2001–2015 között, fő

Forrás: www.ksh.hu/nki

Összességében mérsékeltlen csökkenő, jelentősen öregedő népességet vetít előre a népesség-előrebecslés. A demográfiai folyamatok a kiegyenlítődés felé tartanak – ez az előreszámítás alaphipotézise –, de a változások lassúak, áttörésről abban az értelemben, hogy megváltozna a trendek irányultsága, nem beszélhetünk.

2.2. A népesség iskolázottsági szintjének változása, 2001–2021

Az iskolázottság előreszámítása azt mutatja meg, hogy a teljes népességen belül hányan fognak rendelkezni az adott végzettséggel. *Az iskolai végzettség szintje döntően a 35 év alatti korcsoportokban változik, általában itt alakul ki a végső végzettségi szint.* A tendenciák vizsgálatánál ezekre a korcsoportokra fókuszálunk, a magasabb életkorokban a kialakult végzettségi struktúrát a népesség inkább „továbbgörgeti”. Természetesen nem feledkezhetünk meg az „élethosszon keresztüli képzés” növekvő jelentőségéről az idősebb életkorokban. Ugyanakkor a GKI Rt. kutatásai is arra hívják fel a figyelmet,

hogy jelenleg a felnőttképzés 35 év felett nem jár együtt az iskolázottsági szint emelkedésével, ez alól csak a szakmunkás-bizonyítvány megszerzése képez kivételt. A képzések a korábban megszerzett szinten szolgálják a tudás felfrissítését, kibővítését.

2. táblázat. A különböző iskolai végzettségűek arányai nemek és korcsoportok szerint, 2011, 2021

Kategóriák/ korcsoportok	15– 29	20– 24	25– 29	30– 34	15– 19	20– 24	25– 29	30– 34	15– 19	20– 24	25– 29	30– 34
	2001				2011				2021			
Férfiak												
8 általános alatt	7,3	2,3	2,1	2,0	6,4	1,6	1,2	1,1	6,2	0,8	0,8	0,7
8 általános	68,0	20,1	21,0	20,4	69,4	15,6	17,1	16,5	69,7	8,4	8,3	7,9
Szakmunkás	11,1	34,1	39,8	40,2	4,4	21,3	26,8	36,7	1,5	12,6	19,3	26,4
Középiskola	13,6	39,3	24,9	24,1	19,9	55,4	36,8	27,3	22,5	69,9	47,3	39,9
Főiskola, egyetem	0,0	4,2	12,2	13,3	0,0	6,1	18,1	18,4	0,0	8,2	24,3	25,1
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Nők												
8 általános alatt	5,2	2,0	2,0	2,3	4,4	1,3	1,2	1,3	4,3	0,7	0,8	0,8
8 általános	69,7	16,7	19,5	21,7	69,9	8,4	10,7	13,7	70,5	1,4	3,3	6,9
Szakmunkás	7,6	22,5	25,3	23,6	3,0	15,7	20,1	22,7	0,8	6,4	11,7	14,8
Középiskola	17,6	51,6	35,7	35,1	22,6	66,1	44,6	38,8	24,5	81,7	55,2	48,0
Főiskola, egyetem	0,0	7,1	17,4	17,3	0,0	8,5	23,4	23,5	0,0	9,7	29,0	29,5
Összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Forrás: Hablicsek László: A népesség számának és iskolai végzettségének előrebecslése regionként, 1996–2020. Budapest, 2001. szeptember.

A kevesebb, mint 8 általánossal rendelkező 15 éves és idősebb népesség száma 2001-ben 950 ezer fő körül volt, létszámuk 2006-ban 680 ezer fő, 2021-ben mindössze 200 ezer fő. A 8 osztályt végzettek száma a 2001. évi 2,9 millió főről 2006-ra 2,7 millió főre, 2021-re 1,6 millióra csökken.

A szakmunkásvégzettséggel rendelkezők száma a 2001. évi 1,6 milliőról 1,7, illetve 1,9 millióra nő. Ez a változás a ma még fiatal réteg idősebb korba lépésével és a csökkenő számú új végzettek belépésével alakul ki.

A középfokú végzettségűek (érettségizettek) száma 2,2 milliőról 2,3, illetve 3,0 millióra emelkedik. A legnagyobb mértékű változás a felsőfokú végzettségűeknél várható: létszámuk 940 ezerről 2006-ra 1,1 millióra, 2021-re 1,6 millióra nő.

Azt láthatjuk, hogy a népszámlálások szerint a születési évjáratok döntő hányada elvégzi a 8 általános osztályt. A 30–34 évesek között ugyanis az ennél kevesebb osztályt végzettek aránya a kiinduló időpontban 2% körüli, 2021-re 1% alá kerül.

A 8 általános iskolai osztályt végzettek száma a 15–19 évesek között a legmagasabb, majd 20–25% körüli arányok alakulnak ki a magasabb életkorokra. Mindez azt jelenti, hogy a korosztályok 75–80%-a legalább egy szinttel magasabb végzettséget szerez a 8 általánosnál. Ezek az arányok 85–90%-ra javulnak az időszak végére.

Lecsökken a szakképzetlenek aránya, mérséklődik, elsősorban a férfiaknál, a szakmunkásképzőben végzettek súlya. Már középtávon erősen emelkedik az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek aránya. Még távolabb – 2021-ig kitekintve – azt várhatjuk, hogy a jelenlegi tendenciák mentén a szakképzetlenül maradó népesség aránya 10% alá mérséklődik, a szakmunkás végzettségűek aránya 15–26%-ra csökken, a fiatalok 80%-a leérettségizik, és 25–30%-uk felsőfokú végzettséget szerez. Ezt tekintjük az iskolázottsági szint alapváltozatának a következő 20 évben.

A fentiekben belül becslések szerint 2015-ig a felsőfokú végzettségűek száma meghaladja az 1,3 millió főt, a középfokú végzettségűek száma megközelíti a 2,7 millió főt, a szakmunkás végzettségűek száma pedig 1,9 millió főre emelkedik. Csökken azonban a nyolc osztályt végzettek, illetve az alacsonyabb végzettségűek száma; a kettő együttesen megközelítően 2,5 millió fő lesz 2015-ben.

3. táblázat. A 15 évesnél idősebb népesség iskolai végzettségének változása 2001–2015

	2001	2006	2015
A legalább 15 éves népesség száma	100,0	100,1	99,8
8 osztálynál kevesebbet végzett	100,0	71,1	42,6
8 osztályt végzett	100,0	92,8	75,9
Szakmunkás végzettségű	100,0	109,8	118,6
Középfokú végzettségű	100,0	107,3	123,3
Felsőfokú végzettségű	100,0	118,7	144,6

Forrás: Habclicsek László: A területi munkaerő-kínálati előrebecslés 2021-ig. Készült a GK1 Rt. megrendelésére Bp. 2003. augusztus.

Az iskolai végzettségi szint emelkedése az össznépeség vonatkozásában meglehetősen lassú folyamat. A belépő néhány korosztály magasabb iskolai végzettsége csak fokozatosan, kellően hosszú idő elteltével akkumulálódik az ún. demográfiai csere folyamatában azáltal, hogy a kilépő népesség végzettségi szintje alacsonyabb a belépőkénél. Éppen ezért a teljes népesség iskolázottsága lassabban változik a fiatalokénál.

Mindemellert az iskolai végzettség szerinti előreszámításból adódó egyik legfontosabb következtetés, hogy folytatódik és felgyorsul az iskolázottsági szint, a magasabb végzettségi szintekkel rendelkező népesség számának emelkedése. Összességében tehát a humán erőforrás lényeges, általános javulására kell számítani, ha csak az iskolai végzettség emelkedését vesszük figyelembe.

3. A foglalkoztatás ágazati és területi jellemzőinek alakulása

A gazdaságpolitikai célok között kiemelt prioritásként szerepel a munkahelyteremtés, s ennek előmozdítására számos eszköz áll rendelkezésre. Ennek ellenére a foglalkoztatási színvonal igen lassan emelkedik. A statisztikailag mérhető tényhelyzet messze van a lisszaboni célkitűzésektől.

3.1. Általános helyzet

Magyarországon a foglalkoztatottak száma 2004-ben 3,9 millió fő volt. A foglalkoztatottsági szint elmarad az EU átlagától: 2004 végén a hazai felnőtt (15–74 éves) népesség 50,5%-a volt foglalkoztatott, szemben a 60% feletti EU-átlaggal. A magyar foglalkoztatási arány csak nagyon enyhén növekedett az elmúlt 5 évben: 2000-ben 49,6%, 2004-ban 50,5% volt. A növekedés elsősorban a foglalkoztatottak abszolút számának növekedéséből fakad, tehát nettó munkahelyteremtésnek köszönhető. A népességcsökkenés a foglalkoztatási arány növekedéséhez jóval kisebb mértékben járul hozzá.

A hazai munkavállalási kor 2004-ben a nőknél 15–59 év, a férfiaknál 15–61 év volt. Esetükben az aktivitási ráta 64%-nak, a foglalkoztatási ráta 60%-nak felelt meg. A nemzetközi összehasonlítás céljaira használatos mutató, a 15–64 évesek foglalkoztatási rátája 56,8%. Ez a mutató több mint 6 százalékpontos elmaradást jelent az EU25 2003. évi rátájától. A férfiak esetében az uniós átlagtól való eltérés hagyományosan nagyobb, mint a nőknél.

A makroszintű foglalkoztatási folyamatokban 2000–2004 között igen szerény fejlődés mutatkozott, mindössze 44 ezer fővel nőtt a foglalkoztatottak száma, ami 1%-os emelkedésnek felel meg. A foglalkoztatási ráta is szűk egy százalékponttal bővült. Magyarország – hasonlóan az EU egészéhez – nem volt sikeres a teljes foglalkoztatás megvalósításában. Enyhe pozitívumnak minősíthető, hogy a legalább öt főt foglalkoztató vállalkozások és a költségvetési szektor együttes létszáma a jelzett időszakban 72 ezer fővel, 2,6%-kal emelkedett, tehát *a stabilabb munkaadók foglalkoztatási képessége kicsit kedvezőbben alakult*. Az összességében szinte stagnáló foglalkoztatási mérték jelentős munkaerő-piaci mobilitást takar, évente több százezer álláshely szűnik meg és jön létre minimális pozitív szaldóval. Számos multinacionális cég elvitte termelését Magyarországról, ugyanakkor a helyükbe hazai és külföldi munkáltatók léptek.

4. táblázat. A 15–74 éves népesség gazdasági aktivitása 2000–2004

Időszak	Foglalkoztatottak	Munkanélküliek	Gazdaságilag aktívák	Gazdaságilag inaktívák	Munkanélküliségi ráta	Aktivitási arány	Foglalkoztatási ráta
1000 fő				%			
Együtt							
2000	3856,2	263,7	4119,9	3659,6	6,4	53,0	49,6
2001	3868,3	234,1	4102,4	3670,0	5,7	52,8	49,8
2002	3870,6	238,8	4109,4	3652,8	5,8	52,9	49,9
2003	3921,9	244,5	4166,4	3578,5	5,9	53,8	50,6
2004	3900,4	252,9	4153,3	3567,9	6,1	53,8	50,5
Férfi							
2000	2105,8	158,9	2264,7	1441,0	7,0	61,1	56,8
2001	2113,7	142,4	2256,1	1447,9	6,3	60,9	57,1
2002	2112,5	138,0	2250,5	1450,3	6,1	60,8	57,1
2003	2126,5	138,5	2265,0	1426,4	6,1	61,4	57,6
2004	2117,3	136,8	2254,1	1426,9	6,1	61,2	57,5
Nő							
2000	1750,4	104,8	1855,2	2218,6	5,6	45,5	43,0
2001	1754,6	91,7	1846,3	2222,1	5,0	45,4	43,1
2002	1758,1	100,8	1858,9	2202,5	5,4	45,8	43,3
2003	1795,4	106,0	1901,4	2152,1	5,6	46,9	44,3
2004	1783,1	116,1	1899,2	2141,0	6,1	47,0	44,1

Forrás: Munkaerő-piaci helyzetkép 2004. Budapest: KSH, 2005.

A foglalkoztatás enyhe emelkedése a gazdaság meglehetősen dinamikus növekedésével esett egybe. 2000 és 2004 között a GDP volumene több mint 15%-kal emelkedett. Ugyanezen időszak alatt a foglalkoztatás növekedése 1%-os volt. A GDP és a foglalkoztatásváltozás rövid távú (éves) alakulása között nem mutatható ki értékelhető kapcsolat főként a növekedés intenzív jellege miatt. Magyarország a 2000–2004 közötti időszakban nem tudta elkerülni a foglalkoztatás emelkedése nélküli gazdasági növekedés csapdáját.

Az egy foglalkoztatottra eső GDP alapján mért nemzetgazdasági teljesítmény évi 3,5–4,0% közötti növekedési intervallumban mozog, hullámzások mellett. A termelő jellegű nemzetgazdasági ágak fajlagos újérték-termelő képessége is meglehetősen hektikusan mozog.

5. táblázat. A termelékenység (egy főre jutó GDP) alakulása, 2000–2004 (előző év = 100)

Megnevezés	2000	2001	2002	2003	2004
Nemzetgazdaság összesen	104,2	103,5	103,4	101,6	104,5
Ipar	111,7	98,7	101,8	107,5	109,2
Építőipar	98,4	103,5	113,1	90,3	101,8
Mezőgazdaság	103,1	129,5	88,8	104,8	136,6

Forrás: GKI Rt. számítása a munkaerő-felmérés adatai alapján.

A munkanélküliség 2002 közepéig folyamatosan, bár egyre lassuló ütemben csökkent, majd némi ingadozás után növekedésnek indult. 2005 végén hozzávetőlegesen 300 ezer munkanélküli volt Magyarországon, a munkanélküliségi ráta 7,2% volt. Ennek okai között szerepel a sorkatonai szolgálat megszűnésének hatása, az államigazgatás karcsúsítása, az inaktívak érdekeltsége a munkanélküli státusz elnyerésére stb. Mindazonáltal a folyamatot pozitívként kell értékelni, mert korábban a mesterségesen alacsonyan tartott ráta nem fejezte ki a valóságot.

A munkanélküliség növekedésében szerepet játszik az is, hogy a kibővített felsőoktatási lehetőségek következtében nagy számban kerülnek ki a képzésből a fiatalok. Ezek egy része kevésbé piacképes, illetve már telítődött szakon végzett, így ők is a munkanélküliek táborát duzzasztják. Ez a képzési struktúra jelenlegi munkaerő-piaci igényektől való jelentős eltérésére hívja fel a figyelmet.

A nemzetközileg is elfogadott definíció szerint munkanélküliek azok, akik nem foglalkoztatottak, de aktívan keresnek munkát, és azonnal munkába állnának, ha lenne rá lehetőségük. A regisztrált munkanélküliség tendenciózusan és jelentősen meghaladja a KSH Munkaerő-felmérése során megfigyeltet. A MEF adatai azért alacsonyabbak, mert a munkát aktívan kereső állástalanok mellett nagy számban vannak olyanok, akik nem dolgoznak a legális munkaerőpiacon, de feltehetően szeretnének, csak a munkakeresés számukra eleve kilátástalan. Ezek a passzív munkanélküliek valószínűleg még súlyosabb problémákkal küzdenek, mint az aktívan munkát kereső munkanélküliek. A passzív munkanélküliek magas száma azt támasztja alá, hogy a munkanélküliség továbbra is erősen strukturális jellegű.

A pályakezdő munkanélküliség gyakran merül fel kiemelkedően fontos munkaerő-piaci problémaként Európában és Magyarországon is. A fiatalkori munkanélküliség, különösen a 15–19 éves korosztályban jelentős gond. Esetükben valószínűleg nem csak átmeneti elhelyezkedési problémáról van szó: aki ilyen idős korában már munkát keres, az meglehetősen alacsony végzettségű, és emiatt a jövőben sem várható foglalkoztatási esélyeinek látványos javulása.

2000 óta szembetűnő változás a legfiatalabb és a legidősebb korosztályok foglalkoztatottsági helyzetében van. Míg a 15–24 éves korúak foglalkoztatottsága csökken, inaktivitása (és munkanélkülisége) nő, addig az 55–74 éveseké pont fordítva. Különösen jelentős az 55–59 évesek foglalkoztatottságának emelkedése és inaktivitásának csökkenése, ami következhet a korai nyugdíjazások csökkenéséből, de a nyugdíjkorhatár kitolásából is. A többi korosztály stagnál, ami azt jelenti, hogy a magyar munkaerőpiacon megfigyelhető foglalkoztatottság-növekedést és inaktivitás-csökkenést csaknem teljes mértékben az 55 év feletiek produkálják. A fiatalokra vonatkozó romló tendenciák egyrészt a pályakezdők nehezedő elhelyezkedésére hívják fel a figyelmet,

másrészt újabb bizonyítékát jelentik annak, hogy az alulképzettség munkaerő-piaci hátrányokhoz vezet.

3.2. Inaktivitás, az inaktívák összetétele

A foglalkoztatottság változásával ellentétesen mozog az inaktivitás alakulása, azaz a munkaerő-piacról kivonultak, kiszorultak, vagy be sem kerültek (nyugdíjasok, tanulók, fogyatékosok, reményvesztett munkanélküliek stb.) számának változása. Az inaktívák száma mintegy 92 ezer fővel csökkent 2000 óta (3,7 milliőről 3,6 millióra), ám nemzetközi viszonylatban még mindig rendkívül magas. Az aktívan munkát kereső állástalanság, vagyis a munkanélküliség helyett inkább a munkaerőpiacról kiszorultak tömeges léte tekinthető a mai magyar társadalom legfontosabb munkaerő-piaci problémájának.

Az inaktívák is rendkívül heterogén struktúrát alkotnak. A tanulás miatti távollétet „igazoltnak” foghatjuk fel, bár az esetenként 30 éves korig kihúzódó tanulási periódus egyfajta menekülés a munkanélküliség elől. Az inaktívák körébe tartoznak az esélyegyenlőség hiánya miatt kiszoruló etnikai kisebbségek, a 660 ezer fogyatékos és tartósan beteg, akiknek csak 5%-a foglalkoztatott. A tartósan munkaerő-túlkínálattal küzdő magyar munkaerőpiac nem képes felszívni a valamilyen szempontból hátrányos helyzetűeket.

Az idősebb korosztályokhoz tartozó munkavállalók igyekeznek minél előbb valamilyen szociális jövedelemhez jutni, bármilyen alacsony összegű is az. Ennek védelmében pedig a lehetőségek szerint részt vesznek a legális és az illegális munkaerőpiac működésében.

3.3. Regionális és ágazati folyamatok

A foglalkoztatás szempontjából 2004-re tovább erősödött az ország két részre szakadása. A foglalkoztatási arány Magyarország központi részén és a Nyugat-, illetve Közép-Dunántúlon meghaladja az 55%-ot. A Dél-Dunántúlt és a Dunától keletre levő területeket ezzel szemben 45–47%-os foglalkoztatási ráta jellemzi. Négy évvel ezelőtt még nem különbözött egymástól ilyen markánsan a két régió. A 7 régió és a 19 megye foglalkoztatási képessége önmaguk korábbi adataihoz képest javul, azonban a rangsorokban nincs lényegi változás. Az eddigi területfejlesztési célokat szolgáló források legfeljebb a fejletlenebb országrészek további leszakadását tudták meggátolni, érdemi felzárkózás nem történt.

A szolgáltatási szektor aránya Közép-Magyarországon a legmagasabb, 72% feletti, és elenyésző a mezőgazdaságból élők aránya (mind a közösségi, mind az üzleti szolgáltatások igen erősen koncentrálódnak a fővárosban, viszonylag egyenletes eloszlást csak az egészségügy és az oktatás mutat). A többi régióban is 50% feletti a szolgáltatási szektorban dolgozók aránya. A Nyugat- és Közép-Dunántúlt elsősorban az ipari termelésnek köszönhetik fejlettségüket: a foglalkoztatottak 40% feletti része dolgozik az iparban, szemben a 33%-os országos átlaggal. Az iparban dolgozók aránya Észak-Magyarországon is 3 százalékponttal meghaladja az országos átlagot, míg a Dél-Dunántúlon, az Észak-Alföldön és a Dél-Alföldön 10% körüli a mezőgazdasági népesség aránya.

Az inaktivitásban tapasztalt területi különbségek és azok időbeli változása a foglalkoztatási folyamatoknak tökéletes ellentéte, a munkanélküliségben viszont vannak kisebb eltérések. Emlékeztetőül: a munkanélküliségi ráta 2000–2004 között országos átlagban kicsit csökkent, 6,4%-ról 6,1%-ra. A három fejlettebb régióban enyhén csökkent a munkanélküliség, és közeledett egymáshoz a munkanélküliségi ráta. A fejletlenebb régiók közül Dél-Dunántúlon kis mértékben, az Észak-Alföldön viszont jelentősen csökkent a munkanélküliség. Ebben az autópálya további szakaszának megépülése érezhető. Dél-Alföldön és Észak-Magyarországon emelkedő tendenciájú a munkanélküliség.

A mezőgazdaságból élők aránya folyamatosan csökken, így 2004-ban már csak a foglalkoztatottak megközelítőleg 5%-a élt mezőgazdaságból, s 2015-re ez 3,6%-ra esik vissza. Az ipari-építőipari szektorban dolgozók aránya is mutat némi csökkenést, a szolgáltatási szektor részesedése a foglalkoztatásban viszont folyamatosan emelkedik.

6. táblázat. A foglalkoztatás szektorok szerinti megoszlása, 2000–2015

	2000	2001	2002	2003	2004	2015
Mezőgazdaság	6,5	6,2	6,2	5,5	5,3	3,6
Ipar, építőipar	33,7	34,2	34,1	33,3	32,8	30,4
Szolgáltatás	59,7	59,6	59,7	61,2	61,9	66,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: GKI Rt. számítása a munkaerő-felmérés adatai alapján.

A részletesebb struktúrát vizsgálva szélsőséges változások tanúi lehetünk. Az egyik véglet az ingatlanügyletek, gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatások, mint a legdinamikusabb létszámbővítő alágazatok. Ezekben egy évtized alatt közel 50%-kal nőtt a foglalkoztatottak száma. A legnagyobb fogyást a mezőgazdaság szenvedte el. A versenyképesség növekedése, a technikai fejlődés az agrár, az ipari és a szállítási ágazatok foglalkoztatási képességét határozottan csökkenti. Az oktatásban a foglalkoztatottak fogyása a gyermekszám radikális csökkenésével függ össze. Ugyanakkor Magyarország integrálódása az EU-ba, az euró várható bevezetése érzékelhetően növeli az üzleti szolgáltató ágazatok létszámigényét. A népesség öregedése viszont az egészségügyi, szociális és személyi szolgáltatások létszámfelvevő képességét gyarapítják. Hasonló hatása van az egészségügy esetében az EU munkaidővel kapcsolatos direktíváinak.

7. táblázat. A foglalkoztatottak számának változása 2004–2015 között, 2004 = 100%

Nemzetgazdasági ág	2004 ezer fő	2015/2004 összesen, %
A, B Mezőgazdaság	204,9	72
C, E Energiaipar összesen	77,9	75
D Feldolgozóipar	893,9	91
C, E, D Ipar összesen	971,8	90
F Építőipar	308,7	127
G Kereskedelem, javítás	545,7	124
H Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	148,8	124
I Szállítás, raktározás, posta, távközlés	296,1	85
J Pénzügyi tevékenység	80,1	103
K Ingatlanügyletek, bérbeadás és gazdasági tevékenységet segítő szolgáltatás	272,5	145
L Közigazgatás, védelem, kötelező társadalombiztosítás	298,8	98
M Oktatás	333,0	86
N Egészségügyi, szociális ellátás	269,4	127
O–Q Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	170,6	138
Nemzetgazdaság összesen	3900,4	107

Forrás: KSH munkaerő-felmérés, átsúlyozott, sorkatona nélkül és GKI becslés.

A GKI Rt. becslése szerint a 2004–2015 közötti időszakban hozzávetőlegesen 7%-os létszámnövekedés várható, amely 160 ezer fős bővülésnek felel meg. Az elkövetkező évek keresletének évi átlagban 0,6%-os emelkedése lassú, és nem igazán teszi lehetővé a teljes foglalkoztatáshoz való érzékelhető közeledést. A 15–64 évesekre számított foglalkoztatási ráta 2015-re csak 62,7% lesz, ami jelentős távolságra van az ambíciózus EU-célkitűzésekhez (2010-re 70%) képest.

A 2015-ig tartó időszakban hullámzó létszámdinamikával kalkuláltunk, melynek hatására a foglalkoztatottak száma 4160 ezer fő körülire emelkedik. A foglalkoztatás növekedésében szerepet játszik a nemzetközi konjunktúra várható alakulása, a működő tőke áramlása, az EU Strukturális Alapjaiból a foglalkoztathatóság javítására, a munkahelyteremtésre, a gazdaság versenyképességének növelésére és a területfejlesztési célokra fordítható támogatások, valamint a belpolitikai tényezők (választási ciklusok). A munkaügyi ellenőrzés feltételrendszerének és eredményességének javulása következtében a fekete–szürke gazdaság egy részének kifehéredése is növelheti a mérhető foglalkoztatást.

A technológiai jellemzők változása, illetve a jövedelmezőségi célok teljesítése a mezőgazdaságban és az iparban létszámcsökkenést eredményez közép- és hosszú távon, létszámfelszívó hatása az építkezésekkel együtt járó beruházásoknak, a szolgáltatásfejlesztésnek lehet, ezért kiemelt jelentősége lesz a vidékfejlesztésre, a környezetvédelem helyzetének javítására, a humán erőforrás-fejlesztésre elnyerhető támogatásoknak.

34. Képzettségi és korosztályi problémák

Iskolai végzettség szerint természetesen igen jelentős foglalkoztatási és munkanélküliségi különbségek tapasztalhatók, és ezek a különbségek az elmúlt években tovább nőttek. A foglalkoztatottak egyre csökkenő hányada végzett 8 általánosnál kevesebbet, és a 8 általánost végzettek aránya is folyamatosan csökken. A felsőfokú végzettek aránya a foglalkoztatottakon belül ugyanakkor folyamatosan nő. Az egyetemisták és a főiskolások körében a legalacsonyabb a munkanélküliségi ráta, de az utóbbi időben emelkedett. Látványosan növekedett a 8 általánosnál alacsonyabb végzettségűek munkanélkülisége, s kissé a 8 általánost elvégzetteké is.

A foglalkoztatási és munkanélküliségi folyamatok egybehangzóan alátámasztják, hogy az *iskolai végzettség továbbra is a foglalkoztatási pozíció egyik fő meghatározója*. A felsőfokú végzettségűek alkalmazkodóképessége lényegesen jobb, mint az alacsonyabb végzettségűeké. Ugyanakkor a felsőfokú képzés belső struktúrájában is vannak feszültségek: kevés a műszaki végzettségűek száma, viszont a pedagógus, a jogi, a közgazdasági és egyéb humán szakokon túlképzés van.

A munkáltatók egy részének – főleg a kis- és közepes vállalkozásoknak – nagy gondot jelent, hogy a hagyományos szakmunkásképzés nem teremt számukra megfelelő mennyiségű és minőségű utánpótlást. Ennek egyik oka az oktatási rendszer szerkezeti átalakulása, melynek hatására a szakiskolákba a leggyengébb adottságú, motiválatlan gyermekek kerülnek, akikből nem igazán lehet megfelelő munkaerőt kinevelni. Az érettségizett szakmunkások számára viszont nincsenek vonzó foglalkoztatási feltételek. A munkáltatók szerepének erős csökkenése a szakmunkásképzésben szintén hátráltatja

az igényeiknek megfelelő állomány kialakulását. A szakemberállomány biztosításában az állami, a foglalkoztatói és egyéni felelősség harmóniája hiányzik, minden szereplő a másikra mutogat, ami a jövőre nézve is kétségessé teszi a feszültségek enyhülését. Az EU útmutatásait célszerű volna megfogadni, valószínűleg a decentralizált, helyi igényekre épülő szakképzési döntések és az ehhez rendelt finanszírozás jelenthet kiutat.

Magyarországon a kilencvenes évek eleje óta folyamatosan csökken az alulképzett dolgozók aránya, a túlképzetteké pedig folyamatosan nő. Ezzel párhuzamosan azonban a többletiskolázottság jövedelmekben kifejezett hozama nem csökkent. Egy iskolaévtöbblet ugyanúgy 10% körüli hozammal jár akkor, ha az szükséges a munkahelyhez, mint akkor, ha az többlet. A szükségstől elmaradó iskolai végzettség iskolaévenként 5% körüli kereseti hátránnyal jár, és ez a hátrány nem változott a '90-es évek közepe óta. Mindezekből levonhatjuk azt a következtetést, hogy az iskolázottsági szint emelkedése ma Magyarországon nem jár kimutatható negatív hatással sem az elhelyezkedési esélyek, sem a többletiskolázottsággal járó többletkereset szempontjából, de az előnyök csekélyek. A valóban nagy társadalmi probléma az alacsony végzettségűek és az ország hátrányosabb helyzetű régióiban élők munkaerő-piaci esélyeinek további romlása.²

4. A tudás és a foglalkoztatás dilemmái³

4.1. A képzettségi szint változásának jellemzői

A magyar foglalkoztatottak iskolázottsági színvonala sokat javult, különösen igaz ez a fiatalabb korosztályokra, mind általánosabbá válik a középfokú végzettség megszerzése.

A középfokú, de főleg az érettségit szerzett népesség továbbképezhetősége jobb, mint az alapfokon képzetteké, ezért az életpálya során szükségessé váló szakmai korrekciók esetükben realisabban és könnyebben kivitelezhetőek.

8. táblázat. A foglalkoztatottak megoszlása legmagasabb iskolai végzettségük szerint, %

	8 ált. és kevesebb	ált. isk. 8 osztálya	szakiskola és szakm.képző	gimnázium	egyéb érettségi	főiskola	egyetem	összesen
1992	3,5	25,5	26,8	12,0	17,6	8,2	6,3	100,0
2004	0,4	14,0	31,3	8,6	25,0	12,3	8,5	100,0

Forrás: A munkaerő-felmérés idősorai 1992-2004 KSH Budapest, 2005, 1992 régi, 2004 új súlyozás szerint.

9. táblázat. A népesség iskolai végzettségének megoszlása korcsoportonként, százalék, 2002

Iskolai végzettség	Korcsoport					
	25-29	30-44	45-49	50-54	55-59	60-64
Alapfokú	17,2	20,7	25,8	29,3	40,3	65,3
Középfokú	67,3	64,8	59,0	57,1	46,1	23,2
Felsőfokú	15,5	14,5	15,2	13,6	13,6	11,5
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A munkaerő-felmérés 2002-es adatainak másodfeldolgozása.

A foglalkoztatás gyakorlati szakembereinek és az oktatáspolitikusoknak találkozik az érdekük az oktatási szakirányok specializáltságának csökkentésében. Ez kellő tudatossággal egyelőre a középfokú szakképzés esetében fogalmazódott meg. Az Oktatási Minisztérium célkitűzése szerint a középfokú szakképzés tartalmát illetően a specializáció

csökkentésére, a készségfejlesztő tárgyak és tréningek, valamint a nyelvismeret növelésére kell törekedni. Az oktatásirányítás igazán korszerűnek a szakmacsoportos képzést tartja, amely részben szakközépiskolákban, részben az érettségit követő 1–2 éves rövid programokban valósul meg. Ez utóbbi szervesen kötődne a vállalati-technológiai környezethez és tevékenységhez. Az innen kikerülő tanulók elsősorban a szakmailag igényesebb multinacionális cégek, valamint a hazai nagyfoglalkoztatók, a szolgáltatási ágazat igényeit elégítik majd ki. Az Országos Képzési Jegyzékbe tartozó foglalkozások tartalmának, strukturális felépítésének felülvizsgálata 2005-ben a Humánerőforrás-fejlesztési Operatív Program keretében megtörtént.

A hagyományos szakmunkásképzésnek továbbra is jelentős szerepe marad. Erre igénye van nagyon sok hazai foglalkoztatónak, főleg a kisebb méretűeknek, számos, betanított munkára épülő multinacionális cégnek és kisebb méretű külföldi foglalkoztatónak. A hagyományos szakképzésnek jelentős társadalmi szerepe van a középiskolai tanulmányok elvégzésére alkalmatlan fiatalság álláshoz juttatásában.

A felsőfokú akkreditált iskolarendszerű szakképzés, amely egyszerre biztosít színvonalas szakképzést felsőoktatási keretek között, s nyújt perspektívát a felsőoktatásban való továbbhaladásban, eddig nem vert gyökeret a magyar gazdaságban. Erre a képzési szintre nem volt erőteljes igénye a gazdaságnak, de az oktatás költségeinek kordában tartása és a nálunk fejlettebb országok kedvező tapasztalatai indokoltá teszik, hogy a gazdaság befogadja ezt a képzési szintet.

A felnőttképzés igen fontos korrekciós lehetőség az egyén és a munkaadó számára egyaránt. Jelenleg ezen a piacon rengeteg a szereplő, s nehezen áttekinthető a különféle képzési szintek és témák tengerében, hogy milyen ezek összekapcsolódása, egymásra épülése. A felnőttképzési törvény új jogi szabályozást teremtett, nyilvántartási és akkreditációs kötelezettséget írt elő. Ezek bevezetése a következő években remélhetőleg alapvetően javítani, tisztítani fogja az át- és továbbképzési rendszereket. A felnőttképzés – az ifjúsági képzéssel párhuzamosan – a legfontosabb letéteményese a gazdaság alkalmazkodóképességének. A munkáltatók körében jelentős az igény dolgozóik továbbképzésére, azonban a piaci alapokon szerveződő tanfolyamok sok cég számára elérhetetlenül drágák.

A GKI Rt. korábbi kutatásai felhívták a figyelmet arra, hogy a társadalom marginalizálódott csoportjai esetében nem elegendő a munkaerő-piaci képzések intézményi és pénzügyi feltételeit biztosítani. Ez a réteg nem képes e lehetőségekkel önállóan élni, a képzési folyamatba való bekapcsolásuk előzetes személyre szóló felkutatásukat, a tanulásra való felkészítésüket, személyiségépítő tréningeket igényel. Fontos az ilyen jellegű programok finanszírozása is, mivel a 25 év alatti alacsony képzettségű inaktív fiatalok többségének jövőképéből hiányzik annak felismerése, hogy csak a képzettségük növelésén keresztül vezet út a munkaerőpiacra. Hasonló gondok jelentkeznek a roma népesség körében is.

4.2. A képzés, a szakképzés és felnőttképzés szerepe a megfelelő összetételű munkaerő-állomány biztosításában

A jövőben sem szakad meg a '90-es évek óta tartó intenzív átalakulási folyamat az oktatás területén Magyarországon. A rendszerváltást követő sürgős beavatkozások után újabb kihívás előtt áll a magyar oktatási rendszer: igazodnia kell a nyugat-európai nor-

mákhoz, miközben a munkaerőpiacon megjelenő szakmai kínálatot minél inkább közéletíteni kell a munkaerő-piaci kereslethez. Állandó problémát jelent az oktatás rugalmatlansága a piaci igények gyors változásával szemben. A képzés hosszú átfutási idejének következtében egy adott év oktatás-kibocsátása mindig a 3–5 évvel korábbi munkaerő-piaci igényekhez igazodik. A probléma kezelésében nehézséget jelent, hogy még maguk a vállalatok sem képesek megjósolni, néhány év múlva milyen képzettségű munkaerőre lesz szükségük. A mindenkori oktatásirányítás feladata az, hogy a nehézségek ellenére hatékonyan szabályozza a munkaerőpiac kínálati oldalának szerkezetét. A felnőtt- és továbbképzések, illetve az egyre jelentősebb szerephez jutó „életen át tartó tanulás” akkor képes korrigálni a kibocsátási hiányosságokat, ha szoros együttműködés alakul ki az iskolarendszerű oktatás, és a munkaerő-piaci és az egyéb felnőttképzési formák között. Elsődlegesen azonban az oktatási rendszer keretein belül kell biztosítani a gazdaság számára szükséges munkaerő-állomány összetételét.

Amíg egyes fejlett nyugati országokban már a '60-as években megkezdődött az oktatás expanziója és diverzifikációja, addig a szocialista államokban a '70-es években még hallgatói létszámkorlátozásokat vezettek be. Ennek következtében a '90-es évekre Magyarország népességének iskolai végzettségi színvonala már jóval elmaradt a nyugati országok színvonalától, ami hátráltatta hazánk felzárkózási lehetőségeit. A rendszerváltást követően Magyarországon feloldották az oktatásban részesülők számának korlátozását, és egy gyorsított ütemű expanzió vette kezdetét. A hirtelen növekedés alapjaiban változtatta meg az oktatás struktúráját. A köz- és felsőoktatás területén a kapacitásbővülés túlméretezettnek bizonyult a tanulólétszám növekedéséhez képest. Az iskolák versenyezni kényszerülnek a tanulókért, akik könnyedén nyernek felvételt az érettségit nyújtó, magasabb színvonalat képviselő középfokú intézményekbe. Mindez az oktatás minőségének, illetve a szakiskolákban tanulók számának rohamos visszaesésével járt.

A felsőfokú végzettségűek számának növekedésével párhuzamosan struktúraváltás ment végbe a munkaerőpiac kínálati oldalán. A diplomások egy része képzettségénél alacsonyabb szintű munkakörök betöltésére kényszerült, kiszorítva ezzel a korábban ezeket a posztokat betöltő alacsonyabb végzettségű munkavállalókat. A munkanélküliség általi veszélyeztetettség így gyűrűzik tovább az alacsonyan képzettek körébe, és a mai napig őket sújtja a legnagyobb mértékben. Kitolódott a fiatalok munkába állásának ideje, későbbre tolódt az önálló élet indítása. Megnőtt ugyanakkor annak a lehetősége, hogy a fiatalok a munkanélküliséget elkerülve tovább képezzék magukat, és diplomával a kezükben nagyobb eséllyel jussanak munkához tanulmányaik befejeztével.

4.2.1. Az oktatásban részesülők számának változása

Magyarországon az alacsony termékenység és a magas halandóság hatására hosszú távon folytatódik a népesség számának csökkenése. Ez a bevándorlási egyenleg pozitív hatásai miatt valamivel kisebb mértékű lesz a jövőben, mégis jelentősen befolyásolja majd a munkaerőpiac kínálatának alakulását. Évek óta folyamatosan csökken az óvodás gyermekek és az általános iskolákban tanulók száma. Ez a látványos visszaesés – az óvodások esetében 15%-os, az általános iskolás tanulók esetében 20%-os az 1990-

es adatokhoz képest – a közeljövőben kihat a középfokú, majd a felsőfokú oktatásban részt vevők létszámának alakulására is. Valószínűsíthető, hogy *a tanulólétszám 1995 óta tartó folyamatos növekedése a közeljövőben megáll, majd 2010 után fokozatosan visszaesik.*

Az egyes oktatási szinteken végzettséget szerző fiatalok megoszlásának vizsgálatakor megállapítható, hogy rohamos mértékben nőtt az érettségit, illetve diplomát szerzők aránya a 8 általános iskolát és az érettségit nem nyújtó szakiskolát végzettekkel szemben. 1990-hez képest több mint 30%-kal esett vissza a 8. évfolyamot befejezettek száma, ugyanakkor 33%-kal nőtt az érettségizettek, és több mint 100%-kal a diplomát szerzettek száma. Meglepőnek tűnhet a felsőoktatásban végzettek számának a megduplázódása a hallgatói létszám csaknem megnégyszereződéséhez képest. Az eltérés magyarázható azszal, hogy nőtt a felsőoktatásban eltöltött évek száma, a hallgatók egy része a tanulói évek során lemorzsolódik, nem szerez diplomát, illetve azzal, hogy ebben az időszakban évről évre jelentős mértékben nőtt az első évfolyamra felvett hallgatók száma.

4.2.2. Középfokú oktatás

Az elmúlt 15 évben jelentősen megváltozott a középfokú oktatás szerkezete. Az 1990 és 2004 között eltelt időszakban a gimnáziumok száma kétszer olyan gyors ütemben nőtt, mint a gimnáziumokban tanulók száma. Míg a szakközépiskolákban a gimnáziumokhoz hasonló arányú változás figyelhető meg, addig a szakiskolákban a 60%-os tanulólétszámcsökkenés 34%-os feladat-ellátási helynövekedéssel járt a vizsgált időszakban. A rendszer-váltást követő erőltetett expanzió hatására összesen 72%-kal nőtt a középfokú oktatás intézményeinek száma 1990-hez képest. Ez a növekedés nem igazodott a valós igényekhez, mert a középfokú oktatásban részt vevő hallgatók száma csupán 26%-kal nőtt 2002-ig.

Megjelentek a hat, illetve nyolc osztályos gimnáziumok, a folyamat eredményeként 1990-hez képest jelentősen megnőtt az érettségit nyújtó iskolák, a gimnáziumok és a szakközépiskolák tanulóinak aránya a szakiskolákban tanulókéval szemben. Legnagyobb mértékben a gimnáziumi tanulók száma növekedett, a 2002/2003-as tanévben meghaladta a 230 ezer főt. Jelenleg a szakközépiskolákban tanulók száma megközelítően 300 ezer főt.

A középfokú oktatás legnagyobb súlyú szegmense a szakközépiskola lett 2003-ra, itt tanult az összes középiskolás 43,5%-a, a gimnázium részaránya a tanulók egyharmadát fedi le, és a szakiskolai képzés még a negyedüket sem éri el.

A legnagyobb problémák a szakmunkásképzés területén jelentkeztek az elmúlt 15 évben. Rohamosan visszaesett azoknak a fiataloknak a száma, akik csupán szakma elsajátítására törekednek (2003/2004-ben 135 ezer fő tanult a szakiskolákban). Aki csak teheti, legalább az érettségi megszerzését tűzi ki célul. A szakiskolákba felvételiző fiatalok az esetek többségében olyan tanulók, akik valamilyen képesség, ismeret hiányában, vagy magatartási probléma, motiválatlanság következtében nem tudnának megfelelni a szakközépiskolák és gimnáziumok követelményeinek.

Súlyos problémát jelent, hogy a szakiskolai képzés csupán részben készíti fel a fiatalokat a munkaerő-piaci követelményekhez való alkalmazkodásra. A tanulók egyre kevesebb lehetőségük van megismerkedni a gyakorlatban alkalmazott technológiákkal. Megszűntek a vállalati tanműhelyek. A szakiskolák technológiai felszerelt-

sége más, mint a vállalatoké, a munkaadók igényeihez képesti eltérés gyakori. A gyakorlati oktatás mellett, egyre nagyobb szerepet kap az elméleti oktatás.

A szakiskolai intézményrendszer fenntartója alapvetően az önkormányzat, bár megindult más szervezetek bekapcsolódása is. Jelenleg a szakiskolák több mint 70%-a önkormányzatok, több mint 10%-a alapítványok, és közel 15%-a egyéb szervek fenntartásában működik. A finanszírozásban domináns az állam szerepe: az oktatási normatíva fedezi az intézmények kiadásainak 55–60%-át, s ezt egészíti ki az önkormányzati normatíva és a szakképzési hozzájárulás terhére különböző technikák segítségével érkező forrás. E finanszírozási megoldás nem teszi lehetővé, hogy a munkaerőpiac szükségleteinek megfelelő szakképzési struktúra alakuljon ki. A szakiskolák technikai fejlesztésének finanszírozása ennél is bonyolultabb és átláthatatlanabb.

A középfokú szakképzés döntési pontjainak, intézményrendszerének és finanszírozási rendszerének jelentős módosítása – az átfutási idő hosszúsága miatt – leghamarabb a 2007–2013 közötti időszakban jöhet szóba. Az átalakítás elméleti lényege a döntési és felhasználási szint összhangba hozatala: a szakképzésre szánt források felhasználására vonatkozó döntések kerüljenek regionális/kistérségi szintre. Egy-egy térség iskoláinak száma, a szakképzési irányok meghatározása a helyi államigazgatás, a helyi szakmai szövetségek és a helyi foglalkoztatási szolgálat képviselőiből álló kuratórium döntési joga és végrehajtási felelőssége alapján válhatna életközeli. Ez azonban jelentős – számos érdeket sértő – módosításokat igényelne az intézményi, döntési, finanszírozási struktúrában, s a jelenleginél lényegesen hatékonyabb együttműködési hajlandóságot feltételez az érdekeltek között.

A hatékony, a munkaerő-piaci igényekkel jobban összhangban lévő szakképzés azt is megkívánná, hogy a jelenlegi fejkvóta jellegű forráselosztást egy tömegszemléletű, vagy kombinált rendszer váltsa fel. Ez jobban biztosítaná, hogy egy-egy térségben a minőségi, a valós keresletet kielégítő mértékű és összetételű képzés jöjjön létre. A képzés finanszírozási szerkezetében csökkenteni kellene a központi állami finanszírozás nagyságrendjét, és növelni a felhasználói (munkaadói) részt. Módot kellene találni arra, hogy a képzésre önállóan alkalmatlan mikro-, kis- és középvállalkozások regionális szinten járuljanak hozzá a szakképzéshez (pl. a szakképzési hozzájárulás jelenlegitől eltérő allokálásával), s egyidejűleg igényeket fogalmazhassanak meg a szakképzés tartalmával és irányával kapcsolatosan, esetleg későbbi foglalkoztatási kötelezettséget is vállalva. Egy ilyen megoldás állna összhangban az EU által megfogalmazott elvárásokkal.⁴

Az Oktatási Minisztérium koncepciója szerint a jelenleginek negyedére csökken 2010-et követően a szakiskolákban tanulók száma. Kérdés, hogy erre az alacsony létszámra érdemes-e nagyobb léptékű átalakításokat tervezni. Bármilyen megoldás is születik, hosszabb távon kikerülhetetlen, hogy a munkába állás utáni tudásbővítésre, karbantartásra, megújításra a mainál lényegesen nagyobb anyagi források jussanak, és a finanszírozásban a munkáltatók és az egyének egyaránt részt vegyenek.

4.2.2.1. A középfokú oktatás szakmastruktúrája

A középfokú szakmai képzésből kikerülő tanulók 54%-a szakközépiskolákban, és 46%-a szakiskolákban szerezte szakmai vizsgáját 2003-ban. A képzési területek szerint a

szakközépiskolákban végzett tanulók 30%-a a gazdaság és kereskedelem területén tett szakvizsgát, 23%-uk a műszaki tudományok, további 16% a szolgáltatások, illetve 13% az informatika területén. 2000-hez képest enyhén nőtt az informatikából, a műszaki területeken, a szolgáltatások, az egészségügyi, szociális ellátás, illetve a művészetek területén vizsgát tettek aránya, a tanárképzés és a természettudományok rovására.

A szakiskolák tanulói 2003-ban kimagaslóan nagy arányban a műszaki tudományok területén tettek vizsgát. Őket követték a szolgáltatásokra, valamint a gazdaság és kereskedelem területére szakosodottak. A jövőben több mezőgazdasági szakképzettre lesz szükség az agrárnépeség alacsony iskolai végzettségi szintjének növelése érdekében. Hosszú távon reális keresletnövekedés várható a szolgáltatási, egészségügyi és szociális szakmákkal rendelkezők iránt. A középfokú pedagógus és társadalomtudományi szakok képzettjeinek elhelyezkedését erősen veszélyezteti, hogy ezeken a szakokon erős túlkínálat lesz felsőfokú végzettségűekből, s ez kizorító hatást gyakorol a középfokú végzettségűekkel szemben az állásokért folytatott küzdelemben.

A szakiskolai képzés struktúrájáról is hasonlók mondhatók el, mint a szakközépiskolairól. Ezen a szinten erős kereslet tapasztalható a műszaki végzettségűek iránt (építőipari, gépipari szakmák). Kétséges azonban, hogy ez a képzési szint képes lesz-e valaha is kielégíteni a munkáltatók minőségi igényeit. A szakiskolai képzésbe bevonhatók képességei és motiváltsága valószínűleg hosszabb időtávon belül sem fogja megütni azt a szintet, amelyet a munkáltatók többsége elvár. A munkaadók szemléletének, igényeinek formálására is szükség lesz: tudomásul kell venniük, hogy jó színvonalú munkát a szakközépiskolában képzetektől remélhetnek – megfelelő munkahelyi betanítás után –, de ennek magasabb lesz az ára is.

4.2.3. Felsőfokú oktatás

Az 1990-es években megszűnt a felsőoktatás szigorú létszámkorlátozása. Ennek következtében rohamosan bővült a felsőoktatásban részesülők száma, 1990 óta megközelítően négyszeresére emelkedett, az oktatók száma ugyanakkor csupán 30%-kal nőtt. A felsőfokú oktatásban részesülők mintegy kétharmada főiskolai szintű, egyharmada egyetemi szintű képzésben részesül. Közel 15 év alatt valamivel több mint négyszeresére nőtt a főiskolai szintű képzés hallgatóinak száma, illetve kevesebb mint háromszorosára az egyetemi szintű oktatásé. Legnagyobb mértékben a szakirányú továbbképzések hallgatói létszáma növekedett, és az összlétszámhoz képest 15%-ot tett ki a 2003-as tanévben.

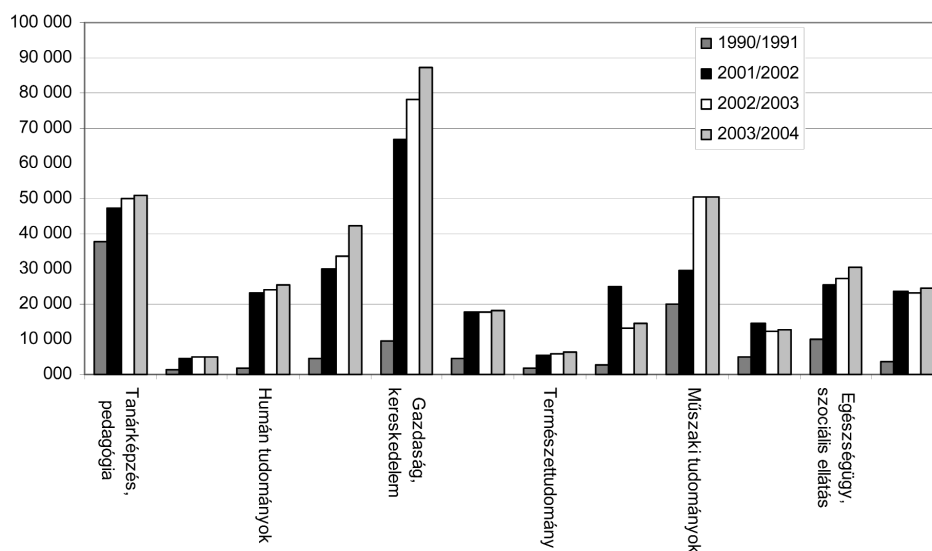
1990-ben a jelentkezők 35%-a nyert felvételt egyetemre, főiskolára, 2003-ban ez az arány már elérte a 60%-ot. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a kis létszámú szemináriumi foglalkozásokat felváltották a több száz fős előadások. Egyre inkább terjed a távoktatás a nappali képzéssel szemben. Nincs összhangban a munkaerő-piaci igényekkel, hogy előtérbe került a kisebb költséggel járó elméleti oktatás a gyakorlati képzéssel szemben. A diplomás munkanélküli fiatalok száma emelkedik, de így is a felsőfokú végzettségűek körében a legalacsonyabb arányú a munkanélküliség, mert a felsőfokon képzett fiatalok általában nagyobb kapcsolat-hálóval, több lehetőséggel rendelkeznek, rugalmasabban képesek alkalmazkodni az

elvárásokhoz, több feladat megoldására alkalmasak, illetve több irányban képezhetőek tovább.

A felsőfokú képzés képzési területek szerinti hallgatólétszámára általánosságban a növekedés a jellemző, kivételt képez a mezőgazdaság, állategészségügy, a környezetvédelem.

Az 1990/1991-es tanévben, a felsőoktatásban részesülő hallgatók legnagyobb arányban (37%) *pedagógiai és tanárképzésben* részesültek. 2003-ra ez az arány 14%-ra esett vissza. A tanárképzés részarányának visszaesése ellenére, bár egyre csökkenő mértékben, évről évre nő a hallgatók száma!

3. ábra. Az egyetemi, főiskolai szintű képzésben részt vevő hallgatók ISCED-képzési területek szerinti változása 1990–2003 között, fő

Forrás: KSH Magyarország Statisztikai Évkönyv 2002.

1990-hez képest a legnagyobb változás a *gazdasági és kereskedelmi* szakokon ment végbe a felsőoktatás területén. A rendszerváltást követően nagyon megnőtt az igény a közgazdász végzettségű és a kereskedelemben járatos szakemberek iránt. Kevesebb mint 15 év alatt közel kilencszeresére nőtt a gazdasági, kereskedelmi pályára készülő hallgatók száma! A gazdaság és kereskedelem most is az egyik legdinamikusabban bővülő képzési irány annak ellenére, hogy a munkaerőpiacon már mutatkoznak telítődés jelei.

A leggyorsabban bővülő szakirány a felsőoktatásban a *társadalomtudományok* területe, az 1990. évi 4%-ról 2003-ra jelentős mértékben, 12%-ra növekedett az itt tanulók aránya, s az elhelyezkedési nehézségek ellenére tovább nő a hallgatók száma.

Kiegyensúlyozottan és folyamatosan nő az *egészségügygel és szociális ellátással kapcsolatos* szakokon tanuló fiatalok száma, összhangban azzal, hogy erősödő a szakemberek hiánya.

10. táblázat. Az egyetemi, főiskolai szintű képzésben részt vevő hallgatók számának változása ISCED-képzési területek szerint a megelőző időszakhoz képest, 1990–2003, százalék

	1990/1991	2001/2002	2002/2003	2003/2004	2003/2004 1990/1991
Tanárképzés, pedagógia	100,0	126,1	105,4	101,5	134,9
Művészet	100,0	380,6	104,4	100,4	398,7
Humán tudományok	100,0	1164,5	103,2	106,0	1273,8
Társadalomtudomány	100,0	680,5	113,6	124,4	961,2
Gazdaság, kereskedelem	100,0	706,8	117,0	111,2	919,2
Jog	100,0	371,7	101,8	100,9	381,9
Természettudomány	100,0	328,2	109,5	107,1	384,8
Informatika	100,0	944,3	51,9	109,9	538,9
Műszaki tudományok	100,0	145,6	171,8	99,6	249,1
Mezőgazdaság, állategészségügy, környezetvédelem	100,0	291,9	84,7	101,5	250,9
Egészségügy, szociális ellátás	100,0	253,6	107,3	112,0	304,8
Szolgáltatás	100,0	679,0	98,1	106,2	707,7
Összesen	100,0	305,9	108,9	107,6	358,4

Forrás: KSH Magyarország Statisztikai Évkönyv 2002.

A részletesen elemzett képzési területek bizonyítják, hogy a munkaerő-piaci igényeket kevéssé követi a képzés. A hallgatók elsődlegesen az érdeklődés, és nem a munkaerő-piaci kereslet alapján választanak szakirányt. A túlnépesedett szakokat elvégzők közül sokan jelentkeznek másoddiplomás képzésre, költségtérítéssel képzésre vagy levelező tagozatra, mintegy korrigálva eredeti választásukat.

Az akkreditált iskolarendszerű felsőfokú szakképzést a vállalatok alig ismerik. A cégek számára nem világos, miért jobb számukra a felsőfokú szakképzettségi szint a középfokúnál, illetve milyen munkakörökben hasznosítható ez a képzettségi szint. Nem is érthető, hogy az oktatási kormányzat ennek a képzési szintnek a kiterjesztését miért erőlteti.

4.3. Néhány megjegyzés az oktatási koncepció változásához

Az ifjúsági korosztályok folyamatos csökkenésének következtében a 2010–2020 közötti periódusban – az Oktatási Minisztérium prognózisa szerint – azzal lehet számolni, hogy minden évben nagyságrendileg 100 ezer fő végzi el az általános iskolát. Ebből középiskolába kerül 80 ezer fő, szakiskolában folytatja 12 ezer fő, nem tanul tovább 8 ezer fő. Az érettségizők száma stabilizálódik 70 ezer fő/év szinten. A felsőoktatásba jelentkezés beáll kb. 80 ezer fő/év szintre.⁵

Az Oktatási Minisztérium fenti elgondolása munkaerő-piaci szempontból a szakiskolai képzés drasztikus visszaszorítása területén kérdőjelezhető meg. Igaz, hogy az érettségi nélküli szakmunkás képzettség bizonyos értelemben zsákutcának mutatkozott a munkaerő-piaci rugalmasság szempontjából, de látni kell, hogy az általános iskolát végzettek lényegesen nagyobb hányada 2013-ig nem lesz képes megfelelni a középiskolai követelményeknek, illetve a képzés színvonala tovább csökkenne. A munkaadók elég nagy része – főleg a belföldi magántulajdonban lévő kis- és középvállalkozók – ugyanakkor nem hajlandó sem a bérezés, sem a munkakörülmények tekintetében elismerni az érettségizettek magasabb igényeit. Jó távlati cél az átlago-

san elvégzendő iskolai évfolyamok számának 12 évre történő emelése, de ezt reálisan a 2015 utáni időkre lehet kitzúzni. A 2015-ig tartó időszakban a szakiskolai képzés ennél magasabb arányú fennmaradását kell szorgalmazni a munkaerő-piaci egyensúly fenntartása érdekében.

Magyarországon a jelenleg is zajló felsőoktatási reform elsődleges feladata a felsőoktatási szintek hozzáigazítása a *Bolognai folyamat* követelményeihez, melynek célja, hogy a felsőoktatási rendszer átjárható, átlátható és egységes legyen az Európai Unió minden egyes országában. Ennek egyik alapját a kétszintű oktatási rendszer képezi (amely valójában négy szint). Ennek keretében az érettségi után tovább tanulni kívánó fiatalok két irányba indulhatnak. Választhatják a felsőfokú szakképzést, aminek befejezése után kiléphetnek a munkaerőpiacra, vagy tovább tanulhatnak. A másik út egy általános ismeretekre alapozó, hat szemeszteres „bachelor”-képzés. A mai főiskolai szintű oktatásnak megfelelő bachelorképzés befejezésével piacképes diplomához jutnak a hallgatók. Aki tovább akar tanulni, lehetősége van arra, hogy jelentkezzen a mai egyetemi szintű oktatásnak megfelelő „master”-képzésre, illetve azt követően a „PhD”-képzésre. Az intézményeknek választaniuk kell, hogy bachelor- vagy mesterképzést nyújtanak-e.

Magyarországon 2004-ben indultak el az új rendszer keretein belül az első próbaképzések. A Magyar Universitas Program szerint 2006-ig minden egyes felsőfokú intézménynek az új elvárásoknak megfelelően kell elindítania az elsőéves képzést. Így 2011-ben már az egész felsőoktatási rendszer az angolszász gyakorlatnak megfelelően fog működni. Az Oktatási Minisztérium koncepciója szerint az évtizedfordulóra – az új rendszerre történő teljes átállást követően – mintegy 150 ezer fővel, a jelenlegi 60%-ára csökken a felsőoktatásban tanulók száma, amit a demográfiai folyamatok és a gazdaság igényei egyaránt indokolnak.

11. táblázat. Nagyságrendi számítás az új képzési szerkezethez kiindulásként beállított hallgatói létszámokról, fő

	Számítási alap	%	Belépők száma	A ciklusban összesen bennlévők száma	Végzők száma	Az összes bennlévő belső arányai
Érettségizők	Demográfiai előreszámítás				70 000	
Jelentkezők	Demográfiai előreszámítás			80 000		
Felsőfokú szakképzés	Adott évben érettségizők	20	14 000	28 000	14 000	11,5%
Alapképzés	Adott évben érettségizők	70	50 000	150 000	50 000	61,7%
Mesterképzés	Alapképzésben adott évben végzettek	50	25 000	50 000	25 000	20,6%
Doktori képzés	Mesterképzésben adott évben végzettek	20	5000	15 000	5000	6,2%
Összesen			94 000	243 000	94 000	100%

Forrás: A Magyar Universitas Program és az új felsőoktatási törvény koncepciója. Bp.: OM, 2004. február.

12. táblázat. Az új képzési szerkezetben a hallgatói létszámok várható felfutása és beállása (ezer fő)

Tanév		1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	Beállt
Naptári év		2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	%
Bennlévők	FSZ	14	28	28	28	28	28	28	11,52
	A	50	100	150	150	150	150	150	61,73
	M				25	50	50	50	20,58
	D	5	10	15	15	15	15	15	6,17
Összes bennlévő	69	138	193	218	243	243	243	243	100
Végez	FSZ		14	14	14	14	14	14	14,89
	A			50	50	50	50	50	53,19
	M					25	25	25	26,60
	D			5	5	5	5	5	5,32
Összes végző	0	14	69	69	94	94	94	94	100
Munkát vállal	FSZ			10	10	10	10	10	16,67
	BS				25	25	25	25	41,67
	MS						20	20	33,33
	D				5	5	5	5	8,33
Összes munkavállaló	0	0	10	40	40	60	60	60	100

Forrás: A Magyar Universitas Program és az új felsőoktatási törvény koncepciója. Bp.: OM, 2004. február.

A két táblázat együttesen mutatja be, hogy a képzési szerkezet átalakításával jelentős belső létszám-átrendeződés megy végbe. A jelenlegi elhanyagolható mértékű felsőfokú szakképzés 10% feletti arányúvá válik, a jelenleg közel 50–50%-ban részesező főiskolai és egyetemi képzés átalakul és az alapképzésekben az összes hallgató közel 62%-át találjuk majd, miközben mesterképzésben 20,6% vesz részt. A doktori képzésben részt vevők létszámaránya közel duplájára nő.

A felsőoktatás átalakítása igen nagy feladat, a jelenleg működő közel 70 felsőoktatási intézmény kapacitását jelentősen szűkíteni kell, ami nyilván erős ellenállásba ütközik az érdekeltek részéről. A felsőoktatás nyitása a piaci igények felé elkerülhetetlen lesz, mint ahogy a finanszírozásban is szükségképpen nőni fog a privát szféra szerepe, annak minden előnyével és hátrányával együtt. Mindeközben szinte semmilyen hivatalos elképzelés nem került napvilágra a képzés szakirányainak változtatásáról.

Munkaerő-piaci szempontból a várható keresletet figyelembe véve célszerűnek tűnik a pedagógus-, a humán- és társadalomtudományi képzésben tanulók keretszámainak abszolút értelemben vett erőteljes csökkentése. A gazdasági, kereskedelmi és a jogi szakirány keretszámainak is célszerű befagyasztani, lassan mérsékelni. Ezzel szemben hosszú távon is stabil kereslet mutatkozik informatikusok és a műszaki végzettségűek iránt, ezért ezen a területen a képzésben részt vevők abszolút számát semmi esetre sem lenne célszerű csökkenteni, sőt egyes részterületeken a növelést is érdemes megfontolni. A mezőgazdaság drámaian rossz szakember-ellátottságának javítása miatt az agrár-felsőoktatás szolid bővítése is kívánatos. Ezt az is alátámasztja, hogy az EU agrártámogatásainak egy része csak felsőfokú agrárvégzettséggel vehető igénybe, ami kiemelten fontossá teszi ezen a területen a bővítést.

A „képzési piacot” felül kell vizsgálni abból a szempontból is, hogy a döntési és finanszírozási kompetenciák jó helyen vannak-e. Kutatásaink azt bizonyítják, hogy a jelenlegi rendszerben túlságosan nagy az állam/önkormányzat szerepe, és túl kevés a munkáltatóé.

A döntések következményeinek viselésében az államra és az egyénre hárul jelentős szerep. Az állam további képzéseket biztosít a helytelen pályaválasztás miatt állás nélkül maradtak számára, s az egyén számára is felesleges befektetés a használhatatlan szakképzettség. A munkaadók anyagi kockázata általában a szakképzési hozzájárulás összegéig terjed. A magyar munkáltatók közvetlenül a munkaerőköltségeik 0,8%-át fordították képzésre 2000-ben, ezt kiegészítve a fizetett szakképzési hozzájárulással kb. 2–2,5%-os a képzési költség részesedése a munkaerőköltségekből. Ez megfelel az EU15-ök átlagának. Nyilvánvaló, hogy – nem csak Magyarországon – nem teljesülhet az Európai Bizottság célkitűzése, amely szerint 2010-ig a vállalatok képzési költségeinek a munkaerőköltségekhez viszonyított aránya 20%-ra emelkedjen.

Összegezve a munkaerőpiac igényeit és az oktatás-kibocsátást, jelentős a kettő közötti szakadék, s ez a két szakterület nem kellő kooperációjára is visszavezethető. Az összhang megteremtése e társadalmilag különösen érzékeny területen alapkövetelmény, mert a párbeszéd és a közös cselekvés hiánya növeli a felesleges körök számát a képzésben, rontja a végzettek közérzetét, alacsony szinten tartja a munkaadók felelősségét, rontja a vállalatok versenyképességét, s végül is jelentős pazarláshoz vezet a humán erőforrás-fejlesztés területén.

Jegyzetek

- 1 A demográfia folyamatok bemutatása Hablicsek László: A népesség számának és iskolai végzettségének előrebecslése régióként, 1996–2020. (Budapest, 2001. szeptember) című tanulmánya alapján készült
- 2 Galasi Péter–Varga Júlia: *Munkaerőpiac és oktatás*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 2005.
- 3 A fejezet Munkácsy Anna közreműködésével készült.
- 4 Lásd Több munkahelyet Európában (Wim Kok-jelentés).
- 5 A Magyar Universitas Program és az új felsőoktatási törvény koncepciója. Bp.: OM, 2004. február.

Irodalom

- A 45 éven felüliek foglalkoztatási helyzete. GKI Rt., 2003. OFA támogatásával. Kutatásvezető: Adler Judit.
- A befektetői igények érvényesítése a humán erőforrás fejlesztésében. Budapest: GKI Rt., 2001. szeptember, az OFA támogatásával. Kutatásvezető: Adler Judit.
- A Magyar Universitas Program és az új felsőoktatási törvény koncepciója. OM, 2004 február.
- A munkaerő-kereslet és az azt befolyásoló tényezők alakulásának vizsgálata 2006-ig, kitekintés 2013-ig. GKI Rt., 2004. november. OFA támogatásával. Kutatásvezető: Adler Judit.
- A nyugdíjkorhatár-emelés hatásainak vizsgálata, különös tekintettel a korhatár további emelésének lehetőségeire és a foglalkoztatás helyzetére gyakorolt hatásokra. GKI Rt. 2002. OFA támogatásával. Kutatásvezető: Adler Judit.

- Ahogy a vállalkozások látják. GKI Rt. felmérése félévenként.
- Az „igazolatlanul” inaktív pályakezdő fiatalok helyzete, a munkaerőpiacra történő bekerülésük lehetőségei, feltételei. GKI Rt., 2003. július. Az OFA támogatásával Kutatásvezető: Adler Judit.
- Fazekas Károly: A magyar foglalkoztatási helyzet jelene és jövője (vitaindító).
- Galasi Péter–Varga Júlia: *Munkaerőpiac és oktatás*. Budapest: MTA KTI, 2005.
- Gazsó Ferenc–Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2004.
- Liskó Ilona: Fiatal szakmunkások a munkaerőpiacon. In: Semjén (szerk.): *Oktatás és munkaerőpiaci érvényesülés*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont, 2001.
- Róbert Péter: Átmenet az iskolából a munkaerőpiacra. In: Kolosi–Tóth–Vukovich (szerk.): *Társadalmi Riórt 2002*. Budapest: TÁRKI, 2002.
- Szilágyi Éva Lilla: Fiatalok az iskolarendszeren és a munkaerőpiacon kívül. A Központi Statisztikai Hivatal munkaerő-felmérésének 2002. IV. negyedévi kiegészítő felvétele alapján. Több munkahelyet Európában. (Wim Kok-jelentés.)
- Tudás alapú társadalom és munkaerőpiac a XXI. században. NKFP-kutatás.

Viszt Erzsébet

NEMZETKÖZI MUNKAERŐ-VÁNDORLÁS ÉS VERSENYKÉPESSÉG

1. Migrációs folyamatok az Európai Unióban

A migráció jelentőségének változásai

Az országok közötti mobilitás kérdése az európai integráció történetében kezdetektől központi szerepet játszik. A személyek szabad mozgását a Római Szerződésben meghatározott négy fő szabadságelv egyikeként a közösségi politikák is kiemelten kezelik. Az Európai Unióban a nemzetközi migráció igen jelentős gazdaság- és szociálpolitikát érintő kérdéskör. A mobilitás iránti igények növekedését és a téma jelentőségét az is aláhúzza, hogy a kilencvenes évek elején a tartózkodás jogát az Unióban kiterjesztették a nyugdíjasokra, a diákokra és a magukat önerőből eltartottakra is. A szándék ellenére azonban a gyakorlat azt mutatja, hogy a személyek szabad áramlását sok tényező akadályozza. Így az információkhoz való egyenlőtlen hozzájutás, az adózást és szociális kedvezményeket érintő adminisztratív gátak, a külföldi tartózkodást kísérő bonyolult eljárások, illetve a karrier kérdéskörében felmerülő esetleges hátrányok. A lisszaboni csúcson elfogadott új cél szerint, vagyis hogy az Unió 2010-re a világ legdinamikusabban fejlődő, legversenyképesebb tudásalapú gazdaságává váljon, e korlátozó tényezők mielőbbi felszámolása sürgető lenne. EU-szinten a mobilitás elősegítését több dokumentum, javaslat, határozat is támogatja, de ezek elsősorban nem az országok közötti munkaerő-áramlásra, hanem elsősorban a szakmák, szektorok közötti mobilitásra vonatkoznak, kihangsúlyozzák az életemben át tartó tanulás fontosságát. Mindennek a jelentőségét indokolja a gyorsuló átrendeződés a gazdasági ágazatok között, az információs és kommunikációs technológiák területén tapasztalható gyors fejlődés, a tudásalapú társadalom kibontakozása, a szakmaváltás gyakoriságának növekedése.

Az Európai Unión belül a mobilitás földrajzi értelmében igen lassúak a változások. Például 2000-ben mindössze 225 ezer ember változtatott tartózkodási helyet két tagállam között, ami alig 0,1%-a az összlakosságnak. Igen érdekes, hogy mennyivel jelentősebb, tízszeres intenzitású a régiók közötti mobilitás, egy-egy országon belüli helyváltogatás.¹

A mobilitás elősegítése, a gátló tényezők kiiktatása a tagállamok közös feladata, de az Európai Bizottság határozata értelmében a tagországok kezében van a döntés joga abban a kérdésben, hogy a bevándorlással kapcsolatban milyen politikát folytatnak. Több közös feladat is van, így az adminisztratív és jogi korlátok megszüntetése, ami konkrétan pl. a migráns munkavállalók nyugdíjjogának átvitelét teszi lehetővé. Közös feladat a nyelvi készségek fejlesztése, a végzettségek elismerésének elősegítése az oktatási és képzési rendszerek összehangolásán keresztül. A harmadik országokból származó mun-

kavállalókkal szemben az a fő cél, hogy – amennyiben elnyernek egy EU-n belüli állást – egyenlő jogokat élvezzenek mint az Unió polgárai. Az, hogy az egyes EU-országok elsősorban saját gazdaságuk érdekeit tartják szem előtt az integrált európai gazdasággal szemben, bizonyítják az új EU-tagországokkal kapcsolatos korlátozások, miközben engedékenyek olyan területeken, ahol égető a munkaerőhiány.

A legtöbb országban egyszerre jelentkeznek és csap össze két érdek: a nyugat-európai országoknak főként a jövő szempontjából meghatározó érdekelttsége abban, hogy a fiatal munkavállalók aránya emelkedjen az előregedő társadalmakban, és a jelen – ezzel ellentétes – érdekelttsége a hazai, több országban is magas munkanélküliségű munkaerőpiac védelmében.

Egy számítás szerint 2050-re 28%-kal kisebb lesz Olaszország népessége a mainál, s évente legalább 350 ezer bevándorlót kellene befogadni ahhoz, hogy fennmaradjon a mostani népesség. A másik – irreális – alternatíva, hogy minden olasz a 75. életévéig dolgozzon.

Mivel hasonló a helyzet más uniós országokban is, szakértők azt javasolják, hogy dolgozzanak ki egy olyan átfogó stratégiát, amelybe beletartozna egy kizárólag a bevándorlással foglalkozó uniós intézmény létrehozása, a bevándorlókról szóló adatbázis elkészítése, az asszimiláció erősebb ösztönzése, a képzési és munkavállalási lehetőségek kiszélesítése. Ez a kérdés egyébként vitatott az Unióban: a németek mindenképpen azt szeretnék, hogy a bevándorlási politika a tagországok hatáskörében maradjon.

Bővítés – korlátozások

2004. május 1-jén került sor az Unió 10 új tagállammal való kibővítésére, köztük 8 olyan tagállammal, amelyeknek az EU 15 átlagához képest lényegesen alacsonyabb a jövedelmi szintje, és a kedvezőtlenebb életfeltételek miatt joggal tételezhető fel nagyobb mértékű kiáramlás akkor, ha a jogi lehetőségek tovább szélesednek. Az ajtók azonban egyelőre nem, vagy csak bizonyos munkavállalói csoportok, szakmák esetében tárultak ki, bár a kezdetektől nyitott három állam – Nagy-Britannia, Írország és Svédország – mellett fokozatosan csökkennek a korlátozások más EU-országokban is.

Nemcsak közvetlenül az EU bővítése előtti években, hanem már a hetvenes évek eleje óta mind több EU-ország egyre több fórumon, a nemzetközi és hazai sajtóban adott hangot annak az aggodalmának, hogy túl sok az EU-országokban a bevándorló és menekült, főleg az Európai Unión kívüli területekről. Az idegenektől, különösen pedig (2001. szeptember 11. után) az integrációra kevésbé képesnek tartott muzulmánoktól való félelem is közrejátszott abban, hogy különféle korlátozásokat hoztak a bevándorlók ellen. Ebből a szempontból szerencsétlenül alakult, hogy ezután kezdődtek a bővítési tárgyalások.

Még a toleráns Hollandiában is hangot kapnak olyan nézetek, hogy véget kell vetni a multikulturális paradicsomnak, az idegenek dédelgetésének. Példátlan, hogy olyan törvényjavaslatot szavazott meg 2004 tavaszán a holland parlament, amely szerint 26 000 menekült státusért sikertelenül folyamodó bevándorlót küldenének haza. Mindeközben a holland vállalatok számá-

ra továbbra is elengedhetetlen a külföldiek foglalkoztatása, különösen olyan munkaintenzív gazdasági ágakban, mint a mezőgazdaság, építőipar, vendéglátás, ami – az alacsony bérek miatt – versenyelőnyhöz juttatja a befogadó országokat.

A régi EU-tagállamok beáramlást korlátozó intézkedéseihöz az is hozzájárult, hogy a 2002 végén kezdődő, az USA-ból kiinduló, majd Nyugat-Európára is áttérjedő gazdasági növekedésslassulás, majd recesszió miatt, amely különösen erőteljesen jelentkezett Németországban, megnőtték a munkaerő-piaci feszültségek. Mindezek háttérbe szorították a beáramlás mellett szóló érveket, vagyis, hogy több uniós országban igen alacsony a népszaporulat, előregszik a népesség.

Annak felismerését, hogy a migráció mind a befogadó, mind a küldő országok szempontjából komoly következményekkel járhat, tükrözi az a kutatás is, amit az EU Bizottság részére végzett az Európai Alapítvány az Életfeltételek Javításáért (European Foundation for the Improvement of Living Conditions). A kutatás fő kérdése, hogy várható-e a fiatal, jól képzett emberek agyelszívása a csatlakozó országokból. A kutatást 13 – csatlakozó és társult – országban végezték 2002-ben. A régi EU-tagok szempontjából a várhatóan növekvő beáramlás gazdasági és szociális hatásaira irányult a figyelem. A potenciális befogadó országok súlyos gazdasági hatásnak ítélték az egyébként is magas munkanélküliségi ráta további emelkedését, nem kívánt szociális hatásként értékelték a lakáshelyzet romlását, különösen a nagyvárosokban. A kutatások a bővítéshez kapcsolódó megnövekvő migrációt alapvetően három tényezővel hozzák összefüggésbe: a jövedelemkülönbségek az EU15 és a kelet-európai új EU-tagok között, a munkanélküliség, és a földrajzi távolság.

Miközben általános idegenkedés nyilvánul meg általában a bevándorlókkal szemben, speciális ösztönzőket alkalmaznak egyes EU-országok a magasan képzettek vonzása érdekében. Ismert a német zöld kártya, amelynek hatásaként mintegy 10 ezer, főleg indiai és kelet-európai számítógépes programozót foglalkoztatnak Németországban. Hasonló programot indítottak Angliában „Magasan képzett emigránsok” címmel.

A külföldi munkavállalók alkalmazásával kapcsolatban a befogadó ország részéről többfajta érdek érvényesül: fontos érdek, hogy a lehető legalacsonyabb áron jusson hozzá az emberi erőforráshoz a világ más részéből.

Anglia pl. ebből a szempontból jól kihasználta eddig is a lehetőségeket: óriási számú, több mint 30 ezer külföldi ápolónőt alkalmaznak a brit betegellátásban, akiknek átlagosan magasabb a végzettsége, mint az angoloké, viszont jóval alacsonyabb a munkabéruk. Bevándorlók nélkül a villanyszerelők vagy vízvezeték-szerelők bére meghaladná sok diplomás fizetését. Nem véletlen így, hogy Anglia az egyik ország, ahol legkevésbé korlátozzák az új tagországok munkavállalóinak beáramlását, kihasználva, hogy nemcsak a bér-, hanem a munkaerő-képzési költségek egy része is megtakarítható. Hangsúlyozzák azt az előnyt, hogy a sokféle külföldi foglalkoztatásán keresztül élénkülnek a gazdasági kapcsolatok, vagy hogy az infrastruktúra kihasználtsága javul.

Az EU15 részéről készített előrejelzések – pl. az, hogy 2020-ig várhatóan az új (Ciprus és Málta nélküli) belépők 4–6%-a költözik át Nyugat-Európába – erősen túlzottak. A szabad munkaerő-áramlás mellett érvelők gyakran hivatkoznak az USA-ra, amelynek

tartós versenyelőnye – amellet, hogy hatalmas gazdasági térséget képez –, a szabadon áramló tőke, amely alkalmas a csúcstechnológiák hatékony alkalmazása által megkívánt gyártókapacitások létrehozására, s az ehhez fontos munkaerő mobilitása is magas fokú. Ezzel szemben az EU-ban a munkaerő-mobilitás gyenge, nyelvi, kulturális, oktatási problémák, a képzések kölcsönös elismerésének korlátai miatt. A bolognai folyamat ugyan az ez utóbbi területen való előrelépést hivatott segíteni a képzések országok közötti összehangolásával, a diplomák kompatibilitásának biztosításával, de ellene hatnak a nemzetközi munkaerő-áramlás korlátozására hozott intézkedések.

A munkaerő-piaci igények előtérbe helyezése

Miközben az új EU-tagországok állampolgárai némiképp becsapva érzik magukat a korlátozások miatt, nap mint nap jelennek meg sajtóhírek arról, hogy milyen szakmákban, foglalkozásokban fogadnak a régi EU-tagországok szívesen kelet-európai munkavállalókat. Élénk érdeklődésről adnak tájékoztatást a nemzetközi munkaerőpiac állásközvetítői is. Egyes állásközvetítők úgy vélik, hogy a következő egy-két évben akár 30–40 ezer diplomás találhat munkát az Unióban, leginkább az angolszász országokban és Svédországban.

Gépész- és villamosmérnököknek és informatikusoknak biztosan nem lesz problémájuk (pl. Ausztriában, Írországban, Németországban), de diplomás vezetőkre van szükség a hotel-, turizmus-, szálloda- és vendéglátóiparban (Angliában) is. Keresettek a magyar menedzserek is, a neves nemzetközi munkaközvetítő, a Hill International szerint a legfontosabb célországok Anglia, Németország, Olaszország, Belgium és Hollandia. Nagyon gyakori, hogy a multinacionális cégek különböző országokban lévő részlegeik között áramoltatják a munkaerőt, és különösen a német és amerikai vállalatok visznek szívesen el magyarországi részlegükből vezetőket. Figyelemre méltó, hogy Nyugat-Európában a leggyakrabban a termelésbe, fejlesztési feladatokra, értékesítésbe és a kontrollinghoz keresnek szakértőket, s nagyra értékelik a magyar vezetők személyi kvalitásait, a találékonyságot, a rugalmasságot.

A 2004 májusa óta eltelt időszakban azt is tapasztalni lehet, hogy egyes régi EU-országok lazítani igyekeznek a munkavállalási korlátozásokat az új EU-tagok állampolgáraival szemben. Az angol vállalatok körében végzett felmérés szerint a személyzeti vezetők 40%-a az új tagállamokból is toborozni fog munkaerőt. A Brit Iparszövetség vezetője tudja, a kelet-európaiak tipikusan jól képzett munkavállalók, így jól ellensúlyozhatják a szakképzettek hiányát az ország munkaerőpiacán. Ugyanakkor a szabályok betartását követelik a kormánytól: csak azok vállalhassanak munkát az Egyesült Királyságban, akik jól beszélnek angolul, van társadalombiztosítási és adószámuk, megfelelő képesítéssel rendelkeznek, és legális keretek között foglalkoztathatók.² Általános véleményként fogalmazódik meg Angliában, hogy a bevándorlás tiltása csak az illegális munkavállalásnak nyitott volna teret.

Németországban is egyfajta lazulás tapasztalható, de csak a magas képzettségűek irányában. Mind a munkavállalás, mind a bevándorlás lehetőségét törvény alapján biztosítják az egyetemi oktatók, az orvosok és mérnökök számára. Ezzel a megkülön-

böztetéssel a cégek nem értenek egyet, mert a jogszabály nem nyitja meg kellően a kapukat azon képzett szakmunkásréteg előtt, amelyre az iparnak szüksége volna. A német vállalatok így hátrányba kerülnek például a britekkel szemben, amelyek a cseh és a lengyel munkaerőpiacon kutatnak alkalmazottak után. Ez hátrányosan befolyásolja a külföldi befektetők helyzetét pl. a volt NDK tartományaiban, ahol bár magas a munkanélküliség, nincs elég szakember. Mindezekért sok bírálattal éri belföldről is a német kormányt, amely feleslegesen korlátozza a kelet-európai munkaerő beáramlását, azt érve ezzel el, hogy azokat a szektorokat sem tudják megfelelő munkaerővel ellátni, amelyek fejlődését elsősorban a megfelelő munkaerő hiánya akadályozza, így az autóipart, az információtechnológiát vagy az egészségügyet.

Amellett, hogy az Unó országainak migrációs politikájában egyre inkább a gazdasági szempontok dominálnak, nagy figyelem fordul a *kvalifikált külföldi munkaerő* mint a növekedés, az innováció, a nemzetközi kapcsolatok, hálózatokhoz kapcsolódás felé.

A kvalifikált munkaerő (az OECD nemzetközileg elterjedt definíciója szerinti HRST = Human Resources of Science and Technology) nemzetközi áramlásában fontos szerepet játszanak a külföldön tanuló és ott végző diákok, akik közül sok nem is tér haza, vagy csak több év után. A befogadó országok egyetemei, kutatóintézetei lényeges szerepet játszanak abban, hogy a jól képzett külföldiek rászánják magukat arra, hogy hazájukból ideiglenesen, vagy végleg elvándoroljanak.

A nemzetközi nagyvállalatok és bankok is vonzóak a tehetséges külföldiek számára. A külföldön történő beruházások gyakran mobilitást is vonzanak, menedzserek, szakemberek települnek át a vállalat más országban lévő részébe, hogy ott üzleti kapcsolatokat építsenek ki, termelési és kereskedelmi részlegeket telepítsenek és működtessenek. Mivel a nemzetközi működőtőke-áramlás igen intenzív, az ehhez kapcsolódó munkaerő-áramlás is jelentős részét alkotja a globális munkaerő-áramlási folyamatoknak.

Széles körű szakirodalom foglalkozik a kvalifikált külföldi munkaerő szerepével, foglalkoztatásának gazdasági hatásaival, s a kiáramlásukból eredő veszteségekkel. A kutatók és mérnökök mobilitásának fokozása az OECD kutatás-fejlesztéssel kapcsolatos tevékenységének és az EU K+F-politikájának a középpontjában áll. Főként azt állítják a kutatások középpontjába, hogyan mérhető e réteg mobilitása, hiszen az Európában született és az USA-ba, Kanadába kivándorolt kutatók és mérnökök száma éppúgy szinte ismeretlen, mint pl. az Európába bevándorlóké. A kutatások éppen ezért gyakran módszertaniak, a számbavétellel kapcsolatosak. A nemzetközi szintű elemzésekhez azonos tartalmú adatbázisokra volna szükség, amelyek még szinte teljesen hiányoznak. Amit egy-egy országról tudunk, az a beáramló külföldiek száma évente, jó esetben megállapítható azok végzettsége, a kivándorló diplomásokról azonban szinte minden országban nagyon kevés az ismeret.

Igen fontos vetülete a nemzetközi mobilitásnak az *USA és Európa*, illetve az USA és Ázsia, Latin-Amerika stb. közötti áramlás; az agyelszívás különösen ezekben a külföldi relációkban lényeges. Ha az áramlások kölcsönösek, az minden régió szempontjából gyümölcsöző lehet. A kivándorlók visszaáramlásából is komoly gazdasági előnyök származhatnak a kevésbé fejlett országok számára. Ez a sokat emlegetett „tudás-transzfer” fontos, de globális méretekben még kihasználatlan csatornája.

Az amerikai regisztrációs rendszer elég pontos kép felrajzolását teszi lehetővé a magasan képzett bevándorlókról: jelenleg mintegy 400 ezer európai kutató dolgozik az USA-ban, közülük minimum ötezer magyar. Magyarország két irányból is érintett: az USA és az EU fejlett országai felől, ahol – minden korlátozás ellenére – a kutatókat szívesen látják. Európa már régóta küzd azzal, hogy megakadályozza az USA irányában az agyelszívást, s versenyképességben felzárkózzon. Egyes számítások szerint ehhez legalább 700 ezer új kutatóra és legalább 3% GDP-arányos K+F kiadásra van szükség. Az EU a 2000-ben elfogadott lisszaboni stratégia keretében megkísérli kialakítani a tudomány „közös piacát”, az Európai Kutatási Térséget. Ennek érdekében az Európai Bizottság azt szeretné elérni, hogy a 2007-től kezdődő költségvetési időszakban az EU növelje kétszeresére a kutatás és fejlesztés támogatását. Számítani kell arra, hogy az EU fejlett országai beindítják az agyelszívást, s a ma is alacsony tudósarány tovább csökken a felzárkózó országokban.

Várható tendenciák

A EU-bővítés migrációs hatásaival a bővítést követő években széles körű szakirodalom foglalkozik. Ami az ökonometriai módszerekkel végzett előrejelzéseket illeti, ezek fontos inputjai azok az adatok, amelyek korábbi csatlakozó országok migrációjára vonatkoznak. Több kutatás (Hatton, 1995; Boeri–Brücker, 2000; és Fertig, 2001) azt a következtetést hangsúlyozza, hogy *a migrációs döntések a relatív bérektől, a foglalkoztatástól és a migráció költségeitől függenek*. Így a migrációs rátát olyan tényezőktől teszi függővé, mint a bérek és a foglalkoztatás. Hatton modellje emellett olyan tényezőket is figyelembe vesz, mint a jövedelmek várható alakulása, vagy az egyéni szintű migrációs költségek.

Három kutatás modellszámításokon alapuló eredményei – egybehangzóan – a 2005–2015 időszakra viszonylag alacsony migrációt jeleznek előre. A legalacsonyabb előrebecslés szerint 70 ezer fő áramlik átlagosan évente a 10 csatlakozott országból a 15 régi EU-országba, a legmagasabb szerint ez a szám 260 ezer fő körül lesz. Ez utóbbi az EU15 mostani lakosságának nem éri el a 0,1%-át évente. Bauer és Zimmermann számításai szerint 2005–2015-ben a mintegy 66 milliós népességű visegrádi országokból a lakosság mintegy 4%-a vándorol ki, évente 0,4%. A népesség számához képest a legnagyobb arányú lesz a kiáramlás Lengyelországból, a 10 év alatt 6% vándorol ki; a legalacsonyabb Szlovéniából, ahol 0,13%. Magyarország helyzete közepes: Bauer és Zimmermann szerint 10 év alatt 2,2% lesz a kiáramlók lakossághoz viszonyított aránya.

„Kelet-európaiak” alatt a legtöbb előrejelzés a 8 új EU-tagot és a 2 társult országot (Románia és Bulgária) érti. Egy 1992-ben készített előrejelzés szerint a következő 15 évben a kelet-európaiak mintegy 3%-a vándorolna Nyugatra. Az EU-belépés után is hasonló (3–4%-os) arányt tartalmaznak az előrejelzések a következő két évtizedre. Mivel továbbra is magas fluktuáció képzelhető el, ez nettó 1–2% körüli arányt jelent, számszerűen 3,2–4,2 millió bevándorlót, de hosszabb távon csak 1,6–2,1 milliót. A migráció kétharmada Németországot fogja érinteni. Különböző előrejelzések szerint Németországba 1,4–2,6 millió ember áramlik be a következő 15 évben.

Ami a nemzetközi munkaerő-áramlás motivációit illeti, az országok közötti jövedelmkülönbségek jelentősége vezet, ez hat legjobban pl. az EU8 és az EU15 közötti áramlásokra is, de a bérek közeledése ezt a folyamatot lassítani fogja. A munkanélküliségi ráták és a gazdasági ciklusok különbségei is fontosak, főként a hasonló jövedelmi szintű országok esetében. Ezek a motívumok azonban mindenképp az alacsony jövedelmű, alacsonyabb képzettségű emberek számára fontosak, és sok embert készítenek vándorlásra.

2. Migráció a magyar gazdaságban

A nemzetközi migrációs folyamatoknak Magyarország is része; bővül az itt élő, tanuló, dolgozó külföldi állampolgárok száma, és egyre több az olyan magyar állampolgár, aki külföldön él. A mérleg pozitív, ez minden statisztikai pontatlanság ellenére állítható, s a népesség fogyását a migráció kis mértékben kompenzálja.

Külföldi munkavállalók Magyarországon

A Magyarországon engedélyköteles legálisan munkát vállalók száma 2004. december 31-én 51 210 fő volt. Ehhez hozzáadódnak a nem engedélyhez kötötten legális munkavállalók, így olyan EU-tagállamok állampolgárai, akikkel kapcsolatban nem alkalmazunk korlátozásokat. Ilyen az új EU-tag Szlovákia, ahonnan rövid idő alatt – a csatlakozás óta – pár ezerről több tízezerre nőtt a legálisan munkát vállalók száma. Jelentős azoknak az itt dolgozó külföldieknek a száma is, akik kisebb-nagyobb vállalkozások vezetői, számuk mintegy 20 ezerre becsülhető. Mindez az összes foglalkoztatott mintegy 2–2,5%-át teheti ki. Valószínű, hogy azoknak az itt dolgozó külföldieknek a száma, akiket illegálisan foglalkoztatnak akár mint ingázókat, szezonális munkásokat vagy alkalmi munkavállalókat, ennek a többszöröse. (Megjegyezzük: Magyarországon a jogszabályok 2%-ban határozzák meg az egyidejűleg engedéllyel foglalkoztathatók számát, ez 2005-ben 87 ezer főt jelentett.)

Magyarország speciális helyzetben van a migráció szempontjából, mert itt az EU keleti határán kialakult ütközőzóna jellegzetességei érvényesülnek. A munkavállaló migránsok az ütközőzóna országaiból, így Magyarországról is a Nyugat felé mozognak, keresve a magasabb jövedelmet, jobb életkörülményeket. Kevés a nyugatról kelet felé vándorló, amit a külföldi munkavállalók országonkénti megoszlása is illusztrál. Meghatározó a keleti szomszédok jelenléte, azon belül is a román állampolgároké, további jelentősebb csoport az ex-szovjet (főleg ukrán), illetve a szlovák munkaerő.

Több ok miatt is indokolt lenne, hogy nagyobb figyelem forduljon Magyarországon a bevándorlás hatásainak elemzésére, a lehetőségek tudatosabb kihasználása felé, mert ugyan

- tény, hogy nemzetközi összehasonlításban viszonylag alacsony Magyarországon a külföldi legális munkavállalók aránya, de ez fokozatosan emelkedik, egyes régiókban (északi határmegyék) pedig ugrásszerűen nő, s ott már a gazdasági növekedés fontos forrásává válik,

- az EU további bővítése – minden bizonnyal – erős beáramlást vetít előre Románia és Bulgária felől, de nő Ukrajnából és Szerbia felől is,
- tetemes mértékű és bővülő a migránsok illegális foglalkoztatása,
- a bevándorlók képzettségi összetétele, kvalifikációja spontán módon alakul, a gazdaság szempontjai, a hiányszakmák pótlása csak korlátozottan érvényesül.

A Nemzetközi Migrációs Szervezet szerint az új tagállamok sokkal inkább a bevándorlás felgyorsulására számíthatnak, mintsem a kivándorlás növekedésére, amit felerősít az Unió következő bővítése is. Az *EU-hoz egyidőben csatlakozó országok* egymás közötti migrációja nem a jövedelemkülönbségeken alapul, hiszen azok nem túl nagyok. Nincs komoly szerepe a munkaerőpiacnak sem. Szlovákiában, Csehországban és Lengyelországban is a magyarénál jóval magasabb a munkanélküliségi ráta, de nincs jele annak, hogy – kivéve a határ menti szlovák területeket – ezekből az országokból jelentős számú ember áramlana át Magyarországra. Számukra is, mint ahogy a magyarok számára is, vonzóbb az EU munkaerőpiaca, s nyelvi korlátok is szerepet játszanak.

A tartósan Magyarországon élő külföldiekről nem tudjuk pontosan, hol dolgoznak, milyen szerepet tölthetnek be a munkaerőpiacon. Amit tudunk róluk, az a belépéskor megkérdezett *korábbi munkaerő-piaci aktivitásuk*, ebből tudunk némileg következtetni arra, milyen a munkaerő-kínálatuk minősége, összetétele.

A bevándorlók között jelentős az inaktívak – a nyugdíjasok, a diákok, háztartásbeliek – és a munkanélküliek aránya (ezek a státusok tehát az idevándorlás előtti állapotot jelzik). A Magyarországra érkező, itt élő külföldieknek csak egy része lesz tehát a munkaerőpiac szereplője, sőt egyre kevesebb, mert a beáramlók között összességében csökken a korábban otthon aktívak aránya.

A külföldieknek a gazdaság szempontjából igen fontos csoportját képezik azok a szakemberek, akik korábban vezető európai vállalatoknál dolgoztak. Különösen jellemző ez azoknál a vállalatoknál, amelyek szakmai rangot szereztek külföldön mint kutatók. Egy részük annak ellenére itt dolgozik, hogy nagyobb lehetne a jövedelmük egy másik országban. Az itteni munkavállalásukat segíti, hogy kevesebb az adminisztráció a munkavállalásnál, és nemzetközileg elismert szintű kutatások is folynak.

A magyar népesség munkaerő-piaci helyzetét az itt élő és regisztrált külföldi népességgel összevetve azt látjuk, hogy *a bevándorlók nagyobb része volt ottban a munkaerőpiac szereplője, mint azt a hazai lakosságnál tapasztalhatjuk*. A bevándorló népességnek ez a része a magyar munkaerőpiacon is megjelenik mint pótlólagos munkaerő-kínálat. A külföldi népesség alacsony arányából következően ennek *átlagos hatása azonban igen csekély*.

A hazai összetételt messze meghaladja a felsőfokú végzettséget igénylő, magasan kvalifikált foglalkozásúak aránya a bevándorlók között. A szolgáltatásjellegű és a szakképzett munkaerőt követelő foglalkozások aránya elmarad a hazaitól, míg a szakképzetlen valamivel meghaladja azt. A magasan kvalifikáltak és vezetők aránya az utóbbi években bevándorlók körében erőteljesen visszaszorult, bár még így is messze meghaladja a hazai munkaerőn belüli arányt. A szolgáltatásjellegű foglalkozásokhoz a külföldiek nagyobb arányban kötődnek, mint a hazai foglalkoztatottak, s itt az utóbbi években nőtt a beáramlás.

Jelentős eltérések vannak az egyes országokból érkezők foglalkoztatási összetételében. Míg a bevándorlást megelőzően vezetői, magasan kvalifikált végzettséget

igénylő foglalkozásokat végzők aránya minden országcsoport bevándorlói körében meghaladja a magyar arányt, a Közép- és Kelet-Európa országaiból érkezők esetében ez az arány nagyjából megegyezik a magyarországgal. A szakképzetlen fizikai foglalkozásokat végzők aránya minden bevándorló külföldi csoport esetében meghaladta a magyarét, kivéve a fontosabb ázsiai küldő országokat, ahonnan viszont a szolgáltatás jellegű foglalkozásokat végzők (kereskedők, vendéglátásban dolgozók) aránya haladja meg a hazait. A szakmunkások aránya a Közép- és Kelet-Európából származók esetében hasonlít a hazaihoz, a többi esetben – különösen a nem európai országok esetében – attól jelentősen elmarad.

A munkavállalási engedélyek döntő részét *három ágazatban, a feldolgozóiparban (22%), az építőiparban (31%), továbbá a kereskedelemben és vendéglátóiparban (17%) foglalkoztatottak kapták.*

Összegzésként fontos kiemelni, hogy a hazánkban dolgozó külföldiek lényegében kevés országból érkeznek, munkavállalási engedélyeket Magyarországon meghatározó részben kelet-európai polgárok kapnak, s az engedéllyel rendelkezőknek csak kisebb része polgára az Európai Unió valamelyik országának.

A külföldiek foglalkoztatásának terjedő formái

A magyar munkaerőpiacon regisztrált módon szerepet vállaló külföldiek köre (vagyis azoké, akik munkavállalási engedéllyel rendelkeznek) nem fedi le a ténylegesen munkát vállaló külföldiek körét, mert egyre több olyan munkavállalási forma terjed el, amelyekhez nincs szükség munkavállalási engedélyre. Így mind több olyan esettel találkozhatunk, amikor a cégek speciálisan bizonyos munkára toboroznak külföldön embereket, akik a munka elvégzése idején ideiglenesen tartózkodnak Magyarországon. Ez összefügg a külföldi vállalkozások terjedésével, amelyek bátrabban folyamodnak külföldiek alkalmazásához, ha az célszerű számukra. Magyarország uniós taggá válása munkaerőpiacát kiszélesítette, ennek következménye is a fenti jelenség terjedése. A külföldi munkaerő egyre nagyobb körben való foglalkoztatása a magyar munkaerő-piaci kínálat beszűkülésének is a következménye, amelyre már a GKI Rt. 2003-ban végzett felmérése is rámutatott (Adler, 2003). Ez a felmérés is ráirányította a figyelmet arra, hogy különösen vidéken hiány van egyes szakmákban, ami korlátozza a nagyobb létszámszükségletű multinacionális vállalatok tevékenységét.

Az uniós bővítés újabb lehetőségeket teremtett a külföldiek foglalkoztatása szempontjából, mert *a Magyarországgal együtt csatlakozó országok állampolgárai szabadon vállalhatnak munkát Magyarországon.* A munkaerőpiacot védő intézkedéseket Magyarország nem iktatott be. Az EU új tagországai közül elsősorban eddig Szlovákia érdemel figyelmet. A szlovákiai munkások nagy számban jelentek meg Komárom térségében, jórészt a hiányszakmákban helyezkednek el. Alkalmazásukat a magyar nyelv ismerete megkönnyíti. A magyarországi munkaerőpiac rugalmatlanságát jól kifejezi, hogy a szlovákok mellett a gyorsan fejlődő térségbe Romániából is érkeznek szakmunkások, míg nehéz a hazai munkaerő más térségekből való toborzása.

A külföldiek magyarországi foglalkoztatásának speciális formája a külföldi munkakerő Magyarországra való *kirendelése*. A foglalkoztatást gyakran versenytárgyalás előzi meg. Az ún. projektet kiíró megrendelő és az azt elnyerő külföldi cég magánjogi, rendszerint vállalkozási szerződést köt magyarországi munkavégzésre. Ez lehet valamilyen építmény kivitelezése, tervezése, felújítása. Az ilyenfajta ügyletek alapján Magyarországon foglalkoztatottak *statisztikai számbavételére nem kerül sor*. A foglalkoztatási jogi háttérét magánjogi, rendszerint vállalkozási szerződés teremti meg.³

Az *idénymunka* a mezőgazdaságban a legnépszerűbb foglalkoztatási forma, erre magyar és külföldi munkavállalók egyaránt határozott idejű munkaviszony létesítésével és alkalmi munkavállalói könyvvel vállalkozhatnak. Ez a forma az agrárgazdaságban már több év óta létezik, könnyítve kaptak erre engedélyt – egy 2001-es magyar–román kormányközi megállapodás értelmében – a román állampolgárok.

Az unióhoz tartozó államok lakosai külön engedély nélkül vállalhatnak idénymunkát hazánkban. Az unión kívüli országokból jövők mezőgazdasági szezonális engedéllyel kaphatnak munkát, de a munkavállalás időtartama évente maximum 150 nap lehet. Ez a foglalkoztatási forma elsősorban a román és ukrán állampolgárok számára vonzó, ezt tükrözi, hogy a legtöbb engedélyt 2004-ben Hajdú-Bihar, Békés és Pest megyében adták ki.

A fenti példák azt bizonyítják, hogy a külföldiek munkavállalása egyre jobban összefonódik a konkrét munkaerő-piaci igényekkel, s hogy a „klasszikus” migrációs forma, az áttelepülés már nem egyedüli és talán nem is a legfontosabb formája a magyar munkaerőpiacot érintő migrációnak.

Az alacsony bérű külföldiek alkalmazásának a bérekre és a munkaerőpiacra gyakorolt hatásait a kutatások igen csekély mértékűre becsülik, a munkanélküliség kockázata és a külföldiek részaránya között nem mutattak ki lényeges összefüggést. Általában nem jellemző az elbocsátás és a bérek visszafogása azokban az ágazatokban, ahol növekedett a külföldiek aránya. Fontos megfigyelés, hogy a migránsok inkább a prosperáló ágazatokba áramlanak.

Magyar munkavállalók külföldön

A magyar állampolgárok az 1989. évi XXIX. törvény hatálybalépése óta alanyi jogon utazhatnak külföldre, de az országot elhagyók és a visszatérők számát és egyéb jellemzőit csak nagyon hézagosan ismerjük.

Ez annak ellenére így van, hogy a három hónapnál hosszabb ideig tartó külföldi tartózkodást a jogszabályok szerint az önkormányzatnál be kell jelenteni, de a bejelentés elmulasztása semmilyen következménnyel nem jár (illetve az ellenőrzés is szinte megoldhatatlan). Kötelezettségüknek pl. 1990 és 2001 között mindössze 7488-an tettek eleget; a legtöbben, 1054-en 1990-ben. A statisztika így sajnos erre a szűk körre – vélhetőleg a véglegesen távozni szándékozókra – korlátozódik.

A migrációról publikált nemzetközi és magyar statisztikai adatok hiányosságai és kétsége nem teszi lehetővé, hogy a csatlakozás migrációs hatásairól még csak hozzávetőleges

képet is alkossunk.⁴ A rendelkezésre álló információkból az a következtetés vonható le, hogy a külföldön élő és dolgozó magyar állampolgárok aránya a népességhez viszonyítva alacsony, ez az arány csak töredéke az EU 15 legtöbb országáénak. Ez egyebek mellett összefügg a nemzetközi munkaerőpiacok késői és csak részleges megnyitásával, a hazai lakosság legendásan gyenge mobilitási hajlamával, s a magyar lakosság lemaradásával a nyelvtudás tekintetében. Miközben nemzetközi összehasonlításban a külföldre áramlás nem erős, ugyanakkor a külföldi munkavállalás egyes szakmákat, foglalkozásokat jelentősen érint, fokozza a hazai munkaerő-piaci feszültségeket.

Egyes szakterületeken látszólag szinte drámai helyzet alakul ki a kivándorlás miatt. Így a gyakori sajtóhírekből példák sora válik ismertté az országot nagy számban elhagyó orvosokról s más egészségügyi dolgozókról, vagy arról, hogy az informatikusok a hazai többszörösét keresik Németországban, s az egyetem elvégzése után jelentős létszámban vállalnak – legalábbis átmeneti időre – külföldön munkát. E foglalkozásokat érintő elvándorlásban a kereset játssza a fő szerepet, de fontos a korszerű műszerezettség, a jobb technikai színvonal, a szakmai előrelépés és a jobb munkakörülmények is.

Az orvosok, ápolók megtartására, illetve visszacsábítására nincsenek eszközei a magyar egészségügynek. Pedig egyértelmű a helyzet: az egészségügyben munkaerőhiány van, ez mind a szakdolgozók által betölthető állásokat, mind az orvosokat (főleg egyes speciális területeken) érinti. A létszám bővítése korlátozott; nincs számottevő túljelentkezés az orvosi egyetemeken, gyengül a végzetek szakmai felkészültsége, s a létszám növelése az egyetemi képzésben a minőségi gondokat növelné. Külföldiek alkalmazása némiképp enyhít a helyzeten, de nehézkes az ügyintézés, s munkájuk – szaktudásuk – megítélése sem egyértelműen pozitív. Kérdés az is, hogy közülük hányan maradnak véglegesen itt vagy áramlanak tovább, mert honosított diplomával, magyar tartózkodási engedéllyel és a Magyar Orvosi Kamara regisztrációjával erre lehetőség van.

A migráció várható tendenciái

Annak ellenére, hogy viszonylag alacsony a külföldön munkát vállalók száma más nemzetekhez képest, az Unióhoz való csatlakozás joggal veti fel azt a kérdést, hogy a külföldi munkavállalás, illetve a más célú kiáramlás intenzívebbé válik-e. A KSH 2003 első negyedévében készített felmérése⁵ szerint az ún. migrációs potenciál 4%, *vagyis a munkaképes korú népesség ilyen arányban gondol valamilyen külföldi munkára, s ez mintegy 300 ezer embert jelent.* Ez magas szám, bár nem jelenti azt, hogy a szándékot ilyen arányban kivándorlás is követi.

A KSH – a nemzetközi felmérési gyakorlathoz hasonlóan – három csoportba sorolta a migrációra gondolókat aszerint, hogy mennyire komoly a migrációs szándék. Azok aránya, akik már előkészületeket is tettek annak érdekében, hogy külföldön dolgozzanak, szándékuk tehát komolynak tűnik, a migrációs szándékúak mintegy 10%-a, vagyis kb. 30 ezer fő. Azoké, akik már információt gyűjtöttek a lehetőségekről, de előkészületeket nem tettek, ezek a migrációs szándékúaknak mintegy 40%-a (120 ezer fő). Azok aránya, akik gondolkodnak ugyan a külföldi

munkavállalásról, de nem tettek még semmit érte, 50% (mintegy 150 ezer fő). Ha tehát csupán a komoly migrációs szándékúakat vesszük alapul, azok a munkaképes korúak 04%-át, az aktív keresők kb. 1%-át jelentik. A komoly és közepes szándékúakat összesítve ezek az arányok már lényegesen magasabbak, 2%, illetve 4%. Ez nagyjából megfelel az EU15 átlagos migrációs rátájának, ami nem más, mint a tényleges nettó áramlás intenzitása, vagyis az országba való be- és kiáramlás közül a kisebb szám és az aktív keresők számának hányadosa. A kérdés az, hogy a közepes és gyenge migrációs szándék erőssé válik-e és milyen arányban, mikor. Ez nagymértékben függ a már tapasztalatot szerettek benyomásaitól, hiszen a potenciális kivándorlókat elsősorban az befolyásolja, hogy milyen helyzetbe kerültek, milyen tapasztalatokat szereztek a külföldön korábban munkát vállalók.

A KSH-felmérés jelentős különbségekre mutatott rá életkori csoportok szerint: egybevág a szakirodalom megállapításaival és az ismert nemzetközi statisztikákkal a felmérésnek az az eredménye, hogy a fiatalabb korosztály mobilabb: a 30 évnél fiatalabbak esetében a migrációs potenciál 9%, a 30–49 éveseknél 3,5%, 50 év felett 0,5%. A férfiak mobilitási készsége magasabb, mint a nőké: e felmérés szerint a 30 év alatti férfiakkal 11%, míg a nők esetében 64%, 30–49 év között 5, illetve 2%. Motiválja a migrációs szándékot a családi állapot is: az összes migrációt tervezők mintegy kétharmada nőtlen, illetve hajadon, viszont a komoly migrációs szándékúaknak több mint a fele házas. Vagyis a felszínesebben és a komolyabban külföldi munkáról gondolkodók alapvetően eltérő demográfiai összetételű emberek. Hasonlóképpen különbség van a munkaerő-piaci helyzet szerint is: a foglalkoztatottak esetében magasabb a külföldi munkavállalás lehetőségére gondolók aránya, és ezen belül is magasabb azoké, akik ezt komolyan fontolgatják, mint ami az inaktívak esetében érvényesül. Kiemelkedően magas a munkanélküliek körében a migráció gondolata.

Nagyon fontos motívum az iskolázottság, képzettség: szerény a szándék az iskolázatlan népesség körében, s a csak általános iskolát végzettekénél. A szakmunkások szándéka a legerősebb, 6%-uk tervez valamilyen módon munkavállalást külföldre. Meglepő, hogy ennél kissé gyengébb a felsőfokú végzettségűek migrációs potenciálja. Vélhetően ezt az okozza, hogy magas körükben az olyan képzettségűek aránya, akik nem számítanak arra, hogy sikeresek lesznek a külföldi munkaerőpiacon (pl. tanítók, tanárok). Ugyanakkor egyes magas képzettséget igénylő foglalkozásokban nagyobb az érdeklődés (pl. orvosok, villamosmérnökök, informatikusok).

Igen fontos elemzési szempont, hogy a migrációs szándékok mögött állandó, hosszabb, vagy rövid, szezonjellegű munka is lehet. A külföldi letelepedést, illetve hosszabb távú munkavállalást mindössze a potenciális migránsok egynegyede tervezi (82 ezer fő), a többség, 58% (175 ezer fő) csak 1-2 évben gondolkodik, 14% (44 ezer fő) legfeljebb két hónapra vállalna külföldön munkát. Inkább jellemző a legfiatalabbakra a hosszabb távú külföldi munkavállalás, míg a 30 év felettek közül sokan csak 1-2 hónapos munkára gondoltak, míg 50 év felett ismét inkább a hosszabb, évekig tartó munkavállalás szándéka jellemzőbb.

A munkaerőpiac szempontjából igen lényeges, hogy milyen képzettségi csoportokra jellemzőbb a tartós külföldi munkavállalás szándéka. A felmérésből az tűnik ki, hogy az alacsony képzettségűek csak rövid távú kivonulásukat tervezik, inkább szezonális, rövid idejű külföldi munkát vállalnának, számukra ez tűnik reálisabb lehetőségnek. A szakmunkások zöme viszont néhány éves kint létre, vagy letelepedésre is gondol. A felsőfokú végzettségűek esetében mind a rövid-, mind a hosszabb távú külföldi munkavállalást megjelölők száma is jelentős, bár a munkavállalási korúak létszámához képest nem magas.

A GKI 2004 őszén készített *vállalati felmérése* keresleti oldalról közelítette meg a kérdést. A *vezetői munkakörökben* sokkal nagyobb arányban foglalkoztatnak a vállalatok külföldieket, mint az egyéb munkakörökben, s megfigyelhető a külföldi vezetők koncentrációja – természetes módon – elsősorban a külföldi tulajdonú vállalatokban. Magas a külföldi vezetők aránya a kereskedelemben, az iparon belül a vegyiparban, regionális metszetben pedig Közép-Magyarországon és Közép-Dunántúlon.

A *szellemi foglalkoztatottak* körében az átlagnál magasabb, de a vezetőkénél alacsonyabb a külföldiek aránya, 1% körüli. Ennél magasabb, 5% a külföldi cégeknél, az átlagosnál sokkal magasabb, 7% a kereskedelemmel foglalkozó cégeknél, az iparban viszont jelentéktelen, s regionálisan Közép-Magyarország emelkedik ki.

Ami a *fizikai foglalkoztatott külföldieket* illeti, eloszlásuk a gazdaságban alapvetően különbözik attól, amit a vezetők és a szellemi alkalmazottak körében láttunk: *jellemzően a kisvállalatok, ott is a belföldi tulajdonúak vonzzák a külföldi munkavállalókat, kiemelkedően sok a külföldi fizikai alkalmazott a felmérésben szereplő szállodai és vendéglátó-ipari cégeknél.* Az iparon belül a vegyipar emelkedik ki, regionálisan pedig a Dél-Alföld. A nagy és a külföldi cégek az átlagosnál kisebb arányban alkalmaznak külföldieket fizikai munkára. Mindez több tényezővel is összefügg, így azzal, hogy a kisebb cégek nagyobb bátorsággal vesznek részt a szürkegazdaságban, hogy a kisvállalkozásokra inkább jellemző a szezonális munka, hogy ezek számára létkérdés az, hogy takarékoskodjanak a munkaerőköltségekkel.

Az alábbi táblázatban összefoglaljuk, hogy a felmérésben részt vevő vállalatoknál milyen arányú a külföldiek foglalkoztatása a különböző foglalkozási csoportokban. A táblában az átlagok mellett a létszámmal súlyozott átlagokat is közöljük, ezek a számok jobban kifejezik, milyen arányú a külföldiek foglalkoztatása. (Míg pl. a felmért vállalatok válaszainak átlaga 0,5% arra a kérdésre, hogy milyen arányban alkalmaznak külföldi vezetőket, ezek létszámmal súlyozott átlaga 2,2%, vagyis a vezetők 2,2%-a külföldi.) Meglepően magas a külföldieket foglalkoztató vállalatoknál a külföldi vezetők közel 20%-os, és a szellemi alkalmazottak 8%-os aránya.

1. táblázat. A külföldiek aránya a különböző foglalkoztatási csoportokban, %

	Átlag	Súlyozott átlag	Átlag	Súlyozott átlag
	Összes felmért vállalat		Külföldieket foglalkoztató felmért vállalatok	
Összesen	0,7	0,3	8,3	2,6
Vezetők	0,5	2,2	5,5	18,7
Szellemi foglalkozásúak	0,2	1	2,5	8,2
Fizikai foglalkozásúak	1,0	0,5	11,1	4

Forrás: GKI-felmérés.

A felmérés szerint a *külföldiek foglalkoztatása összességében nő.* A növekedés egyrészt főleg a 20 fő alatti vállalatoknál, másrészt a 250 fő felettieknél jelentkezik. Regionálisan Közép-Dunántúlt és Dél-Alföldet érinti elsődlegesen, az érintett ágazatok elsősorban a kohászat és fémfeldolgozás, *valamint az építőipar.*

A külföldiek alkalmazásának csak kis részben oka, hogy versenyképesebbek, alacsonyabb bérrel is beérik, mint a magyar munkavállalók, sőt, a vezetők és a szellemi alkalmazottak számára sokszor magasabb jövedelmet biztosítanak a vállalatok, mintha

magyar munkaerőt foglalkoztatnának. Nem is a jobb szaktudás vagy a jobb kapcsolatok azok, amelyek miatt alkalmazásuk megéri a vállalatoknak. A legerősebb ok az, hogy a cégek egy része bizonyos munkakörökre nem kap, nem talál megfelelő munkaerőt a magyar munkaerőpiacon. Ezt válaszolta a külföldi cégek közül minden tizedik, s a magyar magáncégek is ezt állították a válaszadók 7%-ában. A könnyűipar, a kohászat, a gépipar cégei ezt a motívumot az átlagnál is jobban hangsúlyozták, s hasonlóan nagy arányban születtek ilyen válaszok a szállodaipar és vendéglátás körébe tartozó cégeknél. A jobb szaktudás is nyom a latban, mindenképp a külföldi vállalatok vélekednek így. A külföldiek foglalkoztatásának gazdasági motívuma, az alacsonyabb bér erőteljesen jelenik meg egyes ágazatokban, főleg a szállodaiparban, a vendéglátásban és a szállítási ágazatban. Az iparban nem ez, hanem a megfelelő magyarországi munkaerő hiánya a fő motiváló tényező.

A nemzetközi munkaerő-mobilitás lehetőségeinek könnyebbé válása az eláramlás oldaláról is érintheti a cégeket. A válaszoló cégek 12%-a tapasztalta a közelmúltban, hogy alkalmazottai közül külföldre távoztak, de csak 2%-uk állította, hogy sokan. Nagyobb arányban érzik ezt a nagyvállalatok, közülük is a külföldi tulajdonúak. Leginkább érintett az iparon belül – ahol a jelenség az átlagosnál erősebb – a gépipar, a szolgáltatások közül a szálloda- és vendéglátóipar. A leginkább érintettek a fiatalok, a vállalatoktól kiáramlók mintegy kétharmada 30 év alatti. A nagy és külföldi cégeknél a szellemi munkakörökben alkalmazottak eláramlása is jellemző. A cégek legtöbbszörre, a kérdésre válaszolók háromnegyedére az elvándorlás azonban nincs jelentősebb hatással, hiszen mértéke igen alacsony, sőt, a nagyvállalatok kedvezően értékelik a külföldre kiáramlás hatásait. A külföldi cégek más országokban lévő részlegeikben jól tudják hasznosítani a magyar munkaerőt, tudásukat gyarapítva a most külföldre távozók később visszatérnek stb. Mindenesetre fontos tapasztalat, hogy szó sincs a jelentősebb kiáramlástól és annak negatív következményeitől való félelemtől a felmérésben részt vevő vállalatok körében.

3. Összefoglalás és gazdaságpolitikai ajánlások

A migráció jelentősége Magyarország szempontjából is megnőtt az utóbbi másfél évtizedben, ami részben a rendszerváltáshoz, részben az EU-belépéshez köthető. A rendszerváltás idején intenzívebbé vált külföldről a beáramlás, de annak egzaktabb mérése, regisztrálása, szabályozása, a megfelelő jogi háttér még nem kiforrott. Ezekben az években az országból való kiáramlás is megnőtt, de ennek a folyamatnak nem ismerjük a nagyságrendjét sem.

Hiba, hogy egyetlen kormány szerv sem foglalkozik a Magyarországról kiáramló munkaerővel, a magyar állampolgárok külföldi munkavállalásra való felkészítésével, külföldi jogvédelmével, s kevés a rendszerezett ismeret a kivándorlásnak a hazai gazdaságra gyakorolt hatásaival.

Igen laza összefüggés van a magyar bevándorlási politika és a munkaerőpiac igényei között, pedig a kontroll nélküli migráció fokozhatja a munkaerő-piaci feszültségeket, miközben nem igazán segít a munkaerőhiány enyhítésében. Ugyanakkor el kell ismer-

ni, hogy jelenleg a legtöbb szakmában valóban hiányt pótolnak a külföldiek, s indokolt számuk növelése. Várható, hogy az Unió újabb bővítése után megnő a külföldi munkavállalók száma. Ezt akkor lehet jól kihasználni, ha főleg a határ menti térségek vonzóvá válnának a munkahelyteremtő beruházások számára.

A legtöbb országban egyszerre jelentkezik és csap össze két érdek: a nyugat-európai országoknak főként a jövő szempontjából meghatározó érdekeltsége abban, hogy a fiatal munkavállalók aránya emelkedjen az előregedő társadalmakban, és a jelen – ezzel ellentétes – érdekeltsége a hazai, több országban is magas munkanélküliségi rátájú munkaerőpiac védelmében. Ez a probléma magyar szempontból is fontos, ezért megfelelő ösztönzőkkel egy idő után visszatérésre kellene biztatni a külföldön dolgozó fiatalokat.

A szezonális munka, a vendégmunka, a külföldön való tanulás és továbbképzés, a projekten való foglalkoztatás olyan foglalkoztatási formák, amelyeken keresztül mód van nyelvtanulásra, szakmai továbbfejlődésre, anyagi gyarapodásra, s bennük van a visszatérés lehetősége. Ezeket a formákat volna fontos előtérbe helyezni.

Miközben mind a statisztikai átlagok, mind a felmérésekben megjelenő szándékok alacsony intenzitású kiáramlást jeleznek és vetítenek előre, egyes szakterületeken, így pl. az egészségügyben más a helyzet. Sem az orvosok, ápolók megtartására, sem visszacsábítására nincsenek eszközei a magyar egészségügynek. A kibontakozó folyamat is egyre sürgetőbbé teszi egyrészt az egészségügy reformját, a gyógyítás során az emberi erőforrás-felhasználás racionalizálását, másrészt pedig a képzés költségeinek részbeni kiterhelését a külföldre távozókra.

A csatlakozás kapcsán érezhető ellenállás nyilvánult meg a régi uniós tagok részéről az újonnan belépők felől feltételezeten erősödő beáramlás ellen. Ugyanakkor viszont olyan területeken, ahol hiány mutatkozik, különösen a magas képzettségű szakemberek iránt, a régi EU-tagországok igen engedékenyek; nemhogy megengedik, hívják az új EU-országbeli szakembereket. Egyes területeken máris nagy az agyelszívás. Ez nemcsak képzési veszteségeket, hanem nehezen pótolható munkaerő-piaci hiányt, ezen keresztül fontos szakterületeken működési zavarokat is okoz. Éppen a hézagos információk miatt ezt – szakmapolitikai okokból – gyakran fel is nagyítják.

Változtatni szükséges azon, hogy sem a gazdaság-, sem az oktatás- vagy a tudománypolitikában nem jelenik meg az agyelszívás megakadályozásának vagy ellensúlyozásának fontossága, ennek nincs kialakult eszközrendszere. Elsősorban a magyar jövedelmi viszonyok miatt pedig nem várható, hogy spontán módon kialakul a brain-drain és a brain-gain között az egyensúly.

Jegyzetek

- 1 Hermándy-Berecz, 2003.
- 2 *Világgazdaság*, 2004. július 8.
- 3 *Napi Gazdaság*, 2004. augusztus 19. 6.
- 4 Az Európa Tanács tükröstatistikán alapuló adatai szerint 1992 és 1999 között az európai országokban regisztrált magyar állampolgárok száma – enyhe hullámmal együtt – ki-egyensúlyozott képet mutatott. Számuk az 1992. évi 65 ezerről előbb jelentősen (közel évi 13 százalékkal), majd egy-egy százalékat alig meghaladóan emelkedett 75 ezer fölé, s 1995-től a szám fokozatosan csökken. *Az adatgyűjtés alapján 1999. január 1-jén a magyar migránsok száma Európában 63 ezer fő volt.* ('Recent Demographic Developments in Europe 1999'. Council of Europe, Belgium, 1999.) Ha az EU 15 lakosságának számát, 378 milliót vesszük alapul, ez annak kb. 2 ezrelékét, míg a magyar lakosság kb. 0,6%-át teszi ki. Az EU 15-ben átlagosan 5% körül van a külföldi lakosság aránya, s ha – amint a statisztikák mutatják – ennek kétharmada európai, akkor Magyarország – a lakosság számához képest – alulreprezentált.
- 5 Munkaerő felmérés. Budapest: KSH, 2004.

Irodalom

- Csermely Péter–Málnási-Csizmadia András–Kovács Mihály (2002): Hogyan hozhatnánk haza a külföldön dolgozó, tehetséges fiatal magyar kutatókat? Javaslat egy „inkubátorház” létrehozására. *Magyar Tudomány*, 12. sz.
- Dévai Katalin–Kerékyártó György–Papanek Gábor–Borsi Balázs (2001): A felsőoktatási K+F szerepe az innovációs folyamatokban. A BMGE példája. *Magyar Tudomány*, 4. sz.
- Dietz, B. (2002): East West Migration Patterns in an Enlarged Europe: The German Case. *The Global Review of Ethnopolitics*, September, Vol. 2. No. 1.
- Dustmann, C.–Casanova, M.–Fertig, M.–Preston, I.–Schmidt, C. (2003): The Impact of EU Enlargement on Migration Flows. *Home Office Online Report*, No. 25.
- Faist, T. [et al.] (1999): Ausland im Inland. Die Beschäftigung von Werkvertragsarbeitnehmern in der Bundesrepublik Deutschland. *Schriftenreihe des Zentrums für Europäische Rechtspolitik an der Universität Bremen*, Vol. 28, Baden-Baden, Nomos.
- Hansen, W. (2003): Brain Drain – Emigration Flows for Qualified Scientists. *MERIT*, October.
- Hárs Ágnes (2003): Mit ér a munkaerő, ha magyar? Bérék, képzettség és gazdasági teljesítmény. *Cégvezetés*, május.
- Hárs, Ágnes (1997): The Labour Market and Migration in Hungary. In: *From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary*. Budapest: Institute of Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.
- Hermándy-Berecz Judit (2003): A mobilitás szerepe az Európai Unióban. *Új Pedagógiai Szemle*, január.
- Hönekopp, E. (1999): Labour migration to Germany from Central and Eastern Europe – Old and New Trends. In: Corry, D. (szerk.): *Economics and European migration policy*. London: PPR. IAB topics, no. 26.
- Juhász, Judit (1997): The Statistical Characteristics of Migration. In: *From Improvisation toward Awareness? Contemporary Migration Politics in Hungary*. Budapest: Institute of Political Science of the Hungarian Academy of Sciences.

- Lukács Éva (2001): *Migration Policies and EU Enlargement*. Budapest: Research Institute of Demography of SCO. Paris: OECD.
- Mahroum, S. (2002): The International Mobility of Academics: The UK Case. *Dissertation.com*. USA.
- Medgyes Péter–László Mónika (2000): A magyar kutatók idegennyelv-tudása az 1990-es évek végén. *Magyar Tudomány*, 8. sz.
- Melegh Attila (2001): Migration Between Hungary and Germany in the 1990s. In: Illés S.–Lukács É. (szerk.): *Migráció és statisztika (Migration and statistics)*. Bp.: KSH NKI. 53–68.
- Nyíri Pál (1998): Keletre megy-e a tudomány? Alapkutatási perspektívák Északkelet-Ázsiában. *Magyar Tudomány*, 12. sz.
- Solimano, A.–Pollack, M. (2004): International Mobility of the Highly Skilled: The Case between Europe and Latin America. *Working Paper*, No. 1. ECLAG, Santiago-Chile.
- Straubhaar, T. (2000): International Mobility of the Highly Skilled. *HWWA Discussion Paper*, No. 88.
- Trends in International Migration*. SOPEMI 2004. Paris: OECD.
- Viszt, Erzsébet–Plank, Zsuzsa–Borsi, Balázs (2001): Mobility of Human Resources in Hungary: An Analysis and a Proposal for Regular Collection of Statistics. In: *Innovative People*. OECD.

Ehrlich Éva – Ruppert László – Szigetvári Tamás¹

INFRASTRUKTÚRA ÉS VERSENYKÉPESSÉG MAGYARORSZÁGON

Kitekintés 2015-ig

Az infrastruktúra fejlettségének versenyképességre gyakorolt hatásai nagy vonalakban az alábbiak:

1. A leginkább általánosnak azt tekinthetjük, hogy az infrastruktúra magas színvonalra önmagában kedvező hatást gyakorolhat egy ország (régió) gazdasági versenyképességére. Nem tagadható vonzerőt jelent pl. a tanult (jó módú) emberekre a magas kulturális és civilizációs színvonal, ami nemcsak a turizmus szempontjából, hanem a tartózkodás, a lakhely és a munkahely megválasztása szempontjából is érvényesül. Általánosan gazdagítja a keresletet, és széles elágazásaiban tőkevonzó hatást is kifejt. Az infrastruktúra e széles összefüggésében tehát például egy város színvonalas hangversenyélete is pozitív eleme a versenyképességnek.

Az infrastruktúra – a tanulmányban tárgyalt – szektorai mindegyikénél feltételezhetők ilyen, a *versenyképességre közvetetten szétterülő hatásmechanizmusok*. Az általunk itt kezelték közül ide kapcsolódóan elsősorban a víz- és csatorna-ellátottság, valamint ár- és belvízvédelem szektorát indokolt kiemelni, minthogy a versenyképesség szempontjából e szektorok jelentőségét elsősorban éppen ebben az általános (és nem számszerűsíthető) hatásában lehet megragadni.

2. Bár nem kizárólagosan, mivel az említett szektorhoz tartozó – tegyük fel hatékony – ár- és belvízvédelem *vesztés-megelőző (kárcsökkentő) hatása* pozitív eleme (a kár-elhárítás és a fokozott biztonság folytán) egy ország (régió) versenyképességének. Ezt a hatást is igen nehezen és bizonytalanul (a sokéves meteorológiai és egyéb megfigyelések alapján meghatározott valószínűségek segítségével) lehet csak számszerűsíteni.

3. Más szektorok színvonalának kisugárzó hatása az ország gazdaságának (és társadalmának) versenyképességére sokkal *konkrétabban közvetett*. A működésében biztonságos, magas színvonalú, kedvező kondíciókkal és áron nyújtott infrastrukturális szolgáltatások feltételét képezik az ország gazdasága hatékony, gazdaságos működésének és tőkevonzó-képességének, azaz versenyképességének. A magas színvonalú és gyors közlekedés, valamint az informatika-távközlés mindennapi szolgáltatásai mintegy bázisát képezik a feldolgozóipar, az agrárium, a bankok és más piaci szektorok, valamint a közigazgatás működésének, ezen belül a munkaerő mozgása és mozgatása mindennapi feladatai ellátásának is. Biztonságos és színvonalas energia-ellátás nélkül nincs modern gazdaság (és társadalom), alacsony a versenyképesség.

4. De egyes infrastrukturális szolgáltatásoknál a versenyképesség közvetlen problémái is felmerülnek. Az országban bejegyzett, az országban honos szolgáltatók vajon megfelelően versenyképesek-e külföldi versenytársaikkal? A *versenyképességnek ez a di-*

rekt dimenziója egyre erőteljesebben vetődik fel a közlekedés szinte minden alszektorában (ezen belül kiemelkedően a tranzitszállítások esetében), az informatikánál és a távközlésnél, maholnap az energia-ellátás szektorában is.

A továbbiakban a magyarországi infrastruktúra egyes szektorainak tárgyalásánál a „versenyképesség” e többszólamú elemeire nem fogunk újra és újra visszatérni. Az elmondottakból értelemszerűen következik, hogy amikor egy-egy ágazat működése feltételeinek javulásáról, javításáról, az ehhez szükséges tennivalókról szólunk, akkor mindig jelen van a versenyképesség növelésének (fenntartásának) problémaköre, hol annak általános, hol gazdasági (és társadalmi) közvetett, hol pedig közvetlen (és gyakran többféle) vetületében.

1. A közlekedés

Az EU15-ben a közlekedés és szállítás állítja elő a GDP 4–6%-át. A közlekedéshez kapcsolódó ipari, szolgáltató szektorral együtt a közlekedés hozzájárulása a GDP-hez 11–12%. Az ezredforduló idején az EU15-ben egy árutonnakilométer-teljesítmény mintegy 25–30%-kal került többre, mint az USA-ban. Világátlagban az áruk árában a teljes logisztikai költség 15–30%, míg a tisztán szállítási költség átlagosan az áru árának 4–7%-a.

Közismert a gazdasági növekedés és az infrastruktúra fejlettsége közötti szoros összefüggés. A Világbank 1990-es évek elején végzett, negyven országra kiterjedő vizsgálata alapján egy dollár jól megválasztott közlekedési infrastrukturális beruházás 3–5 dollár magántőke-befektetést vonz, generál. Az EU25-ben a közlekedésben dolgozók száma 2002-ben 7,5 millió volt (ebből 32% a raktározás, rakodás, ügynökségek területén). A közlekedést kiszolgáló járműipart is figyelembe véve azonban az EU-ban minden kilencedik dolgozó munkája a közlekedéshez kapcsolódik. Az EU25-ben a háztartások átlagosan jövedelmük 12–14%-át fordítják közlekedésre, Magyarországon ez 15–19% között ingadozik.

A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium elemzése alapján a magyar gazdaság egyes ágazatainak helyzete 2005-ben röviden az alábbiakkal jellemezhető:

- termelékenység – elfogadható,
- foglalkoztatási ráta – alacsony,
- beruházási ráta – javuló szerkezetű,
- humán erőforrás-ráfordítás – nem elégséges,
- innováció, K+F kiadás – alacsony,
- infrastruktúra – hiányos.

Az ország gazdasági fejlettségéhez képest is hiányos közlekedési infrastruktúra hátrányosan befolyásolja a magyar gazdaság növekedési lehetőségét, versenyképességét.

Az elmúlt tíz évben a magyar gazdaság sikeres piacgazdasági teljesítményei élesen rávilágítottak arra, hogy a gyorsforgalmi utak, a nagy teljesítményű vasút, a jó légi közlekedés, valamint az ipari-mezőgazdasági alapanyagoknál az olcsó belvízi szállítás lehetősége az egyik legfontosabb alapfeltétele az ipari, kereskedelmi, logisztikai üzemek, telephelyek kiválasztásának. Magyarország gazdasági fejlődésében, nemzetközi versenyképességének növekedésében a közlekedés az egyik legmeghatározóbb tényezővé vált.

A közlekedés, miközben megteremti az emberek, áruk, szolgáltatások szabad áramlását, a balesetek, az energiafogyasztás, a lég- és zajszennyezés, a területfoglalás révén káros hatásokat is kifejt a környezetre.

Ezért a fenntartható mobilitás érdekében egyensúlyt kell teremteni:

- a társadalmi, a gazdasági igények, valamint a biztonság, az élet- és egészségvédelem, a környezetvédelem és a területfelhasználás;
- a közlekedés fejlesztése, a fenntartási és üzemeltetési tevékenység, valamint a rendelkezésre álló források ezen területek közötti megosztása között.

Az előrebecslések szerint Magyarországon 2000 és 2015 között a személygépkocsik száma 50–55%-kal nő. A személyközlekedési teljesítmény utaskilométerben számolva 30–35%-kal, míg az áruszállítás árutonna-kilométerben 25–30%-kal nő.

A növekvő és differenciálódó közlekedési igényeket a meglévő rendszer jobb kihasználása és a szűk keresztmetszetek megszüntetése mellett új hálózati elemekkel lehet kielégíteni.

1.1. Kiinduló állapot

A magyar közlekedési ágazatok versenyképessége az EU25-ön belül jelentős eltérést mutat.

Vonalas infrastruktúra:

- vasúthálózat-sűrűségben csak négy ország előzi meg Magyarországot, a hálózat műszaki állapota azonban alacsony színvonalú,
- a közúthálózaton belül a gyorsforgalmi úthálózat sűrűsége az uniós átlag közel 40%-a,
- a belvízi áruszállítás folyamatosságát a Duna hajózhatósági problémái nehezítik, mennyiségben kikötői kapacitásfelesleg, eloszlásban és minőségben hiány jellemző,
- a nemzetközi légi közlekedésben a ferihegyi repülőtér a pillanatnyi igényeket – az egyes terminál 2005-ben befejeződő felújításával – kielégíti, azonban a légi kikötő vaspálya- és autópálya-kapcsolat hiányában folyamatosan teret veszít a konkurens repülőterekkel szemben.

Járműállomány:

- az 1000 főre jutó személygépkocsi-állomány alapján Magyarország az ezredforduló utáni években az utolsó, illetve az utolsó előtti helyen szerepel,
- a kereskedelmi járművekkel (autóbusz, tehergépkocsi) való ellátottság közepes, a nemzetközi közúti árufuvarozó járműpark minősége átlag feletti,
- a másfél évtizeden át halogatott privatizáció következtében az áruszállító hazai belvízi hajópark elavult, hiányoznak a korszerű konténer- és tartályhajók,
- a kereskedelmi légiflotta életkora az EU25-ön belül a legalacsonyabb, az ebből adódó versenyelőnyt rontja a géptípus-összetétel.

Humán erőforrás:

- a közúti közlekedés területén hiány tapasztalható jól képzett, tapasztalt autóbusz-vezetőkből és a nemzetközi áruszállításban képzett járművezetőkből,
- a vasúti közlekedésben jelentős a létszámfelesleg, ugyanakkor hiány van magasan képzett műszaki-forgalmi vasúti szakemberekből,
- jelenleg és középtávon kihasználatlan humán kapacitás található a belvízi közlekedésben,
- fajlagosan magas a létszám a kereskedelmi repülésben, túlkapacitás van repülőgép-vezetőkben (a vízi és légi közlekedési ágazatban azonban az abszolút értékek olyan alacsonyak, hogy jelentősebb nemzetközi igény – munkaerő-csábítás – esetén a kapacitásfelesleg hiányba és ismét feleslegesbe csaphat át),
- közlekedésépítés: az autópálya építés felgyorsítása következtében szűkösek a kapacitások a hazai tervezői, kivitelezői, engedélyező hatósági, minőség ellenőrzési szinten.

Versenyképesség:

- a teljes egészében privatizált közúti áru fuvarozásban a nemzetközi fuvarozás versenyképesnek mondható, a belföldi fuvarozással együtt azonban összességében a magyar áru fuvarozók fajlagos teljesítménye lényegesen alacsonyabb a környező versenytársakénál (1. táblázat),
- a menetrend szerinti autóbusz-közlekedés lényegében állami tulajdonban van, az országos lefedettség jó, teljesítményi mutatói az EU-átlagot lényegesen meghaladják,
- a vasúti közlekedésben jelentős átalakulás következett be az áruszállítás-piac közel 60%-os elvesztése/összeomlása következtében, azonban a helyi érdekű vasút és a nagyvasút szétválasztása és az önálló társaságok (személyszállító, áruszállító társaság, pályavasút stb.) hiányában a MÁV Rt. az állam számára alig finanszírozhatóvá vált,
- a belvízi áruszállításban a hazai hajózás megmaradt egységei kiszorulóban vannak, a kikötők logisztikai központ szerepkörük erősítésével növelhetik versenyképességüket.
- a légi közlekedésben különösen fontos nemzetgazdasági érdek a repülőterek (nemzetközi és két regionális) fejlesztése, összehangolva a szárazföldi közlekedési módokkal. E fejlesztések jelentős része magánérőből valósítható meg.

1. táblázat. Versenyképességet jellemző adatok a közúti áruszállításban* (2001)

Ország	Alkalmazottak száma	Vállalkozások száma	Teljesítmény (milliárd tkm)	Egy alkalmazottra jutó ezer tkm
Ausztria	42 494	5485	39,56	931
Csehország	41 885	1659	46,54	1111
Szlovákia	9612	570	25,71	2675
Magyarország	60 242	23 444	18,20	302

* A statisztikai adatok alapján a közúti áruszállításban dolgozó egy alkalmazottra jutó teljesítményben (ezertonnakiló méter) Magyarország a szomszédos országoktól jelentősen elmarad. Ezt az ágazatban részben ellensúlyozhatja a szállítási láncban végzett – logisztikai – kiegészítő tevékenység hozzáadott érték termelése (árukezelés, elosztás stb.). Ennek ellenére valószínű, hogy a hazai közúti áru fuvarozási piacon középtávon jelentős átrendeződésre kerül sor.

Forrás: Eurostat.

1.2. Az EU fejlődési tendenciái 2015-ig

Az EU fejlődési tendenciái a világgazdaság fejlődésével szoros kapcsolatban állnak. A közlekedési teljesítményeket tekintve az Amerikai Egyesült Államokban az egy lakosra jutó áruszállítási teljesítmény (áru-tonna-kilométerben számítva) 3,8-szorosa az EU25 átlagának, tengerhajózás nélkül.

A fenntartható fejlődés elve értelmében a motorizált közlekedési teljesítmények növelése nem cél. A cél, hogy hatékony gazdaságpolitikával, logisztikával minél nagyobb gazdasági növekedést lehessen elérni minél kisebb szállítási ráfordítás, közlekedési teljesítmény mellett.

Ennek ellenére nagy biztonsággal kijelenthető, hogy az EU25-ben a személy- és áruszállítási teljesítmények is tartósan növekedni fognak. A 2000–2015 közötti időszakban az áruszállítás területén 35–40% feletti növekedés, míg a személyközlekedésben közel 25–30%-os növekedés körül szóródnak az egyes nemzetközi előrebecslések.

A növekedés mellett alig lesz érzékelhető elmozdulás 2010–2015 között a 2000-es évek elején jellemző közlekedési munkamegosztásban (2. és 3. táblázat).

2. táblázat. Közlekedési munkamegosztás az áruszállításban
– áru-tonna-kilométer 2002-ben (százalékban)

	Közúti	Vasúti	Belvízi	Csővezetékes	Összesen
EU25	72,0	16,4	6,0	5,6	100,0
EU15	75,6	12,9	6,9	4,6	100,0
EU10	51,7	36,3	1,2	10,8	100,0
Magyarország	59,9	27,2	5,8	7,1	100,0

Forrás: Eurostat.

3. táblázat. Közlekedési munkamegosztás a személyközlekedésben
– utaskilométer 2002-ben (százalékban)

	Személy- gépkocsi	Autóbusz	Vasút	Villamos, metró	Összesen
EU25	82,5	9,5	6,8	1,2	100,0
EU15	83,5	8,8	6,6	1,1	100,0
EU10	72,3	16,9	8,8	2,0	100,0
Magyarország	61,2	24,3	13,7	0,8	100,0

Forrás: Eurostat.

Az EU15-ben a közúti áru- és személyfuvarozás részarány-növekedése stabilizálódhat – tulajdonképpen ez az EU új közlekedéspolitikájának egyik célkitűzése is (elérni 2010-ben az 1998. évi munkamegosztási szintet, magyarul ne veszítsen további részarányt a vasút). A stabilizációs folyamatot azonban erőteljesen zavarni fogja az EU10-ek, majd 12-ek csoportja, amely tagországokban most gyorsul fel a közúti motorizáció fejlődése.

A 4. táblázatból látható, hogy az EU-nak jelentős közlekedési beruházásokat kellene végrehajtania a következő évtizedekben, kiemelten a vasúti áruszállítás, belvízi közlekedés, csővezetékes szállítás területén, ha a közlekedési, logisztikai költségek területén az USA-val versenyképességre törekszik.

4. táblázat. Az EU és az USA infrastrukturális összehasonlítása (2002)

	EU25	USA
Lakosság (millió fő)	453	287
Autópálya (1000 km)	55,6	90,0
Vasút (1000 km)	199,7	315,3
Belföldi vízi út (1000 km)	34,7	42,0
Csővezeték (1000 km)	27,5	255,2
Kereskedelmi gépjárművek (millió)	26,8	82,3
Áruszállítás (milliárd tkm)		
– közút	1516	1634
– vasút	358	2183

Forrás: Eurostat.

Az EU az USA-val egyetlen közlekedési alágazatban versenyképesebb: a nagysebességű vasutak terén, ez a versenyelőny várhatóan tovább fog növekedni. Biztosan növekedni fog a multimodális közlekedés részaránya, aminek fontos feltétele lesz az erőteljesebb szabványosítás a járművek és kiszolgáló létesítmények esetében.

Mérési adatok szerint mintegy 20 000 euró/fő/év GDP felett a személyközlekedésben erősödik a közlekedési eszközök közötti választási igény. Ennek megfelelően a multimodalitási növekmény mind a személy-, mind az áruszállításban jelentkezni fog. A személygépkocsi-használat mellett nő a légi közlekedés, a gyorsvasút, a bérautó, a taxi használata, rugalmasan alkalmazkodva az utazási célokhoz. Ezt a tendenciát a mind tudatosabb környezetvédelmi szemlélet, a torlódások és a közúti közlekedési balesetek elkerülési szándéka is erősíti. Az áruszállításban a multimodalitás iránti igényt erősíti a közúti áruszállítási részarányt visszaszorítani igyekvő jogi szabályozás, az úthasználati díjak terjedése, a torlódások elkerülése, a magas hozzáadott értékű áruk részarányának növekedése és a globális piac bővülése. Az új típusú nagy teljesítményű konténerszállító hajók megjelenése nagymértékben növelni fogja a tengeri–belvízi–vasúti–közúti konténerforgalmat a következő években.

1.3. Magyar vízió, várható tendenciák 2015-ig

Az országgyűlési határozattal 2004-ben elfogadott magyar közlekedéspolitikai koncepció 2000–2015 között 30–35%-os személyközlekedési, míg 25–30%-os áruszállítási teljesítménynövekedéssel számol (utaskilométerben és tonnakilométerben mérve). Miután a magyar áruszállítási teljesítmény mintegy 70%-a tranzit- és nemzetközi forgalomból tevődik össze, várható, hogy az áruszállítási teljesítmény a prognózis felső értéke körül alakul, vagy azt akár jelentősen meg is haladhatja.

A magyar közlekedéspolitikai koncepció tényadatai a 2000. év elejéről származnak. 2005 második felében már látható, hogy a koncepcióban reális forgatókönyvnek nevezett változat helyett (5. táblázat) a gazdasági igény hatására a tervezettnél erőteljesebben nő a közúti közlekedés részaránya, elsősorban az áruszállításban.

A gyorsforgalmi úthálózat fokozatos kiépülésével a közúti közlekedés vonzereje tovább fog növekedni. Az ország 2015-ben már feltehetően mintegy 1200–1500 km gyorsforgalmi úthálózattal fog rendelkezni. A közúti forgalom dinamikus növekedését csillapítják az országban már működő és fejlesztés alatt álló logisztikai központok. Ez a csil-

lapító hatás azonban csak akkor érvényesül, ha a nagyobb központok legalább bimodális rendszerre (pl. közút–vasút, közút–víz út) épülnek ki. A korszerű, több közlekedési módra kiépülő logisztikai központok jótékony hatást gyakorolhatnak a közlekedési munkamegosztásra, a vasúti és a belvízi szállítás pozícióinak erősítésére.

5. táblázat. Közlekedési teljesítmények és a munkamegosztás változása Magyarországon

	Munkamegosztási arányok 1990–2000–2015					Növekedés 1990–2000–2015		
	1990	2000	2015 I.	2015 II.	2015 III.	2015 I.	2015 II.	2015 III.
<i>Személyszállítás</i>								
Személygépkocsi	58	60	70	61	64	50	43	45
Autóbusz	27	26	16	20	19	24	30	28
Vasút	13	11	8	12	9	25	38	28
Repülőgép	2	3	6	7	8	120	140	150
<i>Mindösszesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>31</i>	<i>31</i>	<i>31</i>
<i>Áruszállítás</i>								
Közúti	39	57	65	58	60	60	54	57
Vasúti	43	24	20	23	22	16	19	18
Belvízi	5	4	4	7	6	27	48	39
Csővezetékes szállítás	13	15	11	12	12	29	32	33
<i>Mindösszesen</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>28</i>	<i>28</i>	<i>28</i>

I. Forгатókönyv: Az utolsó 15 év tendenciájának extrapolálása, 4,5%-os GDP növekedést feltételezve.

II. Forгатókönyv: Radikális változat, arra a feltételezésre építve, hogy a környezetbarát közlekedési módok aránya jelentősen megnő, ugyanolyan GDP és mobilitás növekedés mellett.

III. Forгатókönyv: Reális változat, amely a 2000-es arányokhoz közeli állapot stabilizálását tűzi ki célul, miközben fékezni kívánja a közúti közlekedés növekedésének ütemét.

Forrás: Magyar Közlekedéspolitikai, 2003–2015. (MK. 18. oldal.)

1.4. Kívánatos és reális állapot 2015-ig, fejlesztési prioritások és állami szerepvállalás

Az EU agrártámogatási alapja után a második legjelentősebb alap a kohéziós alap, amelynek a fele a közlekedésre használható fel. Nyilvánvaló, hogy a közlekedési infrastruktúra vonalas létesítményét és részben a közösségi közlekedés járműparkja fejlesztését ezen külső forrás felgyorsíthatja. A fejlesztéseknél azonban fontos szempont:

- a fejlesztés és fenntartás helyes arányának megteremtése,
- számos esetben szervezeti korszerűsítés még a fejlesztés előtt vagy azzal egy időben,
- addicionális hatások.

Az első szempont elhanyagolása, azaz az egyes területeken erőltetett fejlesztés és hazai erőforrás-lekötés a hosszú távon is szükséges pályaelemek fenntartását lehetetlenné teszi, ami összességében jóval nagyobb veszteséget eredményezhet, mint egy összehangolt fejlesztési–fenntartási–üzemeltetési program.

A változatlan szervezeti hierarchiában történő erőforrás-felhasználás csak óriási veszteséggel történne meg, a versenyképességet, a társadalmi hasznosságot alig növelve.

Az addicionális hatásokra indokolt a korábbiaknál lényegesen nagyobb figyelmet fordítani. A város–vidék fejlődése szempontjából döntő a hálózati típusú fejlődés, jól

felépített klaszterrendszer szerint. E klaszterek (fogyasztói, termelői, elosztói) a sűrűsödési helyeken újabb és újabb befektetéseket generálnak, új munkahelyekkel és jelentősen csökkenő fajlagos költségek mellett, növekvő minőségi színvonalon.

14.1. Vonalas infrastruktúra

Közút:

– szilárd, hitelképes, átlátható pénzügyi alap (útpénztár) megteremtésével folytatni kell a gyorsforgalmi hálózatépítési programot – beleértve az elektronikus autópályadíjfizetési rendszer kiépítését is –, de minél nagyobb mértékű EU-támogatást kikényszerítve; a tranzithálózat kiépítése legalább annyira EU-s érdek, mint magyar. Haszthatatlanul erőforrásokat kell teremteni a meglévő úthálózat fenntartása, a kijelölt törzsúthálózat 11,5 tonna tengelyterhelésre történő megerősítése érdekében, szélső esetben még a gyorsforgalmi hálózat kiépítési ütemének szerény mértékű csökkentése árán is.

Vasút:

– a törzsvonalak állami tulajdonban tartásával mielőbb szükséges az önálló pályavasút-társaság létrehozása és a pálya korszerűsítése jelentős mértékben a kohéziós alapra támaszkodva, amit elősegít az is, hogy a vasúti közlekedés fejlesztése EU-prioritás. A regionális, kistérségi és helyi érdeket szolgáló forgalmat és hálózatot helyi érdekű vasúti társaságoknak kell átadni. A helyi érdekű vasút üzemeltetését meg kell különböztetni a nagyvasúti üzemtől, ami jelentős költségmegtakarítással és sokkal nagyobb vállalkozási szabadsággal jár. Ahol a helyi érdekű vasút üzemeltetésére nincs igény, ott a forgalmat célszerű leállítani.

Belvízi közlekedés:

– a kikötők, agrár/logisztikai központok fejlesztése versenyfeltételekkel meghirdetett kisebb mértékű állami és önkormányzati támogatást igényelnek, ennél is fontosabb azonban a megfelelő csatlakozó infrastruktúra (pl. Csepelnél közúti–vasúti), illetve a vízszabályozás (pl. Duna hajózhatósága, szegedi kikötő bejárata stb.) fejlesztése.

Légi közlekedés:

– a Budapest–Ferihegy repülőtér fejlődésében nélkülözhetetlen a városközpont és a repülőtér központja közötti korszerű tömegközlekedés (vasúti vagy metrókapcsolat) kialakítása. Az ingatlanfejlesztés (szálloda, konferenciaközpont, parkolóház stb.) tisztán magántőkével kívánatos. Az M0-hoz történő bekötés biztosításával megtehető a légi Cargo-bázis magántőkéből történő beruházásának feltétele is, amely azért is fontos, mert a légi áruszállítás növekszik a legdinamikusabban a közlekedésen belül.

14.2. Járműállomány

Közúti közlekedés:

– az áru fuvarozásban a szabályozáson kívül (biztonság, környezetvédelmi előírások stb.) az állományfejlesztésben az államnak nincs szerepe. A közösségi közlekedésben korrekt normatív finanszírozás esetében általában nincs szükség állami szerepvállalásra, ennek hiányában azonban nélkülözhetetlen az állományrekonstrukcióhoz való állami hozzájárulás.

Vasúti közlekedés:

– személyszállítás, mint a korábban említett közúti közösségi szektorban. Az áruszállítás piaci kategóriává kell hogy váljon, itt nem indokolt állami szerepvállalás. Kivételt képezhet a közlekedéspolitikai szempontú kombinált szállítás.

Belvízi közlekedés:

– általában állami támogatás nem indokolt, kivételt közlekedéspolitikai céltámogatás jelenthet (pl. rekonstrukciós program, Ro-Ro kombinált szállítás).

Légi közlekedés:

– hosszú távon piaci kategória, állami támogatás nélkül.

Végezetül fontos kiemelni, hogy a belföldi és export–import közlekedési igények kielégítése mellett Magyarország földrajzi fekvéséből adódóan jelentős tranzitforgalmat élvezhet, vagy szenvedhet el. Célszerűen megépített és működtetett infrastruktúra esetében a tranzitforgalom áthaladva, vagy logisztikai központokban megállva (disztribúció, átcsomagolás, raktározás, szolgáltatások, áruk/üzemanyag, segédanyagok vásárlása stb.) jelentős bevételt eredményezhet.

Nem megfelelő közlekedés- és kereskedelempolitika esetében azonban a tranzit jelentős bevétel nélkül, komoly környezeti károkat és biztonsági problémákat okozva is át fogja préselni magát Délkelet-Európa és az észak-nyugati központi régiók között. Az EU keleti irányú terjeszkedésén túl az EU és Kína között az áruforgalom számottevően nőni fog, és ez várhatóan már 2010-től érezhető lesz a magyar hálózaton is. Egyes becslések szerint 2015-ben az EU teljes importjának 20%-a Kínából érkezik, jelentős részben a Szezei-csatornán a meleg tengeri és fekete-tengeri kikötőkbe. Ez utóbbi forgalom egy része a Dúnán, más része közúton és vasúton a magyar tranzitvonalakat is érinteni fogja.

1.5. Horizontális kapcsolatok, régiók

A közlekedés horizontális kapcsolatai a közlekedési módok között, valamint a közlekedési módok és szállítók/vevők körében vizsgálhatók. A közlekedési módok esetében a horizontális kapcsolatok a hálózatok érintkezési pontjaiban – csomópontok, terminálok, állomások, kikötők, repülőterek, logisztikai központok közbejöttével – jönnek létre.

Ideális esetben a személyek vagy áruk mozgása mindig a távolságnak megfelelő és az igényeket kielégítő közlekedési módon valósul meg, a szállítási lánc különböző elemei közbejöttével.

Az egyes közlekedési módok gazdaságos hatótávolsága eltérő, ennek megfelelően a kontinentális, országos, regionális, helyi hálózatok rendszere és a csomópontok sűrűsége eltérő.

Magyarország a globális áru- és személyszállítási áramlatokban a Helsinki-korridor mentén és az azt kibővítő TINA-hálózat elemeivel kapcsolódhat be. E hálózati elemek a kontinentális kapcsolatokon túl biztosítják az ország hatékony regionális kapcsolati feltételeit is.

1.6. Gazdaságpolitikai ajánlások

– A közlekedési infrastruktúra-fejlesztés, -fenntartás költségei a nemzeti erőforrások jelentős részét kötik le. Nem közömbös, hogy a sokszereplős piacon az állami, önkormányzati, magántulajdonú hálózatok, terminálok milyen minőségben (élettartam, biztonság, környezetvédelem stb.) készülnek el. Fontos feladata az államnak, hogy a minőségüggyel kapcsolatos felügyeleti ellenőrzést fejlessze, a műszaki előírásokat, ajánlásokat folyamatosan korszerűsítse.

– A közforgalmú autóbusz-közlekedés továbbfejlesztése érdekében az eddig megtett EU-konform piacnyitási lépések megfelelőek. A Volán vállalatok koncessziós jogainak lejáta után az ágazatba a magántőke beáramlása várhatóan felgyorsul. Fontos szempont, hogy a várható egyesülések, ki- és felvásárlások ne idézzék elő az országos hálózat felbomlását, ellátatlan területek kialakulását, vagy a menetrendi rendszer összeomlását.

– Több évtizede megoldatlan a vasúti törzsvonalak és a helyi érdekű vasúti vonalak szétválasztása. A törzsvonalakat magában foglaló, önálló állami pályavasút-társaság megalapításával a pályák fejlesztése, fenntartása, üzemeltetése a törzsvonalakon a hazai és nemzetközi vasúttársaságok pályahasználati díjaiból hosszabb távon megvalósítható. A helyi érdekű vasutak könnyített üzemmel, decentralizáltan egyes területeken versenyképesé tehető. Be kell fejezni a személyszállító vasút és áruszállító vasút szétválasztását, versenyképes önálló gazdasági társaságokká alakítással.

– A 2000-től új lendületet vett és 2002 után felgyorsult autópálya/autóút-építési program jelentős ütemben növeli Magyarországon a gyorsforgalmi úthálózat hosszát, rövidíti az eljutási időket. E nagyléptékű fejlesztések mellett ugyanakkor nem jut elég figyelem és forrás a mintegy 30 000 km hosszú országos közúthálózatra. Mechanikus előrebecslés szerint az egyes megyékben kialakult 40–90 éves felújítási periódus nyilvánvalóan nem tartható. Középtávon indokolt bevezetni a tehergépjárműveknél az elektronikus útdíjfizetési rendszert. A következő évtized közepén célszerű felkészülni a személygépkocsik elektronikus útdíjfizetési rendszerének bevezetésére is.

– A nagy tömegű árutovábbítás egy része – gabonafélék, ipari, kohászati nyersanyagok – csak a fajlagosan olcsó vízi áruszállítással versenyképes. A meglévő dunai és tiszai közforgalmi kikötők alapjai lehetnek egy erőteljesebb klaszterrendszerű, multimodális logisztikai központrendszer fejlesztésének, különös tekintettel az agrárlogisztikára.

– A jövőben az áruszállítás sűrűsödési pontjait jelentő és a multimodalitást lehetővé tévő logisztikai központokkal párhuzamosan fejleszteni kell a city-logisztikai rendszereket is, különös tekintettel a személyközlekedésre. A nagy- és közepes méretű városokban a közösségi közlekedés vonzerejének biztosításában döntő szerepet kapnak a multifunkcionális személyközlekedési terminálok. E terminálok nemcsak a helyi, helyközi, esetleg nemzetközi forgalom csomópontjai, hanem a közlekedési módok közötti váltás feltételeit is biztosítják. Az elkerülhetetlen átszállások miatt, várakozási időben a közlekedők veszteségeideje hasznos idővé alakítható különböző szolgáltatások igénybevételi lehetőségeinek biztosításával.

– A légi közlekedésben az egyik legfontosabb feladat a Budapest–Ferihegy repülőtér országos közlekedési (gyorsforgalmi út, vasút, városi tömegközlekedés) hálózatba integrálása. Ezzel lehetővé válik a légi személy- és áruforgalom dinamikus növekedése és a közép-európai térségben az utóbbi években kialakult versenyhátrány leküzdése.

2. Informatika, távközlés, vízügyek, energetika

2.1. Informatika – távközlés

Az informatika–távközlés a *leggyorsabban növekvő szektor* volt az 1990 óta eltelt másfél évtizedben. A fejlődés nem elsősorban a korábbi technológiák gyors elterjedésében nyilvánult meg, sokkal inkább új technológiák megszületése és robbanásszerű elterjedése jellemezte ezt az időszakot.

Magyarország a rendszerváltást megelőző (mennyiségi és minőségi) elmaradottságát jelentős részben be tudta hozni. A *vezetékestelefon-piac* a fejlett országokban jellemzőnél ugyan alacsonyabb szinten érte el a *telítődést*, a *mobiltel-piac* fejlődése azonban lépést tart más fejlett országok piacaival. Az *internetszektor* esetében felemás a helyzet: bár számos kormányzati akció próbálkozott és próbálkozik az internetes tartalom és hozzáférés javításán (Sulinet, teleházak stb.), az internet elterjedtsége és használata nemzetközi összehasonlításban továbbra is *elmarad a kívánatostól*. Ebben – a kétségtelenül más tényezőkkel is magyarázható alacsony igény mellett – elsősorban az internetezés relatív magas költségei játszanak közre.

A távközlési szektor liberalizációja hazánkban sok tekintetben nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: az *árak nem csökkentek a várt és kívánatos mértékben*. Ezzel kapcsolatban azonban általánosságban is elmondható, hogy amennyiben a privatizáció megelőzi a liberalizációt, a kormányzat ugyan magasabb bevételhez jut a monopolhelyzetben lévő piaci szereplő eladásával, a vevő azonban érdekelt lesz a korábbi pozíció fenntartásában,² így mindent megtesz annak érdekében, hogy kiszorítsa a versenytársakat a piacról – mindez az árakban tükröződik vissza leginkább.

Az árak csökkenése azonban nemcsak a fogyasztók érdeke, de gazdasági érdek is – hazánk versenyképessége szempontjából a jó minőségű, dinamikusan fejlődő, ugyanakkor megfizethető távközlés elengedhetetlen. Különösen igaz ez az internetes technológiákra, amelyek a jövő gazdaságának és társadalmának is egyik legalapvetőbb eszközt jelentik: itt a lemaradásunk komoly hátrányt jelenthet az elkövetkezendő években.

Más infrastrukturális szektoroktól eltérően (közlekedés, kommunális hálózatok, egészségügy, oktatás), ahol az állami tulajdon dominanciája jellemző, az informatikai-távközlési szektor többségében magántulajdonban van, az államnak elsősorban a szabályozói feladatköre meghatározó, de a pozitív folyamatokat ösztönző támogatói szerepköre sem elhanyagolható.

A kormányzat hosszú távú stratégiáját 2003-ban a Magyar Információs Társadalom Stratégia (MITS) keretében fogalmazta meg. A MITS 10–15 éves időtávra jelöli ki a stratégiai célkitűzéseket, az egyes programok azonban jellemzően rövid távra, a 2004–2006 közötti időszakra szölk, így a stratégia rendszeres „karbantartást” igényel. A MITS célkitűzéseiben és programjaiban is illeszkedett az Európai Unió stratégiájához (eEurope+, eEurope2005), ami az egyes programoknak a Nemzeti Fejlesztési Tervbe történő jobb beilleszthetőségét is szolgálta.

A MITS alapvető célja az információs társadalom megvalósítása, ami az információs és kommunikációs technológiák alkalmazásának kiterjesztésével érhető el – ennek eredményeképpen az információ beépül az egyének, szervezetek és intézmények mindennapjaiba, és a társadalmi kommunikáció nagy része digitális csatornákon zajlik.

Az információs társadalomba történő átmenet két alapvető pillérét a folyamatok korszerűsítése és a szolgáltatások modernizálása jelenti, a szükséges beavatkozások fő területei pedig: 1. Tartalom és szolgáltatások, 2. Infrastruktúra, 3. Tudás és ismeret, 4. Jogi és társadalmi környezet; valamint két horizontális terület: 5. Kutatás-fejlesztés, 6. Esélyegyenlőség.

Az első két terület több főirányra oszlik (a további négy beavatkozási terület egy-egy önálló főirányt alkot). A *Tartalom és szolgáltatás* területe a Gazdaság, Közigazgatás, Kultúra, Oktatás, Egészség és Környezetvédelem főirányokból áll.

Az *Infrastruktúra* különböző szintjeinek három főirány felel meg.

- Szélessávú hálózatok kiépítése.
- Hozzáférés/elérés fejlesztése.
- Közcélu, közhasznú adatok, szabványok és szoftvereszközök biztosítása.

Az elmúlt évek fejleményeit értékelve megállapíthatjuk, hogy bár számos területen történt előrelépés (pl. a hozzáférés javítása, az eMagyarország-pontok terjedése), a tartalom és a használat szintjén jelentős az elmaradásunk (az eKormányzati szolgáltatások területén hazánk a sereghajtók között van az Unióban).

A MITS újragondolását nélkülözhetetlenné teszi, hogy az *Európai Unió stratégiája is változóban* van e téren. Az új stratégia (amit i2010-ként emlegetnek) ugyan még csak kialakulóban van, de egyértelműen módosítja a 2000-ben Lisszabonban³ megfogalmazódó eredeti terveket: kevesebb prioritást fogalmaz meg: erőteljesebben koncentráll az 1) információs tér (egységes információs belső piac), 2) innováció az Információs és Kommunikációs Technológia (IKT) területén, és 3) inklúzió (hozzáférés biztosítása mindenkinek) hármására.

A stratégia és a hozzá kapcsolódó programok megvalósítása kapcsán központi jelentőségű annak mérhetősége: a rendelkezésre álló indikátorok mennyire nyújtanak hiteles képet az elért eredményekről, képesek-e a mennyiségi mutatókon túl minőségi, a használatra vonatkozó információkkal szolgálani.

A MITS aktualizálását a kidolgozandó II. Nemzeti Fejlesztési Tervvel harmonizálva és koordinálva célszerű végrehajtani. A jelenlegi elképzelések szerint az *információs társadalom kiteljesítésének egyes alprogramjai* és a várható *költségigényei* (7 évre) a következők:

6. táblázat

Fejlesztési cél	Költségigény (Ft)
1. Digitális település, papírmentes ügyintézés (Elektronikus közigazgatás és közszolgáltatások)	550 Mrd
2. Digitális írástudás, internetet mindenkinek (Készség, hozzáférés, hálózatfejlesztés és informatikai biztonság)	410 Mrd
3. Regionális tudásközpont és –hálózat (Innováció, kutatóhálózatok)	300 Mrd
4. Digitális kultúra, magyar tartalmak mindenkinek (Tartalomfejlesztés)	150 Mrd
5. eGazdaság (Informatikai eszközök hatékony felhasználása a gazdasági növekedés érdekében)	150 Mrd
6. Versenyképes infokommunikációs ágazat (Munkahelyteremtés és GDP növelés)	250 Mrd

Forrás: IHM.

Az összesen 1810 Mrd forintos forrásigény az európai uniós támogatások és a magyar hozzájárulások együtteseként értendő.

2.2. Vízellátás – csatornahálózat⁴

Az elmúlt évtizedekben a lakossági *vízellátás dinamikusan fejlődött*. Míg 1970-ben a lakások 35%-a volt vízvezetékkel ellátott, ez a szám tíz év alatt 63%-ra nőtt. 1990-ben már 80%-ra, 2004-re 99,7%-ra nőtt a vízvezetékkel ellátott lakások aránya. A vízvezeték-bekötésektől alig lemaradva nőtt a vízöblítéses WC-vel ellátott lakások aránya. Ez utóbbi nagy jelentőségű civilizációs eredmény külön hozzájárult a vízfogyasztás és a szennyezett víz mennyiségi növekedéséhez.

A jelentős emelkedést sokkal *kisebb ütemben követte a közcsatorna-ellátottság* növekedése. 1970-ben a csatornával ellátott lakások aránya 26% volt, nem sokkal kisebb a vezetékessel ellátottakénál (35%). A növekedés üteme azonban lassú volt, évtizedenként csak 7–9 százalékponttal nőtt az arány, a csatornázott lakások aránya az ivóvízvezetékkel ellátottakhoz viszonyítva 2002-ben 53,1%.

A hazai lakossági szennyvíztermelésnek tehát csak a fele kerül összegyűjtésre a csatornahálózattal, vagy a felszínen a tisztítóba történő szállítással. Ennek is 25%-a tisztítás nélkül kerül a befogadóba (elsősorban Budapest a kritikus). A szennyvíz 20%-a jelentéktelenebb mechanikai tisztítás után közvetlenül a természetbe kerül. További 25%-a egyszerű mechanikai tisztítást követően kerül a befogadóba.

A *biológiai szennyvíztisztítás csak a szennyvizek 30%-ánál* történik meg. Az ipari szennyvízterhelésnek azonban a nagyobb része az utóbbi 30%-ban van, mivel hatásaink arra azért megfelelően ügyelnek, hogy legalább az ilyen szennyvizek biológiai tisztítására sor kerüljön. Az összes, csatornahálózattal összegyűjtött szennyvízmennyiség hazánkban jelenleg mintegy 1,43 millió m³/nap.

A szennyvízelvezetés és -tisztítás programja nemcsak Magyarországnak, hanem az EU fejlett országainak is komoly kihívást jelent. Ezért is írja elő az EU a nemzeti szennyvízelvezetési programok 2 évenkénti aktualizálását. Folyamatos felülvizsgálat szükséges tehát mind jogi, mind adminisztratív, mind pedig beruházási téren. A jogharmonizálás miatt számos terület újraszabályozása szükséges. Ennek az újraszabályo-

zásnak a szennyvízelvezetés és -tisztítás körében az ország gazdasági teljesítőképessége és az EU által elfogadhatónak tartott határidőig, 2015-ig be kell fejeződnie.

Az Európai Unió Víz Keretirányelvének legfontosabb célja a vizek jó állapotának elérése, illetve megőrzése, melynek mércéje az adott vízi és vízhez kapcsolódó élővilág állapota. „A közösségi cselekvés kereteinek meghatározásáról a vízpolitika területén” című, 2000. december 22-én hatályba lépett, 2000/60/EK-irányelv (Víz Keretirányelv) az EU-vízpolitika érvényesítésének legfontosabb eszköze. Előírásai szerint az Európai Unió tagállamaiban 2015-ig jó állapotba kell hozni a felszíni és felszín alatti vizeket, és fenntarthatóvá kell tenni ezt a jó állapotot.

A Keretirányelv szerint ennek érdekében a települések 60%-ának, 2010-re 65%-ának közműcsatorna-hálózatra való csatlakozásának meg kell történnie. (Elsősorban a tápanyagterhelésre érzékeny, kiemelten védett vízbázisok szennyvízcsatorna-rendszereinek kialakításával.) A fenti cél elérése érdekében a Regionális Fejlesztési Alap támogatja a tagállamok szennyvízelvezetésének és -tisztításának fejlesztését.

A szakemberek véleménye megoszlik az egy kilométer csatorna megépítésének tényleges költségeiről (az úgynevezett csatorna-előirányzat), illetve a szennyvízelvezetés és -tisztítás kívánatos megoldásairól, a hazai területek környezeti érzékenységről és a kívánatos csatornázottsági arányokról is. A településrendezési tervek készítői az EU-direktívák betű szerinti teljesítéséből kiindulva, a 2000 főnél nagyobb települések 100%-os csatornázottságát célozták meg, a kilométerenkénti költségeket pedig a központi előirányzatban meghatározott értéken vették figyelembe. Az EU-megfelelés költségeit a települési szennyvíztisztításra az egyes szerzők a 400 és 800 Mrd Ft közötti sávban határozzák meg. A vízvédelem összes költségét 1400 és 1760 Mrd Ft közötti összegre becsülik.

A költségek becslésének megbízhatóságát megkérdőjelezők, a gyakorlati tapasztalatokra hivatkozva, az eredeti számítások alig felére (800–900 Mrd Ft) teszik a költségeket, mondván, hogy a környezeti adottságoktól függően esetenként az előirányzatnak kevesebb mint feléért is sikerült már csatornát építeni számos településen. A szakemberek vitatják az egyedül üdvöztetőnek tekintett „eleveniszapos” művi szennyvíztisztítók általános alkalmazásának szükségességét is.

Az EU azon direktívája, miszerint 2005-re a 2000 lélekszám feletti településeket is csatornázni kell, hatalmas ösztönzést, s egyben erőteljes hivatkozási alapot ad a lobbierdekeknek, felerősítve az eddigi, részben kedvezőtlen folyamatot.

A magyar területi közigazgatás azon sajátossága, hogy a várossá nyilvánítás és egyéb szempontok miatt kis településeket összevontak, illetve nagyobbakhoz csatoltak, a fenti direktíva létszámhatárába eső települések számát lényegesen megnövelte. Elengedhetetlen lett volna annak a korrekciónak a végrehajtása, mely különbséget tenne a települések természetföldrajzi és közigazgatási határa között. Ugyanakkor a hazai *szennyvízprogram* amiatt is *nagyobb terjedelmű, mint amit a csatlakozás megkövetelne*, mert – a Környezetvédelmi Minisztérium szakértői szerint – az ellátottsági direktíva hatáskörébe nem eső további 600 kistelepülésen a sérülékeny vízbázis megköveteli a csatornázást.

A szennyvízelvezetés és -tisztítás egész országra kiterjedő programja *hatalmas költségekkel* járó és *időben hosszán elnyúló beruházás*, amely mögött *erőteljes lobbierdekek húzódnak*.

nak meg: az önkormányzatok, az építőipar, az építőanyag-ipar a leginkább érdekelt csoportok, illetve a helyi foglalkoztatás a legfontosabb szempont.

Az önkormányzatok pályázat útján jutnak a finanszírozási források nagyobb részéhez, s mivel a saját rész felhasználásának ellenőrzése hiányos, igényeik rendre túlméretezettek. A költségeket a céltámogatások alapján számítják. E „fajlagosokat” 1995-ben ugyan megszigorították, de változatlanul igen nagy tartalékokat rejtenek magukban. A gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy az *igényekből számított normatívák 40–45%-os költségtúlbecsletet tartalmaznak.*

Az EU vonatkozó szabályozása tartalmazza mind a települési kategóriáktól függő „ellátottság”, mind a környezeti érzékenység elemeit. Az eredeti hazai koncepció ebben a felfogásban készült: 2010-ig más-más településkategóriákra más-más csatornázottsági szinteket állapított meg, és az országosan elérni kívánt csatornázottsági szintet 68%-ban határozta meg. A csatornázási láz beindulásával azonban ez feledésbe merült, és minden önkormányzat, minden polgármester – a település méretétől, a helyi környezet érzékenységétől függetlenül – minél nagyobb csatornázottsági szintet szeretne elérni. Az országos célt is felemelték 80%-ra (erre volna szükség ahhoz, hogy a Duna vízgyűjtő területének vízminőség-követelményeit teljesíteni tudjuk).

A megoldási alternatívák tovább differenciálhatók lennének a felszíni és a felszín alatti vizek minőségének függvényében. A beruházási erőforrásoknak a felszín alatti vizek védelmére történő ilyen mértékű koncentrációja nem kedvez a felszíni vizek minőségének.

Mivel a csatornaépítés és az ahhoz szükséges finanszírozási források megszerzése jelentős érdekcsoportok számára „jó üzlet”, a kiépítés olyan helyeken is megtörténik, ahol azt környezeti tényezők (a talaj állapota, érzékenysége) nem indokolják, vagy pedig a helyzetben az egyéni szikkasztás rossz, szabálytalan gyakorlatának megváltoztatásával és szabályainak betartatásával is lehetne segíteni. Az elmúlt években a települések többségében megvalósult közműfejlesztés sajnos nem kellően szolgálta az EU-csatlakozás céljait.

Mínthogy – mint bemutattuk – ezen a területen *a szereplők érdekei egyfelé, a munkák terjedelmének, a költségeknek és áraknak növelése irányába húznak* (azaz nem arról van szó, hogy szembenállással valamelyest kontrollálnák egymást), a központi pénzekkel gazdálkodó, kis létszámú, döntési hatáskörrel is rendelkező *szakértői testületet* kellene létrehozni a programok és a gazdálkodás *hatékonyságának biztosítására.*

2.3. Árvízvédelem

Egy hosszú aszályos időszakot követően 1998-tól több veszélyes árhullám vonult le a Tiszán. Négy év alatt a kormány 120 Mrd Ft-ot költött védekezésre, kárelhárításra és újjáépítésre. A probléma biztonságos rendezéséhez azonban alapvetőbb beruházásokra volt szükség, ennek keretében született meg a Vásárhelyi-terv. Az *árvízvédelmen* belül a *Vásárhelyi-terv* I. üteme (2004–2007) keretében 6 árapasztó tározó épül a Felső-

és Középső-Tiszán, összesen 130 Mrd Ft értékben (ebből 50 Mrd a tározóépítés, 15 Mrd mederrendezés, 30 Mrd vidékfejlesztés, 35 Mrd infrastruktúra-fejlesztés).

24. Energetika⁵

Az országos primerenergia-felhasználás összetétele alig befolyásolható: jelenleg a primer energiahordozók 70%-a *behozatalból* származik, és ez az arány – az EU-tendenciákhoz hasonlóan – valószínűleg tovább növekszik. A beszerzési piacok diverzifikációja terén az elmúlt másfél évtized során nem történt érdemi előrelépés, mind a szénhidrogének, mind a hasadóanyagok esetében az *orosz forrás dominál*. A *szénhidrogének aránya* a primer energiahordozóknál közel 80%-os, ezen belül ugyanakkor egyre jelentősebb a környezetvédelmileg előnyösebb földgáz szerepe.

A megújuló energiahordozók felhasználását a mai 2–3%-ról 2010-re a duplájára kellene emelni – ez nemcsak nemzeti cél, hanem európai követelmény is egyben. (Az EU – adottságainkat is figyelembe véve – a 2010-re elérendő értéket 3,6%-ban határozta meg.)

24.1. Piacnyitás az Unióban

A három vezetékhez kötött energiahordozó – a villamos energia, a földgáz és a távhő – közül a villamos energia és a földgáz piacának *liberalizálása* a kilencvenes évek közepétől az Európai Unió elsődleges prioritásai közé tartozik. (A távhő a legtöbb helyen továbbra is közszolgáltatás maradt.)

A villamosenergia- és a gázpiac gyakorlatilag megnyílt az Európai Unióban, az előírt minimális mértéket mindenütt elérték. A nyitottság százalékos aránya rendkívül eltérő, ahogy az egyes országok piaci struktúrái és az ott érvényes szabályozás tekintetében is igen színes a kialakult kép. Az állam szerepe egyes országokban a szabályzatok megalkotására és betartatására – ellenőrzésére – korlátozódik, van, ahol a szabályokat is szakmai szervezetek alkotják meg (állami ellenőrzés mellett), máshol viszont az állam a tulajdonosi jelenlétével is részt vesz a folyamatokban.

Az Európai Unió – az egyes tagállamok eltérő gyakorlata mellett is – igyekszik közös irányelveket adni a jelenlegi folyamatok továbbfejlesztéséhez. A 2003-as (54. és 55.) EC-direktívák a villamos energia és a földgáz *belső piacának közös szabályozásában* a következő területek fontosságát hangsúlyozzák ki:

– Az ágazatok vállalkozásaira közszolgáltatási kötelezettség róható, e mellett megfelelő biztosítékok kellene a kiszolgáltatók helyzetben lévő fogyasztók védelmére. Ki kell jelölni azokat a szolgáltatókat, amelyek *szabott áron és minőségben* kötelesek ellátni a szabadpiacon szerződni nem tudó fogyasztókat (a „végső menedékes” intézménye).

– Az adott iparági *érdekektől független szabályozó hatóságot* kell kijelölni minden országban. Ők felelősek a megkülönböztetések elkerüléséért, a hatékony versenyért és

a piac eredményes működéséért. A tagállamoknak vagy az átviteli hálózatokat tulajdonló vállalkozásoknak ki kell jelölniük egy vagy több rendszerirányítót (TSO-t), illetve elosztó-hálózati üzemirányítót (DSO-t), és ezek függetlenek kell legyenek – jogi, szervezeti és döntéshozatali tekintetben is – az átvittel és az elosztással nem kapcsolatos tevékenységektől.

– Az új kapacitások létrehozásánál támogatni lehet a környezetbarát technológiákat. A hálózati rendszerelosztásban is elsőbbséget lehet adni teherelosztás során a megújuló forrásokat használó erőművek termelésének.

2.4.2. Kormányzati feladatok

Az EU és a kapcsolódó szakmai szervezetek követelményeit általában teljesíteni tudjuk, de fontos magyar érdek, hogy az előírt célokat a nekünk leginkább megfelelő módon és ütemben érjük el.

A kialakult villamosenergia- és gázellátási helyzetben az ellátási zavarok elkerülésére azonnali kormányzati intézkedésekre van szükség, hiszen az energetikai létesítmények megvalósulása hosszú ideig tart. Az állam egyik feladata villamosenergia- és földgázlétesítmények beruházás-ösztönzése, vagy ha a piac nem reagál, akkor szabályozott módon be kell avatkozzon.

A villamosenergia-igény mérsékelt növekedésének következtében az *erőmű-építési* szükségleteket alapvetően nem az igények növekedése határozza meg, hanem a *meglévő erőművek elkerülhetetlen selejtezése*. A selejtezési program alapvetően determinált (élettartam, szigorodó környezetvédelmi normák, alacsony hatásfok), 2010-ig mintegy 1000 MW, 2020-ig pedig 4–5000 MW új erőművi kapacitásra van szükség.

A vizsgált időszakban jelentős bizonytalansági forrás a *Paksi Atomerőmű Rt.* sorsa. Ahhoz, hogy a Paksi Atomerőmű blokkjai a tervezett élettartamon túl még húsz évig üzemben tarthatók legyenek, meg kell újítani az üzemeltetési engedélyt, amelynek első lépése a nukleáris biztonsági elvi engedély megszerzése 2007-ben, majd az üzemeltetési engedély megújítása 2012-ben.

Az EU-ban kötelező a nyersolaj és az üzemanyag stratégiai készletezése. Az EU 2006–2007-től a készletezési kötelezettség 120 napra történő megemelését tervezi. Ez a jelenlegi 1210 ezer tonnás magyar készletet 1600 ezer tonnára növelné, amelyhez a jelenlegi tárolóterek éppen elégségesek. Hasonló kérdés a gáz stratégiai készletezése, amelynek megoldására szintén fel kell készülnünk.

Jegyzetek

- 1 A tanulmányt megalapozó kutatásokat Ehrlich Éva vezette.
- 2 A magas vételárba nyilvánvalóan belekalkulálja a monopolpozícióból származó extra hasznot is.
- 3 2000 márciusában Lisszabonban tartott találkozójukon az EU politikai vezetői új célt tűztek ki az EU számára: az Uniót egy évtizeden belül *a világ legversenyképesebb és legdinamikusabb tudásalapú gazdaságává kell tenni*.
- 4 A Víz-csatorna fejezet alapvetően a Kerekes–Kiss–Luda (2004) tanulmányban foglaltakon alapul.
- 5 Az Energetika fejezet alapvetően a Lengyel, 2004 tanulmányban foglaltakon alapul.

Irodalom

- Informatikai és Hírközlési Minisztérium (2003): *Magyar Információs Társadalom Stratégia*.
- Kerekes Sándor–Kiss Gabriella–Luda Szilvia (2004): *A hulladékgazdálkodási és a szennyvízkezelési infrastruktúra helyzete Magyarországon a statisztikák tükrében*. Budapesti Corvinus Egyetem. [Kézirat.]
- Lengyel Gyula (2004): *Állami feladatok a liberalizált energiapiacra*. EU Tanulmányok II. Budapest: Nemzeti Fejlesztési Hivatal.

Szalavetz Andrea

EGY FELTÖREKVŐ, ÁM EGYÚTTAL A GAZDASÁG DUÁLIS JELLEGÉT IS MÉRSÉKELNI KÉPES SZEKTOR: A TUDÁSALAPÚ SZOLGÁLTATÁSOK

A kilencvenes évek közepe óta minden közép- és hosszú távú ipar- és gazdaságstratégiai elemzés és „csomagterv” vissza-visszatérő eleme Magyarországon a gazdaság erősödő dualitása, illetve a dualitás mérséklésének célkitűzése. A gazdaság duális jellege számos vonatkozásban tetten érhető:

- a hazai és a külföldi tulajdonú cégek növekedési perspektíváinak, piacképességének és egyéb teljesítménymutatóinak különbségeiben,
- a működő tőkét vonzani képes és a külföldi befektetők által elfelejtett iparágak teljesítménymutatói, likviditása és eszközállományának korszerűsége közötti különbségekben,
- a hagyományos és feltörekvő iparágak teljesítménye közötti különbségekben,
- regionális szinten stb. (Hamar, 2003, 2001; Papanek, 2004; Szakolczai, 2005; Szalavetz, 2002b)

A dualitás mérséklésének célkitűzése gyakran összeütközésbe kerül a gazdaságpolitika növekedési és strukturális célkitűzéseivel, illetve fiskális kényszereivel. Régi igazság, hogy a növekedés az egyenlőtlenségek erősödésével jár, és bizonyos fejlettségi küszöb alatt, illetve meghatározott növekedési sebesség felett erősödik a fejlődés duális jellege. Az érem másik oldala az, hogy a kohéziós célkitűzések megvalósítására szánt források csak igen lassan vezetnek eredményre, és az elért eredmények statisztikailag kevésbé látványosak.

Míndez a világgazdaság története során számtalanszor adta fel a leckét a szerencsés, gyorsan növekvő, hosszabb-rövidebb időszakokban gyors felzárkózást mutató országok gazdaságpolitikusaiknak, akik általában – kimondva, kimondatlanul – a dualitás elviselése mellett döntöttek, azzal, hogy majd a fejlettség egy magasabb fokán nagyobb hangsúlyt fognak helyezni a kohéziós erőfeszítésekre.

Míg a fejlesztő gazdaságpolitika a gazdaság kitörési pontjait, kompetitív előnyeit, feltörekvő iparágait térképezi fel, és ezek ösztönzési módszereit dolgozza ki és valósítja meg, a dualitás mérséklését célul kitűző stratégia más úton indul el. Kidolgozza a hagyományos és az érett iparágak támogatásával kapcsolatos stratégiát. Feltérképezi a hazai és a külföldi vállalatok kapcsolatrendszerének erősítési lehetőségeit és megpróbálja a külföldi érdekeltségű „motorokra” rácsatlakoztatni a hazai cégeket. Megpróbálja az elmaradott térségek belső erőforrásait mozgósítani, a regionális növekedést hordozó tényezőket erősíteni.¹

Tekintettel arra, hogy a magyarországi (csakúgy, mint a többi átalakuló országbeli) modernizáció feldolgozóipari alapú volt, hosszú ideig elégségesnek bizonyult, hogy a

gazdaságstratégia a növekedés–felzárkózás versus kiegyenlített fejlődés–kohézió dilemmáját zömében úgy próbálta megoldani, hogy a különböző *feldolgozóipari* klasszifikációk alapján választva *iparstratégiai* prioritásokat alakít ki. A fejlesztés, növekedés, fejlett országokhoz való felzárkózás célját a technológiaigényes, külföldi tulajdonban lévő, exportorientált, feltörekvő *iparágak* erősítése révén igyekeztek megvalósítani, a kiegyenlített fejlődés célkitűzését pedig a közepes és alacsony technológiaigényű, részben hazai piacokat megcélzó, hazai tulajdonban lévő *iparvállalatok* támogatása szolgálta.

Az átalakulás és gyors modernizáció évtizedét követően ugyanakkor Magyarország strukturális fejlődése már a szerkezeti átalakulás *Fischer–Clark-modelljére*² épülő közmegegyezés szerint megy végbe. E modell szerint a gazdasági fejlődés terciarizálódással, a szolgáltatások hozzáadottérték-arányának növekedésével jár együtt. A szolgáltatások 64,4%-os GDP-arányával (2001) Magyarország makroszerkezete már nem „lóg ki” a fejlett országok sorából.³ A feldolgozóipari alapú gazdaságfejlesztési stratégia így lassanként egyre egyoldalúbbá válik, különösen annak fényében, hogy az OECD adatai szerint 2003-ban a magyar szolgáltatásexport értéke megközelítette az áruexport 20%-át. Mindemelllett az iparági határok képlékennyé válása, a feldolgozóipar terciarizálódása, a termelő-szolgáltató blokkok⁴ kialakulása szintén indokolja, hogy *az iparstratégiai megközelítést kiegészítendő* kidolgozzanak egy szolgáltatásalapú gazdaságfejlesztési stratégiát is.

A szolgáltatási szektor stratégiai fejlesztése, kitörési pontként való kezelése egyszerre több gazdaságpolitikai célkitűzés megvalósítását is támogatja. Jelen témánk szempontjából ezek közül a legfontosabb az, hogy bár a piaci szolgáltatások és különösen annak tudásalapú üzleti szolgáltatások szegmense egyértelműen a feltörekvők közé sorolható (OECD, 1999), a szektor fejlődése, növekedése mindazonáltal nem csupán erősíti, hanem részben, meghatározott vonatkozásaiban mérsékelni is képes a gazdaság duális jellegét.

1. Szolgáltatásgazdaság-alapú fejlődés

Ma már általánosan elfogadott, hogy

a) A szolgáltatások térnyerése nem az ipari bázis leépülését, vagy akár az ipari termelés abszolút csökkenését jelenti, pusztán a szolgáltatási szektor termelési értékének feldolgozóiparénál gyorsabb növekedését. A deindusztrializáció kifejezés félrevezető, hiszen a feldolgozóipar térszűkítéséről csak relatív értelemben beszélhetünk.

b) A szolgáltatási szektor gazdasági súlyának növekedése levezethető a fejlett országok gazdasági dinamikájából, a feldolgozóipari tőke–munka arány megváltozásából, a feldolgozóipari termelékenység relatíve gyorsabb növekedéséből, a két szektor foglalkoztatási és árszínvonalának ebből következő relatív eltolódásából, és a kereslet szerkezetének átalakulásából. A szolgáltatási szektor térnyerése tehát a gazdasági fejlődés következménye.

Wölfl (2005:34) a 2001–2002-es OECD-adatok alapján végzett regressziós számításokkal igazolta, hogy milyen szoros az összefüggés a fejlettség (egy főre jutó GDP) és a szolgáltatások GDP-részaránya, illetve összes foglalkoztatotton belüli aránya között ($R^2 = 0,3954$, illetve $0,355$). Az összefüggés valószínűleg ezeknél a számított értékeknél is erősebb, hiszen a fejlett országokban az utóbbi évtizedben nem csupán a

szolgáltatási szektor GDP- és foglalkoztatotti arányának növekedése gyorsult fel, hanem a feldolgozóipari (tehát feldolgozóiparként nyilvántartott) hozzáadott érték és foglalkoztatás gyorsan növekvő részét is (a termeléshez kapcsolódó) különböző szolgáltatások adják: a feldolgozóipar terciarizálódott. (Szalavetz, 2002a)

Wölfl ugyanakkor azt is kimutatta, hogy a szolgáltatások GDP-részaránya és a növekedés között negatív (!) bár gyenge összefüggés fedezhető fel. A magas szolgáltatások/GDP, illetve szolgáltatásban foglalkoztatottak/összes foglalkoztatott hányaddal rendelkező gazdaságok (mint például az USA vagy Franciaország) 1990 és 2001 között jóval lassabb növekedést mutattak, mint az ugyancsak fejlett gazdaságok közül azok, amelyekben ennek a két mutatónak az értéke relatíve alacsonyabb (például Korea vagy Írország).

A jelenséget leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy bár a szolgáltatási szektor – különösen a nagy- és kiskereskedelem, a szállítás, a pénzügyi szolgáltatások és a távközlés – termelékenysége és hozzájárulása a teljes termelékenységemelkedéshez sokat javult az utóbbi évtizedben (Bosworth–Triplett, 2003; O'Mahony–van Ark, 2003), a szolgáltatások a feldolgozóiparnál továbbra is alacsonyabb termelékenységre, illetve termelékenység-emelkedésre képesek. Kivételt képeznek ez alól – mint az 1. táblázat adataiból jól látható – a tudásalapú, csúcstechnológiai üzleti szolgáltatások.

1. táblázat. Egy foglalkoztatottra jutó hozzáadott érték a gazdaság néhány kiemelt szektorában 2000-ben (millió euró)

	Feldolgozóipar	Csúcstechnológiai termékgyártás*	Csúcstechnológiai szolgáltatások**
EU (15)	52	58	68
Ausztria	57	71	53
Belgium	66	78	68
Dánia	50	79	56
Finnország	71	126	51
Franciaország	52	72	57
Hollandia	62	69	52
Németország	54	65	107
Egyesült Királyság	59	82	69
USA	87	108	n.a
Japán	92	140	n.a.
Csehország	11	12	21
Lengyelország	14	17	23
Magyarország	12	17	23

* Csúcstechnológiai termékgyártás: űrtechnikai termékek, gyógyszeripar, híradás- és számítástechnikai termékek és alkatrészek, tudományos műszerek.

** Csúcstechnológiai szolgáltatások: távközlés (64), informatikai alapú szolgáltatások (72), kutatás-fejlesztés (73).
Forrás: Strack, 2004:6.

A szolgáltatások feldolgozóiparénál alacsonyabb termelékenységét részben a szolgáltatási szektor kiemelkedő munkahely-teremtési képessége magyarázza. A foglalkoztatás növekedése és a termelékenységemelkedés között ugyanis negatív átcsapás (trade-off) figyelhető meg, amit csak nagyon kevés országnak, illetve egy-két ágazatnak sikerült kivédenie. Ország szinten az Egyesült Államok kilencvenes évekbeli teljesítménye a kivétel, amikor az információtechnológiai forradalom következményeként ideig-óráig nem érvényesültek a konvencionális gazdasági törvényszerűségek, így az áremelkedés és a munkanélküliség közötti kapcsolatot kifejező Phillips-görbe, vagy a

foglalkoztatás-növekedés és a termelékenységemelkedés közötti negatív átcsapás sem. Ami a „kivételes” ágazatokat illeti, Wölfl részletes adataiból az derül ki, hogy meghatározott szolgáltatási ágazatok fejlődése az utóbbi évtizedben olyan dinamikus volt, hogy még az átcsapást is el tudták kerülni: a foglalkoztatottak száma is növekedett, és a termelékenység is emelkedett. A nagy- és kiskereskedelem, a szállítás, a távközlés és a pénzügyi szolgáltatások tartoztak ebbe a körbe.

A relatív alacsony termelékenységemelkedést azzal is magyarázzák, hogy a szolgáltatási szektor beruházás- és eszközigenyessége a feldolgozóiparénál jóval alacsonyabb. Márpedig a termelékenységemelkedés általában a korábbiaknál magasabb technológiai színvonalat megtestesítő eszközökre irányuló beruházásokra vezethető vissza. Ezzel szemben, mint Wölfl (2005) kimutatja, a szolgáltatások relatív alacsony beruházás- és fizikai tőkeigenyessége nem egyértelműen fedi a valóságot.

Wölfl az OECD-országok feldolgozóiparának és szolgáltatási szektorának bruttó állóeszközfelhalmozását hasonlítja össze a hozzáadott érték arányában. Ez a mutató 2001-ben a feldolgozóiparban 20%, a szolgáltatásokban 25% volt (46. lap). Természetesen ha nem a folyó felhalmozást vizsgáljuk, hanem az egy foglalkoztatottra jutó eszközállomány mutatója segítségével hasonlítjuk össze a két szektor fizikai tőkeigenyességét, akkor már jelentős a különbség a feldolgozóipar javára: ez a mutató a szolgáltatásokban jóval alacsonyabb, mint a feldolgozóiparban. Kivételt ez alól csupán az információtechnológia (ICT) képez, amelynek állománya egyes szolgáltatási ágazatokban az adott ágazat hozzáadott értékéhez viszonyítva magasabb, mint a megfelelő feldolgozóipari mutató. A szolgáltatások beruházás-igenyességének gyors növekedése mindenesetre a két szektor tőkeigenyességének lassú konvergenciájára utal.

Wölfl megállapításait néhány ország esetében részletesen teszteljük. A 2. táblázat a tőkeinput alakulását ágazati- és fizikaitőke-típus bontásban mutatja be öt fejlett ország esetében. A táblázatban egyes feldolgozóipari és szolgáltatási ágazatok tőkeszolgáltatásának átlagos növekedését számítjuk ki, 1995 és 2001 között. A tőkeszolgáltatás Szilágyi (2005) nyomán „egy tőkejóságból a termelésbe áramló produktív input [...] a tőkeinputnak megfelelő mérőszám”. (12) A tőkeszolgáltatás azt jelenti, hogy a termelőeszközöknek a termeléshez való hozzájárulását nem ezen eszközök állományával, nem stock-mutatóval, hanem a munkainputhoz hasonlóan flow-mutatóval, az eszközök által kifejtett szolgáltatásokkal mérjük. A táblázatban megkülönböztetjük az információtechnológiai tőkét az egyéb állóeszközöktől, így igazolni tudjuk a szolgáltatások magas relatív ICT-igenyességét.

Az adatok jól mutatják, hogy mind a feldolgozóiparban, mind a szolgáltatásokban elsősorban az információtechnológiai tőkeinput növekedett a vizsgált időszakban. A vizsgált szolgáltatási ágazatokban az információtechnológiai tőkeinput növekedése három országban is meghaladta a vizsgált feldolgozóipari ágazatok átlagos értékét, az Egyesült Királyságban pedig a két szektor mutatója gyakorlatilag megegyezett. Az egyéb tőke növekedését is számba véve, a kilencvenes évek második felében, Franciaország kivételével a szolgáltatási szektor tőkeinput-növekedése 2–10%-kal meghaladta a feldolgozóiparét.

2. táblázat. A feldolgozóiparban és a szolgáltatási szektorban mért tőke-szolgáltatás-növekedés összehasonlítása (%)

Ágazat	Franciaország*		Németország		Hollandia		Egyesült Királyság*		USA	
	ICT-tőke	egyéb fizikai tőke	ICT-tőke	egyéb fizikai tőke	ICT-tőke	egyéb fizikai tőke	ICT-tőke	egyéb fizikai tőke	ICT-tőke	Egyéb fizikai tőke
Átlagos tőke-szolgáltatás-növekedés 1995–2001 (%)										
15–16	13,2	–0,6	10,1	–1,0	13,5	0,3	2,0	0,7	12,1	2,2
17–18	19,3	–0,5	5,7	–3,1	16,2	–1,9	27,9	–2,6	10,6	–0,4
24	21,0	2,4	11,1	0,6	4,9	1,3	17,7	0,8	12,2	2,3
25	23,0	2,3	11,7	1,7	15,6	0,5	21,0	1,4	17,8	4,8
27–28	12,7	–1,8	11,2	–0,1	16,0	1,2	20,7	–0,3	13,9	0,6
29	25,5	4,7	9,1	–0,6	21,4	2,2	24,1	–2,1	15,4	1,5
30–33	13,6	–0,8	14,5	–1,3	19,8	0,5	20,3	3,8	15,4	4,7
34–35	15,9	1,1	8,5	1,9	13,0	–0,2	8,7	2,6	11,5	1,8
ÁTL 1	18,0	0,9	10,2	–0,2	15,1	0,5	17,8	0,5	13,6	2,2
51	15,5	1,8	15,3	0,5	18,5	2,0	21,8	2,5	19,3	4,1
52	11,7	0,9	15,9	1,1	25,4	2,6	11,2	3,5	15,4	3,1
55	11,2	1,0	12,8	0,3	25,8	1,4	5,8	6,8	11,9	3,2
60–63	13,2	0,6	25,5	0,4	16,5	2,0	20,4	2,5	17,0	3,2
64	8,1	–0,2	4,7	1,1	29,4	9,1	25,7	2,3	10,4	6,2
65–67	16,1	–1,1	14,1	1,4	20,2	5,5	12,4	–0,1	19,7	5,5
70–74	13,5	–0,9	18,6	5,7	23,8	4,4	25,7	4,4	19,6	3,1
ÁTL 2	12,8	0,3	15,3	1,5	22,8	3,9	17,6	3,1	16,2	4,0
Σ	14,3	0,2	13,8	2,0	20,1	2,2	18,5	1,9	16,6	3,1

Σ = nemzetgazdaság összesen; * = 1995 – 2000; ÁTL 1 = a vizsgált feldolgozóipari ágazatok tőkeinput-növekedésének súlyozatlan átlaga; ÁTL 2 = a vizsgált szolgáltatási ágazatok tőkeinput-növekedésének súlyozatlan átlaga.

15–16 = élelmiszer és dohányipar; 17–18 = textil- és ruházati ipar; 24 = vegyi anyag, termék gyártása; 25 = gumi-, műanyag termék gyártása; 27–28 = fémalapanyag és fémfeldolgozási termékek gyártása; 29 = gép, berendezés gyártása; 30–33 = iroda- és számítógépgyártás & máshova nem sorolt villamos gép, készülék & híradástechnikai termékek, készülék és műszer-gyártás; 34–35 = járműipar; 51 = nagykereskedelem, javítás; 52 = kiskereskedelem; 55 = szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás; 60–63 = szállítás; 64 = posta, távközlés; 65–67 = pénzügyi szolgáltatások; 70–74 = Ingtatlanügyletek, bérbeadás, informatikai alapú szolgáltatások, K+F és egyéb üzleti szolgáltatások.

Forrás: Groningen Growth Development Center, Industry Growth Accounting Database adatai alapján saját számítás.

A szolgáltatások termelékenységi hozzájárulása és az ezen a téren az utóbbi években bekövetkezett kedvező változások az erősödő szektorközi összefonódás miatt is különös figyelmet érdemelnek. A szolgáltatások termelési inputszerepének erősödése, a termelő-szolgáltató blokkok kialakulása⁵ és az ebben szerepet játszó szolgáltatási ágazatok gazdasági súlyának növekedése nem csupán a szektor heterogenitását fokozza, de elméleti szempontból is újdonságot jelent, hiszen ezzel erősen megkérdőjeleződik a „Baumol-betegség” tétele. Baumol (1967) szerint szektorspecifikus sajátosságaikból következően a szolgáltatásokban kevésbé lehetséges számottevő termelékenységjavulást elérni. A termelékenységnövelési erőfeszítéseket visszafogja, hogy a szolgáltatások iránti kereslet folyamatosan és dinamikusan nő, hogy a szolgáltatások keresletének árrugalmassága jóval alacsonyabb a feldolgozóipari termékekénél, a szolgáltatások iránti kereslet jövedelm-rugalmassága pedig magasabb a feldolgozóipari termékekénél.

Baumol elméletében a szolgáltatások iránti keresletet főként a háztartások kereslete adja. A termelési inputszerepet betöltő tudásalapú üzleti szolgáltatások ágazatainak

tulajdonságai ugyanakkor eltérnek a háztartásoknak (végső felhasználásra) nyújtott szolgáltatásokéitól. Bár a piaci és ezen belül a tudásalapú üzleti szolgáltatások iránti kereslet szintén dinamikusan nő, ezekben az ágazatokban a költségek emelkedésének áthárítása korántsem egyszerű. A piaci szolgáltatásokban tapasztalható erős verseny, csakúgy, mint ezen szolgáltatások fogyasztói körének állandó költségcsökkentési erőfeszítései erősítik ezen ágazatok termelékenységnövelési törekvéseit. A tudásalapú üzleti szolgáltatásoknak a szolgáltatási szektor átlagát meghaladó innovativitása és technológiafejlesztési beruházásai szintén kedvező hatást gyakorolnak a termelékenységükre.

Az üzleti szolgáltatások körébe tartozik egyebek mellett a reklám- és marketing tevékenység, a (tovább)képzés és az új technológiával kapcsolatos képzés, a design-szolgáltatások, meghatározott vállalati pénzügyi szolgáltatások, menedzsment és műszaki tanácsadás, jogi és számviteli szolgáltatások, környezetvédelmi szolgáltatások, a vállalati információs és kommunikációs rendszerekkel kapcsolatos szolgáltatások, egyéb informatikai alapú szolgáltatások (például egyéb szoftverfejlesztés) és a K+F-szolgáltatások.

A szolgáltatások GDP-aránya tekintetében Magyarország lemaradása a fejlett országoktól nem jelentős. Ha azonban meghatározott tudásalapú üzleti szolgáltatásokat veszünk alapul, a statisztika már jelentős elmaradást tükröz.

3. táblázat. Néhány tudásalapú üzleti szolgáltatás* GDP-aránya (%)

	1990	1995	1999	2000	2001	2002	2003
Ausztria	18,2	20,7	22,1	22,9	23,5	23,6	23,8
Belgium	23,0	25,9	28,2	28,0	28,0	27,9	28,5
Cseh Köztársaság	16,3	16,3	17,0	16,6	15,7	16,6	16,5
Dánia	22,9	22,5	23,2	23,4	24,1	24,3	24,4
Finnország	16,8	19,1	19,9	20,4	21,1	21,5	21,4
Franciaország	26,8	27,7	29,2	29,9	29,6	29,9	31,0
Németország	23,2	27,3	29,7	29,8	29,9	30,2	30,5
Görögország	17,5	21,2	21,4	21,5	21,2	21,3	21,3
Magyarország	..	19,6	20,0	20,9	21,3	21,5	..
Írország	15,4	16,5	20,2	20,9	21,3	21,6	..
Olaszország	21,0	23,3	25,4	26,0	26,4	27,0	27,3
Japán	21,2	23,7	25,4	26,0	26,9	27,4	..
Korea	15,0	18,3	20,8	20,1	20,4	21,9	21,9
Hollandia	19,8	23,0	26,3	26,4	26,4	26,5	..
Lengyelország	..	10,9	15,0	15,5	16,1	16,0	15,7
Portugália	18,6	18,2	19,2	18,9	18,9	18,4	..
Szlovákia	..	17,5	18,0	18,3	17,8	20,7	21,9
Spanyolország	17,9	18,6	19,0	19,3	20,0	19,9	20,1
Svédország	20,4	23,0	23,2	24,1	24,4	24,2	24,2
Egyesült Királyság	21,9	24,0	26,8	27,1	27,9	27,6	27,3
USA	24,8	26,3	29,0	29,7	30,3

* 65–67, 70–74

Forrás: OECD Factbook, 2005. Paris: OECD.

Az a tény, hogy Magyarországon a 3. táblázatban bemutatott tudásalapú üzleti szolgáltatások GDP-aránya a kevésbé fejlett EU-tagországokhoz és a feldolgozóipari alapú modernizációt végrehajtott OECD-országokhoz hasonló, vagyis a fejlett országokétól elmarad, nem elsősorban GDP- és termelékenységnövekedési szempontból jelent problémát.

mát. A hatékonyságorientált működőtőke-befektetések segítségével modernizálódott országokban egy-két csúcstechnológiai alkatrész, részegység termelésének betelepítése még mindig látványosabb hatást gyakorol a nemzetgazdasági teljesítményre, a növekedésre, a termelékenység alakulására és az exportra, mint a piaci szolgáltatások szektorában néhány új cég megjelenése és expanziója. Ami a termelékenységet illeti, a nemzetközi statisztikák azt mutatják, hogy a piaci szolgáltatások hozzájárulása a termelékenységemelkedéshez csupán néhány országban (USA, Egyesült Királyság) és néhány ágazatban (távközlés, pénzügyi szolgáltatások) kiemelkedő. A piaci (ezen belül a tudásalapú üzleti) szolgáltatások gazdasági jelentősége a szektor feltörekvő és munkahelyteremtő jellege, és a gazdaság duális sajátosságait mérséklő képessége miatt számottevő.

2. Piaci szolgáltatások: egy feltörekvő és a gazdaság duális jellegét részben mérsékelni képes szektor

A piaci szolgáltatások szektorát, és különösen annak tudásalapú üzleti szolgáltatások szegmensét több jellemvonásuk alapján is feltörekvőnek tekinthetjük. A szektor feltörekvő jellege mellett a gazdaságpolitikai döntéshozók számára nem kevésbé fontos az a tény, hogy meghatározott szolgáltatási ágazatok ösztönzése a gazdaság duális jellegének mérséklődéséhez is hozzájárul.

Induljunk ki a szektor kiemelkedő munkahely-teremtési képességéből, abból hogy a fejlődéssel együtt járó foglalkoztatási szerkezetátrendeződés nettó nyertese a szolgáltatási szektor. A rendkívül alacsony aktivitási rátájú magyar gazdaság⁶ számára ez már önmagában indokolja egy szolgáltatásalapú gazdaságfejlesztési stratégia kialakításának szükségességét. A szolgáltatási szektor ágazatainak vizsgálatai ugyanakkor azt mutatják, hogy a piaci szolgáltatások (és ezen belül néhány tudásalapú szolgáltatás) munkahely-teremtési képessége magasan meghaladja a közösségi és személyi szolgáltatásokét (4. táblázat).

4. táblázat. A foglalkoztatás éves átlagos növekedése néhány szolgáltatási ágazatban 1990–2001 (%)

	50–74	50–52	64	65–67	72	73	74	75–79	80	85
Ausztria	1,5	1,2	6,2	3,0	-0,4	4,1	0,3	-0,8	-0,9	-1,4
Dánia	1,0	2,4	5,9	2,0	5,8	-0,6	-1,6	0,1	-0,3	-0,3
Finnország	-0,1	1,6	9,4	2,5	0,1	-0,1	-0,1	0	-0,1	-0,1
Franciaország	1,6	0,8	4,6	-1,0	0,3	-1,4	-1,5	0,4	0,9	0,7
Németország	1,9	0,3	12,2	3,2	3,5	1,5	-2,6	0,3	0,1	0,8
Magyarország	1,3	0,9	n.a.	0,6	n.a.	n.a.	n.a.	2,5	2,2	2,9
Lengyelország	2,0	3,0	n.a.	11,0	n.a.	n.a.	n.a.	0,8	0,9	0,4
Olaszország	1,5	1,3	9,1	1,7	1,0	n.a.	0	0,2	-0,4	0,5
Japán	0,7	n.a.	9,5	4,0	n.a.	n.a.	n.a.	-0,5	0,8	1,0
Korea	4,4	3,2	n.a.	4,4	n.a.	n.a.	n.a.	-0,3	-0,9	-3,4
Hollandia	3,3	1,0	5,6	0,6	-0,4	-2,7	0,7	-0,2	0,4	-1,1
Spanyolország	2,3	0,2	4,2	-0,7	2,1	-3,2	-0,4	0,6	0,6	0,8
Egyesült Királyság	1,2	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	1,0	n.a.	n.a.
USA	1,9	3,8	4,2	3,6	n.a.	n.a.	n.a.	-0,4	-0,7	-1,0

50–74 = piaci (üzleti) szolgáltatások; 50–52 = kereskedelem; 64 = távközlés; 65–67 = pénzügyi szolgáltatások; 72 = informatikai alapú szolgáltatások; 73 = K+F; 74 = Egyéb üzleti szolgáltatások; 75–99 = közösségi és személyi szolgáltatások; 80 = oktatás; 85 = egészségügy.

Forrás: Wölfl, A. (2005): The Service Economy in OECD countries. *STI Working Papers*, No. 3, 75.

A tudásalapú szolgáltatások nem csupán a gazdaság átlagát meghaladó munkahelyteremtési képességgel rendelkeznek, hanem ezen belül a magasan kvalifikált munkaerő iránt támasztanak igényt. A tudásalapú üzleti szolgáltatások gazdasági jelentőségének növekedése és a foglalkoztatási és bérszerkezet ebből adódó változásai végképp érvénytelenítették azt a magát hosszú ideig tartó közvélekedést (Cohen–Zysman, 1987), hogy a szolgáltatások alacsony presztízsű, kevésbé tudásigényes, rosszul fizetett munkahelyeket hoznak létre. A tudásalapú üzleti szolgáltatások és a pénzügyi szolgáltatások⁷ térnyerésének köszönhetően a piaci szolgáltatásokat ma már humántőke-intenzívnek tekintik.⁸ Mindemellett a szolgáltatási szektor (különösen annak piaci szegmense) humántőke-befektetései is meghaladják a gazdasági átlagot.⁹

A tudásalapú üzleti szolgáltatások stratégiai prioritásként kezelését a magas fajlagos hozzáadott értékük is indokolja. Götzfried (2004b) adatai szerint az EU25 szintjén a feldolgozóipar fajlagos (az árbevételhez viszonyított) hozzáadott értéke 2001-ben 27%, a csúcstechnológiát megtestesítő feldolgozóiparé 28% volt¹⁰ (3. o.). Ehhez képest a tudásalapú, csúcstechnológiai szolgáltatásokban (64, 72, 73) az árbevételhez viszonyított hozzáadott érték Szlovénia és Írország kivételével minden EU-tagországban (sőt Bulgáriában és Romániában is) meghaladta a 40%-ot.

A tudásalapú üzleti szolgáltatások kiemelkedő szerepet játszanak az innováció-generálásban és -transzferben is. Miként a szolgáltatások alacsony beruházás- és fizikai tőkeigényessége, az évtizedeken át közhelyszerűen hangoztatott másik állítás: a szolgáltatások alacsony innovációs potenciálja és K+F-igényessége is egyre kevésbé fedti a valóságot. Bár összességében – Wölfl (2005) adatai szerint – 2001-ben a szolgáltatások összes üzleti finanszírozású K+F-kiadása a hozzáadott értéknek mindössze 0,4%-a volt az OECD-országokban, szemben a feldolgozóiparban mért 7%-os átlaggal,¹¹ egyes szolgáltatási ágazatok kiemelkedő, a feldolgozóipart megközelítő K+F-intenzitást mutatnak. A távközlés, az informatikai alapú szolgáltatások és néhány egyéb tudásalapú üzleti szolgáltatás K+F-igényessége 6% körüli.

5. táblázat. Üzleti finanszírozású K+F-kiadások a feldolgozóipar és a szolgáltatási szektor árbevételének arányában, 2003-ban (%)

	K+F/feldolg.ipar	K+F/szolgáltatások		K+F/feldolg.ipar	K+F/szolgáltatások
Csehország	1,5	0,5	Olaszország	2,3	0,7
Dánia	3,4	1,5	Hollandia	1,8	0,3
Németország	5,0	0,7	Magyarország	0,5	0,3
Portugália	0,9	0,8	Szlovénia	1,3	0,4
Spanyolország	1,4	0,7	Lengyelország	3,4	1,1

Forrás: Götzfried, 2005:5.

A szolgáltatások innovációs szerepe ugyanakkor nem szűkíthető le a kutatás-fejlesztési ráfordításaik mennyiségére, vagy a szolgáltatási szektorban született innovációkra. A tudásalapú gazdaságok sajátosságainak¹² elemzésekor nem szabad megfeledkezünk arról, hogy a fontos inputok (adatok, információ, tudás) és az immateriális értékek (például a K+F-bázis minősége, licencek, márkanevek, vevőkapcsolatok, disztribútori hálózat, innovatív humán erőforrások, különleges vállalatszerkezeti és menedzsmentmegoldások stb.) termelése és elosztása, transzfere a szolgáltatási szektorban, a szolgáltatások révén történik.

A szolgáltatások, és különösen a tudásalapú üzleti szolgáltatások innovativitását tehát nem csupán innováció-generátori minőségükben célszerű vizsgálni, hanem abból a szempontból, hogy hozzájárulnak a tudásáramláshoz, a technológia transzferéhez és abszorpciójához, így a kapcsolódó szektorokban megkönnyítik/lehetővé teszik az innovációs tevékenységet.

A tudásalapú üzleti szolgáltatások eddig felsorolt sajátosságai inkább a szektor fel-törekvő jellegét bizonyítják, semmint azt a képességét, hogy gazdasági súlyának növekedése a gazdasági fejlődés duális jellegét mérsékeli. Sőt, ha mindehhez hozzávesz-szük azt a tényt, hogy a termeléshez kapcsolódó tudásalapú szolgáltatások földrajzi elhelyezkedése kiemelkedő regionális koncentrációt mutat (Muller–Zenker, 2001; Taylor [et al.], 2004), hiszen ezek a szolgáltatások leginkább a legjobban prosperáló klaszterekben és a nagyvárosokban található¹³ – a duális jelleg mérséklésének képes-sége valóban magyarázatot igényel.

A gazdasági fejlődés duális jellegének egyik legszembetűnőbb megnyilvánulási módja a hazai és a külföldi tulajdonú vállalatok teljesítménye és perspektívái közötti óriási különbség. Az elmúlt évtizedben a magyarországi gazdasági növekedés, az exp-ort, a bruttó állóeszköz-felhalmozás, a humántőke-befektetések és a kutatás-fejlesztés döntő része magas termelékenységgű, technológiaigényes iparágakban tevékenyke-dő, a vállalaton belüli export csatornáin keresztül értékesítő külföldi érdekeltségű vál-lalatokra vezethető vissza. A dualitás – mint azt Pitti Zoltán számos tanulmánya (lásd legutóbb Pitti, 2005) dokumentálja – az évek során egyre erősödött. A hazai cégek multinacionális vállalatokhoz való kapcsolódását ösztönző beszállítási programok gyenge hatékonyságának eddig az volt az egyik fontos oka, hogy a multinacionális vállalatok – minél K+F-igényesebb terméket állítanak elő, annál inkább – globális hozzáadott érték-lánctmenedzsmentet folytatnak, így importból fedezik inputszükség-letük domináns részét (lásd erről: Belderbos [et al.], 2001). Ez alól – mint az in-put–output adatbázisokból kiderül – a tudásalapú szolgáltatások képeznek kivételt: ezeket a szolgáltatásokat még az inputszükségleteik zömét importból fedező iparágak is nagyobb részben szerzik be helyileg, mint az egyéb inputokat.

A duális jelleg mérséklődéséhez a szolgáltatások tehát azzal járulnak hozzá, hogy az ezekben az ágazatokban tevékenykedő hazai cégek a potenciális feldolgozóipari be-szállítóknál nagyobb eséllyel kapcsolódhatnak be a multinacionális vállalatok hálózataiba. A szolgáltatásalapú gazdaságfejlesztési stratégia kidolgozásakor figyelembe kell vennünk, hogy napjainkban már ez a szektor is intenzíven globalizálódik.

3. Globalizáció a szolgáltatási szektorban

Bár a szolgáltatás-kereskedelem a nemzetközi kereskedelemnek csak mintegy 20%-át te-szi ki,¹⁴ ez a nemzetközi kereskedelem legdinamikusabban növekvő eleme. 1997–2003 között 35,7%-kal nőtt, míg az árukereskedelem 34,9%-kal. (Hussain, 2005)

Ez nem mindig volt így. Sokáig a szolgáltatások egyik, a szektort a feldolgozóipar-tól megkülönböztető jellemvonásának tekintették, hogy termelésük és fogyasztásuk időben egybeesik, így szolgáltatásokat alapvetően helyileg nyújtanak, vagyis azok

nem kerülnek be a nemzetközi kereskedelembé (Cowan [et al.], 2001). Ezen a téren az információtechnológiai forradalom hozott radikális változást.

A termelő-szolgáltató blokkok kialakulása és a konzernen belüli kereskedelem csatornáin keresztül nyújtott szolgáltatások volumenének növekedése következtében mind nehezebb statisztikai nyilvántartások segítségével megállapítani a nemzetközi kereskedelembé kerülő szolgáltatások pontos értékét. A statisztikákban megjelenő szolgáltatás-kereskedelmi adatok értéke elmarad a valós helyzettől.

Mindazonáltal, mint azt a 6. táblázat adatai is alátámasztják, a szolgáltatás-export rendkívül dinamikusabban nő a fejlett országokban. A táblázatból kitűnik Magyarország relatív elmaradottsága ebben a tekintetben.

6. táblázat. A szolgáltatás-export alakulása (milliárd USD)

	1990	1995	1998	2000	2002	2003
Ausztria	n.a.	29,2	29,5	31,4	35,3	43,7
Belgium	n.a.	29,6	30,8	34,3	37,7	44,7
Cseh Köztársaság	n.a.	6,7	7,6	6,9	7,1	7,8
Dánia	11,8	13,9	15,2	23,8	26,6	32,3
Finnország	4,5	7,4	6,7	6,2	6,5	7,8
Franciaország	75,2	84,0	85,9	80,6	85,9	99,0
Németország	65,2	84,0	87,0	85,5	105,8	125,1
Görögország	10,5	12,7	11,5	19,6	19,2	24,2
Magyarország	2,9	4,3	5,9	6,1	7,8	8,0
Írország	3,4	5,0	13,3	18,6	28,5	37,9
Olaszország	46,4	57,5	64,0	56,7	60,1	71,1
Japán	41,3	65,5	62,4	69,2	65,7	73,3
Korea	9,6	22,8	25,6	30,5	28,4	32,7
Mexikó	8,0	9,7	11,5	13,7	12,7	12,6
Hollandia	29,2	45,9	49,7	49,3	55,8	64,9
Norvégia	12,7	13,7	15,5	17,4	18,5	21,8
Lengyelország	n.a.	10,7	10,8	10,4	10,0	11,2
Portugália	5,2	8,2	8,8	8,5	9,7	11,8
Szlovák Köztársaság	n.a.	2,5	2,4	2,2	2,8	3,3
Spanyolország	27,7	40,1	49,2	53,8	62,3	76,7
Svédország	n.a.	16,4	19,7	22,7	23,3	28,7
Törökország	8,0	14,6	23,3	20,4	14,8	19,0
Egyesült Királyság	56,1	78,8	109,8	119,7	130,8	147,0
Egyesült Államok	147,8	219,2	263,1	299,0	294,1	307,4
EU15	203,7	230,5	270,3	286,2	316,5	n.a.
OECD összesen	n.a.	966,3	1104,9	1199,7	1263,8	1443,5

Forrás: OECD Factbook 2005, Paris OECD

A tudásalapú szolgáltatások exportpotenciálja és a fejlettség szoros összefüggését mi sem mutatja jobban, mint az a tény, hogy bár az Egyesült Államok árukereskedelm-statisztikáit vizsgálva napjainkban is rácsodálkozhatunk a Leontieff-paradoxon máig tartó érvényességére, a tudásalapú szolgáltatások kereskedelme tekintetében ez a paradoxon nem mutatható ki.

1947-es input–output adatok segítségével Leontieff (1953) kimutatta, hogy az elvileg tőke- és technológiaintenzívnek tekintett Amerikai Egyesült Államok importjának tőke–munka hányadosa 60%-kal meghaladta az export tőke–munka hányadosá-

nak értékét. A Leontieff-paradoxont emlegetik akkor is, ha kiderül, egy fejlett, fizikai és szellemi tőkével jól ellátott ország csúcstechnológiát igénylő termékekből import-többséggel rendelkezik.

Tekintsük példaként az információtechnológiai árucikkek és az informatikai alapú szolgáltatások szerepét az Egyesült Államok kereskedelmi mérlegének alakulásában.

7. táblázat. Az információtechnológiai árucikkek és az informatikai alapú szolgáltatások kereskedelme az Egyesült Államokban (milliárd dollár folyóáron)

	1995	1998	1999	2000	2001	2002
Információtechnológiai árucikkek kereskedelmi mérlege	-47,8	-49,5	-63,0	-82,8	-68,7	-86,5
Informatikai alapú szolgáltatások exportja	7,4	12,5	13,7	14,4	14,9	14,3
Informatikai alapú szolgáltatások importja	7,9	9,2	8,3	7,5	6,8	5,9
Informatikai alapú szolgáltatások kereskedelmi mérlege	-0,5	3,2	5,4	6,9	8,1	8,4
A teljes kereskedelmi mérleg	-174,2	-246,8	-346,0	-452,4	-427,2	-482,9

Forrás: Pastore-Dalton, 2003:37–38.

A szolgáltatási szektor globalizálására nem csupán a kereskedelembe kerülő szolgáltatások volumenének növekedése utal, hanem a szolgáltatási szektorba irányuló működőtőke-befektetések megélénkülése, a szolgáltatási szektor transznacionalizálódása is. Az UNCTAD 2004-es World Investment Reportja szerint (a továbbiakban WIR) 1990 és 2002 között a szolgáltatási szektor működőtőke-állománya megnégyszereződött a világban (61 országból álló minta alapján 1990-ben az állomány becsült értéke 950 milliárd USD volt, 2002-ben pedig meghaladta a 4000 milliárd USD-t (97. o.).

2002-ben a szolgáltatások részaránya a világ teljes működőtőke-befektetési állományán belül már 60%-ot ért el. Bár, mint a 8. táblázat mutatja, a szolgáltatási szektor alacsony részaránya a teljes működőtőke-állományon belül nem minden esetben utal alacsony fejlettségre, akadnak kivételek (a fejlett országok közül Kanadában, Svédországban, Dél-Koreában és Tajvanban az átlagnál jóval alacsonyabb ez az arány), de összességében jó közelítéssel állíthatjuk, a fejlődés során a szolgáltatási szektor súlya nő a teljes működőtőke-állományon belül.

8. táblázat. A szolgáltatások aránya a teljes működőtőke-állományon belül (2001)

Ország	%	Ország	%
Ausztria	73,9	Hong Kong	92,4
Dánia	89,2	Tajvan	43,5
Egyesült Királyság	61,0	Chile	51,9
Finnország	56,6	Dél-Korea	34,7
Franciaország	80,2	Kína	32,5
Kanada	33,2	Csehország	60,5
Németország	66,4	Magyarország	53,3
Svédország	30,3	Lengyelország	54,8
USA	60,7	Szlovénia	52,1

Forrás: UNCTAD World Investment Report, 2004. 307–308.

4. Tanulságok és javaslatok

A piaci szolgáltatások, különösen a tudásalapú üzleti szolgáltatások feltörekvő szektornak tekinthetők: keresletük folyamatosan és dinamikusan nő, termelékenységük teljesítményük lassan bár, de javul, a javulás ütemét a szektor kiemelkedő munkahelyteremtési képessége fogja vissza.

A szektor exportpotenciálja és működőtőke-vonzási képessége szintén erősödik, továbbá egyre jelentősebb szerepet játszik az innovációgenerálásban, illetve a kapcsolódó szektorok innovációs tevékenységében, technológia- és tudásfelhalmozásában. Más feltörekvő ágazatokkal ellentétben, a szektor egyúttal a gazdasági fejlődés duális jellegét is képes mérsékelni. Mindez indokolja, hogy a hazai gazdaságpolitikai döntéshozók a feldolgozóipari alapú gazdaságfejlesztési stratégia *kiegészítéseként* a korábbinál nagyobb figyelmet szenteljenek egy szolgáltatásalapú és különösen a tudásalapú szolgáltatásokra koncentrált gazdaságfejlesztési vízióknak, és kidolgozzák ennek ösztönzési rendszerét.

A tudásalapú szolgáltatásokra alapozott gazdaságfejlesztési stratégia

- a) ezeket a konkrét ágazatokat megcélzó fejlesztési, támogatási stratégiából,
- b) szolgáltatásalapú regionális innovációs stratégia kidolgozásából,
- c) a feldolgozóipari termeléshez kapcsolódó szolgáltatásokat megcélzó beszállítás-ösztönzésből és
- d) a szolgáltatási szektorba irányuló működőtőke-befektetések ösztönzéséből tevődik össze.

Ezúttal egyedül a szolgáltatási szektorba irányuló befektetés-ösztönzés gazdasági előnyeit tesszük nagyító alá. A szektor heterogenitása következtében természetesen minden egyes szolgáltatási ágazat fejlesztési, támogatási stratégiája önálló tanulmányt igényel. (Gondoljunk bele, milyen óriási különbségek vannak a távközlés és az informatikai alapú szolgáltatások kezdeti beruházásigényessége között! Más szűk keresztmetszetek feloldását igényli egy jelentős eszközigényű természettudományos kutatólaboratórium, egy jelentős marketingköltségű szoftverfejlesztő cég, vagy egy környezetvédelmi szolgáltató cég.)

Ami a szolgáltatási szektorba irányuló működőtőke-befektetéseket illeti, a nemzetközi tapasztalatok azt mutatják, hogy ma már nem kizárólag a helyi piacokat megcélzó befektetések vannak jelen a szolgáltatási szektorban. Tény, hogy a szolgáltatási szektor transznacionalizálódásának egy része a pénzügyi és kereskedelmi szolgáltatásokba, elektromos áramszolgáltatásba, távközlésbe, egészségügyi szolgáltatásokba stb. irányuló befektetések megélénkülésére vezethető vissza, amelyek mind a helyi piacot célozzák meg.¹⁵ Elemzők nemrég még a működőtőke-befektetések befektetési motivációk szerinti megoszlásának várható változására, a piacorientált befektetések összes befektetésen belüli súlyának újbóli növekedésére figyelmeztettek a szolgáltatásokba irányuló működőtőke-befektetések részarány-növekedésének következményeként (Nunnenkamp, 2002). Ugyanakkor, egy működőtőke-befektetéseket vonzani, és ennek révén modernizálódni igyekvő ország számára a szolgáltatási szektorba irányuló, helyi piacorientált befektetések felfutásánál¹⁶ jóval lényegesebbnek bizonyulhat két másik, szintén jól megfigyelhető és más modernizációs utat sugalló tendencia.

Az egyik tendencia a kereskedelembe kerülő szolgáltatások arányának növekedése. Az ilyen típusú szolgáltatásokba irányuló működőtőke-befektetések közvetlen módon járul-

nak hozzá a fogadó országok exportképességének javulásához. Gondoljunk az indiai szoftverexport látványos felfutására! 2003-ra az IT-alapú szolgáltatásexport az 1996-os 3%-ról, 21%-ra nőtt a teljes indiai exporton belül (WIR, 2004:169). India példája azt mutatja, hogy amennyiben a fogadó ország megfelelő mértékű oktatási beruházásokat hajt végre és megteremti az IT-alapú, exportorientált befektetések abszorpciójának humán erőforrás-feltételeit, az eredmények (GDP, export, foglalkoztatás) nem csupán gyorsan jelentkeznek, de nemzetgazdasági szinten mérve is látványosak. Az érem másik oldala persze az IT-alapú szolgáltatások viszonylag gyökértelen jellege, hiszen ezek a szolgáltatások egyes, szintén gyökértelen feldolgozóipari összeszerelő tevékenységekkel szemben, még csak jelentős mértékű állóeszköz-befektetést sem igényelnek, és valóban főként a tényezőár-különbségek játszanak szerepet a befektetési helyszín kiválasztásában. Másfelől ugyanakkor a fogadó országnak az a stratégiája, hogy a tevékenység tudásigényességének erősítésével növelje a helyi hozzáadott értéket, és stratégiai előny-szerző jellegűvé alakítsa át a befektetési motivációt. A befektetés könnyebben megvalósítható, mint feldolgozóipari tevékenységek esetében, hiszen ugyanazzal a „termelőeszközzel” (a számítógéppel) valósítható meg a magasabb tudásigényű és helyi hozzáadott értékű tevékenység. A feldolgozóiparban a helyi hozzáadott érték növelése, a tudás- és technológiaigényesebb tevékenység folytatása, vagyis a „feljebb lépés” általában pótlólagos beruházást igényel.

A világgazdaság centrumán kívüli országok szolgáltatásexportjának részben működőtőke-befektetésekre visszavezethető növekedése nem csupán a szoftverfejlesztésben figyelhető meg. Olyan országok, mint Argentína, Brazília, Hong Kong, India, Mexikó az audiovizuális, kulturális szolgáltatásexportjukból is jelentős bevételeket könyvelnek el (gondoljunk a világot elárasztó brazil szappanoperákra, az indiai animációs filmekre – egyedül ez utóbbiból India 1,5 milliárd dolláros exportbevételre számított 2005-ben (WIR, 2004:150). Mindez persze némi kezdeti beruházást, 2 és 3 dimenziós stúdióberendezések megvásárlását, a filmkészítés és -marketing finanszírozását igényli, de amennyiben a hazai filmgyártást nem csupán bármikor feleslegesnek ítélni, pénzügyileg megkurtítható költségvetésnek tekintjük, hanem exportbevételei forrásnak és jelentős munkahelyteremtő hatású beruházásnak, *meghatározott küszöbérték felett* az ide irányuló befektetések valószínűleg megtérülnek.

A további lehetőségek között szerepel a távoktatás és az ezzel kapcsolatos tartalomfejlesztés, bár ebből napjainkban inkább a fejlett országok jutnak exportbevételekhez. Kína, Tajvan és India internetes egészségügyi szolgáltatások exportjából, laboratóriumi elemzések, online diagnózisból és konzultációból, szkennelt röntgen-, CT- és MR-felvételek elemzéséből jut bevételekhez, és jelentős jövedelemre tesz szert.

Szintén a fogadó ország exportpotenciálját növeli, és emellett a helyi leányvállalatok hálózati pozícióját javítja a másik tendencia, a feldolgozóipari tevékenység terciarizálódása¹⁷ és a feldolgozóipari tevékenységhez kapcsolódó szolgáltatások kiszervezése. A vállalati tevékenység értéklánc menti feldarabolódása mint vállalatszerkezeti innováció nem új keletű jelenség. Az információtechnológiai forradalom és a tranzakciós költségek ennek köszönhető csökkenése a termelés minden korábbi mértékét meghaladó globális feldarabolódásához vezetett a kilencvenes években (Arndt–Kierzkowskim, 2001; Feenstra, 1998), de mindez csupán mennyiségi változás, a tendencia évtizedek óta megfigyelhető. Nagyobb újdonság, hogy a gyorsan növekvő számú és a vállalati versenyképességet erőteljesebben

befolyásoló vállalaton belüli, a vállalati működéshez kapcsolódó szolgáltatásokat is elérte az értéklánc globális feldarabolódásának tendenciája. A lista egyre bővül: logisztikai menedzsment, ügyfélkapcsolatok, levelezéslista-menedzsment, internetes titkári szolgáltatások, telemarketing, honlapkészítés és -menedzsment, technikai segítségnyújtás, számvitel, bérszámfejtés, back-office tevékenységek, vállalati szoftverek fejlesztése, adaptációja, vállalati rendszerek menedzsmentje, pénzügyi menedzsment, kutatás-fejlesztés, design, minőség-ellenőrzés – megannyi alacsonyabb-magasabb szaktudást igénylő, a világgazdaság centrumán kívüli országok számára is foglalkoztatási lehetőséget teremtő tevékenység! Ezeknek a tevékenységeknek a betelepülése nem a befektetett működő tőke mennyisége, vagy a behozott, megvásárolt korszerű termelőeszközök gazdasági jelentősége szempontjából feltétlenül ösztönzendő – mégpedig leginkább a konkrét oktatási igények felméréseivel és finanszírozásával –, hanem foglalkoztatási szempontból, az exportra gyakorolt hatásuk miatt, illetve mivel ezek a tevékenységek erősítik a termelő leányvállalatok beágyazódását a fogadó ország gazdaságába.

Az UNCTAD előrejelzése szerint a vállalati működéshez kapcsolódó szolgáltatások kiszervezése rendkívül gyorsan növekvő piac, vagyis óriási kitörési lehetőség az erre szakosodó országok számára. Idézik a McKinsey 2003-as becslését, miszerint ez a piac 2001-ben 32 milliárd dolláros összbevételhez juttatta a vállalati működéshez kapcsolódó szolgáltatásokra specializált országokat – a bevétel oroszlánrészén négy ország: Írország, India, Kanada és Izrael osztozott (WIR, 2004:153).

A vállalati működéshez kapcsolódó szolgáltatások (angol szakkifejezéssel „business process outsourcing”, BPO) Kína, Malajzia, Szingapúr és a Fülöp-szigetek foglalkoztatási rátájának emelkedéséhez is jelentős mértékben járultak hozzá. Egy amerikai tanácsadó cég, az A. T. Kearney évente közli azoknak az országoknak a listáját, amelyek a vállalati működéshez kapcsolódó szolgáltatások terén a legattraktívabb telephelynek bizonyulnak. A 2004-es lista szerint előkelő helyen szerepel a Cseh Köztársaság is.¹⁸ A listát annak alapján állították össze, hogy milyen a helyi munkaerő képzettsége, nyelvtudása, bérszintje, intézményi háttere (szellemi tulajdon védelme, technológiatranszfer támogatása, oktatási rendszer fejlettsége és rugalmassága), milyen geopolitikai kockázatokkal jár az adott országba történő befektetés, milyen a vállalkozások üzleti környezete (adórendszer, infrastruktúra fejlettsége).

A szolgáltatások „mobilitásának növekedése”, felkerülésük a működőtőke-befektetések világtérképére és a szolgáltatásokra alapozott felzárkózási sikertörténetek napvilágra kerülése szerte a világon felkeltette a gazdaságpolitikai döntéshozók figyelmét. A szolgáltatásokra alapozott gazdaságfejlesztési stratégia újat hozott a fejlődés-felzárkózás gazdaságpolitikájának megközelítéseiben belül is. Eddig ugyanis mind a külső erőforrás-bevonása, mind a belső erőforrások mozgósítására építő fejlesztési stratégiák *intézményi, gazdaságpolitikai* megközelítést alkalmaztak, vagyis létrehozták és továbbfejlesztették az adott régió/iparág fejlődéséhez szükséges intézményrendszert, illetve a gazdaságpolitika kidolgozta a megfelelő ösztönzési rendszert. A szolgáltatásokra alapozott gazdaságfejlesztési stratégia megközelítésmódja *piaci-szolgáltatói*. Vegyük észre, hogy napjaink működőtőke-áramlásában a szolgáltató cégek már nem mindig másodlagos szerepet játszanak a feldolgozóipari befektetőket *követve*, annak érdekében, hogy helyileg is kiszolgálják őket. A feldolgozóipari cégeket gyakran

az motiválja a telephelyválasztásban, hogy diverzifikált és fejlett színvonalú szolgáltatásokra számíthatnak az adott régióban. A tudásalapú üzleti szolgáltatók hatékonyabban járulnak hozzá a technológia transzferéhez, abszorpciójához és a tudás áramlásához, mint például a regionális technológiai programok. Mindezzel nem tagadjuk, hogy szükség van intézményfejlesztésre, inkubátorházakra, célzott befektetés- és vállalkozásösztönzésre stb., csupán felhívjuk a figyelmet, hogy a szolgáltatásalapú gazdaságfejlesztési stratégia nem csupán közvetlenül járul hozzá egy ország/regió fejlődéséhez, hanem hatékony indirekt ösztönzőnek is bizonyul.

Jegyzetek

- 1 Az elmaradott és a jól prosperáló régiók között a regionális növekedést hordozó tényezők eltérő állapota a fő különbség. Eltérő a gazdasági tevékenység és a beruházások intenzitása, más nagyságrendű a külföldi tőke jelenléte. Eltérő minőségi mutatókkal írható le az intézményrendszer. Eltér a humán erőforrások minősége, a munkaerő képzettsége, az oktatás színvonala, a regionális innovációs potenciál (lásd erről Rechner, 1998).
- 2 Fischer (1939) és Clark (1940) modellje szerint, fejlődésük során az országok három fázison mennek keresztül. Az első fázisban a gazdasági tevékenység főként a mezőgazdaságban és a kitermelőiparban koncentrálódik, a második fázisban a feldolgozóipar, a harmadikban a szolgáltatások kerülnek előtérbe. Magyarországon a feldolgozóipar GDP-arányának növekedési trendje 2000-et követően megfordult: az OECD STAN adatbázisa szerint a feldolgozóipar részaránya 1992: 22,2%, 1995: 22,5%, 2000: 24%, 2001: 22,7%, 2002: 21,8% volt.
- 3 Összehasonlításul, a megfelelő mutatók néhány OECD-országban: Ausztria: 67,1%; Franciaország: 72,5%; Németország: 69,4%; Írország: 54,5%; Finnország: 64,2%; Spanyolország: 67,9%; Lengyelország: 65%; Csehország: 55,8%. Forrás: OECD STAN Indicators Database, 2004/1.
- 4 *Lundvall–Borrás* (1998: 8. fejezet) megfogalmazása szerint a szolgáltatások gazdasági szerepét ma már a termeléshez és a fogyasztáshoz kapcsolódó funkcióként célszerű vizsgálni.
- 5 Lásd például Tomlinson, 2000. Yusuf–Nabeshima (2005) becslése szerint az Egyesült Államokban a statisztikailag a feldolgozóiparban nyilvántartott foglalkoztatottak közel háromnegyede (!) már voltaképpen nem termelési, hanem szolgáltatási tevékenységet végez. Pilat és Wölfl (2005) számításai szerint az egyéb OECD-országok megfelelő mutatója ennél jóval alacsonyabb értékű, 40 (Ausztria, Olaszország) és 58% (Hollandia) közötti, míg a kevésbé fejlett OECD-országokban (Portugália, Görögország) 30% körüli. (19. o., 6. ábra)
- 6 Az OECD Employment Outlook 2004 adatai szerint 2003-ban Magyarországon az aktivitási ráta 60,6% volt. Összehasonlításul néhány ország megfelelő mutatója: Ausztria: 71,6%; Belgium: 64,3%; Franciaország: 68,2%; Finnország: 74,1%; Németország: 71,3% (!); Írország: 68%; Olaszország: 61,6%; USA: 75,8%; Csehország: 70,4%; Lengyelország: 64,2%; Szlovákia: 70%. (294)
- 7 A pénzügyi szolgáltatásoknak csak egy része minősül tudásalapú üzleti szolgáltatásnak, mégpedig elsősorban a vállalati értékpapírok menedzselése.
- 8 Götzfried (2004a) adatai szerint, 2003-ban, az EU 15 feldolgozóiparában foglalkoztatottak 8,8%-a volt felsőfokú végzettséggel rendelkező szakember, a szolgáltatási szektorban ez az arány 19,3% volt, a tudásalapú üzleti szolgáltatásokban pedig 31,4%. Magyarországon a megfelelő mutatók 2003-ban a következők voltak: feldolgozóipar: 4,5%; szolgáltatások: 18,2%; tudásalapú üzleti szolgáltatások: 32,2% (4. o.).

- 9 Forrás: OECD Employment Outlook [2001]. A szolgáltatások humántőke-szerepéről lásd Pugno, 2005.
- 10 Néhány konkrét adat: Ausztria: 32% és 31%; Belgium: 23% és 38%; Németország: 28% és 30%; Finnország: 29% és 28%; Magyarország: 22% és 18%; Csehország: 23% és 22%.
- 11 Néhány konkrét adat: Az üzleti finanszírozású K+F-kiadások a teljes feldolgozóipari hozzáadott értékhez viszonyítva 2001-ben Belgiumban 7,7%-ot tettek ki. Finnország: 9,4%; Németország: 7,7%; Japán: 9,9%; Egyesült Királyság: 6,6%; Spanyolország: 1,8%; Csehország: 2,1%; Lengyelország: 1%; Korea: 6%. 2000-es adatokat közöl az Egyesült Államok: 8,5%. (Forrás: The OECD STAN Indicators database, 2004.)
- 12 Tudásalapúnak tekintjük a gazdaságot, amelynek legfontosabb erőforrása az intellektuális tőke: a gazdasági szereplők nem anyagi jellegű, tőkésíthető erőforrásai, amelyben az immateriális tényezők nagyobb mértékben befolyásolják a vállalati versenyképességet, mint a fizikai inputok. Tudásalapú gazdaságokban dinamikusan növekednek és meghatározott küszöb feletti értéket érnek el a tudásba (K+F, oktatás, szoftver) irányuló befektetések. Eltolódik a foglalkoztatottak összetétele, a magasabb képzettségűek aránya nő. A vállalatok piaci érték/könyv szerinti érték hányadosának átlagos értéke nő. (Lásd erről Granstrand, 2000.)
- 13 Az üzleti szolgáltatások nagyvárosokban történő koncentrációja nemcsak a szolgáltató cégek telephelyválasztására vezethető vissza, hanem a feldolgozóipari vállalatszerkezeti innovációkra is: a termelési fázisok kihelyezésére, a multinacionális feldolgozóipari cégek anyavállalatainak a konzernen belüli szolgáltatásokra történő szakosodására. Lásd erről: Duranton–Puga, 2005.
- 14 Az OECD-tagországok körében a szolgáltatásexport összes exporthoz viszonyított aránya 2002-ben 21,9% volt. (Forrás: Structure and Trends in International Trade in Services, http://www.oecd.org/document/28/0,2340,en_2825_495663_2510108_1_1_1_1,00.html.)
- 15 A befektetés helyi piaciorientált jellegére utal a külföldi érdekeltségű cégek helyi értékesítési aránya az összes értékesítésen belül mutatószáma. Kevés országban készülnek erről nemzetközileg összehasonlítható statisztikák, így vegyük az amerikai példát. 2001-ben az amerikai tulajdonban lévő, harmadik országbeli cégek esetében a szolgáltatási szektorban a helyi értékesítés aránya 84% volt, míg a feldolgozott termékek esetében ez az arány mindössze 61%. (WIR, 118.)
- 16 A szolgáltatási szektorba irányuló, helyi piaciorientált befektetések is jelentős modernizációs hatással járnak, hiszen a külföldi működőtőke-befektetők – csakúgy, mint a feldolgozóipari befektetések esetében – tőkét, technológiát és know-how-t visznek az azokat nélkülöző szolgáltatási szektorokba, munkahelyeket teremtenek és javítják a helyszínen elérhető szolgáltatások színvonalát.
- 17 Pilat és Wölfl (2005) OECD input–output-táblázatok alapján készített számításai szerint, a kilencvenes évek közepén a feldolgozóipari termelési érték 22%-a származott szolgáltatásokból. (12. o.)
- 18 A WIR (2004) ugyanakkor 2002–2003-ra vonatkozóan közli az egyes országokban az Internetes ügyfélkapcsolatmenedzsment-központok (call centers), az egyéb szolgáltatási központok, az információtechnológia-alapú szolgáltató központok és a regionális vállalati központok számát. Csehországban a vizsgált két évben összesen 20, Magyarországon 26 volt a felsorolt exportorientált szolgáltató központok telepítését célzó, befejezett projektek száma. Összehasonlításképpen, a megfelelő adat Indiában 228, Malajziában 47, a Fülöp-szigeteken 26, Szingapúrban 85, Kínában 132 volt. (WIR, 2004:162–3.)

Irodalom

- Arndt, S. W.–Kierzkowski, H. (2001): *Fragmentation. New Production Patterns in the World Economy*. Oxford–New York: Oxford University Press.
- Belderbos, R.–Capannelli, G.–Fukao, K. (2001): Backward Vertical Linkages of Foreign manufacturing Affiliates: Evidence from Japanese Multinationals. *World Development*, vol. 29, No. 1.
- Bluestone, B.–Harrison, B. (1982): *The Deindustrialization of America Plant Closings, Community Abandonment and the Dismantling of Basic Industry*. New York: Basic Books.
- Bosworth, B. P.–Triplett, J. E. (2003): Services Productivity in the United States: Griliches' Services Volume Revisited. Paper presented at CRIW Conference in Memory of Zvi Griliches, Bethesda, MD, September 19–20, 2003, <http://www.brookings.edu/views/papers/bosworth/20030919.htm>
- Clark, C. (1940): *The Conditions of Economic Progress*. New York: Macmillan.
- Cohen, S. S.–Zysman, J. (1987): *Manufacturing Matters. The Myth of the Post-Industrial Economy*. New York: Basic Books.
- Cowan, R.–Soete, L.–Chervonnaya, O. (2001): Knowledge Transfer and the Service Sector in the Context of the New Economy. *MERIT Research Memoranda*, No. 21, Maastricht, <http://www.merit.unimaas.nl/publications/rmpdf/2001/rm2001-021.pdf>
- Dóry T.–Rechnitzer J. (2000): *Regionális innovációs stratégiák*. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- Durantón, G.–Puga, D. (2005): From sectoral to functional urban specialisation. *Journal of Urban Economics*, vol. 57, No. 2
- Feenstra, R. C. (1998): Integration of Trade and Disintegration of Production in the Global Economy. *The Journal of Economic Perspectives*, Fall, 1998, vol. 12, No. 4.
- Fisher, A. G. B. (1939): Production, primary, secondary and tertiary. *Economic Record*, vol. 15, June.
- Götzfried, A. (2005): Science, technology and innovation in Europe. Eurostat Statistics in Focus. *Science and Technology*, No. 8.
- Götzfried, A. (2004a): Who are Europe's highly qualified human resources and where do they all work? Eurostat Statistics in Focus. *Science and Technology*, No. 11.
- Götzfried, A. (2004b): High-technology and knowledge-intensity leading to more value added, innovation and patents. Eurostat Statistics in Focus. *Science and Technology*, No. 8.
- Granstrand, O. (2000): The shift towards intellectual capitalism – the role of infocom technologies. *Research Policy*, vol. 29, No. 9, December.
- Hamar J. (2003): A „fejlődőképes-dinamikus” és a „lemaradó-túlélő” vállalatcsoportok jellemzőinek komplex vizsgálata a feldolgozóiparban. Kopint-Datorg, gépirat.
- Hamar, J. (2001): Dual economy, the role of the MNC-s in Hungary and the EU-accession. *KOPINT-DATORG Discussion Papers*, No. 63.
- Hussain, M. (2005): EU International Trade in Services in 2003. *Statistics in Focus*, No. 17
- Leontieff, W. W. (1953): Domestic Production and Foreign Trade: The American Capital Position Re-Examined. *Proceedings of the American Philosophical*, 1953, 97, 332–49
- Lundvall, B.–Borrás, S. (1997): The Globalising Learning Economy: Implications for Innovation Policy. TSER Programme Report, Brussels, European Commission. <http://www.cordis.lu/tser/src/globec.htm>
- Muller, E.–Zenker, A. (2001): Business services as actors of knowledge transformation: the role of KIBS in regional and national innovation systems. *Research Policy*, vol. 30, No. 9.
- Nunnenkamp, P. (2002): Determinants of FDI in Developing Countries: has Globalisation Changed the Rules of the Game? *Kiel Working Paper*, No. 1122. Kiel Institute for World Economics.
- OECD (2005): *Enhancing the Performance of the Services Sector*. Paris: OECD.
- OECD (1999): *Strategic Business Services*. Paris: OECD.

- O'Mahony, M.–van Ark, B. (2003): EU Productivity and competitiveness: An industry perspective. Can Europe resume the catching-up process? European Commission, Enterprise Directorate General.
http://www.ggdc.net/pub/EU_productivity_and_competitiveness.pdf
- Papanek G. (2004): Az iparfejlődés regionális összetevői Magyarországon. In: *Gazdasági szerkezet és versenyképesség az EU-csatlakozás után*. (Konferenciakötet.) Pécs: MTA IX. Osztály Ipar és Vállalatgazdasági Bizottsága. 167–177.
- Pastore, D.–Dalton, D. (2003): International Sales of Information Technology Goods and Services. *Digital Economy*, Chapter 3, 35–44.
- Pilat, D.–Wölfl, A. (2005): Measuring the interaction between manufacturing and services. *OECD STI Working Paper*, No. 5.
- Pitti Z. (2005): A hazai gazdaság fejlődésének tulajdonosfüggő jellemzői. *Európai Tükör*, No. 1.
- Porter, M. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- Pugno, M. (2005): The service paradox and endogenous economic growth. *Structural Change and Economic Dynamics*, vol. 16.
- Rechnitzer J. (1998): *Területi Stratégiák*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus.
- Strack, G. (2004): High-tech trade, employment and value added in High-tech industries & Knowledge-intensive services. *Eurostat, Statistics in Focus, Science and Technology*, No. 2.
- Szakolczai Gy. (2005): A magyar gazdasági növekedés és felzárkózás kulcsa: az exportorientált gépipari fejlesztés. *Statistikai Szemle*, 83. évf. 1. szám.
- Szalavetz A. (2002a): „Új gazdaság”-jelenségek – A feldolgozóipar terciarizálódása. *Külgazdaság*, 12. szám.
- Szalavetz, A. (2002b): European Policy Lessons in the Process of Regional Transformation in Hungary. *Acta Oeconomica*, vol. 52, No. 2.
- Szilágyi Gy. (2005): Tőkeszolgálat a makroökonómiában és a nemzeti számlarendszerben. *Fejlesztés és Finanszírozás*, 1. szám.
- Taylor, P. J.–Catalana, G.–Walker, D. (2004): Multiple Globalizations: Regional, Hierarchical and Sectoral Articulations of Global Business Services Through World Cities. *Service Industries Journal*, vol. 24, No. 3.
- Tomlinson, M. (2000): The contribution of Knowledge-intensive Services to the Manufacturing Industry. In: Andersen, B. [et al.] (szerk.): *Knowledge and Innovation in the New Service Economy*. Cheltenham: Edward Elgar. 36–48.
- Wölfl, A. (2005) The Service Economy in OECD countries. In: *Enhancing the Performance of the Services Sector*. Paris: OECD. 27–62.
- Yusuf, S.–Nabeshima, K. (2005): Creative industries in East Asia. *Cities*, vol. 22, No. 2.

Rechnitzer János

A GAZDASÁG TÉRBELI SÚRÚSÖDÉSI PONTJAI

1. Új gazdasági súlypontok és terek

A globalizálódó gazdaságban a klasszikus gazdasági súlypontok mellett egyre több új tényezőcsoport jelenik meg. Ezeknek a tényezőknél jellemzője, hogy magas, sőt meghatározó a lokális kötődése, egy adott településből, vagy régióból táplálkoznak, annak, vagy csakis annak a meglévő erőforrásaira épülnek. A térbeli specializáció új formái, olyan adottságok, amelyek rendelkezésre álltak korábban is, de csak az életmód, a fogyasztás, vagy éppen a termelés (posztfordista elemek megjelenése) aktivizálja, fedezi fel, s ezzel kezdődik meg az adott település, térség fellendülése (Rechnitzer, 1993; Simai–Gál, 2000).

A high-tech iparágak alatt azokat a termelőszektorokat értjük, ahol a magas szintű technológiai ismereteket a termelés egyre nagyobb hányadát lekötő kutatás-fejlesztés kíséri, s a termelési folyamat maga mind az eszközökben, mind a megvalósító dolgozóknál magas tudást igényel, s mindez kimerítő piaci és üzemi szervezethez jár együtt. A magas technológiai iparágak: az elektronikai ipar (mikroelektronika és számítógépgyártás), a biotechnológia, a robottechnika, a lézeripar, a légi és űreszközök, az orvosi berendezések, a gyógyszeripar, a távközlési eszközök gyártása, környezetvédelmi technológiák. Az iparágakra jellemző, hogy roppant gyors a technológiai fejlődés, a termékek életgörbéje folyamatosan rövidül, a piaci kereslet lefutása dinamikus. Mindezek megkövetelik az intenzív és permanens kutatás-fejlesztést, az ezt kiszolgáló intézmények, szervezetek működtetését. A termelést az egyes ágazatokban maximum néhány tucat multinacionális vállalat végzi, amelyek szervezeti rendszerébe beépül a kutatás-fejlesztés éppen úgy, mint a telephelyek szétszórtsága, azok határozott specialitása, emellett bizonyos tevékenységek (pl. kutatás, marketing, gyártmányszervezés) erőteljes központosítása. S végül, de nem utolsósorban a high-tech iparok a magas tudást képviselő munkaerő mellett határozottan építenek folyamatosan képzett szakmunkások hadára.

A területi szerkezetre ezen high-tech iparok megjelenése azt jelenti, hogy a tevékenységirányítás erősen koncentrálódik a nagyvárosi agglomerációkba, míg a termelés – az életgörbe függvényében – kihelyezésre kerül a komparatív előnyöket nyújtó térségekbe (pl. adókedvezmény, magasan kvalifikált munkaerő, olcsó infrastruktúra, kedvező közlekedési kapcsolat stb.), illetve a kutatás-fejlesztési koncentráció révén szinten a nagyvárosi agglomerációs központok élveznek előnyt.

Várható-e, hogy tömegesen megjelennek Magyarországon a high-tech ágazatok, vagy azokhoz kapcsolódó vállalkozások? Vélhetően a következő öt esztendőben nem, egy-egy, vagy néhány vállalkozás idetelepül, azoknak azonban nem lesz számottevő hatása a térszerkezetre. Inkább a lokális hatások erősödhetnek fel, egy-egy településben, egy-egy szakmában élénkebb kereslet, néhány kapcsolódó vállalkozásnál beszállítási lehetőségek

keletkeznek, ám mindezek nem formálják radikálisan a területi struktúrát. Mindenesetre célszerű regisztrálni a dinamikus ágazatok területi jelenlétét, vizsgálni azok igényeit, főleg a foglalkoztatásban, a beszállítói kapcsolatokban, esetleg a kutatás-fejlesztési kapacitások iránt. A lokális, esetleg regionális (pl. felsőoktatás) felkészülés megjelenhet a különféle programokban, illetve intézmények telepítésében (pl. innovációs központok, közép- és felsőfokú oktatás fejlesztése, technológiai parkok létesítése), amelyeknek a száma, jellege, területi elhelyezkedése jól jellemzi a regionális átalakulást, az egyes nagyvárosi agglomerációk aktivitását.

A szolgáltatások látványos növekedését nem kell hangsúlyoznunk, míg a tömegtermelés Európában a perifériákra szorul, addig a szolgáltatások egyre nagyobb tömegű munkatérrel szívnak fel. A termelő és piaci szolgáltatások határozottan kapcsolódnak a nagyvárosokhoz, azok agglomerációjához. A nagy szolgáltatói koncentrációk térben is sűrűsödnek, ezekből a központokból történik a regionális hálózatok irányítása, szervezése. Gondoljunk a pénzügyi, banki, biztosítási szolgáltatásokra, vagy az üzleti szférához kötődő szolgáltatásokra (pl. könyvvizsgálók, adótanácsadók, marketing és piackutatás stb.), de szólhatunk az innovációkhoz kapcsolódó szektorokról is (pl. műszaki tanácsadás, minőségbiztosítás stb.).

Külön kell említeni a szolgáltatások között a kereskedelmet, amely szintén nagyvárosi szolgáltatás, mivel ezekben a centrumokban koncentrálnak a bevásárlóközpontok, a specializált értékesítési hálózatok, lerakatok, központok. A nagyvárosi tér a kellő népességtömörüléssel, a folyamatos kereslettel, a fogyasztókhöz közeli elhelyezkedéssel képes optimális működési (üzemeltetési) teret teremteni a kereskedelmi hálózatoknak. Szükséges tanulmányozni és értékelni a kereskedelmi hálózatok térbeli terjedését, az általuk preferált centrumokat, s azokon keresztül térségeiket, mert a kereskedelmi hálózatok igazi barométereit az egyes központok funkciói változásainak.

A szolgáltatáson belül a turizmus, az idegenforgalom az egyik új erőforráselem, s ahhoz kötődő egyre szélesedő rendszerek alakulnak ki, így a szállodaipar, a sport- és egészségturizmus, a kulturális attraktivitások és azok szervezett rendszerei, de sorolhatnánk tovább a pihenéssel, szórakozással járó, egyre nagyobb számban megjelelő gazdasági tevékenységeket is.

A termelés és szolgáltatások újszerű térbeli sajátosságokat mutatnak, mivel a lokális adottságok felértékelődnek, s ennek megfelelően olyan térségi gazdasági, de közösségi együttműködések, egymásra épülések, azaz hálózatok alakulnak ki, amelyek képesek a rendelkezésre álló, többségében tudásalapú erőforrásokat megsokszorozni. Ezek a hálózatok, amelyekben a termelési, tevékenységi ismeretek, a lokális kultúra, az erőteljes innovációs miliő, és a megváltozott fogyasztási képlet játsszák a főszerepet, térben lehatárolhatók (Krugman, 1991, 2000a, 2000b).

Újszerű kapcsolatok alapján szerveződnek, amelyek között egyre nagyobb befolyással bírnak a nem gazdasági tényezők, így a kulturális hagyományok, a közösségi tudat, a bizalom, a szolidaritás, vagy olyan új szolgáltatások, mint az említett tudásipar, de kiemelhetjük a vállalkozások új szervezeti és irányítási formáit (pl. hálózatszervezés, távmunka), vagy az érdekeltségi rendszerek felfedezését (pl. dolgozói részvény), a dinamikus mobilitást.

Az ipari körzetek, klaszterek, lokális hálózatok, innovációs hálózatok, forró zónák, fejlődési övezetek irodalma roppant bőséges (Porter, 1990; Kocsis–Szabó, 2000; Grosz,

2000; Buzás, 2000; Szalavetz, 2001; Letenyei, 2002; Csizmadia–Grosz, 2002). Ezeket a térbeli specializációkat egységes mérőszámokkal nem lehet jellemezni, hiszen éppen a sajátos jellegük miatt más és más tényezőkben „erősek”, bár gazdasági mérőszámokkal valamilyen módon értékelhetők (pl. vállalkozások száma és jellege, tőkeállomány, foglalkoztatás, termelési potenciál, beruházások, jövedelmek, export kapcsolatok stb.).

A regionális politika követte a gazdasági rendszerekben bekövetkezett változásokat. A fordista termelésre építő, döntően a létesítményeket és infrastrukturális rendszereket támogató, projektorientált regionális politika már nem volt képes követni a változásokat, így tényleges hatásai kimerültek.

A nyolcvanas évektől jelenik meg az új, vagy más szavakkal posztmodern regionális politika (Stöhr, 1987; 1990). Ennek az új, szemléletében, módszereiben és egyben eredményességében új regionális politikának az alapja az, hogy fel kell ismerni a lokális/regionális erőforrásokat, s azokat megújítva a globális rendszerhez integrálni. Az endogén forrásokra épülő fejlesztések új forrásokat nyitottak meg, hiszen nemcsak a természeti adottságok értékesítése történik meg, hanem a helyi szintű ismereteké, termelési kultúráé, együttműködésé és természetesen gazdasági-szervezeti modelleké is.

Az endogén fejlesztésre épülő stratégiák számos új regionális politikai kezdeményezésnek adtak lehetőséget. Így előretört a helyi innovációs rendszerek fejlesztése, nemcsak a vállalkozások termék és tevékenység megújítására, hanem azok működési környezetének az alakítására is hangsúly került (Camagni, 1991; Rechnitzer, 1993; Braczyk–Cooke–Heidenreich, 1998; Malecki–Oinas, 1999). Megkezdődik a regionális innovációs stratégiák kidolgozása, ami arra törekszik, hogy összefogja a megújítás szereplőit, újszerű együttműködéseket szervezzen, s egyben a lokális/regionális és nemzeti fejlesztési források hasznosítását új dimenzióba helyezze (Dőry–Rechnitzer, 2000; Dőry, 2005).

A települések, térségek között a verseny éppen az erőforrásaik eltérő jellege miatt egyre látványosabb, ugyanakkor a gazdasági szereplők tapasztalják, hogy a helyi/regionális adottságok nélkül nem lehetnek versenyképesek (Krugman, 1991). Megkezdődik a térségek, települések versenyképességének elemzése, s ezzel új stratégiai célok, egyben módszerek és technikák meghatározása (Lengyel, 2003). Ezekben a fejlesztési irányokban nagyobb hangsúlyt kap a helyi adottságok mellett a kutatás-fejlesztés intézményi kereteinek a megteremtése és működtetése, a helyi/regionális fejlesztési szereplők aktivizálása, azok összeszervezése, a helyi/regionális kormányzatok új szerepeinek megfogalmazása. A globális és lokális rendszerek összehangolása mellett a legfontosabb célkitűzés, hogy miként lehet a helyi/térségi adottságokat újragondolni, azokat értékelni és számos eszköz alkalmazásával megújításukat elősegíteni.

A versenyképességi stratégiák már innovációs miliőről beszélnek (Rösch, 2000), s a hangsúlyt nemcsak a szervezeti rendszerre, hanem az emberi tőkére, az azt megjelenítő tudásra összpontosítják (Meusburger, 1998; Scheff, 1999). A tudás és annak regionális szerkezete lehet a jövő egyik meghatározó fejlesztési iránya. Elkezdődik a tudás és a térszerkezet kapcsolatának elemzése (Vámos, 1992; Rechnitzer–Smahó 2005), felértékelődik a tudástermelő intézmények térségi hatásainak elemzése (Anselin–Varga–Acs 1997; Varga, 1998), elkezdődik a tudásrégiók stratégiáinak kidolgozása (Scheff, 1999).

2. A magyar regionális fejlődés sarokpontjai

A magyar térszerkezet folyamatos változásokat jelez, nem fejeződtek be még az alapvető átrendeződések, sőt bizonyos irányok felerősödtek, miközben új jelenségek törtek felszínre, amelyek hatásait még nem ismerjük, így azokra nem tudunk reagálni. Számos új problémával kell szembenézni az Európai Unió tagjaként.

Nem kívánunk részletesen foglalkozni a magyar területi fejlődés minden kérdésével, csak néhány, véleményünk szerint lényeges sarokpontot emelünk ki, amelyek tartósan hatnak és jelen vannak, illetve lesznek a térszerkezetben, valamint annak alakításában.

2.1. Regionális különbségek

Az országban a regionális különbségek nem mérséklődtek, sőt felismerhető, hogy az ország középső térségeiben (Közép- és Dél-Dunántúl, Duna–Tisza-köze) az átmenet bizonytalanságai határozottan érvényesülnek, miközben a keleti országrészek leszakadása egyre látványosabb. A regionális különbségek hagyományos – mint GDP, foglalkoztatottak, munkanélküliség – mutatóinak tartós divergenciája mellett a településszintű infrastrukturális rendszereket jellemző mérőszámokban viszont a területi szerkezetben a konvergencia ismerhető fel.

Az ország megosztottsága tehát továbbra is jellemző, ennek dimenziói: Budapest és a vidék, nyugati (Pannónia) és a keleti országrész (Alföld), Közép- és Dél-Magyarország. A nyugati térségekbe megkezdődött az innovatív népesség lassú átáramlása, amit a legális és illegális tőkemozgás kísér. A jövedelmi különbségek tartósan fennállnak a településhálózaton belül, de a térszerkezet egészében is, s mindezek regionális szinten a politikai-társadalmi feszültségeket a jövőben fokozhatják (1. ábra).

1. ábra.

A területi különbségek a GDP alapján, 1995–2003

Megnevezés	1995		2003	
	Főváros		179	
Leggazdagabb megye	Győr-Moson-Sopron	109	Győr-Moson-Sopron	125,6
Legszegényebb megye	Nógrád	60	Nógrád	54,0
A három leggazdagabb megye átlaga	1. Győr-Moson-Sopron 2. Vas 3. Fejér	105	1. Győr-Moson-Sopron 2. Komárom-Esztergom 3. Vas	118
A három legszegényebb megye átlaga	1. Nógrád 2. Szabolcs-Szatmár-Bereg 3. Pest (Budapest nélkül)	68	1. Nógrád 2. Szabolcs-Szatmár-Bereg 3. Békés	58
A három leggazdagabb és a három legszegényebb megye átlagának hányadosa		1,56		2,04
Főváros és a leggazdagabb megye hányadosa		1,64		1,57
Főváros és a legszegényebb megye hányadosa		3,00		3,66

Forrás: KSH adatbázis, saját szerkesztés

A területi lobbik a politikában még nem formálódtak ki, de azok szerveződése elkezdődött, a regionális érdekek még a felszín alatt vannak, viszont feszítik az intézményi kereteket, azok erőteljesebb európai uniós támogatások, illetve a letisztultabb támogatási rendszerek megjelenésével határozottan bukkannak elő.

2.2. Budapest helye, szerepe Közép-Európában

A Bécsi Régió gazdasági, politikai és társadalmi szereplői határozottan törekednek arra, hogy az osztrák főváros a makrorégió, Közép-Európa szervező, információs, pénzügyi, felsőoktatási, tudományos központja legyen. Bécs és Budapest között a különbség az, hogy az osztrák főváros jelentős anyagi erőforrásokkal rendelkezik ehhez a programhoz, és egyben bírja Európai Unió támogatását. Míg Budapest mérsékelt erőforrásokat tud felsorakoztatni, fejlesztési elképzelései nem egyértelműek, a magyar főváros infrastrukturális modernizációja roppant lassú, lemeredt Kelet-Európa metropoliszaitól.

A külföldi befektetők viszont nagy fantáziát látnak Budapestben, így roppant dinamikusan folyik az iroda, lakásépítés, a kereskedelmi hálózatnak átalakítása, a szolgáltatások működését szolgáló egységek kiépítése. A nagyvárosi infrastruktúra fokozatosan elmarad a gazdasági szerepkörök létesítményi rendszereitől, ami tartós városüzemeltetési zavarokat eredményez. Az agglomerációs folyamatok a kilencvenes években felgyorsultak, közel 200 ezer fő hagyta el a főváros, miközben a szuburbanizációs központok és a város között a kapcsolat (közlekedés, megközelíthetőség) 20. század eleji szintet mutatja (2. ábra).

2. ábra.

A regionális különbségek sajátosságai Magyarországon

Külföldi működő tőke az 1990-es években, (%)		
Budapest	Közép-Magyarország	Magyarország
54-62	62-70	100
Kutatók és fejlesztők területi koncentrációja, 2003 (%)		
55	59	100
Pénzügyi szektorban foglalkoztatottak területi koncentrációja, 2003 (%)		
53	56	100
Szabadalmi bejelentések területi koncentrációja, 2003 (%)		
47	60	100

Forrás: KSH, MSZH adatai alapján saját számítás

Mindezek ellenére Budapest még nincs „kitalálva”. Nem sikerült – létező fejlesztési koncepció mellett sem – meghatározni azt, hogy miben jelölhetők ki a magyar főváros új szerepei, ezek miként kapcsolódnak a hazai regionális fejlődéshez, miként fűződnek fel a közép-európai településhálózatra, illetve mely hálózati szerepkörök bővítését kívánja az európai városhálózathoz való határozottabb kötődés.

Milyen irányban fejlődik a jövőben Budapest? Melyek azok az új nemzetközi, gazdasági, pénzügyi, szervezési és kulturális, tudományos funkciók, amelyek a makrorégiójára, a Kárpát-medencére, s azon túl Közép-Európa fejlődésére hatnak? A jövőbeli funkciók közül melyek vannak jelen, illetve települhetnek meg Budapesten? Mindezek milyen igényeket fogalmaznak meg a városi infrastrukturális rendszerekkel szemben? Ezek a kérdések még megválaszolásra várnak. Ha nem találja ki önmagát Budapest, s jövője a spontán folyamatok eredménye lesz, akkor a „vidék” sem tudja megtalálni a megújítás stabil forrásait. Hiszen mindig a főváros volt, s egyben maradt is Magyarországon az innovációfogadás és -terjesztés elsődleges centruma, így nem lehet közömbös a hazai regionális folyamatok alakulásánál Budapest jövője.

2.3. A településhálózat, különös figyelemmel a városokra

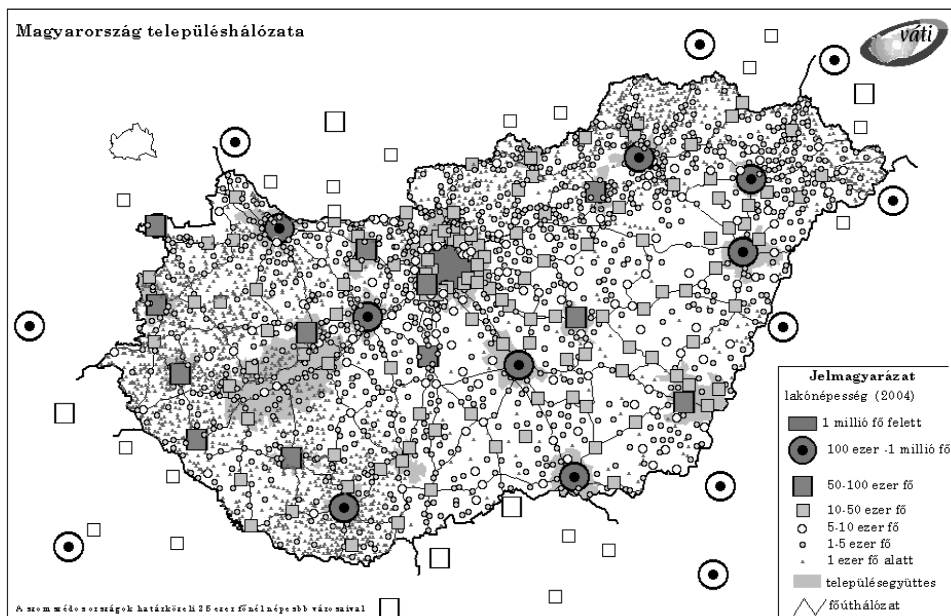
Az ország 3145 településéből 2004 végén 274 volt városi jogállású, a városlakók aránya így elérte a 74,9%-ot. Az elmúlt időszak nagyarányú növekedésének oka, hogy a várossá nyilvánítás folyamatának (már 1985-től felgyorsuló) üteme nem mérséklődött a rendszerváltozást követően sem: 1990 óta 109 település kapott városi rangot. Bár városihányos térség alig van az országban, ugyanakkor több város – különösen a legfiatalabbak – nagyságukból, funkcióikból eredően nem képesek térségszervező feladatokat ellátni, infrastruktúrájuk pedig elmarad a városoknál elvárható szinttől.

A városállomány fő problémája a főváros egyeduralma: hazánkban hiányzik a valódi nagyvárosok (500–800 ezer fő) szintje. A 100 000 főnél népesebb nyolc regionális központ szerény ellensúly, akárcsak az erős középvárosi hálózat (a népesség közel ötöde a 10 000–50 000 fős városok lakója). Az alföldi területek jelentős kis- és középvárosi hálózattal rendelkeznek, a Közép- és Nyugat-Dunántúli régiók szám szerint kevesebb középvárossal rendelkeznek.

A városhálózat spontán és véletlenszerűen fejlődött a rendszerváltozás után. Inkább a politikai akaratok határozták meg a várossá válást, mint a tényleges funkciók megléte. A magyar nagyvárosok, amelyek európai, de közép-európai mércével mérve is inkább középvárosok, nem voltak képesek – erős centralizáció, önkormányzati finanszírozás hiányosságai, eltérő gazdasági bázis, helyi politikai akaratok, folyamatos rivalizálás, öngazdolást szolgáló „főtér” beruházások, szuburbanizációs folyamat felgyorsulása belső működési zavarok következtében – látványos szerkezeti és funkcionális megújulásra. Nem jött létre az együttműködés a nagyváros és régiója városhálózata között, ami döntően következik az önkormányzati rendszer megosztottságából, elavultságából. Ennek következtében a hálózati jelleg mérsékelt, mondhatni gyenge, ugyan kialakultak innovációs zónák és szigetek (nagyvárosok), potenciális innovációs tengelyek, de nagyobb területi egységet fognak be – bár kisebb népességet érintenek – a belső és

külső perifériák, illetve fokozatosan visszaszorulnak, vagy pontosabban tartóssá válnak a válságtérségek (3. ábra).

3. ábra. A magyar településhálózat

Forrás: OTK, 2005.

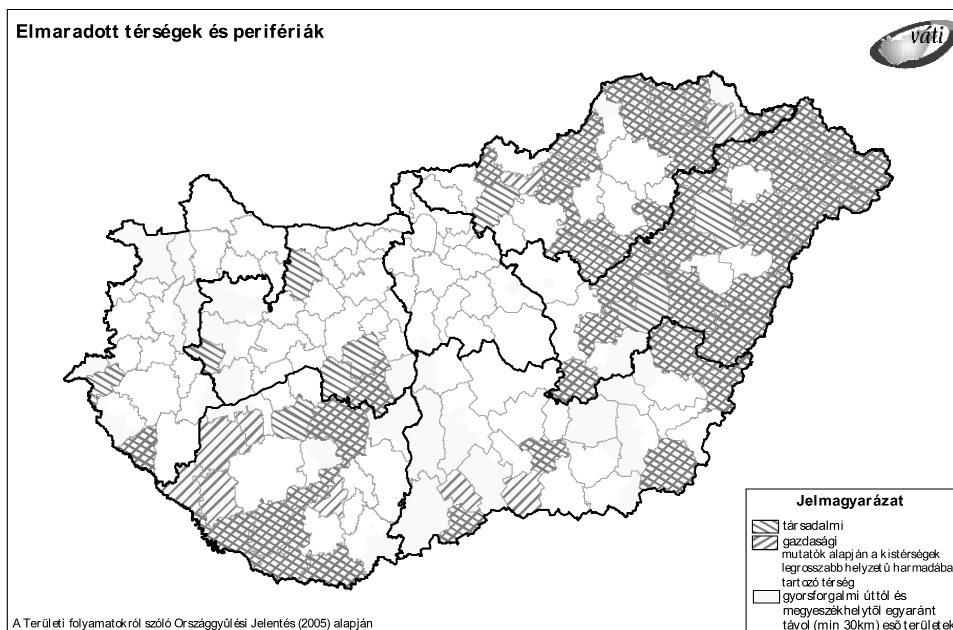
Dinamikus tengelyként jellemezhető a Budapest–Balaton, illetve Budapest–Bécs tengely menti térség, és összefüggően fejlett térséget alkot az osztrák határ menti övezet. Az ország többi térségében ugyanakkor csak egy-egy regionális központ (Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs), illetve megyeszékhelyek emelkednek ki fejlettségükkel a környezetükből. Az alacsony versenyképességű, társadalmilag erodáló települések (zömmel, de nem kizárólagosan) aprófalvak, az ország északkeleti, délnyugati területein alkotnak összefüggő térségeket, közös jellemzőjük továbbá a határmentiség és a valódi városi funkciót ellátó központok hiánya.

24. A vidéki térségek

A programozás tárgyául szolgáló vidékinek minősülő térségek hivatalos lehatárolását az Európai Unió nemzeti szintre utalta. Az OECD besorolása szerint a 120 fő/km² alatti népsűrűségű települések számítanak vidékinek, és vidéki egy térség, ha a vidéki településeken élők aránya meghaladja az 50%-ot. Magyarország településeinek döntő többsége eszerint vidéki jellegű, így az ország területéből európai összehasonlításban kimagasló aránnyal részesedik a vidéki térség: 61,5% (EU-átlag: 47%), ahol a népesség 30%-a él. Magyarországon a vidékfejlesztési gyakorlat a vidéki térségeket településszinten határozza meg. A meghatározás szerint a vidéki települések demográfiailag

kedvezőtlen helyzetben vannak (népségük elöregedő és a tartós elvándorlás jellemzi őket), fejlődésükben és gazdaságukban átlagosak vagy elmaradottak, infrastruktúrájuk szegényes. A mutatók és a népsűrűség összevetéséből tudjuk, hogy a vidékiséget Magyarországon jól jellemzi a 120 fő/km²-es népsűrűség. Ezt a kategóriát használja a 2007-ig tartó tervezési időszakra szóló AVOP (Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program) is. E kategória szerint az ország területének 87, népességének 47 százaléka él a vidéki településeken (4. ábra).

4. ábra. Elmaradott térségek

Forrás: OTK, 2005.

A magyar településhálózat jellegzetes és problémás elemei az aprófalvak (1027 település lakosságszáma nem éri el az 500 főt), amelyek elsősorban a Nyugat- és Dél-Dunántúlra, továbbá az észak-magyarországi régió hegyvidéki területeire jellemzők. E települések infrastruktúrája fejletlen (gyakorta rossz elérhetőség, a helyi szolgáltatások színvonala alacsony stb.) és a szűkös helyi munkalehetőségek miatt az – átlagosnál csekélyebb arányú – aktív népesség ingázásra kényszerül. Mindezekből adódóan az aprófalvak népességmegtartó ereje alacsony, a demográfiai erózió erőteljesen érvényesül. Ez térségi hátrányokkal is párosulhat: határmentiség és a városi funkciókat ellátó központok hiánya.

A vidéki térség, ahol 3–3,5 millió fő él, egy tartós feszültségpontja lesz a magyar térszerkezetnek és az azt alakítani kívánó regionális politikának. Erős nosztalgia lengi be a döntés-előkészítőket és döntéshozókat a vidéki lét- és életformával kapcsolatban. Mindez szorosan összefügg a magyar mezőgazdaság szintén idealizált nemzetgazdasági szerepével. Ugyanakkor a rendszerváltozás legnagyobb vesztese a területi

szerkezetben a vidék, hiszen elvesztette a munkahelyeket, a stabil gazdasági bázisokat, megindult az elvándorlás. A jövedelmi, életmód-különbségek szintén a vidéki, falusias világban tűnnek ki a legjobban. Nem sikerült – számos próbálkozás ellenére – a vidéki térségek fejlesztése, bár voltak és lesznek sikeres helyi fejlesztések, de összességében mérsékelt az elmozdulás. Az okok a helyi társadalomban, az önkormányzati rendszer megosztottságában, a finanszírozás hiányosságában, a szervezeti rendszer (országos, regionális, kistérségi) megosztottságában, s az érdekérvényesítés hiányosságában keresendők.

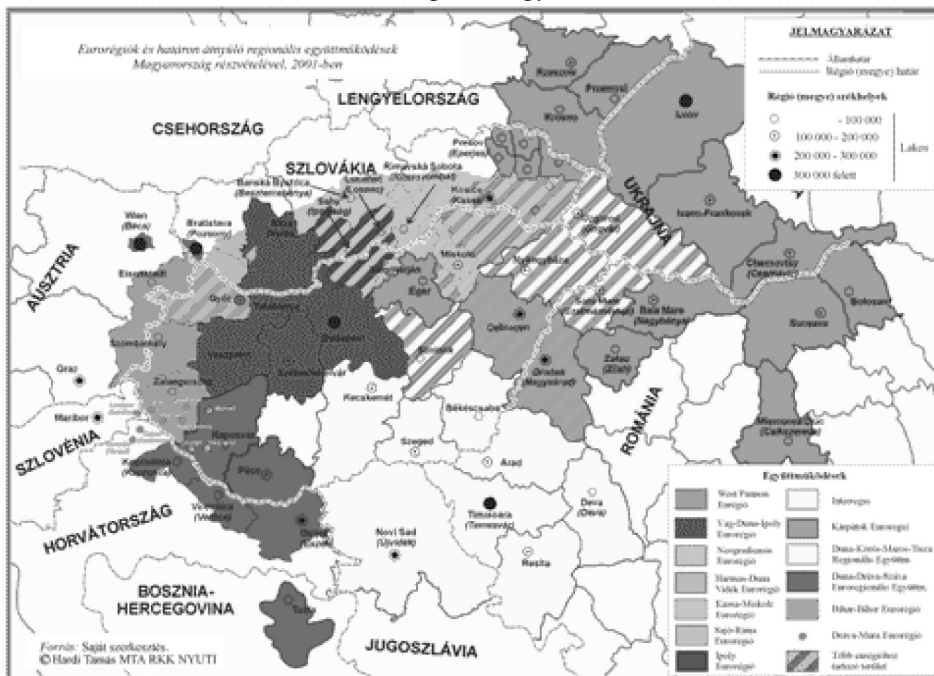
2.5. A határ menti együttműködések

Magyarország a Kárpát-medence központjában fekszik, s hét országgal határos. A szomszédos országok közül három (Ausztria, Szlovénia, Szlovákia) az Európai Unió tagja. A nem európai uniós tagokkal közel 1500 km hosszan érintkezik, ami határszakaszának 60%-át jelenti. Magyarország tehát egy „fordítókörong”, vagy „kapuország” lett az egyesülő európai gazdasági és politika térben Kelet- és Dél-Európa irányába.

Nem szabad megfeledkezni arról, hogy ennek az 1500 km hosszú határszakasznak a másik oldalán, a szomszéd országokban közel 2–2,5 millió magyar nemzetiségű állampolgár él, akiknek a kapcsolatát az anyaországgal tartósan biztosítani kell. A határok mentén a szomszéd országok magyar nemzetiségű lakosai fontos közvetítői is a gazdasági és társadalmi kapcsolatoknak, aminek révén lényegében Komárom városától egészen Szentgotthárd városáig egy új fejlesztési és egyben kommunikációs városövezet jöhet létre. Ez a városövezet válhat a közvetítőjévé az európai, de a magyar gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatoknak is, s ennek következtében a korábbi periférikus helyzetük felértékelődik, alapvetően megváltozik.

A határ menti együttműködések tehát új dimenziókat nyithatnak meg a magyar területi fejlődésben, s egyben a térszerkezetben. Ezek a szervezett és intézményes határ menti együttműködések hozzájárulhatnak a szomszédos országokban élő magyarság helyzetének javításához, hiszen itt konkrét, sokoldalú, egyben napi kommunikációk jönnek létre a határrégiókban. A külső és a belső határ menti területi egységek együttműködését az Európai Unió jelenleg, de a jövőben is támogatni fogja. Az eurorégiókkal tehát új intézményi keretek alakulhatnak ki, amik részben függetlenedhetnek a legtöbb szomszédos – Ausztriát kivéve mind a hatra érvényes – országokra jellemző centralizált állami irányítástól, s ennek következtében a térségi szintű kapcsolatok hálózati jellegű formációi alakulhatnak ki, amik a kapcsolatok új dimenzióit nyithatják meg (5. ábra).

5. ábra. Euroregionális együttműködés

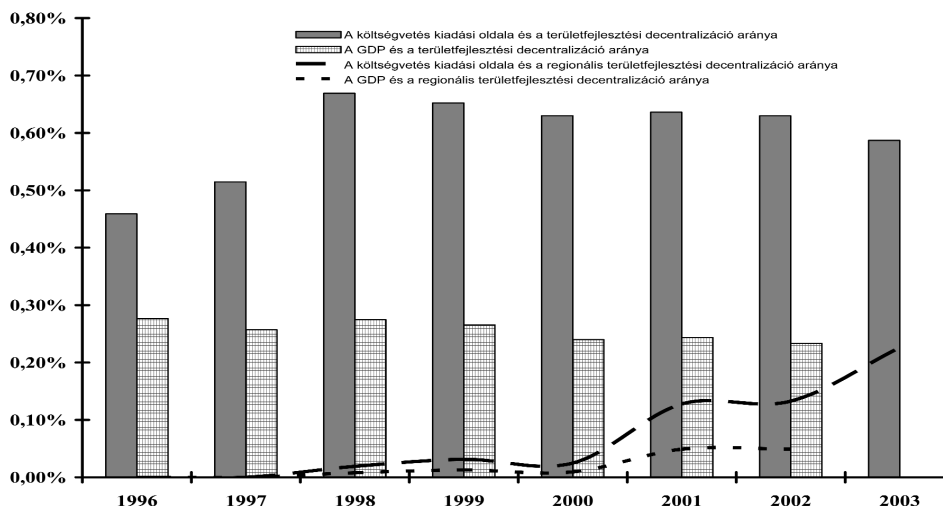
Forrás: Hardi, 2000.

A területi politika elvei között a jövőben kapjon nagyobb szerepet a határ menti kapcsolatok élénkítése, azaz váljon „kétpólusúvá”. Az egyik pólus az európai integráció, az arra való felkészítése a területi egységeknek, a másik pólus a közép-európai regionális együttműködési formák kialakításának támogatása. Ez segítheti egyben a keleti és déli országrészek gyorsabban felzárkózását, az ottani centrumok fejlődését, térbeli hatásaik kiteljesedését.

2.6. Közigazgatás és regionalizáció

Az önkormányzatok a rendszerváltástól kezdve az elmúlt tíz esztendőben egyre több erőforráshoz jutottak, ami érvényes a területi és a helyi szintre. A területi szinten a területfejlesztéshez kapcsolódó erőforrások találhatóak, amiknek a nagyságát szükség-szerű bővíteni, hiszen a GDP jelenlegi 0,2%-át kitevő decentralizált forrásokat a jövőben 1,5–1,8%-ra kell növelni. A területi szint a megnövelt forrásokkal képes a helyi szinteket és a többi területfejlesztési szereplőt aktivizálni az együttes fejlesztésre, a szükség-szerű partneri kapcsolatok kiépítésére (6. ábra).

6. ábra. A decentralizált területfejlesztési források alakulása 1996–2003.
(2003. évi áron számolva)

Forrás: saját számítás, költségvetési adatok alapján.

Felismerhető egyre több működési zavar a helyi szinteken, így a települési önkormányzatoknál. Ennek okai összetettek és sokrétűek, visszavezethetők a kormányzati intézkedésekre éppen úgy, mint az elaprózott önkormányzati rendszerre. Nem kerülhető meg a jövőben a közigazgatási rendszer átalakítása, a jelenleg közel 3200 települési önkormányzat szervezeti és intézményi összevonása. A kibontakozó kistérségi együttműködések (jelenleg 168 kistérség került lehatárolásra) a fejlesztési források megszerzése érdekében alakultak, de magukban rejtik a térségi szintű szervezeti és intézményi együttműködések lehetőségét is.

Nemcsak a helyi önkormányzatok szintjén válik szükségessé a jövőben a reform, hanem az állami tevékenységek területi közvetítő rendszereiben is. Ennek iránya lehet egyrészt a további feladatok leadása a helyi szintekre, másrészt az intézményrendszer regionalizációja, illetve a politikai regionalizáció feltételeinek megteremtése.

Európai tapasztalat, hogy a gazdasági rendszerek stabilizációjával párhuzamosan az állampolgárok érdeklődése az országos politikától fokozatosan elfordul a nagyobb mozgásteret és sikert biztosító helyi-területi szint felé. A helyi-területi politizálás terének a kiszélesedése várható, ami együtt jár a helyi-területi társadalmi szerveződések bővülésével, azok növekvő szerepe vállalásával a közösségek ügyeiben. A civil szervezetek aktivizációs terei megkövetelik a települési és a területi politizálás eddigi kereteinek megújítását, de felszínre hozzák a terület- és településfejlődés új irányait is. A jövőben azok a települések és térségek lehetnek sikeresek, amelyek képesek működésükbe integrálni a civil szféra nyújtotta új erőforrásokat.

Szorosan kapcsolódik a közigazgatáshoz a regionalizáció. A magyar államszervezés az elmúlt ezer esztendőben a centralizáció jegyében folyt, az új évezred küszöbén szükségessé válik, éppen a demokratikus intézményrendszer teljes kiépülésével, hogy

a decentralizáció kerüljön az államszervezés központjába, annak intézményrendszerének minél szélesebb kiépítésével.

A centralizáció mindig ágazati szemléletet képvisel, míg a decentralizáció a területi szintű gondolkodást és cselekvést állítja előtérbe. Hosszú párviadal kezdődött meg a rendszerváltástól a két szemléletmód között, amelyben sajnos egyre gyakrabban a tradicionális „bajnok”, a centralizáció és ezzel együtt az ágazati szemlélet győzedelmeskedett, de állíthatjuk – még a bukások ellenére is –, hogy egyre több eleme jelenik meg a decentralizációnak, a területi szemléletnek. A gazdasági helyzet stabilizációjával, az állam egyre több funkcióból történő kivonulásával, a társadalmi és civil kontroll növekedésével a területi szerkezet kínálta bőségszaru éppen a decentralizáció térhódításával és intézményrendszerének megteremtésével nyílhat meg.

A hét régió kialakítása megtörtént (1999), azok szervezete és funkciói fokozatosan épültek ki. Nem könnyen tudják még megszólítani a területfejlesztés szereplőit, csak mint dekoncentrált testületek funkcionálnak, mérsékelt és felhasználásban megkötött forrásokkal. A területfejlesztés valós szereplőit, a gazdasági egységeket nem érdeklik a regionális „játékok”. Hiszen a régióknak nincs hatásköre, nem kerültek meghatározásra a feladatköreik, nem tisztázott, hogy a megyei és a regionális szint között a területfejlesztésben milyen elhatárolt feladatok lehetnek, azok egymáshoz miként kapcsolódnak.

Az európai uniós források még centralizáltak, bár a régiók kaptak szerepet véleményezéssel (ROP), ugyanakkor megnőtt az aktivitásuk a 2007–2013-as tervezési időszakban.

Alapvető kérdés, hogy lesznek-e regionális operatív programok az uniós források térségi felhasználására? A regionális operatív programok megléte megerősíti a régiókat, értelemszerűen növeli a decentralizációt, jobban előkészítheti vagy kiválthatja a regionalizációra épülő közigazgatási reformot és – alapvető jelentőségű – aktivizálhatja a területfejlesztés regionális szereplőit.

3. A regionális fejlődés lehetséges forgatókönyvei

A területi fejlődés több úton mehet végbe. Vannak elképzelések a jövőről, de abban számos elem bizonytalan, vagy nem azok az elemkombinációk jönnek létre, amikre a mai szinten számíthatunk. A következőkben a regionális fejlődés három lehetséges forgatókönyvét mutatjuk be, hogy érzékelhetőek legyenek a fejlődés lehetséges tartományai.

3.1. Optimista jövőkép

Magyarország társadalmi-gazdasági adottságai az elkövetkező 5 évben várhatóan jelentősen javulni fognak. A következő években felgyorsul a gyorsforgalmi úthálózat fejlesztése, és megindul a vasúthálózat rekonstrukciója, kiépülnek a regionális repülőterek, amelyek jelentősen javítják a régiók elérhetőségét. Az elérhetőség javulásával párhuzamosan egyre több nemzetközi vállalat számára válik kifizetődővé, hogy a termelőkapacitásokat a déli és a keleti országokban építsék ki, tekintettel arra, hogy a fejlett régiókban már számottevő munkaerőhiánnyal kell számolni.

Várható, hogy a befektetések nagyobb része irányul a kedvezményezett térségekbe, miközben az országban lezajló idegen és belső forrásokra épülő tőkeakkumuláció (a működő vállalkozások befektetett eszközeinek állománynövekedése) nem lassul számottevően. Így a kedvezményezett térségekre jutó befektetések aránya megközelíti 2010-re a 30%-ot, azonban jelentősen elmarad a népesség arányától (kb. 35%). Bár az átlag feltehetően növekszik majd, a kistérségek többségét továbbra is a tőkehiány jellemzi.

A külföldi tőkeberuházások és az infrastruktúra fejlesztése jótékonyan hat a termelékenységre. A termelékenység emelkedése mellett a foglalkoztatottság is várhatóan emelkedni fog. A foglalkoztatottság növekedése multiplikatív úton növeli a keresletet, ami javítja a lokális kis- és középvállalkozások eredményességét. A kis- és középvállalatok számára további ösztönzést jelent, ha sikerül bekapcsolódnuk a nemzetközi vállalatok értékláncába, illetve a növekvő lokális gazdaság kereslete is hat a dinamikára.

A dinamikus beruházási tevékenység növeli a foglalkoztatottak számát. A keleti országrész fejlődése csökkenti a különbséget a fejlett és a fejletlen területek között. Bár a befektetések valószínűleg a gazdasági központokban koncentrálódnak, a környező települések számára is munkalehetőségeket teremtenek. A növekvő kereslet pedig megerősíti a szolgáltatásokkal foglalkozó vállalkozásokat is. A munkanélküliségben lévő hátrány 1,2–1,5%-ra csökken, így várhatóan 6,5–7,0% körül alakul a kedvezményezett, és 4–4,5% körül a fejlődő, dinamikus térségekben a munkanélküliség 2010-ben. A munkanélküliség csökkenése hozzájárul az inaktív arányának mérsékelt fogyásához is.

A gazdasági fejlődés áldásaiból nemcsak a megyei/regionális központok, hanem a környező kistérségek is részesülnek. A jól képzett munkaerő meg tud jelenni a szomszédos térség munkaerőpiacán, azaz a kedvezményezett kistérségekben élők mobilitási esélyei javulnak.

A települések között jelentős lesz a migráció. A tulajdon privatizációja, a piaci viszonyok térnyerése lendületet adott az elővárosi fejlődésnek. Várható, hogy a vidéki központok erősödése tovább gyorsítja a folyamatot. Ez a népességmozgás általában a módosabb rétegeket érinti, a hátrányos helyzetűeket kevésbé. Várhatóan a nagyobb városokból jól megközelíthető térségek fejlődni fognak, ugyanakkor a jól képzett munkaerő elköltözése miatt a különbségek nőhetnek egyes helyeken.

A településhálózat tagozódása erőteljesen csökken, a települések közötti különbségek mérséklődnek, a jobb elérhetőség, a teljes körű infrastruktúra, a nagyobb jövedelmek inkább a kisebb települések felértékelődését teremtik meg. A városok száma már nem növekszik, a funkciók kiegyenlítődnek, a város és térsége kapcsolatrendszere harmonizálódik. A vidéki térségek felértékelődnek, életkörülményeik javulnak.

A végzettség szerinti összetétel is jelentősen módosulni fog 2010-re. Várható, hogy csökkenni fog a 8 osztálynál kevesebbel rendelkezők aránya, és nőni fog a középfokú és felsőfokú végzettséggel rendelkezők részesedése.

Az oktatás hálózata kiegyenlítettebb lesz, megerősödnek a hagyományos regionális központok (Pécs, Debrecen, Szeged, Miskolc), de feljönnek az oktatási-képzési centrumok is (Győr, Székesfehérvár, Nyíregyháza, Kecskemét, Szombathely, Eger). A kutatás-fejlesztési decentralizáció erőteljesebb lesz, ennek következtében specializált fejlesztési központok alakulnak ki a hagyományos regionális központokban.

A közigazgatási rendszer decentralizációs folyamatai felgyorsulnak, megerősödnek a régiók, ugyanakkor egyre nagyobb teret nyer a kistérségi közszolgálat-szervezés, ami együttesen megteremti a feltételét 2014-re a közigazgatás reformjának. Feladataikhoz elegendő forrást kapnak, hatékonyan végzett munkájuk elősegíti a térségek fejlődését. Erősödik a régiók társadalmi kohéziója, bővül az intézményi tőke. A fejlesztésekben nagyobb prioritást kapnak a környezeti elemek, azok megújítása és megóvása, de a helyi közösségek is jobban megkövetelik a környezetorientált fejlesztéseket.

Alapjában véve lassú kiegyenlítődési folyamat indul meg a térségek között. A régiók egymáshoz viszonyított versenyhelyezete javul, amely jótékony hatással van a munkanélküliség csökkentésére. A kereslet növekedése elősegíti a gazdaságban a kvaternerszektor előretörését.

Az európai uniós források felhasználása felgyorsul, aminek alapja a hét regionális operatív program; ez is növeli a régiók önállóságát. A fejlett régiókban gyorsabban kapcsolódnak a gazdasági szereplők a regionális források aktivizálásába, míg a kedvezményes régiókban aktívabb központi segítség mellett inkább a felzárkózást támogató beruházások tudnak megvalósulni.

A határ menti együttműködések az európai uniós tagországokkal lendületet kapnak, ami erősíti a magyar regionális központok funkcióit, ugyanakkor a határ menti központok szerepköreit és intézményi bázisait is szélesíti. A nem európai uniós tagországokkal viszont lehetséges lesz olyan európai uniós támogatásos közös programokat kidolgozni, amelyek hasonlóan jobbítják a regionális együttműködések.

3.2. Valószínű jövőkép

Bár Magyarországon összességében továbbra is dinamikusabban növekszik a befektetett eszközök állománya, ugyanakkor ez a növekedés zömmel a nem kedvezményezett térségekre korlátozódik. Több új centrumban és annak térségében jelentősen növekszik a befektetett tőke mennyisége (megyeközpontok), ugyanakkor a növekedést olyan feldolgozóipari multinacionális cégek befektetései generálják, amelyek külföldi beszállítókkal szerződnek, és alapvetően a rövid távon alacsonyabb költségviszonyok miatt választják Magyarországot.

A kedvezményezett térségekre jutó befektetett eszközök állományának bővülése szerény mértékben meghaladja ugyan az országos növekedést, így a kedvezményezett térségekre jutó összes befektetések aránya megközelítően 2010-re 20–23% körül lesz, ez azonban alig haladja meg az 1992-es adatot, és az ország többi részének utolérését sem teszi lehetővé.

A kialakuló duális gazdaságban (modern transznacionális vállalat–tőkeszegény hagyományos vállalat) a munkahelyekért erős verseny folyik. A betelepülő nagyvállalat erős alkupozícióval rendelkezik, alacsony bérszínvonalat tud kikényszeríteni. Az alacsony bérszint konzerválja a gyenge keresletet, csak mérsékelten bontakozik ki az új munkahelyek jólétnövelő multiplikatív hatása. Mindez csak a befektetések centrumában stabilizálja a keresletet, így a regionális különbségek nem csökkennek, hanem továbbra is növekszenek.

A munkanélküliség enyhén csökkenhet ugyan, de a néhány ezrelékes változás nem jelent érezhető elmozdulást. Ezzel szemben a nem kedvezményezett kistérségekben tovább csökkenhet a munkanélküliség, tovább mélyítve a két csoport közötti szakadékot. A 0,5–1,0 százalékpontos munkanélküliség-csökkenés minimális, 2–3%-os reálbér-emelkedést indokol.

A települések között a migráció kisebb jelentőségű lesz. A nagyvárosi központokban gyorsul a szuburbanizáció, intenzitása elmarad a korábbi forgatókönyvben tapasztalttól. Ha az új vállalatokhoz nem sikerül szervesen integrálnia a helyi vállalkozóknak, a várt gazdasági fellendülés elmarad, kevés középosztálybeli család tud vidékre kiköltözni. Ugyanakkor a szegényebb családok kiszorulása a városokból tovább folytatódik, szociális feszültségeket teremtve az agglomerációban, illetve a lakótelepi szlömösödés felerősödik. Növekedni fog a 8 osztályos végzettséggel rendelkezők aránya, nem nő tovább a felsőfokú végzettséggel, illetve a szakképzett, középfokú végzettséggel rendelkezők száma.

A településhálózatban meglévő különbségek ugyan mérséklődnek, de a regionális központok, a nagyvárosok, megyeszékhelyek szerepe változatlanul megmarad. A kisvárosok nem képesek a lakosságot megtartani és ennek következtében sem lesznek a térségi közszolgáltatások szervezői, inkább azok koncentrációját ösztönzik, ami aztán lassítja a közigazgatási rendszer megújítását.

A képzési helyek koncentrációja folytatódik, a felsőoktatásban változatlanul Budapest szerepe lesz a meghatározó, míg a regionális központok és egyes tradicionális felsőoktatási központ növelni képes oktatási kapacitásait, addig a kisebb felsőoktatási intézmények veszítenek vonzásukból. A kutatás-fejlesztés decentralizáció ugyan lassan folytatódik, de üteme mérséklődik, illetve az intézmények nem képesek a gazdasággal együttműködni.

A régiók mind több feladatot kapnak, a politikai szerepük felértékelődik. Jellemzően szűkös forrásokkal rendelkeznek a feladatok ellátásához, hatékonyságuk alacsony marad. Nem válnak képessé arra, hogy érdemben csökkentsék az esélyegyenlőtlenséget. A környezettudatos fejlesztés szemlélete megfigyelhető, azonban nem hatja át a programok egészét, a helyi közösségek aktivitása néhány területen lesz látványos (pl. hulladékkezelés, közlekedési problémák kezelése, alternatív energiák).

A kistérségi közszolgálat szervezését fékezik az önkormányzatok, a kormányzat erőtlensége a lokális politikai érdekekkel szemben, így nem lehet a közigazgatás reformját 2014-ben bevezetni, ami a területi intézményrendszer alkalmazkodóképességét, illetve versenypozícióit gyengíti a központi kormányzattal szemben.

Az európai uniós források felhasználása ugyan növekszik, ezekben ismét vezetnek a fejlett régiók, azonban a támogatások elsődlegesen nem a versenyképesség javítását, hanem a lokális politikai és gazdasági elit sikereit szolgálják, s nem váltanak ki erőteljes multiplikátor hatásokat. A kedvezményezett térségekben a támogatások felhasználása csak enyhén növekszik, de itt sem érzékelhetünk gazdasági és foglalkoztatási hatásokat.

A határ menti együttműködések csak a nyugati és északi szomszédokkal vesznek nagyobb lendületet, míg a többi térségben nem járulnak hozzá a nagyközpontok és határvárosok fejlődéséhez. Változatlanul élénkek és sok feszültséget hordoznak az egyre fokozódó illegális kapcsolatok.

3.3. Pesszimista jövőkép

Magyarországon 2010-ig lendületesen bővülnek a reálbérek, elsősorban kormányzati intézkedések miatt, megnövelve a költségeket. A laza fiskális, és a szigorú monetáris politika összjátékaként erős forint, magas kamatszint jellemzi a makrogazdaságot. Az EU gazdasági növekedése, különösen a német gazdaság tartós recessziója miatt, lassú.

A nemzetközi befektetők érdeklődése más országok felé fordul, Magyarországon csökken a befektetett eszközök állományának növekedése. Több nagyvállalat felszámolja termelőkapacitásait a nyugati országrészben. A lassan javuló infrastruktúris feltételek kielezik a magyar régiók egymás közötti versenyét. Néhány újonnan betelepülő vállalat az ország keleti felét választja, ugyanakkor gazdasági pezsgést nem sikerül kiváltaniuk. A betelepülő vállalatok olyan telephelyek közül válogathatnak, ahol lényegében egyedül jelenhetnek meg mint számottevő munkaadók. Az alacsony bérszínvonal a környező kistérségek többi munkavállalójának bérét is lenyomja, mintegy viszonyítási alapként. A csekély vásárlóerő visszahúzza a helyi gazdaság fejlődését.

A munkanélküliek száma valamelyest emelkedik az ország egész területén. Nyugaton a konjunkturális helyzet és a költségek emelkedése jelenti az első számú fenyegetést. Ugyanakkor az Alföldön a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának csökkenése várható, mivel a magyar mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya még mindig jelentősen meghaladja az EU-átlagot. A munkanélküliség bár átlagosan stagnál, a különböző területeken gyökeresen eltérő folyamatokat takar. A területi különbségek (pl. Budapest–vidék) jelentősen növekednek.

A területi különbségek növekedése a jövedelmi egyenlőtlenségek szélesedésével jár együtt. A jövedelmi differenciálódás tovább erősíti a térbeli szegregálódást. A munkanélküliek és alacsony fizetésűek lényegében helyhez kötötté válnak. A válságtérületek munkavállalói elavult ismeretekkel rendelkező, alacsony végzettségű emberek. Foglalkoztatásukban tipikussá válhat, hogy időszakosan találnak csak munkát.

A településhálózat különbségei látványossá válnak. A regionális központok és a nagyvárosok, esetleg egyes megyeszékhelyek jobb munkakörülményeket tudnak biztosítani, így vonzásuk növekszik. A települési infrastruktúra kiegyenlítetttsége ellenére a növekvő költségek és kedvezőtlen jövedelmi helyzet miatt a kihasználás egyre jobban csökken, ami a rendszerek megújítását nem teszi lehetővé. A kisvárosok szinte minden régióban funkciókat szándékoznak mérsékelni, nem szervezik a térségeiket, inkább azok kihasználására törekednek. A vidéki terekben növekszik a leépülés, azok gazdasági integrációja akadozik, sőt az Alföldön, Dél-Dunántúlon, Északkelet-Magyarországon súlyos társadalmi válságokkal kell számolni.

A területi szegregáció erősíti a többségi társadalomban a különbözőség érzését, előítéletek kialakulását. A szegénység és a rossz lakáskörülmények az egészségi állapot romlásával járnak, így alacsonyabb élettartamot eredményeznek. Az elmaradott térségekből való elköltözés lehetetlen (magas ingatlanárak, hitelképtelenség), a szegénység és a folyamatos kudarcélmények átörökítődnek a következő generáció számára.

Az oktatás, képzés, a kutatás-fejlesztés erőforrásai még jobban a fővárosban és néhány regionális központban koncentrálnak, ahol mérsékelt hatást váltanak ki. Szakmailag, minőségben leépülnek a vidéki képző intézmények, a lokális és regioná-

lis elit gyermekei jövőjét nem itthon, hanem külföldön, vagy jobb esetben a regionális központokban képzei el.

A közigazgatás decentralizációja elmarad. Politikailag továbbra is perifériális helyzetben maradnak a régiók. Alapvetően adminisztratív feladataik nem teszik lehetővé a hatékony stratégiaalkotást és -végrehajtást, a régió gazdasági kapcsolatainak megerősítését, a terület modernizálását. A környezeti szemlélet csak frázisok szintjén marad meg, folytatódnak a nagy beruházások (pl. csatornahálózat kiépítése), de annak lendülete már mérsékelt, és nem lesz erőforrás a további környezeti elemek megújítására, de az igény is esetlegessé válik.

Az európai uniós támogatások mértéke csökken, egyben 20–25% között lesz az abszorpciós képesség, ami a regionális és lokális gazdasági szereplők, valamint önkormányzatok alacsony jövedelmével és érdeklődésével magyarázható. Inkább a presztízs-beruházások, mint a gazdasági és közösségi fogyasztásélnkítő beruházások jelennek meg. A hátrányos helyzetű régiók még ezekkel sem számolhatnak.

A határ menti együttműködésekben csak a nyugati határszakaszon marad meg az élénkség, ott is inkább a foglalkoztatási lehetőségek és a jövedelmi hatások miatt. A többi térségben nem lesznek látványosak az együttműködések, bár azok szervezeti rendszere megmarad, de teljesen kiüresedik. Döntő lesz az illegális, a fekete kapcsolatok fellendülése, aminek kezelése az Európai Unió miatt egyre több forrást és központi beavatkozást követel meg.

34. Az ideális, egyben reális jövőkép alapvető elemei

Az ország területi jövőképében megfogalmazott harmonikus területi szerkezet és rendszer eléréséhez, illetve a kiegyensúlyozott területi fejlődés biztosításához az alábbi öt, hosszabb távra, 2015-ig megfogalmazható átfogó célkitűzés érvényesítése szükséges (OTK, 2005):

1. Hatékony területi struktúra és területrendszer kialakítása (régióként, térségenként), amihez eredményes működés biztosítása szükséges, vagyis a versenyképesség következetes erősítése az ország egésze szintjén és a régiókban, egyéb térségeken belül egyaránt.

2. A kohézió jegyében az esélyegyenlőtlenséget sértő és a hatékony működést korlátozó legsúlyosabb területi elmaradottságok felzárkóztató mérséklése.

3. Régióink, térségeink és tájaink olyan fenntartható rendszerekké kell hogy váljanak, amelyek értékeiket, öröksüket, erőforrásaikat és belső összetartozásukat nem csak megőrzik, de azokat tovább erősítik, a társadalom, a gazdaság és a természeti-környezeti elemek összhangját helyi-térségi rendszereikben biztosítják.

4. A társadalom, gazdaság és a fejlesztéspolitika térbeli szerveződése többé nem szakadhat meg a határoknál, az ország területileg egyre szorosabban integrálódik a Kárpát-medencébe, Közép-Európába és az egész európai térbe.

5. Ma az Európai Unión belül valamennyi régió elmaradott, ezért azok felzárkóztatása alapvető nemzeti célkitűzés. Ehhez hatékony fejlesztéspolitika szükséges, ami úgy biztosítható, ha a fejlesztések a helyi térségi adottságokhoz igazodnak, és a különböző fejlesztéspolitikai beavatkozások térségenként összehangoltak területi szinergiákat eredményez-

ve, valamint képesek biztosítani a helyi-térségi társadalmi-gazdasági szereplők hatékony bevonását és mozgósítását a célok elérése érdekében. E feltételeket csak decentralizált fejlesztéspolitika biztosíthatja, amelynek megteremtése az ötödik területpolitikai célkitűzés.

3.5. A magyar hétköznapiok, a jövőkép értékelése

A területi jövőképet meghatározó elemek értékelésénél abból kell kiindulnunk, hogy azok összessége és egyes elemei már jelen voltak, vannak a regionális politikában, annak különböző végrehajtási és megvalósítási szintjein. Továbbá a regionális politika és annak bármilyen elágazása, kapcsolata csak akkor képes hatást kiváltani, ha az ráépül a nemzetpolitika egészére, szervesen kötődik egyes elemeinek megújításához.

Önmagában a regionális folyamatok nem képesek hatást gyakorolni, csak abban az esetben fejtenek ki tényleges befolyást, ha interaktívak a különböző szektorális, és kapcsolódnak más formálódó horizontális (pl. információs társadalom, kutatás-fejlesztés, felsőoktatás) politikákkal.

Elsődleges gyengesége tehát a tervezett jövőképnek, hogy annak elemei csak abban az esetben érvényesülhetnek, ha egy átfogó államreform rendszerébe épülnek be, annak meghatározó részét képezik. Ennek hiányában nem jöhet létre olyan intézményrendszer, amely aktivizálhatná a területi erőforrásokat, azok aktorait és akciótereit. A regionális politika integrációja eddig csak lassan, lopakodóan valósult meg, állandó helykeresés és pozíciókeresés jellemezte, miközben egyre látványosabb a forrásszervező képessége (lásd európai uniós támogatások). Megosztott az intézményrendszer, a regionális fejlesztési tanácsok lényegében a megyék fejlesztési összességének tekinthetők, ahol dominánsak még a megyei érdekek, ami döntően az azonos és arányos elosztás elvére épül. A területi közigazgatási rendszer tisztázatlansága, funkcióinak keveredése nem segíti a regionális tudat kialakulását. A regionális önkormányzatok felállításával, azok feladatainak és funkcióinak egyértelmű meghatározásával, a fejlesztési és az igazgatási intézményrendszer elkülönítésével jelentős lökést lehetne adni a regionális fejlődésnek.

A gyengeségek között kell említeni, hogy a magyar tervezési rendszer nem átlátható, a tervek kapcsolata nem egyértelmű és pontos, több, egymással is rivalizáló tervezési centrum működik napjainkban, legalábbis az uniós tervezési időszak befejezéséig, de vélhetően tovább is. A területi tervezés rendszerében jelentős előrelépések történtek, annak eszközrendszere kialakult. Vannak szakemberek, akik a tervezést és programozást végezni tudják. A tervek elfogadottsága és elismertsége növekszik, azok lényegében tükrözik, és az esetek többségében harmonizálnak az Európai Unió területi tervezési rendszerével.

A gyengeség abból következik, hogy a tervek nem épülnek egymásra, a tervhierarchia nem érvényesül, hiszen a területi szintek fejlesztési, de működési funkciói sem kerültek meghatározásra. Az átfedések, a feladatok pontatlan értelmezése, a szerepek egymásba kapcsolódása jelenleg egy átláthatatlan viszonyrendszert hozott létre. Ennek folyamódványa, hogy a tervszerződés hiányában nincs tervezési biztonság, a tervek és programok csak részben, eseti jelleggel érvényesülnek. Mindez bizalmatlanná teszi a területi szereplőket, azok a fejlesztési stratégiáikat nem képesek egy nem kellően biztonságos területi intézményrendszerre (tervek, finanszírozás, menedzsment, monitoring) építeni.

Gyengesége továbbá a felvázolt jövőképnek, hogy döntően európai sablonokra épít. Lekezezi a sikeresnek vélt európai folyamatokat, s azok eljárásait, technikáit követve jelöli ki fejlődési pályákat. Tapasztalható, hogy Kelet-Közép-Európa társadalmi, kulturális, gazdasági és környezeti folyamataiban, de az állami szerepek és funkciók vonatkozásában is jelentősen különbözik Európa más, döntően nyugati térségeitől. Nem adaptálhatók a modellek egy az egyben, nem értelmezhetők az európai fejlődési sablonok ebben a nagy régióban. A másságok, a különbségek tartósan meghatározók, így eltérő az állam szerepe és feladatvállalása, a közösségek államfüggősége tartós, a társadalmi különbségek mélyebbek és sokkal szerteágazóbbak, a civil társadalom, a helyi, térségi aktorok még erőtelenekek, de más a településhálózat szerkezete, a környezetkultúra minősége, vagy éppen az újdonságok, az innovációk fogadóképessége is eltérő. S végül nem beszélve arról, hogy alapvetően kialakulatlan a hatékony regionális érdekérvényesítés, illetve formálódik csupán a területfejlesztés integrációja az állami, s közösségi feladatok rendszerébe. Mindezek és még számos további tényező nagyon differenciált regionális fejlesztéspolitikát követelnek meg, amelyben a hangsúlyok és az arányok megválasztása lényeges szempont.

Gyengesége továbbá a fejlesztési koncepciónak, hogy a regionális politika erősen kitett a politikai elveknek és még inkább a szereplőknek. A kormányváltások megrengetik az intézményrendszert, új súlypontokat emelnek ki, hiába elfogadott a fejlesztési irány, annak politikai átértelmezése folyamatos. Akciók, divatok, európai uniós minták, és különféle indíttatású átrendeződés jellemzik az egyes kormányzati ciklusokat, sőt azokon belül a kisebb időszakokat. Másrészt az elmaradottság, az alulfejlettség, a lebegtetett szerkezeti válság, a tartós munkanélküliség réme mint a támogatás szerzés jelszavai állandóan jelen vannak a politikában. A politikai elit retteg a válságtól, főleg, ha az jól lokalizálható, s tartós. Miközben a helyi elit élezi a helyzetet, fenntartja a negatív hangulatot. A „fenntartott válság” állandóan eleme a regionális folyamatoknak, így erőforrásokat von el más – aktivizációra képes – helyekről. A területi válság csak lassan szűnik meg, csak jelentős erőforrások felhasználásával, csak az aktuális helyi/térségi politikai elit hathatós részvételével. Számolni kell tehát válságok folyamatos jelzésével, s azok tartós jelenlétével, hosszas fenntartásával.

Erősség ugyanakkor, hogy a regionális politika és annak keretei, mozgáspályája már tízéves múlttal rendelkezik. A területi fejlesztés szereplőibe beivódott a területi, települési szemlélet, így megkezdődött a térben való gondolkodás és cselekvés, annak jövőképei és intézményrendszere fokozatosan kiépült. Ugyanakkor a gazdasági szereplők még nem értik és nem látják át a területi aktivitás lehetséges pályáit, annak tartós és biztonságos beépülését saját fejlesztési stratégiájukba.

Mérhető a területi aktivitás, hiszen térségek és települések tenni akarnak helyzetük javításáért, környezetük jobbításáért, más, igényesebb életkörülmények kialakításáért. A felzárkózás vágya lassan a rendszer meghatározó elemévé válhat, ami jellemzi a szereplőket, így a vállalkozásokat, az önkormányzatokat, a civil szférát, a közszolgáltatást, de az egyéni életpályákat, családi modelleket szintén. Az elvárások tehát erősek, ám tartósan jelen van az állami beavatkozás igényelt reflexe, sőt ezt a politikai erők – mindkét oldal, különböző módon és hangsúllyal – a maguk módján csak ösztönzik, állandóan éberben tartják. Ellentmondásként él meg egyre többen, hogy saját környezetük rendezett és gondozott, viszont a település, a térség képe elhanyagolt, rendezetlen.

Nem átláthatók a helyi, térségi stratégiák, nem ismertek a szereplők előtt, vagy éppen a közszolgálat ellenőrizhetetlensége – esetenként különféle érdekektől vezérelve – olyan fejlesztéseket kényszerít a közösségekre, amelyek az alapvető érdekei ellen válnak, vagy szétrombolják a meglévő értékeket. Állandó ellentmondása a területrendszernek, hogy folyamatos pénzügyi és gazdasági bizonytalanságban élnek a közösségek. Miközben azt tapasztalják, hogy passzív, döntően periférikus helyzetben lévő térségek, települések folyamatos támogatást nyernek, azokban egy vékony helyi, térségi elit kimagaslóan jól él, míg a lakosság többsége napi megélhetési gondokkal küszködik. Ellentmondások és ellentétek kibogozhatatlan rendszerében élnek tehát a térségek, települések, s ezekhez nem lehet a saját – legyen vállalkozás, helyi közösség, háztartás –, döntően alulról építkező stratégiájukat megvalósítani.

Erőssége a jövőképeknek, hogy realitásokra épít, azokat a folyamatokat ragadja meg, amelyek jellemzik a területi szerkezetet, annak mozgatórugóit. A területi versenyképesség feltételei fokozatosan kiépültek, bizonyos térségekben igenis fellelhetők azok a hálózati elemek, innovációs aktivitások, sajátos gazdasági infrastruktúrák, amelyekre építeni lehet és kell a jövőben. Már nem ilyen egyértelmű számunkra a területi leszakadás megállítása, illetve annak ellentéte, a felzárkózás biztosítása. A területi különbségek nem csökkentek, hanem látványosan emelkedtek, s nemcsak a gazdasági aktivitás vonatkozásában észlelhető mindez, hanem a társadalmi szerkezet átrendeződésében (pl. migrációs irányok, befektetések megjelenése, lakáspiac), vagy éppen egy-egy térség megítélésében. Az elmozdulások nagyon lassúnak tűnnek, roppant nagy investícióval jár együtt a felzárkózás, és a hatékonysága számos kérdést vet fel. Ám nincs más megoldás, hiszen egy alapvetően jóléti modellre építő politikai és gazdasági eszmerendszerben a felzárkóztatást, a kohéziót nem célszerű „szerkezeti hiba”.

A lehetősége annyiban adott a jövőképeknek, hogy az európai uniós források bővíteni fogják a hazai feltételeket, ám egy hosszabb időszakra (3–5 év) kell eltelni ahhoz, hogy tényleges, a területi folyamatok alakításában döntő szerepet jelentő programok beinduljanak, valamint az európai uniós források fogadása és tényleges hasznosítása magas arányban megvalósuljon. Alapvető lehetőségként jelentkezik, hogy a fenntarthatóság, s ezen belül a környezeti és örökségvédelmi elemek a fejlesztésben jelentős hangsúlyt kaptak. A társadalomban egyre élénkebb a környezet megóvásának igénye, ez vonatkozik a természeti és épített környezetre is. Fokozatosan értékelemmé válik az egyén és a közösségek életében ennek a szemléletnek, cselekvési és gondolkodási módnak a terjedése. Új erőforrásként jelenhet meg a fejlesztésben a környezetorientált szemlélet (pl. alternatív energiák, településrekonstrukció, környezeti ipar terjedése stb.), ám az eszközrendszer nem kiforrott, intézményi bázisai (pl. tanácsadás, szervezés, támogatások gyűjtése) lassan épülnek ki, s a tenni akarást sok esetben az erre hivatott közszolgáltatások, de maguk a helyi önkormányzatok sem segítők, hanem ellenségesen fogadják. Ugyanakkor a fejlesztés fenntartása már számos kérdést vet fel. Az európai uniós fejlesztési támogatások csodavárása csak akkor hozhat regionális fejlődést, ha azok jól előkészítettek, a létesítmények képesek beépülni az adott területrendszer egészébe, s annak működési feltételei biztosítottak. Sajnos nem az tapasztalható még, hogy a tervezett programok előkészítettek, de abban sem vagyunk biztosak, hogy a jelenlegi önkormányzati, közösségi finanszírozás mellett képesek lesznek a területi egységek kellően működtetni a létesítményeket.

A jövőkép nagy lehetőségének tekinthetjük, hogy kiemelt hangsúlyt helyez a területi integrációra, melynek nagy régiója Kelet-Közép-Európa. Ennek keretében kiemelten erősíti a határmentiséget, az abban rejlő integrációs feltételek megteremtését. Egyértelmű a területi kutatók előtt, hogy Európa keleti fele a jövő évtizedekben szükségszerűen új fejlődési pályára kerül. Az új növekedési (de nevezzük fejlődésnek) korszakban a sajátos térbeli formációk (nagyvárosi terek, azok együttműködése, új típusú térségi kapcsolatok, hálózati rendszerek, fókuszterek stb.) fognak meghatározó szerepet játszani, illetve a nagy – döntően közlekedési – infrastruktúra-rendszerek mentén új fejlődési pólusok jönnek létre, vagy a meglévők kapnak új lendületet. A határmentiség, s ezáltal a Kárpát-medence tere Magyarország számára létkérdés, hiszen piacainak kis mérete, centrális földrajzi helyzete, vagy éppen a szervesen egymásra épült településhálózati és infrastrukturális rendszerek szükséges összekapcsolása ebben az új, dinamizmust képviselő európai nagytérben kiválóan érvényesülhet. A határon túli magyarsággal való kapcsolattartás legfontosabb eszköze a határon átnyúló együttműködés rendszerének minél szélesebb kiterjesztése, a korábbi településhálózati struktúráknak a revitalizálása, amelyek újra összeköthetik a térségeket, újra a természetes együttélés hálózatát adhatják.

Veszélye a jövőképnek abban van, hogy nagy hangsúlyt helyez a területi folyamatok alakításában a decentralizációra és ezzel együtt a regionalizmus előretörésére.

Lehetséges-e egy klasszikus (nevezzük modernnek) regionális igazgatási és fejlesztési struktúra kialakítása Magyarországon? Vélhetően nem, vagy csak elemeiben. Mint regionalista, ezt nem írhatnánk le, ám a veszélyére fel kell hívni a figyelmet. Csak felszíni próbálkozások, szellemi kísérletek vannak a regionális struktúrák esetleges alkalmazására, nem látjuk sem a politikai, sem a közszolgálati szereplők elhatározását, akaratát a regionális igazgatási szint kiépítésére, a jelenlegi bájos zűrzavar tisztázására, s ezzel együtt a fejlesztési források régiók szerinti decentralizált leosztására. Bizonytalan még számomra, hogy 2007–2013 között létrejönnek-e a regionális operatív programok. Ha kidolgozásra kerülnek – ezt jelzik a jelenlegi előkészítések –, akkor biztosan sajátos szervezeti és működési formában, valamilyen megkötött, korlátok között alkalmazott és értelmezett akcióterekkel. A társadalom sem igényli még a regionalitást, nem is érti annak fontosságát, egy vékony – döntően szakmai – réteg aktív az új modernizációban, de a politikai napi akciókon szendergő társadalom nem érti ennek fontosságát. Ha nem történik elmozdulás, vagy a szokásos magyar félmegoldások – lásd kistérségi társulások – jellemzik a decentralizációt és az arra épülő (ál)regionalizmust, akkor tényleges hatások nem történnek, minden marad a régiben, egy új – talán regionális cégtáblával illusztrált – mozdulatlanságban.

Irodalom

- Anselin, L.–Varga, A.–Acs, J. Z. (1997): Local Geographic Spillovers between University Research and High Technology Innovations. *Journal of Urban Economics*, Vol. 42. 422–448.
- Braczyk, H.-J.–Cooke, P.–Heidenreich, M. (szerk.) (1998): *Regional Innovation Systems. The Role of Governances in a Globalized World*. London: UCL Press.
- Buzás N. (2000): Klaszterek, kialakulásuk, szerveződésük és lehetséges megjelenésük a Dél-Alföldön. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 109–124.
- Camagni, R. (1991): Local „Milieu”, uncertainty and Innovation Networks: Towards a New Dynamic Theory of Economic Space. In: Camagni, R. (szerk.): *Innovations Networks: Spatial Perspectives*. London: Belhaven. 121–144.
- Csizmadia Z.–Grosz A. (2002): Szervezet-központú hálózatok: az ipari parkok térségi-intézményi kapcsolatrendszerének és együttműködési aktivitásának szerkezeti jellemzői. *Tér és Társadalom*, 2. sz. 53–80.
- Dóry T.–Rechnitzer J. (2000): *Regionális innovációs stratégiák*. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- Dóry T. (2005): *Regionális innovációs-politika. Kihívások az Európai Unióban és Magyarországon*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- Grosz A. (2000): A gépjármű klaszterek külföldi tapasztalatai és a Pannon Autoklaszter lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 125–146.
- Hardi T. (2000): Államhatárok és regionális együttműködések. In: Horváth Gy.–Rechnitzer J. (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. Pécs: MTA RKK. 595–615.
- Kocsis É.–Szabó K. (2000): *A posztmodern vállalat. Tanulás és hálózatosodás az új gazdaságban*. Budapest: Oktatási Minisztérium.
- Krugman, P. (1991): *Geography and Trade*. Leuven–London–Cambridge, MA: Leuven University Press–MIT Press.
- Krugman, P. (2000a): A földrajz szerepe a fejlődésben. *Tér és Társadalom*, 4. sz. 1–21.
- Krugman, P. (2000b): Where in the World is the „New Economic” Geography? In: Clark, L. G.–Feldman, M. P.–Gertler (szerk.): *Oxford Handbook of Economic Geography*. Oxford: M. S. Oxford University Press. 49–60.
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. Szeged: JATEPress.
- Letenyei L. (2002): Helyhez kötött kapcsolatok. *Közgazdasági Szemle*, 10. sz. 875–888.
- Malecki, E. J.–Oinas, P. (1999): Spatial Innovation Systems. In: Malecki, E. J.–Oinas, P. (szerk.): *Making Connections. Technological Learning and Economic Change*. Aldershot: Ashgate. 7–33.
- Országos Területfejlesztés Konceptió*. Budapest: VÁTI Kht., 2005. Munkaközi anyag.
- Porter, M. E. (1990): *The Competitive Advantage of Nations*. New York: The Free Press.
- Rechnitzer J. (1993): *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. Pécs–Győr: MTA RKK.
- Rechnitzer J.–Smahó M. (2005): *A humán erőforrások regionális sajátossága az átmenetben*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Rösch, A. (2000): Kreatív Milieux als Faktoren der Regionalentwicklung. *Raumordnung und Raumforschung*, Vol. 58. 161–172.
- Scheff, J. (1999): *Lernende Regionen. Regionale Netzwerke als Antwort auf globale Herausforderungen*. Wien: Linde.
- Simai M.–Gál P. (2000): *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Stöhr, W. B. (1987): A területfejlesztési stratégiák változó külső feltételei és az új koncepciói. *Tér és Társadalom*, 1. sz. 96–113.
- Stöhr, W. (szerk.) (1990): *Global Challenge and Local Response. Initiatives for Economic Regeneration in Contemporary Europe*. London: The United Nations University.
- Szalavetz A. (2001): *Ipari körzetek – regionális fejlesztés új egységei*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutatóintézet. Műhelytanulmányok, 34. sz.
- Vámos D. (szerk.) (1992): *A szürkeállomány fehér foltjai. A szellemi potenciálok térszerkezete Magyarországon*. Budapest: Felsőoktatási Koordinációs Iroda.
- Varga A. (1998): *University Research and Regional Innovation. A Spatial Econometric Analysis of Academic Technology Transfers*. Boston–London: Kluwer Academic Publishers–Dordrecht.

Varga Gyula

MAGYARORSZÁG AGRÁRGAZDASÁGA ÉS A JÖVŐ KIHÍVÁSAI

1. A kiinduló helyzet

A magyar mezőgazdaság a rendszerváltást követően – a megváltozott és romló külső és belső gazdasági környezet, de nagymértékben a múltba révedő politikai erők hatására is – a transzformációs időszakot a legnagyobb vesztesként élte át. A termelésnek – a nemzetközi tendenciákat korábban követő növekedési irányzatát – a világtól való leszakadás váltotta fel. A magyar mezőgazdaság kibocsátása kétharmadára zsugorodott, miközben a világban 20%-ot meghaladó termelésnövekedés következett be. A világtermelésből való mintegy 1%-nyi részesedésünk az utolsó 15 év során a felére csökkent, s szinte minden ágazat versenyképessége romlott!

A magyar mezőgazdaság 1990-ben még jóval 10% fölötti GDP-részesedése az ország egész gazdaságából fokozatosan csökkent, s az ezredforduló óta 3,0–3,5 körül stagnál, növekvő mértékben függve az időjárási viszonyoktól.

Egyre inkább nyilvánvaló, hogy az éleződő piaci versenyben való helytállás és a vidék legalapvetőbb foglalkoztatási gondjainak szinte teljes egészében a zsugorodó mezőgazdaságra való testálása megoldhatatlan és egymásnak szögesen ellentmondó feladatot jelent az agrárgazdaság számára. Az üzemszerű működésre képtelen, kisméretű termelőegységek az önellátással milliónyi vidéken élő lakos valós és nyomasztó gondjain enyhítenek ugyan, de az agrárfejlesztésre szánt források jelentős hányadának fölhasználásával, a legdrágább „kerülő úton” próbálják meg – láthatóan egyre kisebb sikerrel – betölteni szociális funkciójukat.

A mezőgazdasági főfoglalkozásúak 10–11% körüli részesedése 1990-től 2004-re a felére apadt, s majdnem ekkora volt azok számának a csökkenése is, akik részmunkaidős mezőgazdasági termelést folytatnak. A zömmel önellátásra termelő egyéni gazdaságok száma – s ezzel a jövedelmüket kiegészítőké is – az 1991 és 2003 közötti évek során 14 millióról 0,75 millióra mérséklődött, viszont ez utóbbiak körén belül megnőtt az árutermelő, ugyanakkor nem versenyképes méretű gazdaságok száma. Ez utóbbi mintegy 100–200 ezerre becsülhető.

A hazai élelmiszergazdaság általános szerkezeti problémái közül a legkirívóbb a mezőgazdaságé, de a termelést követő fázisok üzemi-vállalati rendszerének elemeire bomlása, a nem üzemszerű működés térhódítása a teljes vertikumra jellemző. Ehhez társul a termelői kapacitások elégtelen mértékű kihasználtsága, a megfelelő szakosodás hiánya, az alacsony hozzáadottérték-termelés, a mezőgazdasági termelők és fel dolgozók közötti kapcsolatok lazasága vagy hiánya, a gyenge szerződéses fegyelem, s a szerkezet-átalakító, modernizáló beruházások elmaradása.

A szerkezeti gondok az alapanyag-termelésben különösen az állattenyésztési ágak visszaszorulása miatt erősödtek fel. A korábbiak alig több mint 60%-át kitevő állat-

állomány még ma is tovább csökken, kielezve ezzel az igen eredményesnek bizonyuló (az EU intervenciós rendjének köszönhetően jövedelmező) gabonatermelés tárolási és piaci gondjait.

A mezőgazdasági termelés mindezen problémái összegződnek a külkereskedelmi adatokban is. Az élelmiszergazdaság rendszerváltás időszakában még 25% körüli exportrészesedése 2004–2005-re 7%-osra esett, s értékben kifejezett volumene – erős évek közötti ingadozással – enyhén emelkedő, illetve stagnáló irányzatot mutat. Ugyanakkor az sem feledhető, hogy az évenkénti nettó exporttöbblet még mindig 1 milliárd euró körüli, s ez sokat javít külkereskedelmi mérlegünkön.

A világ fejlett országaiiban ugyanúgy megfigyelhető az agrárgazdaság szerepvállalásának csökkenése, mint Magyarországon, de azzal a perdöntő különbséggel, hogy ez nem abszolút értékben mért visszaesésnek, hanem a többi szektor gyors növekedésének eredményeként következik be. Az is eléggé egyértelmű, hogy a fejlett gazdaságú országokban az ún. agrobiznisz nemzetgazdaságon belüli szerepvállalása nem, vagy csak kevésbé apad. Nálunk ebben is nagy a visszaesés (az 1990. évi 20,8%-ról 2003. évi 12,5%-ra), vagyis a mezőgazdaság gondjai átsugárzanak a beszállító szektorokra (mezőgépipar, műtrágyagyártás stb.), valamint a feldolgozóiparra is.

2. Ki a paraszt?

Ahogy az 1970-es évtizedben politikai vita tárgya volt, hogy miként ítéljük meg a „kettős jövedelműeket”, manapság éppúgy vitatják, ki a mezőgazdasági termelő, ki a paraszt, vagy újabban (mert sokaknak lealacsonyító ez a szó), ki a „gazda”? Nagyon régóta küzdök annak a tételnek az elfogadtatásáért, hogy a mezőgazdaság egésze sem nem kell, hogy a versenyszférába, a piaci, árutermelő kapcsolati rendszerbe tagolódjék, sem nem képes erre. Azzá sem tehető, de ha lehetne, sem kellene erre – elsősorban ésszerűségi okokból – törekedni! Kétféle mezőgazdaság és kétféle termelő létezik tehát, s mindegyiküknek más a gazdasági, és más a társadalmi funkciója is.¹

A tétel elfogadtatásában azonban nincs sok sikerem. Az ellenzők elsősorban kiszorító, a nem versenyző szférát háttérbe szorítani akaró nézetet látnak e felfogásban. Azt, hogy a kiségzisztenciát támadom, gyengítem ezzel. A szegény kistermelőket, akiknek úgyis elég a maguk baja, akik egyre kisebb mértékben részesülnek az agrártámogatásokból, s a piac is oly kegyetlen hozzájuk stb. Az igazán komolyan veendő ellenérvek – véleményem szerint – teljes egészében szociális indíttatásúak, s az álláspont gazdasági ésszerűségét nemigen vitatják már, jogosságát viszont erkölcsi szempontok alapján megkérdőjelezzik.²

Megítélésem szerint tehát a választ is a szociális gondoskodás lehetőségeinek mérlegelésével adhatjuk meg erre a kérdésre. A versenyből kiszoruló, a versenyben alulmaradók ugyanis csak abban az esetben vesztesei igazán e folyamatnak, ha ezáltal gazdasági egzisztenciájuk rendül meg.³ A mezőgazdasági termelésben való részvételt lehet persze úgy is minősíteni, hogy ez „nemcsak megélhetési mód, hanem ez életforma is”, de ez a romantikus álláspont a gondok megoldásában valójában nem visz sehová. Ezt a tételt ugyanis többé-kevésbé minden foglalkozási ágra el lehetne mondani, legfeljebb

nem szokás.⁴ Minden munkahely végleges elvesztése fájdalmas dolog, de tragikusnak csak a munkanélkülivé válást, az újrakezdés esélyéből való kizárást minősítem. És ebből a szempontból nincs különbség a paraszt és a bányász között!

A vidéken élők átlagon fölüli hányadának kellett – az elmúlt tizenöt esztendő során – a munkahely végleges elvesztésének tragédiájával szembesülnie. És nagy részük korábban a mezőgazdaságban, pontosabban a mezőgazdasági szervezetekben dolgozott. Számukra – csalóka reményként és politikai rövidlátással, sőt szédelgéssel vegyesen – az önálló kistermelői jövő állt, néhány esztendeig. A megélhetésre alkalmatlan kisüzemi méretek kegyetlen valósága azonban nem sokáig engedte ezt az álmodozást. Amint kimerültek a korábbi, az elutált rendszerből hozott anyagi tartalékok, s amint teret nyert a kapitalizmus – szociális háló hiányában – nálunk különösen gyorsan erősödő anyagiassága és a szolidaritásnak még a szótárunkból való kiirtása is, a vidéken élők nagy hányada már csak kapaszkodót, „utolsó szalmaszálát” talál a mezőgazdasági kisüzemekben.⁵

1. táblázat. A munkavégzők száma és megoszlása az egyéni gazdaságnak minősítettek körében

Megnevezés	Összesen, 1000 fő	A teljesített munkanapok száma		
		45 napnál kevesebb	45–180 nap	180-nál több
Mezőgazdasági munkát végző összesen	1983	50	44	6
Az összesből: Mezőgazdasági aktív kereső	204	24	51	25
Nem mezőgazdasági aktív kereső	661	58	41	2
Az aktívák aránya az összesből, %	44	43	43	52
Az összesből: Mezőgazdasági nyugdíjas	240	40	52	8
Nem mezőgazdasági nyugdíjas	518	46	49	5
A nyugdíjasok aránya az összesből, %	38	34	43	38
Az aktívák és a nyugdíjasok aránya együtt, %	82	77	86	90
Munkanélküliek	114	49	45	6
Egyéb inaktívák	91	56	39	5
Eltartott	154	76	23	2
A nem aktívák és nem nyugdíjasok aránya, %	18	23	14	11

Forrás: Az egyéni gazdaságok munkaerő-felhasználása 2000. Budapest: KSH, 2001.

Az előbbi táblázat azt mutatja be, hogy az oly sokat emlegetett „millió tömeg”, amely a mezőgazdaságból él, valójában nem létezik. Vannak viszont helyettük a kiegészítő keresetért mezőgazdasági termelést is folytató, valamely más munkahelyen dolgozó aktív keresők (44%) és a nyugdíjasok (38%), akiket a „platós szónok” parasztnak és gazdának nevez, s akiket szerinte a mai kormány agrárpolitikája pusztulásra ítelt.

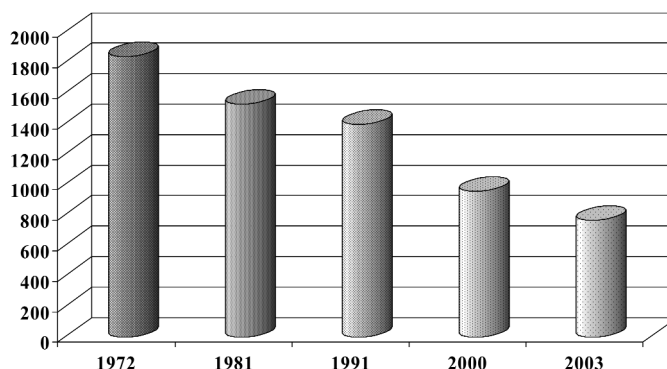
Napjainkra tehát – eltérően a 30 évvel ezelőtti még csak változásként leírt jelenségtől – megfellebbezhetetlen tényé vált a mezőgazdasági versenyszféra és az önellátó, kiegészítő jövedelmet adó, „szociális mezőgazdaság” egymástól való elkülönülése. Ezt mindeddig folyamatosan tagadja a magyar agrárpolitika, s még a mezőgazdaságot érintő legutóbbi döntések is szinte egységes egészként próbálják kezelni az agrárgazdaságot, s így működteti támogatási rendszerét is. Pedig ez mindkét oldal mezőgazdasága fejlődésének csak hátrányára vált.

3. A mérce a gazdasági életképesség!

Az EU-csatlakozás ebből a szempontból gyökeres változások kezdetét jelenti, s gyakorlati lépéseinket is befolyásolni fogja az eddig hiába sürgetett fogalom, a „gazdaságilag életképes üzem” megjelenése, sőt döntési szempontként való figyelembevétele. Meggyőződésem, hogy a jövőben e megkülönböztetés eredményeként rákényszerülünk arra, hogy ne csak végiggondoljuk, mi is legyen az „életképtelenekkel”, hanem ehhez is igazítsuk agrárpolitikai döntéseinket. Azzal ugyanis, hogy tagadjuk e „szociális” vagy „megélhetési” mezőgazdaság létét, s a többitől való elkülönülését, magát a tennivalót is a szőnyeg alá söpörjük.

És még támogatást is kap ez a fölfogás az általános gazdaságpolitikában, illetve a közvéleményben: „A vidékiekről gondoskodjon a mezőgazdaság!”, vagy „Nekik ott van a háztáji!” – szölt a verdikt. Csak kevesek merik kimondani, hogy a vidékiek többségén már régóta nem tud segíteni a mezőgazdaság, s a rájuk is kiterjedő szociális háló hiányában legfeljebb az életben maradáshoz kapnak kapaszkodót a számban is gyorsan apadó, kisméretű üzemek működtetésével.

Az egyéni gazdaságnak minősített termelők számának változása, 1972–2003, 1000 db

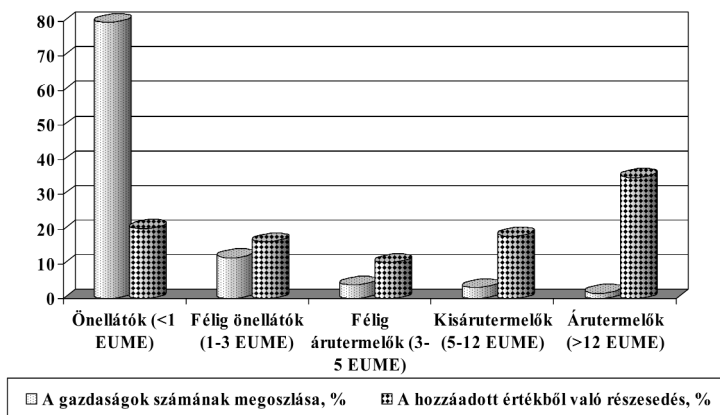
Forrás: Magyarország mezőgazdasága 2003. Budapest, KSH 2004.

Az üzemszám apadásán túl legalább ilyen fontos volna szembenézni azzal, hogy mekkora – a ma „egyéni gazdaságnak” nevezettek száma mellett – a termelésben betöltött szerepük az összes egyéni gazdasághoz és a teljes termelői körhöz képest.

Ahhoz, hogy előbbre jussunk a témában, szerintem világosan kell látni, milyen a vidék gazdasági szerkezete, ereje stb. és ezen belül a mezőgazdaságé, messzemenően figyelve arra, hogy mindez a munka az ország különböző tájain igen eltérő eredményeket hoz majd.⁶ Vitáink és erőteljesen diffúz javaslataink zöme ugyanis abból fakad, hogy a valóságtól sok ponton eltérő helyzetet és állapotot tételezünk fel a mai magyar vidéken, ki-ki saját tapasztalata és feltevése (sőt érzelme) szerint. Tehát akár törvényszerűnek is tekinthetjük, hogy nem tudunk alapkérdésekben egyetértésre jutni.

Példaként említem azt a kiinduló tételt, amely szerint a vidék gondjainak a megoldását a mezőgazdaságból kiindulva kell megkezdeni. Én ezzel nem értek egyet, mert ez ugyan

Az egyéni gazdaságként összeírt üzemek számának
és a termelésből való részesedésének megoszlása,
2003-ban, %

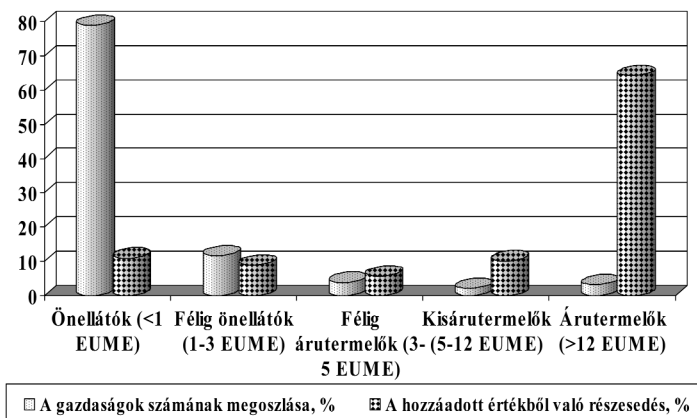

Forrás: Magyarország mezőgazdasága 2003. KSH Budapest, 2004.

egyik részére talán még igaz az országnak (de ezt is erősen kétlem!), a másikra viszont biztosan nem, noha mindkettő vidék. Természetesen lesz olyan régió (táj, körzet, vidék stb.), ahol a mezőgazdaság a legfontosabb gazdasági ágazat, de készüljünk arra, hogy:

- a mezőgazdaság a vidék nagyobbik hányadán már ma is alárendelt jelentőségű a gazdasági életben,
- ettől elválva, s emiatt részben nem is a valóság talaján mozogva, még mindig nagy, vagyis a reálisnál nagyobb a szerepe a társadalom életében, az emberek gondolkodásmódjában,
- a jövő magyar mezőgazdasága – meggyőződésem szerint – most növekedési pályára áll ugyan és akár látványos fejlődésére is sor kerülhet, ha okosak leszünk, de az agrárgazdaság viszonylagos jelentősége tovább csökken,

Az gazdaságként összeírt összes üzem számának
és a termelésből való részesedésének megoszlása,
2003-ban, %

Forrás: Magyarország mezőgazdasága 2003. Budapest: KSH, 2004.

- a versenyszféra és az önellátó termelés pedig egymástól egyre inkább eltérő szerepet játszik majd a vidék életében, de egy „köztes szféra” folyamatos fennmaradására mindig számítanunk kell.

Nem szabad becsapni sem a magyar parasztságot, sem a magyar közvéleményt. A manapság EU-támogatásért folyamodó mintegy 208 ezer termelő száma a közeljövőben tovább, és az eddiginél még erőteljesebben fog apadni, s ezzel együtt nő a szociális támogatásra szorulóké. Az érveket e tételhez a következő pontok tartalmazzák.

4. Amerre az EU mezőgazdasága halad

A világ és az EU agrárgazdasága is (a hirdetett elveitől gyakran eltérően) feltartóztathatatlanul halad előre a korszerűsödés, és ami ezzel jár, a koncentráció útján. Az EU 15 régi tagországában a mezőgazdasági foglalkozásúak száma 1980 és 2001 között a korábbinak 55%-ára mérséklődött. Az üzemszám évente mintegy 17 ezerrel (évente 2,6%-kal) csökken. Az átlagos üzemméret ugyan csak 19 hektár, de a mezőgazdasági területnek 63,8%-át az 50 hektárt meghaladó méretű gazdaságok művelik.⁷ Magyarországon az átlagos üzemméret mintegy 8–9 hektár, de ha az 1 hektárnál kisebb üzemeket elhagyjuk a számításból, s az EU-beli statisztikával jobban összevethető bázishoz jutunk, akkor mintegy 40 ha/üzem. Az 50 hektár fölöttiek részesedését nézve 68,5% a megfelelő magyar adat.⁸

A hagyományos családi gazdasági modell az EU-ban is felbomlóban, vagy legalábbis erősen átalakulóban van. A főfoglalkozású családi gazdaságok zöme nem kisüzem többé, hanem mindinkább tőkeerős vállalkozás, olyan ágazati méretekkel, amelyet számos magyar nagyüzem is csak megirigyelhetne. A speciális kultúrák zöme az erre szakosodott üzemekben jelentős méretű: a gyümölcsültetvények és a szőlőtáblák átlagos nagysága 2 hektár körüli, de Franciaországban és Spanyolországban ennél kétszer nagyobb. Magyarországon a megfelelő adat 0,5, illetve 0,3 ha/üzem. A tejelő tehének 2001. évi átlagszáma 29 db/üzem volt az Unióban, de Hollandiában 51, Dániában 64, az Egyesült Királyságban pedig 74, míg nálunk 10,5. A sertések átlagos száma 166 db/üzem uniós szinten, ezen belül Dániában 975, Hollandiában 1078, Írországban 1302, míg Magyarországon 2003-ban 10 db volt az átlagos üzemi állatlétszám.

Az EU tipikus családi gazdasága földet bérel, és nem csak saját földjén, sőt egyre kevésbé a sajátján gazdálkodik. A művelt föld 41%-a bérelt. Németországban a művelt terület 64%-a bérelt. A föld ára már régóta nem emelkedik, s 10 éve nominálisan is változatlan. Németországban a családi gazdaságok közül ma már minden nyolcadiknak egyáltalán nincs is saját földje!⁹

A családi gazdaságok is egyre több alkalmazottat tartanak. Számuk évente majdnem 70 ezerrel emelkedik, a családi munkaerő pedig 415 ezerrel apad. A német agrártermelésben dolgozóknak ma már egyharmada alkalmazott, az ún. ökológiai termelést folytatók körében pedig 53:47 az arány a családi és az alkalmazotti munkaerő között. Az EU15 egészét nézve, 1995 és 2000 között a családi munkaerő létszáma 15%-kal csökkent, az alkalmazottak száma pedig 34%-kal emelkedett.¹⁰

A mezőgazdaság tőkeigényes tevékenységgé vált. Egy munkahely létesítése Németországban a mezőgazdaságban (a földtulajdont figyelmen kívül hagyva!) 266 ezer, az

egyéb termelő ágazatokban 133 ezer euró befektetést igényelt 2002-ben. A családi gazdaságok – szintén a földön kívüli – összes vagyonából az idegen tőke aránya 2001-ben 44, 2002-ben pedig 46%-os volt.

Az elmúlt évek, sőt még a 2005 tavaszán történt ún. újabb agrárbéke visszalépései nyomán az agrárpolitika mai hazai céljai is – mindezekről tudomást sem véve – sokkal inkább a meghaladott múlt, semmint az ígéretes jövő irányába mutatnak.¹¹

5. Az EU agrárpolitikája

A magyar agrárgazdaság 2004 és 2005-ben kiéleződött belső feszültségei – a látszat ellenére – nem az EU-tagságból, hanem az arra való felkészülés elégtelenségéből (az adminisztrációs és az intervenciók rendszereinek kiépítetlenségéből) fakadnak, sőt azt is le kell szögezni, hogy a gabonatermelés föllendülése – az EU-ba való belépés elmaradása esetén – végképp csődbe vitte volna a magyar termelők nagyobbik hányadát.

A közösség agrárpolitikája – különösen a direkt támogatásokon keresztül – máris pozitív hatású a termelői jövedelmekre, de egyszerűen tovább erősíti az extenzív növénytermelésre való egyoldalú ösztönzést. Ennek ellenszerét keresi ugyan, de mind- eddig még nem találta meg a magyar agrárpolitika. Mérlegelve az EU agrárpolitikájának reformtörekvéseit, világosan ki kell mondani, hogy Magyarország számára növekvő, sőt meghatározó fontosságú lesz a direkt támogatások által nyújtott – s lényegében automatikusan elérhető –, egyre jelentősebb forrás, aminek összege már most is megközelíti az évi 100 milliárd forintot, s 2013-ig 300 milliárd Ft-ra emelkedik.

Azok a nézetek, melyeket egy szűkebb, szakmai szempontból sem megalapozott ismeretekkel rendelkező csoport hirdet az EU támogatási rendjében a vidékfejlesztést preferáló állítólagos nagymértékű forrás-átcsoportosításról, tévesek, egy 1998-as tervezeten alapulnak, melyet elvetett a reformokról 2003-ban döntő bizottság. Valójában a reformlépések közül sem a moduláció, sem a derogáció nem módosítja alapvetően a források megoszlását, amelyben az eddigi 19%-ról 24%-ra emelkedik majd az ún. második pillér, azaz a vidékfejlesztési támogatások részaránya, ráadásul ezek is legalább felerészben közvetlenül a mezőgazdaság korszerűsítését szolgálják.

Nagyobb hatás várható viszont a direkt támogatások termeléstől való részleges függetlenítésétől (az ún. de-couplingtől). Ez a reformlépés jelentős döntési szabadságot ad a tagországoknak, így majd nekünk is, hogy mely támogatásokat kössük a tényleges termeléshez, s mi legyen a kifizetések módja, de a pillérek közötti forrásmegosztást ez egyáltalán nem érinti. Minden érv mellett szól, hogy ezt a döntési szabadságot az állattenyésztés és a munkaigényes kertészeti ágazatok korszerű alapokon történő fejlesztésére használjuk föl.

Magyarország jelenleg a kifizetések SAPS-rendszerét alkalmazza. Ez elvileg még 2008-ig folytatható, de ezt követően nekünk is át kell térnünk az SPS-rendszerre, amelynek keretében valószínűleg nem lesznek folytathatók a jelenlegi, ún. nemzeti kiegészítő támogatások. Ennek főként az amúgy is válságos helyzetben lévő magyar állattenyésztésre lesz hatása. A szabályok mielőbbi értelmezése mellett szükséges tisztáznunk, hogy mely rendszerre és mikor indokolt áttérnünk. Ennek eldöntése azért

nem tűr halasztást, mert a termelők és az intézmények felkészülésére, a különböző opciók közötti választásra legalább két évet kell adni!

A döntési változatoknak ki kell terjedniük az SPS-rendszer bázisainak értelmezésére, az ún. regionalizációs rendszer alkalmazhatóságára, illetve az alkalmazás konkrét variációira, a nemzeti kiegészítő támogatások „borítékos” rendszerére, az ún. opciós választásokra, a nemzeti tartalékképzés rendszerére és mértékére, az önkéntes területpihentetés következményeire is, csak a legfontosabbakat említve.

Az EU költségvetéséről folyó viták és a költségvetés jóváhagyása körüli késlekedés ténye jelzi, hogy a források szűkülése várható. A legnagyobb agrártermelők (Franciaország és Németország) elsősorban a direkt támogatások korábban már befagyasztott összegének sérthetlenségéhez ragaszkodnak, s ez a magyar érdekeknek is megfelel. Nagy biztonsággal jósolhatjuk a piacszabályozásra szánt összegek megkurtítását. Ez – túl az exporttámogatások fölszámolásán – főként az intervenciók rendszerét, s ezen belül is a gabona és a cukor¹² intervenciók árának jövőjét érinti, ami nálunk is a termelői jövedelmek csökkenéséhez vezethet. Nem vehető biztosra a második pillérre jutó támogatások tervezett összegének elfogadása sem. Azt biztosra vehetjük, hogy a magyar költségvetésben – az EU agrár- és vidékfejlesztési támogatásainak csökkentése miatt – az agrárkiadások tervezett mértékű elapasztására aligha kerülhet sor.

6. A magyar agrárgazdaság kilátásai és teendői

A magyar mezőgazdaság jövőbeni kilátásait tömören az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- A következő évek során – a kívánatosnál ugyan lassabban és főként több szociális megrázkódtatástól terhelten, de – fokozatosan és erőteljesen letisztul a magyar mezőgazdaság vállalati struktúrája, anélkül, hogy a földtulajdonban nagyobb léptékű változások következnenek be. Erre – sokak vélekedése ellenére, s az EU tapasztalatai szerint – valójában nincs is feltétlenül szükség. A versenyképes méretű egyéni és társas vállalkozások művelik a területnek legalább 80%-át, de tartósan megmarad néhány százezer önellátásra berendezkedő kisgazdaság is, amelyek méretük miatt kívül maradnak az EU agrártámogatási rendszerén.
- A magyar termelőknek – az EU régi tagországainak direkt támogatási rendszeréhez viszonyított – hátránya 2011-től megszűnik, és bizonyos mértékű, de pontosan nem ismert növekedés várható a vidékfejlesztési forrásokban is.
- A magyar agrárpotenciál az EU egészét tekintve is számottevő, s gazdaságos kihasználása, de főként e természeti erőforrásunk megőrzése – közép-, és főként hosszú távú – elemi érdekünk.
- Hosszabb távra tekintve, a termőterület mintegy háromnegyed részén várhatóan az eddiginél intenzívebb, s egyértelműen árutermelő mezőgazdasági művelés, egyötödén pedig extenzív, de nagyobb hányadán ugyancsak piacra termelő gazdálkodás várható. A maradék területen folytatott tevékenységet táj- és környezetápoló-fenntartó mezőgazdálkodásnak minősíthetjük.
- A vízgazdálkodás szerepe rohamosan fölértékelődik. Célja az ár- és belvízvédelem, amely nagy kapacitású tározók létesítését igényli, s egyben megteremti az öntözés fej-

lesztését is. A hazai öntözőkapacitás elmúlt évtizedes csökkenése és e csökkent kapacitásnak is csak részleges kihasználása teljesen ellentétben áll az agrárgazdaság érdekeivel.

- A szántóterület mintegy kétharmad–háromnegyed részét leköltő magyar gabona- és olajnövény-termelés továbbra is a mezőgazdaság leginkább versenyképes, a mainál 25–30%-kal is nagyobb volumenű, s jövedelmezőbb kibocsátásra képes és tartósan exportra orientált ágazata marad. Igaz, ez a szektor nem produkál nagy hozzáadott értéket, s nem igényel számottevő munkaerőt sem. A földterület ésszerű hasznosításában viszont nincs igazi (100–150 ezer ha-t meghaladó igényű) alternatívája. Zavartalan, és főként gazdaságos működéséhez feltétlenül bővíteni kell a tárolóhely-kapacitást, illetve meg kell teremteni a szükséges logisztikai feltételrendszereket (pl. a kikötőépítést).

- A kedvező gabonatermelési lehetőségek fölkínálják a lehetőséget az iparszerű sertés- és baromfihús-termelés fejlesztésére, amellyel a hazai igényeket kétszeresen meghaladó gabona – nagyobb összegű tárolási és szállítási költségektől mentes – belföldi felhasználására nyílnék mód. Ennek az opciónak azonban csak akkor van realitása, ha az állattenyésztés fejlesztésébe, még a 7 éves derogáció letelte előtt, bevonjuk (beengedjük) a külföldi tőkét. A magyar állattenyésztés termékeit feldolgozó – korszerű, igen erősen koncentrált – hazai húsipar megteremtése pedig el sem képzelhető a tőkével és piaccal rendelkező nemzetközi vállalatok nélkül.

- A nem igazán területigényes – sőt részben a mostohább termőhelyi adottságú területeken is folytatható – kertészet (a zöldségtől a dísznövényig) az, amely a vidéki foglalkoztatás viszonylag olcsó, és részben csak idényjellegű, de a legkevésbé képzetteket is hasznosítani képes formáját kínálja. Feltétele a korszerű vízgazdálkodás, a közepes méretű tőkebefektetés, de mindent megelőzően a nagyfokú szervezettség kiépülése és az alapanyagot piacképes terméké feldolgozó (válogató, csomagoló stb.) és a mindezeket integráló szervezetek megléte. Ezek kialakulását csak külső („felső”) kezdeményezéstől várhatjuk, amihez viszont az EU támogatásai is jelentős segítséget kínálnak.

- Súlyos és nyitott kérdés a magyar állattenyésztés jövője, versenyképességének megteremtése. Az 1990-es évtized elejétől napjainkig zsugorodik az állomány, és csaknem azonos mértékben (hozamjavulás hiányában) a termelés is. Mindez csak azért nem okoz nagyobb és látványosabb piaci zavarokat, mert a hazai fogyasztás is lepadt, illetve jön be az olcsóbb, vagy választékbővítő import. Az állathiány adja a takarmányfőlölség nagy részét és okozza a szervesanyag-utánpótlás hiányát a növénytermelésben. A házkörüli állattartás – a hatékonysági és az urbanizációs korlátok miatt – erőteljesen visszaszorul. Meggátlására nincs, legfeljebb lassítására vannak eszközeink. Ez az irányzat tovább csökkenti a vidéken élők esélyeit a mezőgazdasági jellegű kiegészítő jövedelmek megszerzésében.

- Az EU agrárpolitikája egyre nyilvánvalóbban arra kényszeríti a magyar agrárkormányzatot, hogy egyértelműen fölállalja a versenyszféra és a megélhetési célú (kisegítő, vagy kiegészítő, szociális funkciójú) mezőgazdaság világos kettéválasztását. Működteti az életképes vállalkozásokra koncentrált (egyébként az EU által is elvárt) támogatási rendszert, amely megteremti a technikai fejlesztés alapjait.

- A vidék mai elszegényedése és az ennek meggátlását is zászlajára tűző EU-s agrárpolitika gyökeresen új „vidéki szociálpolitika” kidolgozását és működtetését teszi szükségessé. Az igazi és tartós orvosság a munkahelyteremtés, ám mivel ez lassú és

tartós folyamat, az átmeneti időre is megfelelő megoldást kell lelteni. Az EU forrásai a korábbiakban reméltnél várhatóan szűkösebbek lesznek.

- A földpiac átmeneti korlátozásáról kötött megállapodás 2011-ben lejár. Fokozatos fölkkészülés – ezen belül a magyar jogi személyek földvásárlási tilalmának föloldása – nélkül akár robbanásszerű változás is bekövetkezhet. Indokolt máris átmeneti megoldásokat keresni a föld- és a bérleti piac konszolidálására.

7. A jövő lehetséges fejlődési variánsai

7.1. Magyar agrárpolitikai forgatókönyvek

A magyar agrárgazdaság 2015-ig tartó fejlődésében – mindenekelőtt az áldatlan pártpolitikai viták és a tisztázatlan és ellentmondó célú agrárpolitikai törekvések miatt – továbbra is nagy a jövőt befolyásoló bizonytalanság. Emiatt nem lehet világos és egyértelmű jövőképet fölrajzolni, de a fejlődés irányát és a növekedés mértékét befolyásoló hazai agrárpolitika lehetséges irányzatait három variánsban mégis megkíséreljük összefoglalni.

1. A pesszimista variáns a jelenlegi agrárpolitika olyan jellegű folytatása, amely

- továbbra is a károk utólagos rendezésére és az életképtelen méretű, önellátó üzemek szociális támogatására helyezi a hangsúlyt,
- a versenyszféra hatékonyságserkentő, az integrációt kikényszerítő megoldásai tovább halasztódnak,
- távol tartjuk a külső erőforrásokat (a külső tőkét stb.),
- a tulajdon túlhangsúlyozásával kihasználatlanok maradnak a bérleti rendszer megfelelő mozgásteret kínáló lehetőségei,
- nem kényszeríti ki a szövetkezést és az összefogást,
- egy álságos „agrárbékére” való törekvés jegyében feléli a megújulásra – egyébként igen szűkösen mért – EU-s és hazai forrásokat,
- és nem is kényszeríti ki a társadalomból (kormányból, parlamentből) a vidék szociális problémáinak föl vállalását.

2. A túlélésre játszó változat:

- számol az EU növekvő összegű támogatásaival, és nagyrészt meg is szerzi azokat,
- felhasználásukban az EU által kialakított keretek és a retrográd hazai követelések között lavírozik a távlati magyar érdekeket tükröző súlypontképzés helyett,
- nem állít föl valódi, szigorú, dinamikus versenyképességi kritériumokat,
- a fejlesztési források szétforgácsolt felhasználásával engedi és részben ösztönzi is az extenzív ágazatok növekedését,
- nem ér el áttörést a hatékonyságjavításban,
- a külső tőke bevonását a moratórium lejártát követő évekre tolja át,
- az integrációs ösztönzőkben csak lazán követi az EU-s követelményeket,
- továbbra sem tudja visszafogni azokat a differenciáló erőket, amelyek egyre tágabbra nyitják a vidék és a város, a helyi tehetősek és a szegények közötti rést, sőt szakadékot.

3. Az optimista variáns

- a növekvő EU-s forrásokat – koncentráltan – a korszerűsítésre és a versenyképesség javítására használjuk föl,
- jelentős külső tőke jön a magyar mezőgazdaságba, s kiépülnek a főbb vertikumok,
- áttörés következik be a termelői szervezetek kialakulásában, és sikerül a kistermelők egy részét a szövetkezéseken keresztül bevonni a piaci folyamatokba,
- a munkai igényes kultúrák összehangolt fejlesztésével a vidéki munkaerő számára rugalmas foglalkoztatási lehetőségeket tudunk föl kínálni,
- lényegében kiépülnek a termelést követő fázis infrastrukturális rendszerei (tárolás, szállítás),
- konszolidálódik a mezőgazdasági üzemi struktúra; a versenyre képes méretű üzemek területi részesedése a mostani kétharmadról négyötödre nő.

7.2. A Közös Agrárpolitika jövőjéről

Az EU agrárpolitikája már évtizedek óta a folyamatos reformok időszakát éli, és semmi sem teszi valószínűvé, hogy ez a sorozat a következő évtized során megszakadna. Az újabb és még újabb reformok ténye magában véve is azt bizonyítja, hogy a változtatások rendre nem elegendők a felvetődött problémák orvoslására, legfőképpen pedig azok megelőzésére. A reformokat belső és külső (nemzetközi) tényezők egyaránt sürgetik. Ezek legfontosabbjai gazdasági, kereskedelempolitikai, társadalmi vagy környezetvédelmi indíttatásúak, s egyre inkább nemcsak az EU „belügyeként” kezelhetők. A reformkényszer kapcsolata a lisszaboni folyamattal egyre nyilvánvalóbb, bár az erre való hivatkozások meglepően ritkák az agrárjövőről folyó vitákban.

A legnyilvánvalóbb kihívás a versenyképesség növelésének kényszere az EU egész gazdaságában és különösen az agrárszektorban, amelyet a legtöbb archaikus, idejétmúlt forma és felfogás terhel. A hagyományos „európai modell”, amelynek megőrzése ma is szerepel – tartalmilag egyre hátrébb sorolódva – az agrárpolitikai célok sorában, egyre nyilvánvalóbban ütközik a versenykövetelményekkel, s az EU mezőgazdasági termelésének hatékonysága mind több területen lemarad az élvonaltól. Az agrárpiacokért folyó versenyben a fejlett agrárhatalmak (Ausztília, Új-Zéland, USA) mellett megjelentek a fejlődő országok is (például Brazília), mind nehezebb helyzetbe hozva – az ideig-óráig fönntartható EU-protekciónizmussal védett – európai termelőket. A magyar termelőknek az EU-tagságtól nagyobb piacvédelmet remélő várakozása tehát nem reális, az importnyomás nőni fog. Ezzel pedig csak a hatékonyabb termékek növekvő exportja szállhat sikerrel szembe, ami a mainál sokkal erőteljesebb szakosodást követel meg a magyar agrárgazdaságtól.

Ugyanakkor nemcsak a világgazdaságban, hanem a kibővült EU-n belül is éleződik a verseny, melyben a régi tagok nagyobb tőkeereje és támogatási előnyei állnak szemben az új tagok – többnyire előnyösebb üzemi szerkezetükből és kevésbé kihasznált természeti adottságaikból adódó – növekedési esélyeivel. Ezt a növekedést az EU növekvő támogatásai ösztönzik, hiszen a belépési szerződésben foglaltak szerint 2013-ig lényegében nemigen változnak a támogatási kondíciók, legfeljebb a kifizetés módszerei. Jelentős kivételt a minden tagra egyaránt vonatkozó intervenciók rendszer módo-

sulása jelenthet, elsősorban a gabonatermelésben. Akár az árat, akár az intervenció időszakot kurtítja is meg az EU, ezzel Magyarország mindenképpen nagyon rosszul jár. Ha azonban figyelembe vesszük a miénkkel teljesen azonosnak mondható francia érdekeket, akkor keresve sem találhatnánk jobb és erőteljesebb védelmet, mint a franciák reformmal szembeni ellenállását. Reálisan mérlegelve azt, hogy a román és bolgár belépéssel még tovább bővül az EU termelése, s Ukrajna és Oroszország már jelentős, bár ingadozó mennyiségű kínálatmal máris jelen van a piacon, némi árcsökkenés a következő években aligha látszik elkerülhetőnek. Ezt viszont Magyarország – a majd 15 éves technológiai lemaradását pótolva – képes lesz hatékonyságjavulással ellensúlyozni. A gabonaintervenció működtetésének szűkítése mindenképpen növeli a piaci bizonytalanságokat, s erre nekünk külön is föl kell készülnünk, mindenekelőtt a tárolási és a szállítási infrastruktúra korszerűsítésével és növelésével!

Az EU agrárpolitikájának protekcionista, piac- és kereskedelemtorzító elemei egyre kevésbé tarthatók az eddigi vállalt, és tovább bővülő WTO-kötelezettségek miatt. Ugyanakkor az agrárpolitikában az eddigi reformokkal – nem kis ellentmondással – sem a termelők, sem a fogyasztók, sem a tagországok költségvetéséért felelősek nem elégedettek. A termelők kevésnek ítélik jövedelmüket, a fogyasztók magasnak tartják az élelmiszerárakat, és egyre súlyosabban bírálják az élelmiszerek minőségét, illetve biztonságát, a nettó befizetők pedig sokallják a pénzügyi terheket. Az EU eddigi reformjai azt a kettős célt, hogy a termelői jövedelem is javuljon, és a hatékonyság is növekedjék, nyugodtan kimondhatjuk, azért sem tudták elérni, mert e kettő aligha egyeztethető össze, s minden ilyen jövőbeli kettős célkitűzés is eleve kudarcra van ítélve. Márpedig ezt a tényt – amit az agrárközgazdák is csak egy része mert kimondani – eddig nem volt hajlandó elismerni a KAP-ot és annak reformjait alakító egyetlen erő sem.

A paraszti jövedelmek és az agrármunkahelyek megőrzését célzó reformvariáns fő gátja az, hogy a paraszti jövedelmek növelése, sőt fenntartása érdekében sem hajlandók a tagállamok a közösségi hozzájárulásukat növelni, miközben a régi tagországok kedvezményezettjei sem akarják a korábbinál kevesebbel beérni, s ezért az új tagoknak adandó támogatások megkurtítására, de legalábbis késleltetésére törekuszenek. A hatékonyság növelését preferáló reformlépéseket pedig – ennek politikai kihatásai miatt – nem merik megtenni, ráadásul a versenyképesség javulása ellen hatnak a sokasodó környezetvédelmi, élelmiszerbiztonsági problémák feloldására hozott, gyakran öncélúan szigorodó intézkedések is.

Amint az a gazdaságpolitika gyakorlatában rendre előfordul, az EU agrárpolitikájából is hiányzik a célok fontossági sorrendje. Joggal állapítja meg a téma kitérő ismerője, Kiss Judit, hogy az EU-nak van ugyan – szinte mindenre kiterjedő részletességű – közös agrárpolitikája, de egyáltalán nincs közös agrárstratégiája¹³ (és persze közös gazdaságstratégiája sem, amely tény egymaga is elegendő lenne a lisszaboni célok megghiúsulásához). A dilemmát úgy összegezzük, hogy ha tényleg piacgazdaságot akarunk az agrárgazdaságban is, akkor viselnünk kell a szociális feszültségek ódiomát, ha viszont továbbra is szociális alapon foglalkozunk a mezőgazdasággal, akkor nem lehet a versenyképesség kritériumait számon kérni, vagyis fizetni kell! (Ennek hasonmása a versenyképesség és a – finanszírozás nélküli – tagoktól elvárt tájfenntartás feladata közti ellentmondás is.)

Az EU agrárpolitikája különben sincs, és soha nem is volt igazán „jó viszonyban” a piacgazdasággal. A garantált (intervenció) árak kikapcsolják a kereslet és a kínálat szabályozó szerepét, nem is szólva a tervgazdaság legmerevebb módszereit idéző kvótákról. A túlőszüntözés és a piaci verseny kikapcsolásából adódó túltermelés ellen az EU másfél évtizeddel ezelőtt a direkt kifizetések rendszerét vetette be, majd „fejlesztette tovább” napjainkban azzal, hogy nagyrészt (de sem nem egységesen, sem nem következetesen) beláthatatlan társadalmi feszültségeket gerjesztő, paraszti (földtulajdonosi) járadékká változtatta azt. A következő esztendőket döntik majd el, hogy ez a meglehetősen merész lépés – legalábbis az eddig szükségessé vált szigorúsághoz képest – tényleg enyhíti-e a túltermelést, vagy túl jól sikerülve, egynéhány ágazat felszámolását váltja ki. Az állattartásban különösen nagy ennek a „lovak közé dobott gyeplő” kihatásának a veszélye. Azt a legtöbbit hangoztatott érvet, hogy a közvetlen jövedelemtámogatásoknak a termeléstől való leválasztása (a „decoupling”, vagyis a termelés helyett a termelők támogatása) javítja a versenyképességet, igazán könnyen cáfolhatjuk. A rendszer ugyanis nem a támogatások összegét, hanem csak annak kifizetési módját változtatja meg, s ha a várt reakciók tényleg bekövetkeznek, akkor az ugyanakkora támogatást a kevesebb termék kapja meg, s nő a társadalmi szintű önköltség, a versenyképesség pedig tovább romlik!

Magyarországon csak 2007-től kell, illetve lehet váltani e rendszer irányában. Radikális váltás nem lesz, mert a mostani – nagyrészt a felkészületlenségünk miatt ránk kényszerített egyszerűsített, területalapú kifizetési rendszer – nagyon hasonlít az EU reformjában megfogalmazottakhoz, hiszen a fokozatosan növekvő brüsszeli eredetű direkt támogatások ma sincsenek sem termékhez, de még termelési kötelezettséghez sem kötve.¹⁴ Ugyanakkor a támogatásoknak a termeléstől való teljes elszakítása (az ún. „nemzeti borítékoknak” köszönhetően) még aligha következik be 2007-től, attól az elemi érdektől is vezéreltetve, hogy az állatállomány rohamos csökkenésének gátat vessünk. Az mindenképpen előnyös számunkra, hogy néhány éven át a megfigyelő szemével követhetjük, milyen hatásai is vannak e reformlépésnek a régi tagországok termelésére.

Ugyanakkor az ilyen járadékszerű támogatásnak nálunk aligha vannak meg a törtenelmi alapjai, s az sem lehetetlen, hogy maga az EU is visszakozi majd ettől a rögtönzöttnek látszó döntésétől. Ha azonban mi is ezt az utat követjük (önként vagy sem), azzal számolni kell, hogy újabb és jelentős lökést kap általa az extenzív jellegű fejlődés. Ennek nyomán tovább csökken a mezőgazdaság eltartóképesége, s újabb ösztönzést kap az üzemi koncentráció. A vidék szociális feszültségeit e fejlődési irány egyértelműen növeli. Ez újabb adalék ahhoz, hogy magunk, s nem a szokványos EU-módszerekkel is kezeljük a vidéken élők, s a mezőgazdasághoz valamiképpen kötődők szociális helyzetét.

Az EU mai agrárpolitikája már más, mint ami a belépési tárgyalások idején érvényesült, s tovább változik majd, a korábbiakat meghaladó ütemben. Ebbe a változásba viszont mi is beleszólunk már, s reményeink szerint az új tagok érdekeit is kellően tudjuk képviselni. A támogatások nemzeti kasszából való kiegészítése nekünk nem vonzó lehetőség, sőt rosszabb, mint az egységes csökkentés!

Ugyanakkor sokkal nagyobb figyelmet érdemelne a tény, hogy a KAP mellett van nemzeti mozgástér is, de ehhez agrárpolitikai koncepció kellene. Ennek feltétele a belső kiegyezés, a pártpolitika kiszorítása a döntésekből.

7.3. Magyar mezőgazdasági jövőkép – kérdőjelekkel

A következő évtized mezőgazdaságának képét nemigen lehet az elmúlt 15 év tapasztalatai és adatai alapján kialakuló trendvonalakkal fölrajzolni, noha ezeknek az éveknek számos negatív hordaléka és csekély számú pozitívuma sokban determinálja a jövőt. Közülük különösen a nagyüzemek dominanciájának részleges megtörése, az életképtelen méretű, de árutermelésre kényszerülő kisüzemek nagy száma, a technikai fejlődésben való lemaradásunk, s az állandósult tőkehiány érdemel kiemelés. Ugyanakkor nem vitatható, hogy az EU-csatlakozással az újbóli kibontakozás és fejlődés esélye nyílt meg mezőgazdaságunk előtt, amit az említett determinációk csak fékeznek, de meg nem gátolnak.

Ha a hatékony termelés feltételeként megfogalmazható üzemi struktúrát akarjuk prognosztizálni, meglepően világos képet kapunk. A statisztikailag egyéni gazdaságként számba vett, kereken háromnegyedmilliónyi kisüzem tartós csökkenésének trendje szerint legfeljebb kétharmaduk, esetleg csak felük marad meg 2015-re. Közülük a gazdasági életképesség alsó határát elérő (6 EUME) üzemek száma valószínűleg 25–30 ezer körül alakul, a félig önellátóké (2–6 EUME) 40–50 ezerre becsülhető, vagyis a teljesen önellátásra termelők mostani létszáma minden jel szerint legalább megfeleződik, s lecsökken 300 ezer körülire, vagy akár még ennél kevesebbre is. Ez a tendencia azért is reálisan becsülhető meg, mivel a ma egyéni termelőként számba vett férfiak fele, a nőknek pedig kétharmada lesz 65 év fölötti! Utánpótlás a fiatalabb korosztályokból pedig szinte csak elenyésző arányú, mivel a kistermeléssel foglalkozó 30 év alatti férfiaké 2003-ban 3%-os, a nőké mindössze 2%-os volt!

A termelés koncentrációjának növekedése már nem lesz ilyen látványos mértékű, hiszen hiába szűnik meg akár többszáz ezer kisüzem, ezek földterülete eleve szerény, s gyakorta nem is alkalmas fekvésénél, széttagoltságánál fogva az üzemszerű művelésre.

Napjaink változásai azt mutatják, hogy – a rendszerváltást követő „új földosztás” következményeként kialakult – földtulajdoni szerkezet nemhogy a közepes méretű, 20–50 ha-os gazdaságok létrejöttét és megerősödését segítette elő, hanem a kevés számú nagygazdaságét, a 200–500 ha-os nagyvállalkozókét. Rajtuk kívül ugyanis inkább elszegényedtek és kiestek a verseny rostáján a 10–20 ha-nyi területtel rendelkezők. Az EU jelenlegi agrárszabályozása, a területi alapon történő támogatás és a gabonatermelést preferáló intervenció rendszer ugyanis minden korábbinál jobban kedvez a nagyméretű egységeknek.

A gazdaságszerkezet következménye és egyben ösztönzője is a tömegszerű, kis kézimunka-igényű ágazatok tartós dominanciájának. A legfontosabb termék, a gabona egyben a legszervezettebb piaci intézményi rendszerrel (az intervencióval) is még hosszú éveken át számolhat, de valószínűleg kisebb árakkal. Minden reális esélyünk megvan viszont arra, hogy ezt az árcsökkenést hatékonyságjavítással (főként a hozamok jelentős növelésével) bőven ellensúlyozhatjuk, a szállítási távolságokból és a vízi úton való szállítás fejletlenségéből adódó versenyképességi hátrányunkat viszont nehezen tudjuk ellensúlyozni.

Az állattállomány még mindig megállíthatatlannak látszó csökkenése tovább élezi e problémát. Reálisan mérlegelve ennek az irányzatnak a megfordítására egyetlen esélye van a magyar mezőgazdaságnak: a nagy állattartó telepek, mindenekelőtt sertés- és baromfitelepek létesítése, s a korszerűsítésre számba jöhető, nagyobb méretű kapacitások

felújítása. Mindez azonban számottevő külső tőke – benne külföldi tőke – bevonását igényli, valamint a feldolgozóipar hasonló szellemű fejlesztésével való összehangolást.

Még mindig nem jósolható meg kellő pontossággal a gabonatermékek, illetve az egyéb mezőgazdasági termékek energia célú felhasználásának gazdaságilag célszerű mértéke. A mindent eldöntő olajár a jelentős emelkedés ellenére is, ma nagyjából azon a szinten mozog, ahol még nem kecsegtet gazdasági előnnyel egyetlen „bioenergia” előállítása sem. Az adókedvezmények szintén erősen függenek a bevételekben nem dűskáló költségvetéstől, amely a „zöld energia” támogatásával nemcsak lemond a bioenergiák adójáról, de ezzel azonos mértékben az így helyettesített, s a fosszilis erőforrásokat terhelő bevételeiről is. Erről az oldalról tehát nagyobb szorgalmazás nem igen várható.

A gabonafélék termelésének – szerintem – meggátolhatatlan növekedése és piaci értékesítésük kínjai viszont olcsóbbítják, leszorítják e nyersanyag árát, javítva ezzel a nem élelmiszertermelési célok esélyeit. A szántóföld akár 10%-ának energia-alapanyag előállítására való átállításának mégis reális esélyt adhatunk, mindaddig, amíg az EU direkt támogatási rendszere gyökeresen meg nem változik.¹⁵

A következő esztendőik során alapos átalakulás várható az élelmiszergazdaság külkereskedelmében. Nemcsak folytatódik az import növekedése, hanem joggal remélhetően az exporté is. Az import elleni „küzdelem” reménytelen és ésszerűtlen törekvés is, kivéve a minőségileg elfogadhatatlan, az élelmiszer-biztonság követelményeinek meg nem felelő áruk behozatalának meggátolását. A munkamegosztás előnyeire építve és a piac igényeit a termelőkhez közvetítő módszerek alkalmazásával az exportfejlesztés feladata kell hogy törekvéseinket vezérelje. Erre esélyeink jók, mulasztásaink száma viszont tömegtelenül sok. Nem elég jó minőséget produkálni (ma még ez sem evidencia!), hanem olcsónak kell lenni és tömegszerű kínálatot, pontos szállítással, hibátlan szervezettséggel kell a piacon a nem lanyhuló versenyben részt vennünk. A magyar agrárpotenciál és a még mindig meglévő költségelőny a mai kivitelnek akár a két-háromszorosához is kellő alapot ad, ha ésszerűsödik a mezőgazdasági üzemi struktúra, s kiépülnek a kapcsolódó kereskedelmi és feldolgozó szektorral való együttműködések szervezeti és infrastrukturális feltételei.

A belpiacot is átrendezi a jövő. A hagyományos önellátó termelés erőteljesen visszaszorul, vagyis tovább folytatódik az évek óta csökkenő irányzat, s a szerkezet is módosul. Majdnem teljesen megszűnik majd a ház körüli sertéstartás, de marad némi baromfi, aligha lesz gabonatermelés a kis parcellákon, de tartósan fennmarad a „konyhakert”, amelyben zöldséget és gyümölcsöt termelnek, s bort, saját fogyasztásra. Mindezt elsősorban kedvtelésből, a szabadidő értelmes eltöltésének szándékával, s nem a szükség és rászorultság kényszeréből. Az árutermelés a munkaigényes termékekből jó fejlődési lehetőségekkel rendelkezik, de csak abban az esetben, ha a szövetkezés különféle formái megteremtik a szervezettség és a forgalmazási infrastruktúra fejlesztési és működtetési feltételeit.

Jegyzetek

- 1 A kettéválási folyamat itt a leglassúbb, de ettől még igaz. Más szakmákban azt, ami a mezőgazdasági házkörűli termelést jelenti, barkácsolásnak hívjuk!
- 2 Azt, a még néha ma is hallható laikus véleményt, amely szerint a kisüzem hatékonyabb a nagynál, mint közgazdasági szempontból komolyan nem vehető álláspontot nyugodtan mellőzhetjük. Más kérdés, hogy termékenként különbözik a „kicsi” a „nagytól”.
- 3 A szakmaváltás kényszerét én nem tekintem istencsapásnak, de azt el kell ismerni, hogy aki falun él, s ráadásul korosabb is, ilyen váltásra aligha képes.
- 4 Érdemes elgondolkodni azon, hogy milyen csekély társadalmi együttérzés nyilvánult meg a fővárosból a vidékre visszaküldött ingázók, a bányászok munkahelyvesztése, vagy az iparvállalatok elbocsátott dolgozói iránt. Pedig gondjaik nem különböznek a mezőgazdaságiakétól! Az egyoldalú és megalapozatlan követelések pedig fokozatosan felszámolják a mezőgazdaság, illetve a parasztság iránt eddig még megőrzött rokonszenvet.
- 5 Igaz, nem mindig tudatosul ez bennük, sokan még mindig reménykednek valami változásban és a politikát, a kormányokat okolják ennek elmaradásáért.
- 6 Én azt sem tartom különösebben fontosnak, hogy ehhez pontosan definiáljuk a vidék fogalmát. A vidék egzakt meghatározását egyébként is reménytelen és fölösleges vállalkozásnak tartom, s annyiféle vidék van, ahány vizsgálati szempont lehetséges. Ezeknek pedig se szeri se száma!
- 7 Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten 2003. Münster–Hiltrup: Landwirtschaftsverlag GmbH, 2003.
- 8 Forrás: *A mezőgazdaság strukturális változásai a kilencvenes években*. Budapest: KSH, 2003.
- 9 Fakten und Trends 2004. Zur Situation der Landwirtschaft. Pfarrkirchen: BBJ-Unternehmensgruppe, 2004.
- 10 Statistisches Jahrbuch über Ernährung, Landwirtschaft und Forsten 2003. Münster–Hiltrup: Landwirtschaftsverlag GmbH, 2003.
- 11 Az a tény, hogy az EU agrártámogatási rendszere által megkövetelt életképességi kritériumot a korábban meghirdetettel szemben, annak szakmai megalapozottsága ellenére, 5-ről 3 EUME-re módosították, nemcsak a retrográd törekvéseknek nyitott újabb teret, hanem ezzel nagyrészt le is mondott az életképes struktúrára való ösztönzésről.
- 12 A cukorpiac szabályozása időközben már meg is változott!
- 13 Kiss Judit: Az EU agrárpolitikájának főbb kérdőjelei és a várható megoldási módok. Kéziratos tanulmány. Integrációs és Fejlesztéspolitikai Munkacsoport Agrár- és Vidékfejlesztési Témacsoportja. Budapest, 2005. április. 40.
- 14 Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a szarvasmarhatartás visszafejlődésében ennek a kihatása nagyban szerepet játszik, s még azt is megkockáztathatjuk, hogy az EU ezzel a „mézesmazdaggal”, vagyis, hogy nem kell termelni a támogatott gazdának, akarja mérsékelni az új tagok mezőgazdaságának gyorsabb növekedését.
- 15 Az előző pontban leírtak szerint ez nem igen várható.

Irodalom

- Dorgai László–Kapronczai István–Kiss Judit–Udovecz Gábor–Varga Gyula (szerk.): Az agrár-gazdaság és a vidék fejlesztésének főbb stratégiai kérdései az EU-csatlakozást megelőző időszakban. (Tézisek). *Európai Tükör – Műhelytanulmányok*. A MEH Integrációs Stratégiai Munkacsoportjának kiadványa. 88. szám.

- Dorgai László–Kovács Gábor–Stauder Márta–Tóth Erzsébet–Varga Gyula: Mezőgazdaságunk üzemi rendszere az EU tapasztalatainak tükrében. *Agrárgazdasági Tanulmányok*. 1999. 8. sz. AKII, Budapest, 1999.
- Kapronczai István (szerk.): *A magyar agrárgazdaság a rendszerváltástól az Európai Unióig*. Budapest: Szaktudás Kiadó Ház, 2003.
- Kiss Judit: *A magyar mezőgazdaság világgazdasági mozgástere*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002.
- Popp József–Potori Norbert–Udovecz Gábor: A magyar mezőgazdaság jövedelempozíciója a megreformált KAP alapján. *Agrárgazdasági Tanulmányok*, AKII, Budapest 2003. 9. sz.
- Tóth Erzsébet–Varga Gyula: A mezőgazdaság üzemi rendszere a hazai és az EU agrárpolitika tükrében. *Statisztikai Szemle*, 2000. április.
- Varga Gyula: Az Európai Unió agrárpolitikájának alapjai és a magyar csatlakozás. In: Blahó András (szerk.): *Európai integrációs alapismeretek*. Budapest: Aula Kiadó, 2004. [3. átdolgozott és bővített kiadás.]
- Varga Gyula: Magyarország agrárgazdasága az EU kapujában. In: Ördögh Szilveszter (szerk.): *Európai jelentés-árnyalatok*. A XXI. Század Társaság kiadványa. Budapest: Ventus Libro Kiadó, 2003.

Bíró Péter

KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS VERSENYKÉPESSÉG

1. Magyarországi helyzetértékelés

Magyarországon az egy főre jutó fogyasztás, a gazdasági tevékenység volumene és a motorizáció sokkal alacsonyabb, és ebből adódóan az egy főre számított szennyezés-kibocsátás vonatkozásában az EU átlagos mutatóinál jobban állunk. Azonban a magyar gazdaság – viszonylag még mindig elmaradott szerkezete és műszaki színvonala miatt – általában jobban szennyezi a környezetet, mint a fejlett ipari országok gazdasága. Azaz: egy azonos profilú hőerőmű, ipari üzem, közlekedési eszköz, gép vagy berendezés stb. szennyezőanyag-kibocsátása, illetve erőforrás-felhasználása nálunk többnyire magasabb, mint a fejlett ipari országokban, s a környezeti károk felszámolására kevesebb pénz áll rendelkezésre.

A légszennyező anyagok összkibocsátása (kg/fő; kg/1000 USD)

Ország	Egy főre jutó kibocsátás					GDP-egységre jutó kibocsátás				
	SO _x	NO _x	CO	Sz.a.	VOC	SO _x	NO _x	CO	Sz.a.	VOC
Ausztria	5,0	22,7	112,1	9,5	29,5	0,2	0,9	4,6	0,4	1,2
Belgium	20,1	35,7	100,6	6,4	28,9	0,9	1,5	4,3	0,3	1,2
Csehország	25,8	38,6	63,2	5,6	24,0	2,0	3,0	4,9	0,4	1,9
Dánia	5,2	33,9	123,1	5,3	24,5	0,2	1,5	4,8	0,2	1,0
Finnország	14,6	45,6	103,4	9,3	31,3	0,6	1,9	4,3	0,4	1,3
Franciaország	14,2	28,1	136,2		39,8	0,7	1,3	6,3		1,8
Németország	10,1	19,9	60,3	3,2	20,1	0,4	0,9	2,7	0,1	0,9
Görögország	51,4	36,4	142,8		37,8	3,7	2,6	10,2		2,7
Magyarország	58,5	22,0	72,9	12,6	14,8	5,7	2,1	7,2	1,2	1,4
Írország	42,2	31,8	76,1		25,4	1,7	1,3	3,1		1,0
Olaszország	16,0	25,8	105,0		29,0	0,8	1,2	4,9		1,4
Luxemburg	7,0	38,8	111,6		30,1	0,2	0,9	2,6		0,7
Hollandia	6,3	25,8	43,0	2,8		0,3	1,1	1,8	0,1	
Norvégia	6,4	53,7	135,8	11,8	78,1	0,2	2,1	5,3	0,5	3,0
Lengyelország	39,1	21,7	89,6	12,0	15,5	4,3	2,4	9,9	1,3	1,7
Portugália	37,6	37,0	109,7		48,5	2,5	2,4	7,2		3,2
Szlovákia	33,2	24,1	57,5	10,7	18,7	3,3	2,4	5,6	1,1	1,9
Spanyolország	40,4	33,0	94,1		46,2	2,4	2,0	5,6		2,7
Svédország	8,0	30,2	102,8		48,6	0,4	1,4	4,6		2,2
Egyesült Királyság	19,9	26,9	80,0	3,1	26,3	1,0	1,3	3,9	0,2	1,3
EU-15	18,6	27,1	93,4		31,4	0,9	1,3	4,4		1,5

Forrás: OECD, Környezeti adattár 2002.

A GDP-egységére jutó légszennyezőanyag-kibocsátás alapján hazánkban kedvezőtlen helyzetet tapasztalunk. Az illékony szerves vegyületek kivételével a légszennyező anyagok tekintetében az „élmezőnybe” tartozunk. Magyarország jóval meghaladja mind a fejlettebb nyugati országok, mind a velünk közel azonos fejlettségi szinten lévő országok (pl. Csehország, Lengyelország) fajlagos kénoxid- (SO) kibocsátását. Az egységnyi GDP-re vetített nitrogénoxid-kibocsátás (NO) az EU-átlag feletti, de Lengyelország, Szlovákia, Csehország, sőt Portugália és Görögország mutatójához képest alacsonyabb kibocsátási szinten helyezkedünk el. Míg az egy lakosra jutó szén-monoxid (CO) és szilárd anyag (Sz.a) esetében a fejlett országok értékei

magasabbak hazánknál, a GDP-egységre jutó kibocsátás terén ismét hazánk adta a kedvezőtlenebb, több frissen csatlakozott országgal együtt.

Magyarország levegőszennyezettségének alakulásában fontos szerepe volt az elmúlt évtizedben többek között az ipari termelés jelentős visszaesésének, a nagyüzemek szétesésének, új technológiák, energiatakarékos háztartási gépek elterjedésének, a növekvő gépjármű-forgalomnak, az ólommentes benzin kizárólagossá válásának.

A 2000-es évek elejére jelentősen mérséklődött a magyar gazdaságban az egységni termelési érték előállításához felhasznált energia mennyisége, de még mindig meghaladja az EU15 átlagát.

Az energiateljesítmény látványos mérséklődéséhez a rendszerváltást követő, „kikényszerített” ipari technológiaváltáson belül legnagyobb mértékben az *energetikai korszerűsítések* járultak hozzá. Ebben szerepet kaptak – bár kis mértékben – a nemzetközi és hazai energiateljesítmény programok is.

A magyarországi közlekedési infrastruktúra jelenlegi állapota az emberi egészség veszélyeztetettségének, a levegőszennyezésnek, a zaj-, a talaj- és vízszennyezésnek, a magas rezgésártalomnak, hulladék keletkezésének, valamint a táj és az élővilág veszélyeztetésének forrása.

A magyar lakosság egészségi állapota mind a környező országokhoz, mind az Európai Unió országaihoz viszonyítva igen rossz. A vezető halálokok és betegségek okai közül elsősorban az életmóddal és a táplálkozással kapcsolatos tényezőket kell kiemelni, de jelentősek a környezeti ártalmak, a lakó- és munkahelyi környezet egészségkárosító hatásai is. Nemzetközi felmérések szerint a halálozások 14–16%-át környezeti hatásokkal összefüggő megbetegedések okozzák. A világtendenciához hasonlóan hazánkban is folyamatosan nő az allergiás, asztmás betegek száma. A nyilvántartott szénanáthás betegek száma az elmúlt tíz évben megtízszereződött, míg az asztmásoké háromszorosra nőtt. Magyarországon különösen nagy környezet-egészségügyi kihívás a rendkívül erősen allergizáló pollent termelő parlagfű által borított területek aggasztó nagysága (2001. évi gyomfelvételezés alapján az összesen 4 millió ha szántóföldi területből 700 ezer hektár nagyon erősen fertőzött). (Forrás: Nemzeti Környezetvédelmi Akcióprogram, 2003–2008.)

Magyarországon a stratégiai fontosságú ivóvízellátás döntő mértékben – 90%-ot meghaladó arányban – felszín alatti vízkészletekre települt. Az elmúlt években bekövetkezett intenzív fejlesztések eredményeként 2003-ban a magyarországi lakások 93,4%-a vezetékes vízzel ellátott. A közcsontra-hálózat kiépítettsége ennél jóval elmaradottabb, 2003-ban 59,1% volt. Nagy probléma a szennyvizek nem megfelelő tisztítása, vagy a tisztítás teljes hiánya.

A szilárd hulladékok mennyisége és összetétele is jelentős környezetvédelmi problémát jelent. Magyarországon évente közel 80 millió tonna hulladék képződik. Ennek legnagyobb része – mintegy 80%-a – a mezőgazdaság és az erdőgazdálkodás terén keletkezik, de ez a mennyiség szinte teljes mértékben hasznosítható. A maradék, mintegy 15 millió tonna hulladék kb. harmada települési szilárd hulladék (amely veszélyes alkotókat is tartalmaz), a fennmaradó kb. 10 millió t/év hulladék ipari vagy más gazdasági tevékenységből származik. Mindezen kívül összesen kb. 3,6 millió t/év veszélyes hulladék is keletkezik. A '90-es évek végétől mind a vállalati, mind pedig a lakossági hulladékok kissé növekvő tendenciát mutatnak, hasznosításuk csak igen kis

hányadban történik meg, részben a gyűjtés hiányosságai, valamint a másodlagos piacok gyenge működése miatt. Alacsony az energetikai hasznosítás aránya.

Hazánk természeti értékekben viszonylag gazdag. A hazánkban honos 3000 növényfaj közül 463, a 42 000 állatfaj közül 771 kiemelkedően fontos értéket képvisel, és ezért védeltséget élvez. Jelentősek földtani, felszínalaktani értékeink is, melyek közül a mintegy 3000 barlang emelkedik ki. A természeti értékekben leggazdagabb területek védettek, kiterjedésük 845 ezer hektár. Biológiaiul gazdag élőhelyeink, éppen mozaikosságuk, sokrétűségük miatt igen sérülékenyek, stabilitásuk viszonylag kicsi, széttöredezésük, elszegényedésük veszélye nagy, s földtani értékeinket is veszélyezteti, illetve gyakran károsítja az emberi tevékenység. (Forrás: KSH, Magyarország környezetterhelési mutatói, 2004.)

2. Környezetvédelem az Európai Unióban

A '90-es évek végéről visszanezve ellentmondásos folyamatokat tapasztalunk az európai környezetpolitikában, ami abból ered, hogy egyidejűleg különböző megközelítésű környezetpolitikákat támogattak. Egyrészt a fenntartható fejlődés szerinti megközelítés nyert teret, másrészt viszont a folyamatos deregulációs és hatáskör-szétválasztási kísérletek törtek előre. Az még nem nyilvánvaló, hogy mely irányok fognak érvényesülni a következő években, de úgy tűnik, hogy a legtöbb területen sikerült megállítani a joganyag gyengítésére irányuló erőfeszítéseket, a fenntarthatóság kérdése továbbra is napirenden maradt.

1997 júniusában Amszterdamban az Európa Tanács megerősítette az EU elkötelezettségét az 1992-es Riói Konferencia vonatkozásában. Az Európa Tanács kijelentette, hogy a Riói folyamatnak olyan szintre kell felgyorsulnia, mely világméretben is lehetővé teszi a fenntartható fejlődés megvalósulását, ehhez azonban elengedhetetlen a környezet-, a gazdaság- és a szociálpolitika integrációja. Az Alapszerződés szöveg szerű módosításai azt mutatják, hogy a fenntartható fejlődés (elméletben!) az EU egyik alapcéljává vált. A környezeti szempontoknak a többi szakpolitikába való integrálása azonban az EU-ban eddig csak jól hangzó szólalom maradt. Láthatóan a környezet és a természet minőségében csak csekély javulás lehetséges mindaddig, ameddig pusztán a gazdasági célok – a termelés, a fogyasztás növekedése – dominál.

Ötödik Környezetvédelmi Akcióprogram

Az Ötödik Környezetvédelmi Akcióprogramban (1992–2000) kitűzött (meglehetősen gyenge) uniós célok nem fognak sok részben teljesülni. A program globális értékelése szerint egyes területeken előrelépés történt a szennyezettségi szintek csökkentésében, de a környezet minősége tovább romolhat, hacsak:

- nem lesz jelentősebb előrehaladás a tagállamok környezetvédelmi jogszabályainak végrehajtásában;
- a környezetvédelemnek a környezetre nyomást gyakorló gazdasági és szociális szakpolitikákban történő beépítése nem javul és mélyül;

- az érintettek és a polgárok nem tesznek komolyabb erőfeszítéseket a környezet védelme érdekében;
- nem kapnak új lendületet olyan intézkedések, melyek számos komoly és tartós környezeti probléma, illetve sok felmerülő érdek kezelését célozzák meg.

Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram

A Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram, amely a 2001–2010 időszakot fogja át, az éghajlati változások elleni küzdelmet, a természetvédelmet és a biodiverzitás megőrzését, a környezetvédelem és egészség összekapcsolását, a természeti erőforrások fenntartható használatát és a környezetbarát hulladékkezelést tekinti a támogatásoknál előnyben részesítendőnek.

A Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram kiemeli, hogy a környezetpolitika módszerének innovatívnak kell lennie, és új utakat kell keresnie a társadalom széles keresztmetszetével együttműködve. A meglévő környezetvédelmi jogszabályok végrehajtásának színvonalát javítani kell. Az Európai Bíróságon keresztüli élénk jogi tevékenységet kombinálni kell a legjobb gyakorlat támogatásával, valamint egy olyan, a közérdekű információkkal foglalkozó politikával, amit a „megnevezni, dicsérni és elmarasztalni” (to name, fame and shame) szlogennel lehet jellemezni. A környezetvédelmi érdekek más politikákba történő integrációját el kell mélyíteni, így például az összes közösségi szakmapolitikai kezdeményezést ennek fényében kell értékelni. A cégeket nemcsak egyszerűen bírságot kell a mulasztásokért, hanem olyan rendszereket kell bevezetni, melyek díjazzák a jó teljesítményt, míg a fogyasztóknak olyan hasznos információkra van szükségük, amelyek lehetővé teszik számukra, hogy a környezetre jó hatással lévő termékeket válasszák, így ösztönözve a piacot. A közpénzeknek a környezetbarát gyakorlatot kell támogatniuk. A vállalatokat innovációra kell ösztönözni, például a tiszta technológiák alkalmazása, fejlesztése és elterjesztése révén előálló lehetőségek megragadásával.

Az *üvegházgázok* légköri koncentrációjának olyan szinten történő stabilizálása is fontos cél, ami nem okoz rendellenes változásokat a Föld éghajlatában. A Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram kulcsprioritása a Kiotói Egyezmény ratifikálása és végrehajtása, azaz az üvegházgáz-kibocsátások 8%-kal való csökkentése 2008–2012-re, az 1990-es szintet véve kiindulási alapul. Ennek kell az első lépésnek lennie a hosszú távú cél (70%-os csökkentés) eléréséhez.

A természeti rendszerek működésének védelme és helyreállítása, valamint a biodiverzitás csökkenésének megállítása szintén kiemelt feladat az Európai Unióban és globálisan. Ide tartozik a talaj védelme az erózióval és a szennyezéssel szemben. A szennyezésből, a föld és a tenger nem fenntartható használatából eredő feszültséget, valamint a biodiverzitást fenyegető kockázatokat meg kell szüntetni. A környezetvédelmi jogszabályok teljes végrehajtása a kulcsfontosságú a szennyezési fenyegetéssel szemben. Az értékes környezeti területeket meg kell védeni a Közösség Natura 2000 programja segítségével, és ezt teljes egészében végre kell hajtani.

A hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram további célkitűzése egy minőségi környezet kialakítása, ahol az emberi eredetű szennyezőanyagok – beleértve a különböző

típusú sugárzásokat – szintjei nem okoznak jelentős hatásokat vagy kockázatokat az emberi egészségnek. Az óvatosság és a kockázatok megelőzése, és a különösen sérülékeny csoportok – mint a gyerekek és az idősek – figyelemmel kísérése központi fontosságú ebben a politikában.

Biztosítani kell azt is, hogy a *megújuló és a nem megújuló erőforrások* fogyasztása ne haladja meg a környezet eltartóképességét. El kell érni az erőforrások felhasználásának elválasztását a gazdasági növekedéstől jelentősen javított erőforrás-hatékonysággal, a gazdaság dematerializálásával és a hulladék keletkezésének megelőzésével.

A Hatodik Környezetvédelmi Akcióprogram végrehajtása egy kibővített Európai Unió kontextusában történik meg. A Közösség környezetvédelmi jogszabályainak végrehajtása az új tagországoknak is egyik fő feladata.

Az Unióban 2004 januárjában elfogadott és megvalósítás alatt levő *Környezettechnológia Akcióterv (ETAP) a környezet hatékonyabb védelmét, a versenyképesség, és a foglalkoztatottság javítását* tűzte ki célul. A program a kutatástól a beruházásáig tartó teljes folyamat ösztönzését célozza meg, a környezetvédelmi ipar és technológia széles körű elterjesztését akadályozó tényezők megszüntetését gazdasági, adminisztratív eszközök alkalmazásával.

Az egyes részprogramok kidolgozása folyamatban van. A tervezett intézkedések fő célja a gazdasági fejlődés szétválasztása a környezeti terheléstől. A fejlődésnek a környezeti erőforrások optimális használatával, a tudatos terméktervezéssel, a hulladék megelőzést szem előtt tartva, integráltan kell megvalósulnia. Ezeknek a céloknak az elérését a környezettudatosság erősítése és a megfelelő jogszabályi környezet kialakítása mellett a program gazdasági eszközökkel is kívánja támogatni.

A Bizottság 2004. évi, a program előrehaladásáról készített jelentésében megállapította, hogy az ETAP-ban kitűzött célok megvalósítása jól halad, de az intézkedéseken gyorsítani kell. Az ETAP kiemelt feladatai közé tartozik az újabb pénzügyi ösztönzők, banki eszközök kidolgozása és bevezetése, a termékek, technológiák, szolgáltatások környezetvédelmi teljesítménykövetelmény-rendszerének kidolgozása, a technológiák környezeti teljesítményét tanúsító és ellenőrző EU-szintű hálózat kialakítása, valamint a környezetvédelmi célú állami támogatások felülvizsgálata.

Az intézkedések hatására az ágazat egyre kedvezőbb helyzetbe kerül majd az Európai Unióban is. Az Európai Unió a globális piacon a jövőben jelentős előnyre tehet szert, ha azokra a technológiákra összpontosít, amelyeknél máris előnnyel rendelkezik. (Európa már most is vezet bizonyos környezettechnológiák, például a szélenergia területén.)

A 6. Környezetvédelmi Akcióprogram felülvizsgálatának eredményei idén várhatóak, de számos jel mutat arra, hogy a kitűzött célok – időarányosan – sok területen jelentősen elmaradnak a várttól, így a 2010-es célok teljesítése is kétségesse válik.

Az Európai Környezetvédelmi Ügynökség (EEA) jelentése szerint az EU15 széndioxid-kibocsátása – a 2002-re való csökkenést követően – ismét növekedést jelez. Az EEA úgy becsüli, hogy a CO₂-kibocsátás növekedése az EU25 tagállamra érvényes volt 2003-ban, így számolva a növekedés aránya 1,5% lehetett.

Az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága Energia Bizottsága 2005. júniusi Genfben rendezett fórumán is áttekintették a Kiotói Szerződés helyzetét, amely kapcsán szintén rámutattak: az EU15-ök megújuló energiákkal kapcsolatos vállalásainak teljesítése nehézségekbe ütközik. Ugyanakkor számos eredmény is született a térségben, az

energiaintenzitás sokat javult. A fórumon a térség energiastratégiájának meghatározó elemei közé sorolták az erős függést a Közel-Keletről, a fosszilis tüzelőanyagok hosszú távú dominanciáját. A prognózis szerint az energiahatékonyság javulása lassul, ugyanakkor megnő a nukleáris energia és a szén jövőbeli szerepe. 2015-ig előreláthatóan „kirkakati termékek” maradnak, de jelentős szerephez nem jutnak a hibrid megoldások, a hidrogén, illetve egyes megújuló energiahordozók, mint például a biomassa.

A klímavédelmi célok, a hatékonyságjavulás eléréshez azonban nem elegendő csak a technológiai fejlesztés, különösen szilárd politikai elhatározásra is szükség van. A rendkívül ambiciózus célok megfogalmazásával, az emisszió-kereskedelmi rendszer működtetésével, a hatékonyság javításával Európa egy hatékony, biztonságos és környezetbarát energiarendszert alakíthat ki, amely élhető és amely üzletileg is eredményesen működtethető, amennyiben a kormányok az ez irányú terveiket következetesen végrehajtják.

3. A várható magyar tendenciák

1990–2005 között a gazdasági fejlődés hatására hazánk környezeti állapota egyértelműen javult, a globális környezeti problémák megoldásában is kimutatható eredményeket értünk el, de környezeti teljesítményünkön még lehet fokozni. A 2006–2015 közötti években valószínűleg a gyorsabb gazdasági fejlődés és az anyagi fogyasztás gyors növekedése lesz a jellemző, a környezetszennyezés hagyományos formáinak (por, kén-dioxid, veszélyes hulladékok kibocsátása) további visszaszorulásával. A várható gazdasági fejlődés hatására a globális problémák (üvegházhatású gázok kibocsátása, biodiverzitás-csökkenés stb.) vonatkozásában hazánk is a nettó „környezetrombolók” közé fog tartozni.

A mai Magyarország számára a jó környezetpolitika nem a növekedés és egyúttal a fogyasztás visszaszorítását, korlátozását jelenti, hanem mindenekelőtt *a természeti erőforrásokkal való takarékos és hatékony gazdálkodást*. A környezetvédelem eszköztársadalmát, a gazdasági ösztönzőket, a jogi szabályozást és a társadalmi nyomásgyakorló csoportok erejét felhasználva elérhető, hogy a gazdaság növekedése radikálisan csökkenő fajlagos anyag- és energiafelhasználással és a környezetre ártalmas anyagok különösen veszélyes változatai kibocsátásának abszolút csökkenésével menjen végbe. Magyarország a gazdasági fejlődésnek abban a szakaszában van, amelyben már gyors és környezeti értelemben kedvező irányú szerkezetváltás megy végbe. A környezetvédelem legolcsóbb és legjobb módja a megelőzés. A jelenleg legsúlyosabbnak számító, az emberi egészségre közvetlen veszélyt jelentő környezeti ártalmak kizárólag a modernizációval szüntethetőek meg. Minden, az elavult technológiákhoz rendelt tisztítóberendezés, miközben igen költséges, nem megszünteti a környezetszennyezést, hanem csak elodázza a problémák megoldását. *A környezetvédelmi stratégiát ezért nem különállóan, hanem a gazdaságfejlesztési program integráns részeként kell kezelniünk.*

A fogyasztásban és az életmódban környezeti szempontból kedvezőtlen irányú változások érzékelhetőek. Ilyenek: a közlekedésben a tömegközlekedés háttérbe szorítása, a szállításban a közúti közlekedés további térnyerése a vasúti szállítással szemben, az egy főre jutó települési hulladék mennyiségének és a lakosság energia-felhasználásának a növekedése, amelyek a környezet egészét veszélyeztetik. Ezért fontos, hogy át-

fogó stratégiával rendelkezünk a fogyasztás kedvezőtlen környezeti hatásainak visszaszorítására, a háztartásokban a környezetbarát, energia- és víztakarékos, valamint a szelektív hulladékgyűjtési rendszerek elterjesztésére.

Magyarország számára kulcskérdés, hogy termékeink környezeti és egészségügyi paraméterei ne jelentsenek technikai akadályt a kereskedelemben, hiszen az kihat a vállalatok versenyképességére, az exportra, az egyes termékek gyártására és ezáltal a foglalkoztatásra.

Magyarország még abban az állapotban van, amikor hiányos a környezetvédelmi infrastruktúrája (szennyvízelvezetés és -tisztítás, hulladékgazdálkodás), s ezek kiépítése hatalmas összegeket igényel.

A környezetvédelmi infrastruktúra kiépítése jelentősen megterheli az államháztartást, s a hasznok csak áttételesen jelentkeznek: a jobb környezetminőségben és az ennek köszönhető javuló egészségi állapotban. Ezzel szemben a fejlett ipari országokban a vállalati szinten megvalósuló környezetvédelem, az ökoadó bevezetése és a környezetpolitika más elemei – miközben terhet is jelentenek a vállalatok számára – növelik azok versenyképességét (mind az erőforrás-megtakarítás, mind a termékek környezetbarát jellegének fokozása révén), tehát közvetlen, a hagyományos értelemben vett gazdasági előnyökkel is járnak.

Az is érzékelhető, hogy *a csatlakozással azok a környezetpolitikai feladatok kerültek előtérbe, melyek inkább a globális és az európai, semmint a lokális és hazai gondok enyhítését szolgálják.* (A földgázprogram, illetve az erőművek széndioxid- és kéndioxid-kibocsátásának gyors korlátozása, de a szennyvízkezeléssel kapcsolatos programok is nagyrészt az országhatárokat átlépő szennyezések csökkentésének regionális céljait szolgálták.)

A következő évtizedben a vállalati szektor előtt álló legjelentősebb feladatok a következők:

A *veszélyes hulladékokról* szóló 102/1996. kormányrendelet betartása problémákat jelent a hazai kis- és középvállalatok számára, hatósági ellenőrzésük pedig, nagy számuk miatt szinte lehetetlen feladat. Jelentős problémát jelent az összegyűjtött veszélyes hulladék megfelelő kezelése, ártalmatlanítása. A hulladékgazdálkodásról szóló *törvény szigorúbb betartatása* adhat majd lendületet a hulladékminimalizálás és a preventív szemlélet kialakításához, a hulladékok megfelelő kezelésének, lerakásának gyakorlati megvalósításához.

A *vízbazisvédelem* során nemcsak a felszín alatti vizek védelme, de a *kárelhárítási feladatok* és a *mérőhálózat fejlesztése* is jelentős feladatot ró nemcsak a hatóságokra, de a gazdálkodó szervezetekre is.

A levegőtisztaság-védelem a vállalati emisszió, az égetőművek és a nagyobb tüzelőberendezések kibocsátását szigorítja, s külön program irányul több, kiemelten jelentős szennyező anyag csökkentésére is.

A *kis- és középvállalatok* tevékenységéről nincs megbízható statisztika és a környezetvédelmi szabályozás sem tud mit kezdeni velük. Jelentős annak a veszélye, hogy a környezetszennyezést és az alacsony környezeti hatékonyságot is konzerválják. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a termelő kisvállalkozások nagyrészt elavult termelési eszközökkel dolgoznak és ezért termelékenységük alacsonyabb, fajlagos környezetszennyezésük pedig magasabb, mint az ipari átlag. A kisvállalkozások nem engedhetik meg maguknak, hogy szakképzett környezetvédelmi szakembereket alkalmazzanak, ezért

sokszor kényszermegoldásokhoz kell hogy folyamodjanak. Jelentős problémát jelent a kisvállalkozások számára, hogy a méretgazdaságosságot és a kisvállalkozások kapacitását is figyelembe véve nem lehet környezetkímélő megoldásokat találni a piacon. Ha mégis békében akarnak élni a környék lakóival, a soha meg nem térülő ún. csővégi¹ fejlesztésekre kényszerülnek. Többségük tőkehiánnyal küzd, ezért a fejlesztések, illetve kapacitásbővítések rendszerint nem rendszerszemléletben történnek. Beruházásaik általában nem zöldmezős beruházások, hanem bővítések, esetleg egy-egy technológiai folyamatra vonatkozó fejlesztések. Ezekkel a fejlesztésekkel rendszerint azt érik el, hogy a korábbi szűk keresztmetszet helyett kapacitásfelesleg keletkezik. A szűk keresztmetszetnek ez a vándorlása a jellemző, ami nemcsak a termelékenységet, hanem a környezeti hatékonyságot is rontja. Nem tudjuk, hogy pontosan mekkora a kis- és közepes vállalkozásoknak a hozzájárulása a környezetszennyezéshez, valószínűleg nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy jóval nagyobb, mint a GDP-hez való hozzájárulásuk. Habár a kisvállalkozások támogatása mind az EU, mind a hazai kormányzat fejlesztési stratégiájában az első számú prioritások közé tartozik, a környezeti dimenzió hiányzik ezekből a fejlesztési elképzelésekből. Amennyiben a következő tíz évben nem sikerül a kisvállalkozásokat a csővégi, reaktív környezetvédelemről a megelőző környezetvédelemre, a tisztább termelésre átállítani, az mind gazdasági, mind környezeti értelemben kedvezőtlen hatásokkal fog járni.

Több, a környezetvédelemben meghatározó jogosítványokkal rendelkező intézmény működéséhez hiányoznak a szükséges feltételek. Az intézményrendszer fejlesztése nem kapott megfelelő figyelmet, így a lemaradásból ezen a területen alig sikerült lefaragunk. A települési önkormányzatok például olyan környezetvédelmi jogosítványokkal is rendelkeznek, amelyeknek nem kielégítőek sem a személyi, sem a tárgyi feltételeik. A környezetpolitikában a legnehezebben orvosolható problémát valószínűleg nem a szembetűnő infrastrukturális hiányok pótlása, hanem a meglévő intézményrendszer iránti bizalmatlanság megszüntetése jelenti. Ez utóbbi kedvezőtlen következményei leginkább a hulladékgazdálkodásban, azon belül is a veszélyes hulladékok kezelésével kapcsolatban jelennek meg. Az intézményrendszernek a szubszidiaritás elvének megfelelő fejlesztése időigényesebb, mint amit az EU-harmonizáció időtávja eredetileg feltételezett.

A környezetpolitikának a tisztább termelést és általában a környezetvédelmi innovációt sem egyszerű támogatnia. A szervezeteknek a változtatásokkal szembeni természetes ellenállása eleve komoly akadályt jelent a tisztább termelés elveinek elterjedésében. Míg a csővégi környezetvédelem szervezeti értelemben is „addicionális”, vagyis a meglévő szervezetet kiegészíti a csővégi környezetvédelmet megvalósító „műhely” a maga vezetőivel és alkalmazottaival, addig a tisztább termelés a szervezetet illetően is változtatásokat indukál. A tisztább termelés elterjedésének környezetpolitikai akadályait azok az ellenérdekeltségek jelentik, amelyek például a környezetvédelmi szakigazgatás mögött felsorakozó környezetvédelmi ipar részéről jelentkeznek. A tisztább termelés kutatási-fejlesztési gyökerei közvetlenül a technológiát létrehozó iparághoz kötődnek, annak integráns részei, vagyis a hatékony megoldásokat nem a környezetvédelmi ipar nyújtja és a szervezési, szervezeti megoldások sem feltétlenül a környezetvédelmi tanácsadóktól várhatóak.

A felsorolt elvárások, lehetőségek, érdekek és ellenérdekeltségek mellett még számos tényező befolyásolhatja a hazai környezetvédelem hosszú távú alakulását, de erre legjelentősebb közvetlen hatással várhatóan a következő EU-s költségvetési idő-

szakra vonatkozó Nemzeti Fejlesztési Terv keretében kijelölt környezetvédelmi célok megvalósítása lesz.

3.1. A mezőgazdasági termelés környezeti hatásai

A természeti környezet számára a magyar mezőgazdaság erős extenzitásánál fogva (a művelés alá vont terület az európai átlag kétszerese) komoly kockázati tényezőt jelent. Az elmúlt két évtized alatt Magyarországon kialakult a nemzeti parkok, tájvédelmi körzetek, természetvédelmi területek hálózata, de a természet veszélyeztetettsége nem csökkent. A rendszerváltás kettős irányba hatott: egyrészt *csökkent a kemikáliák felhasználása*, ami kedvező irányú befolyást jelentett, másrészt a birtokelaprózódás, *a tulajdon és a művelés kettéválása kedvezőtlen irányú folyamatokat indított el*. Az EU-csatlakozás lehetőséget kínál a természeti erőforrások újragondolt, optimális felhasználására, *a legmegfelelőbb technológiák alkalmazására*. A vidékfejlesztési alapok elkülönítésével források is teremthetők a nehezen vagy egyáltalán nem megtérülő környezet-helyreállítási beruházások finanszírozására. Természetvédelmi szempontból a legtöbb eredményt a kölcsönös érdekérvényesítés (cross-compliance) alkalmazása hozhat,² amely a mezőgazdasági és környezetvédelmi politikának, s azok támogatási rendszereinek összehangolását jelenti.

A növénytermesztés esetében környezeti *kockázati tényezőt* jelentenek: az intenzív művelés alá vont területek nagysága, a termelés intenzitása, a termelési struktúra homogenitása, a GMO-termelés elterjedése, a termőterület túlhasználata és ebből fakadóan a növényvédőszeres és a talajerő-pótlás alkalmazása.

A termelés intenzitása a 2008-ig tartó időszakban várhatóan növekedni fog, ezzel párhuzamosan a kijuttatott kemikáliák mennyisége is emelkedik. A 2013-ig tartó időszakot az fogja meghatározni, hogy mennyire képes megerősödni a Közös Agrárpolitikán belül az ún. második pillér, vagyis milyen források fordíthatók a mezőgazdaság nem élelmiszertermelő szektorára. Ha ez a pillér megerősödik és megfelelő jövedelmet képes biztosítani az itt foglalkoztatottaknak, akkor ez a környezetszennyezést is visszafogja. 2020-ig mindenképpen a mezőgazdasági és természetvédelmi érdekharmonizáció megerősödésére számítunk.

Az EU egyelőre sikeresen zárkózik el a GMO-termékek behozatala elől, jóllehet a külső nyomás folyamatosan erőteljes főleg amerikai részről. Az EU dolgozik a szabályozási rendszer módosításának és a génkezelt termékek jelölési rendszerének kialakításán, hogy a fogyasztók szabadon választhassanak a piacon felkínált termékek közül.³ Magyarországon semmilyen GMO-növény termesztése nincs engedélyezve, de várható, hogy megjelennek egy idő után ezek a termékek.

Az *ökológiai gazdálkodás* (biogazdálkodás) a környezetbarát mezőgazdasági termelés előhírnöke. Mai mezőgazdaságunkban ez még nem jelentős, mintegy *100 ezer hektár az ökológiailag megművelt terület*, amely 2007-ig 300–350 ezer hektárra futhat fel, 2013-ig elérheti az 500 ezer hektárt. Az eddigi tapasztalat azt mutatja, várhatóan az összes termelés 10%-át éri el.

Az *állattenyésztés környezeti kockázatát* a termelés mennyisége, koncentrációja, a tartási-trágyázási technológia jelenti elsősorban. Mivel a sertés- és baromfiágazat átmeneti

visszaesésével számolunk, ez csökkenti a környezeti terhelést is. A megújuló állattartásnak az EU-szabványoknak megfelelően korszerűsíteni kell a tartási körülményeket is. A legnagyobb környezetvédelmi kockázatot az állattartásban a trágya, ezen belül is a híg trágya kezelése jelenti. Erre számos megoldás kínálkozik (mechanikus, biológiai, illetve ezek kombinációja), de a megfelelő kezelés és elhelyezés a környezetvédelmi előírások betartásával jelentősen befolyásolja a termelés gazdaságosságát. A kistermelők többsége a környezetvédelmi követelményeknek várhatóan nem fog tudni megfelelni a magas költségek miatt.

3.2. A kitermelő- és feldolgozóipari ágazatok környezeti hatásai

A magyarországi energiahordozók *bányászata* csökkenő tendenciája miatt elenyésző környezeti kockázatot jelent. A bányabezárások most is folytatódnak, az energiapiac liberalizációjának kiterjedése után az erőművek még kevésbé fogják tudni fenntartani a magas művelési költségű barnaszénbányákat. Veszélyforrást az Északi-középhegységben folyó külszíni lignitbányászat jelent, elsősorban a tájrombolás, a lejtők erodálása miatt.

A kő-, kavics- és homokbányászat teljesítménye a korábbi útépítések időszakában még növekvő lesz, majd stagnálás, csökkenés várható, hiszen a gazdaságos szállítási rádiusz nem nagyon terjed túl az országhatáron. Itt is a tájrombolás jelenti a legnagyobb környezeti veszélyt.

Az unió egészség- és környezetvédelmi szabályai valószínűleg komolyan átrendezik a következő három évben a hazai *élelmiszer-feldolgozók* és -termelők sorait. Ezek az előírások elsősorban a helyi, kis feldolgozóüzemek számára teljesíthetetlenek. Mivel ezek a szabályok nemcsak az uniós piacon való megjelenés feltételei (mint a szabványok), hanem többnyire működési kritériumok is, a normákat nem teljesítőket előbb-utóbb – a lakosság védelmében – be kell záratni.

Komoly átrendeződés zajlik a magyar nyomdai szolgáltatások piacán. A hazai nyomdák a műszaki színvonalat tekintve az EU-standardokat követik; mind a gépek, mind a felhasznált papír- és festékanyagok a nagy európai gyártóktól származnak. Az uniós környezetvédelmi szabályok elsősorban a papírgyártásban okozhatnak gondokat a gyárak egy részének, főleg a vízszennyezés miatt. A festékek, hulladékok kapcsán a nyomdaiparban is lehetnek veszélyeztetett folyamatok. Itt is a kisebb cégeknél fordulhat elő, hogy a szükséges védelmi intézkedések megtakarítása a gyár bezárásához vezet, ismét csak a lakosság védelmében.

Bár a környezetszennyezés egyik fő forrásának a *vegyipart* tartják, a magyar cégek nem állnak rosszul e téren. Az utóbbi években a vállalatok már nagy figyelmet fordítottak arra, mit bocsátanak ki a vizekbe és a levegőbe. A jelentősebb cégek többféle környezetvédelmi tanúsítvánnyal is rendelkeznek, az ISO 14000 kimondottan elterjedt. Gondok a veszélyes hulladékok tárolásával lehetnek, mivel egyre nehezebb a lerakóknak helyet találni, s az unió koncepciója is inkább a keletkezés megakadályozását, illetve az újrafelhasználást támogatja a tárolás helyett. A környezetvédelem nem csupán kihívást jelent a vegyipar számára, de az új anyagok (pl. katalizátorok, abszorbensek, jelzőanyagok stb.), eljárások (pl. lég- és szennyvíztisztítás, hulladékbontás)

íránti igények növekedését is. Bár az új tendenciák a természetes anyagok és táplálékok reneszánszát hirdetik, a modern technika és a életvitel nem lehet meg a vegyipar nélkül, még ha jelentősége csökken is.

Nagyobb kihívást jelent a *gumiiparban* is a környezetvédelmi szempontok érvényesítése. A használt gumiabroncs-kezelés szabályozását – a legnagyobb horderejű és a nagyközönségnek is szemet szűrő kérdést – tekintve idehaza két szabályozási törekvés figyelhető meg: a termékfelelősségi rendszer kiépítése és a termékdíjrendszer visszaszorítása. A gyártók ugyanakkor nem tartják uniókonformnak a bevezetett termékdíjrendszert. Mivel a hulladékkezelés uniós irányelvei az anyagában hasznosítást részesítik előnyben, a jövőben fokozni kell a gumiabroncs másodnyersanyagként való alkalmazását. Így az új árvízvédelmi koncepció kialakításában, az új infrastrukturális beruházásokban is helyet kaphat a hasznosítás. A tervek szerint – a nagy abroncsgyártók és forgalmazók képviselőiből megalakítandó – hulladékkezelő szervezetnek ezen feladatok megoldását is fel kell vállalnia.

A *cement, a téglá és a cserép*, valamint az *üveg* kiégetése során veszélyes NO_x és SO_2 gázok keletkeznek, részben a tüzelőanyag elégetése, részben a nyersanyagokban lévő kén miatt. A felhasznált tüzelőanyag fajtájától függően alakul a további nitrogén- és kéntartalmú oxidok mennyisége és a széndioxid-kibocsátás. A magas üzemi hőfok miatt a cementgyári kemencéket válogatott hulladékok elégetésére is használni lehetne, azonban vita tárgyát képezi, hogy ez hulladékhasznosításnak, vagy megsemmisítésnek minősül-e. Ettől függ ugyanis, hogy az ezekből az anyagokból felszabaduló CO_2 beleszámít-e a gyár összkibocsátásába, vagy sem. A Kyotói Egyezmény miatt csökkentendő kibocsátási kvóták nehéz helyzetbe hozhatnak egyes cement- és téglagyárakat Magyarországon is.

A technológiai fejlődés felgyorsult üteme az elmúlt tizenöt évben is új ipari ágazatok növekedését eredményezte, gondoljunk például a biotechnológiára és a nanotechnológiára.

3.3. Energetika

A „*Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás*” szektor rendkívüli jelentőségű a környezet-szennyezés szempontjából. Az elmúlt évtizedben elfogadott törvények, rendeletek, határozatok és azok folyamatos végrehajtása számos területen gyökeresen megváltoztatta az energiaágazat helyzetét. Az utóbbi 5-6 évben született jogszabályok döntő része már határozottan a csatlakozás követelményeit szem előtt tartva született.

Az utóbbi években született villamosenergia- és gáztörvények hangsúlyosan fogalmazzák meg a környezetvédelmi kötelezettségeket, a termelők és a szolgáltatók ilyen jellegű feladatait. A villamosenergia-törvény tartalmazza a megújuló erőforrásból termelt villamos energia kötelező átvételét.

A teljes energiafelhasználás, valamint a villamosenergia-termelésen belül jelentős műszaki fordulatot fog hozni az EU megújuló energiaforrások erősödő használatát célzó törekvése. Az összes energiafelhasználáson belül a megújuló energiaforrások arányát 2010-re meg kell duplázni. Ez ma Magyarországon 3,6%-ot tesz ki, 2010-re 7,2%-ot kell elérni.

Jelenleg a termelt villamos energia 0,5%-át állítják elő megújuló energiaforrásból Magyarországon, és optimista becslések szerint sem érheti el az 5%-ot 2010-re. Ezt az EU is figyelembe vette, ezért a 2010-re elérendő értéket 3,5%-ban határozta meg az eredetileg tervezett 11,5%-kal szemben. Ezen cél elérése is óriási erőfeszítésbe és anyagi áldozatba fog kerülni, azonban a beindított fejlesztések ösztönözni fogják az energiatermelőket további hasonló létesítmények építésére, illetve az energiafelhasználókat alternatív források keresésére. Mindezek természetesen a még kidolgozás előtt álló ösztönző- és szabályozórendszer prioritásaitól és eszközeitől függ.

Az erőművi tüzelőanyag-összetétel gazdaságossági és környezeti szempontjai eltérők. A lignitet hosszú távra elegendő hazai készletek, ugyanakkor fajlagosan kis energiatartalom, jelentős CO_2 -, SO_x -, NO_x -kibocsátás jellemzi. A hazai szénre építés ellen szól az általában csökkenő készlet, s a gyenge minőség (magas kéntartalom, illetve alacsony kalóriatartalom). A földgázt a kereslethez rugalmasan hozzáigazítható termelési szint, a kombinált termeléssel magas hatásfok elérése, a kis CO_2 -, SO_x -, NO_x -emissziók, ugyanakkor csökkenő hazai készletek, növekvő külkereskedelmi ár jellemzi. Az atomenergiát jelentős volumen, a jelenlegi viszonyok között versenyképes ár, ugyanakkor kevésbé rugalmasan szabályozható termelési szint, hulladék-elhelyezési problémák és a nukleáris balesetek kockázata kíséri. A megújuló energiaforrásokat a tiszta működés, ugyanakkor a jelenlegi magyar viszonyok között alacsony gazdasági hatékonyság, s kis volumen jellemzi.

A szakértői értékelések az EU levegőszennyezési és nagy tüzelőberendezésekre vonatkozó irányelvében meghatározott levegőminőségi határértékekkel kapcsolatosan általánosságban megfogalmazzák, hogy ezek a határértékek teljesíthetőek. Hangsúlyozzák azonban, hogy ez a teljesítés amiatt lehetséges, mivel az energiaszektor referenciaértékei az energiafogyasztás csökkenése előtti időkből valók. Amennyiben az energiafogyasztás növekedése a jövőben beindul (pl. legalább akkora lesz, mint az EU átlaga), akkor a jövőbeli előírásoknak már nem tudunk megfelelni, s ezekre a felkészülést már most meg kell tenni, különös tekintettel arra, hogy az energetikai rendszer beruházásai hosszú időt vesznek igénybe.

Az energetika elsősorban a vízkivétellel, valamint a keletkező szennyvizek és hulladék kibocsátásával terheli a vizeket és a talajt. A fosszilis és nukleáris energiahordozók bányászata esetenként jelentős vízkivétellel jár, a termikus erőművek működtetése szintén számottevő – hűtési célú – vízigényt támaszt.⁴ Bár az erőművi technológiákban keletkező szennyvizek tisztítása megoldott, a kőolajtermékek közúti és csővezetéken történő szállítása fokozódó vízszennyezési (havária) kockázatot jelent.

A villamosenergia-termelés fontos mellékterméke a keletkező salakanyag, mely a talajokat és felszín alatti vizeket veszélyezteti. Jellemzően a szektor (teljes értelemben, tehát a kapcsolt bányákkal együtt) a hazai nem veszélyes termelési hulladék keletkezéséhez 70% fölött járul hozzá. Ezen túlmenően a 2000. évben a villamosenergia-szektorban keletkezett Magyarország veszélyes hulladékának 28%-a (füstgáz-tisztítási, égetési maradékok, fáradt olaj stb.).

A Paksi Atomerőmű működése szintén számottevő és hatásában jelentős radioaktív hulladék-kibocsátással jár: itt évente kb. 60 tonna kiégett fűtőelem, 100 m^3 kis- és közepes aktivitású szilárd, valamint 250 m^3 kis- és közepes aktivitású folyékony hulladék keletkezik, amelyek hosszú távú tárolása jelenleg nem megoldott.

Az energiaszektor egyes létesítményei számottevő kockázatot jelentenek az élővilágra. A fosszilis energiahordozók elégetése következtében keletkező savas csapadék mind az erdőket, mind a vizek élővilágát károsítja, azonban a savasodás Magyarországon javuló tendenciát mutat.

Meglehetősen rosszul áll a legnagyobb magyar természetes energiaforrás, a *hévizek hasznosítása*. E téren – a bőséges kísérleti terep miatt – akár nemzetközileg élen járó szerepünk is lehetne, de legalább a német eredmények átvételében járhatnánk előrébb. A hévizek gyógyvízként való hasznosításának vannak korlátai, másrészt mindig igen bonyolult kapcsolódó infrastruktúrát és kapcsolódó szolgáltatásokat igényel, amíg az energiacélú felhasználás azonnal érezhető megtakarításokat eredményezhet. Néhány kezdeményezés már történt e téren (falusi hévízalapú távfűtőrendszer építése), azonban messze vagyunk a kívánatos és a lehetséges szinttől is. A nemzeti fejlesztési terv energiatakarékosági programjai jó kezdeményezések e téren, valószínűleg ebben az irányban – esetleg *K+F támogatást hozzákapcsolva* – érdemes lenne továbbhaladni.

Úgy tűnik, hogy jelentős – és így az EU elvárásai szerint releváns – energiamennyiséget hazánkban mégiscsak a biomassza segítségével lehet termelni. A sajtóban egymás után jelennek meg a vidéki térségekben épülő, hőenergiát (esetleg kapcsolt hő- és villamos energiát) előállító biofűtőművek építéséről szóló híradások. Az erdészeti hulladék mellett az energiafűvet, illetve a mezőgazdasági melléktermékeket is bevonva az erdőművek ellátásába, elmondható, hogy *elegendő biomassza áll rendelkezésre* hazánk számára. A következő években eldől, hogy a ma tervezett beruházások közül hány valósul meg és ezek működése során milyen tapasztalatok halmozódnak fel. A mezőgazdasági termelés struktúrájában is változások várhatók: hamar kiderül, hogy milyen lehetőségek rejlenek a gazdálkodók számára az energiaültetvényekben és az energiaerdőkben. 2010 azonban már nincs nagyon messze, így továbbra is nyitott kérdés marad, hogy hazánk végül meg fog-e felelni az EU által szabott követelményeknek akár a villamosenergia-termelésre, akár általában a megújuló energiára vonatkozóan.

3.4. Környezetvédelmi ipar

A környezetvédelmi ipar hazánk egyik legdinamikusabban fejlődő üzletága. 2300–2500 cég működik a területen, amelyek fő- vagy kiegészítő tevékenységként környezetvédelmi szolgáltatást nyújtanak, vagy a környezetvédelemben használatos berendezéseket, alkatrészeket gyártanak.

A környezetvédelmi ipar éves teljesítményének növekedését akár 20–30%-ra is becsülhetjük.

A hazai környezetvédelmi ipar sokrétű, összetett szerkezetű, leginkább a környezeti elemek védelme, a káros környezeti hatások csökkentése, a tanácsadói és kibocsátás-mérési tevékenységek a jellemzőek.

– Sok a consulting-cég, melyek állapotfelméréseket, környezetvédelmi felülvizsgálókat, környezetvédelmi terveket, hatástanulmányokat és különféle elemzéseket készítenek;

– sok cég foglalkozik a különböző hulladékkezelési szolgáltatásokkal, így ezen a területen erős a belső konkurencia, viszont kevés ezen belül a hulladék-hasznosítással törődő vállalat;

– a korábbi állapotnak megfelelően sok cég foglalkozik a szennyezett területek, talajok feltárásával, a szennyezés megszüntetésével;

– a magyar piacon már jelen vannak a mérőhálózatok, monitoring-rendszerek létrehozásával, valamint műszerfejlesztésekkel és forgalmazással foglalkozó cégek;

– víztermeléssel, -kezeléssel és -elosztással mintegy 210 cég, szennyvízelvezetéssel és -kezeléssel pedig 14 cég foglalkozik; a vízellátási létesítmények mintegy 9%-a állami, 75%-a önkormányzati tulajdonú;

– a környezeti elemek vonatkozásában elenyésző a zaj- és rezgésvédelemmel, komplex környezetvédelmi feladatok megoldásával foglalkozó vállalkozások száma.

Jellemző a tőkeerős külföldi cégek folyamatos és erőteljes érdeklődése a hazai környezetvédelmi piacba történő bekapcsolódásra. A környezetgazdálkodásból származó árbevétel mintegy 50%-a vegyes tulajdonú (külföldi–magyar) cégeknél realizálódik. A tulajdonosok között leginkább német, francia, amerikai és osztrák vállalkozókat találunk. A külföldi technológiák drágábbak, mint a hazaiak, irányukban azonban nagyobb a bizalom. A nagy ipari cégek ezen a területen igyekeznek a legjobb vállalkozókat alkalmazni, hogy velük a legjobb minőségű munkát pontos határidőre, megbízhatóan elvégeztethessék.

A környezetvédelmi ipar sikeres szereplői adott struktúrájukon belül is képesek növekedni. Különösen érvényes ez a mikro- és kisvállalkozásokra, amelyek még nem érték el a közepes méretet, de várható, hogy néhány éven belül ez meg fog valósulni. Néhány példa már adódik a gazdaságilag hatékony egyesületekre, amelyek azonos szakterületen, de egymást kiegészítő technológiával rendelkeznek. A növekedés első sorban a gyártó és közvetlenül szolgáltató cégek számára fontos, mert a tanácsadó cégek – jellegüknél fogva – kis- és mikrovállalkozásként is életképesek lehetnek.

A nagy beruházásokhoz szükséges tőkeerő azonban kevés, kicsi a kutatás-fejlesztésre használható erőforrás és nem épültek még ki megfelelő kapcsolatok a hitelintézetekkel és a bankokkal. Ez jelentős hátrányt jelent a hazai piac iránt érdeklődő külföldi, tőkeerős és jó pénzügyi kapcsolatokkal rendelkező cégekkel szemben.

A magyar cégek ezért fontosnak tartják, hogy szakmai szövetségek jöjjenek létre, és együttműködjenek az iparági szakmai szövetségekkel a versenyben részt vevő cégek előminősítése, hatósági legitimitása elfogadottsága (engedélyezettsége), szakmai megítélése és referenciái érdekében. A más ágazatokkal való együttműködést meghatározzák a formálódó jogszabályok, melyek szigorodása költségnövekedésként jelentkezik. A környezettudatosság növekedése ugyanakkor piacbővülést és a keresleti oldal feladatainak megfogalmazását jelenti. A mai magyar piac résztvevői ezért szolgáltatásaikat többnyire iparág-centrikusan határozzák meg és kínálják a környezettudatos cégeknek.

4. Gazdaságpolitikai ajánlások

A környezetbarát fejlődés elveinek következetes érvényesítése összehangolt és átfogó gazdaságfejlesztési stratégiát igényel. A kormányzat gazdasági szabályozó tevékenység-

gének ezt úgy kell elősegítenie, hogy eközben az ágazatok, ezáltal az ország versenyképessége tovább növekedjen. Ennek érdekében az adórendszernek és a szabályozás más eszközeinek a termelő-felhasználásban és a végső fogyasztásban is *az anyag- és energiatakarékos megoldások elterjedését és a mind szélesebb körű foglalkoztatást* kell szolgálniuk. Az adó- és társadalombiztosítási bevételeket a foglalkoztatással kapcsolatos terhek relatív csökkentésével kell biztosítani. Ez nem a személyi jövedelmek csökkentését, hanem *a személyi jövedelmekhez kapcsolódó adók és járulékok csökkentését* jelenti.

A gyors gazdasági növekedés mindenekelőtt olyan iparágak fejlesztését igényli, amelyek akcelerátorként hatnak, vagyis tovaagyűrűző növekedésserkentő hatásuk van. Ilyenek például az út- és lakásépítések, vagy a járműipari fejlesztések. Ezek az iparágak azonban akcelerátorként hatnak a környezetterhelés növekedése irányában is. Amennyiben egy differenciáltabb gazdaságpolitika mentén *a regionalitás erősítésével* (jelentős forrásdecentralizációval) *helyi ellátórendszereket fejlesztenék ki*, ezek a helyi gazdaságok kisebb növekedéssel is magasabb életminőséget hoznának létre.

A Magyarország csatlakozásáig az Európai Bizottság által évente készített országértékelésben⁵ a környezetvédelemmel foglalkozó rész sok elemében még mindig aktuális: összességében kedvező, azonban *nagyobb figyelmet kell fordítani a végrehajtásra és a betartatásra*.

Környezetvédelmi szempontból nagy kérdőjelet jelentenek a *kis- és közepes vállalkozások*. Amennyiben *fejlődésüket* nem sikerül *környezetvédelmi szempontból új pályára állítani*, akkor előfordulhat, hogy nemcsak a globális problémák vonatkozásában, hanem a helyi környezetet, a hazai lakosság egészségét veszélyeztető szennyezések vonatkozásában is romlás következik be.

A környezetvédelmi adók bevezetése nem érte el azt a hatást, amire igazán szükség lett volna, azaz *a társadalmi gondolkodás megváltozását*. Jelenleg a lakosságot – közvetlenül – gyakorlatilag nem terheli a tisztább környezet, a jobb környezetminőségből adódó jobb életminőség költsége. A vállalatokra, illetve kiemelt vállalati szektorokra kirótt *környezetvédelmi adóterhek rendszere számos* – pl. a termékdíjjal kapcsolatos – *problémát vet fel*, továbbá az is ront a környezetvédelmi díjak „közmegítélésén”, hogy azok felhasználása nem közvetlenül környezetvédelmi célokra kerül felhasználásra. A termékdíjrendszer szükségszerű átalakítása mellett ki kell dolgozni egy általános (áfa-) kedvezményrendszert is. Véleményünk szerint a környezetterhelési díjak és más ökoadó kivetése óhatatlanul központosított és újraelosztó rendszert hoz létre, míg a lokális intézkedésekkel, *a helyben kiszabás és felhasználás módszerével* a lakosságot jobban rá lehet bírni a környezettudatos szemléletre.

A környezetvédelem legolcsóbb és legjobb módja a megelőzés. A jelenleg legsúlyosabbnak számító, az emberi egészségre közvetlen veszélyt jelentő környezeti ártalmak kizárólag a modernizációval szüntethetőek meg. Minden, az elavult technológiákhoz rendelt tisztítóberendezés, miközben igen költséges, nem megszünteti a környezet-szennyezést, hanem csak elodázza a problémák megoldását. Az ágazati politikákban, a tervezések során bár a környezeti szempont az egyik legfőbb horizontális célként jelentik meg, annak figyelembevételét *még hangsúlyosabban és ténylegesen a gazdaságfejlesztési tervezés minden szintjén, annak integráns részeként kell kezelni*.

Miközben *a termelőszféra fajlagos környezetterhelése már rövid távon is jelentősen csökkenthető* egy korszerűbb és hatékonyabb gazdasági szerkezet eredményeként, addig a fo-

gyasztásban és az életmódban környezeti szempontból kedvezőtlen irányú változások érzékelhetőek. Ilyenek mindenekelőtt a közlekedésben a *tömegközlekedés háttérbe szorítása*, a szállításban a *közúti közlekedés további térnyerése* a vasúti szállítással szemben, az egy főre jutó települési hulladék mennyiségének és a *lakosság energiafelhasználásának növekedése*, amelyek a környezet egészét veszélyeztetik. Ezért fontos, hogy megfelelő szabályozással és ellenőrzéssel visszaszorítsuk a fogyasztás kedvezőtlen környezeti hatásait, a háztartásokban a környezetbarát, energia- és víztakarékos, valamint a szelektív hulladékgyűjtési rendszerek elterjesztését jelentősen támogassuk.

A kutatás–fejlesztés–innováció kapcsán elmondható, hogy már kezdenek kialakulni azok a kezdeményezések, amelyek a köz- és privát szféra együttműködését használják ki, ugyanakkor szükséges az iparági kutatás–fejlesztés erőteljes fejlesztése, hiszen az új technológiák kialakításának tőkeigényessége magas. A modern K+F eredményeket felhasználó *környezetvédelmi beruházások* egyik akadályozó tényezője a *beruházás lassú megtérülése*. Gazdasági eszközökkel (hitelek, kamattámogatások stb.) elő kell segíteni a K+F eredmények gyors beépülését a megvalósuló beruházásokba.

A folyamatosan változó jogi környezet szinte diktálja a szükséges fejlesztési irányokat. A jogszabályokban rögzített környezetvédelmi követelmények, határértékek hosszú időre meghatározhatják egy-egy részterület fejlődését. Ezért *a jogszabályi környezetnek hosszú távúnak és kiszámíthatónak kell lennie*, hogy megfelelő biztonságot nyújtson a fejlesztésekhez, beruházásokhoz.

A rendszerek hatékonyságának növelése érdekében *a következő években javítani kell a rendszerek ismertségén, népszerűségén a fogyasztók és a vállalatok körében*, valamint az ököcímke kritériumoknak és EMAS-minősítéseknek előnyt kell biztosítani a közbeszerzési eljárásokban és a különböző pályázati rendszerekben.

A környezetvédelmi célú fejlesztéseket, beruházásokat gazdasági kényszer segítheti elő a leghatékonyabban. A természeti erőforrások csökkenő mennyiségének árfelhajtó hatásának (különösen az energiahordozók esetén) eredménye az anyag- és energia-takarékos technológiák, termékek fejlesztése és alkalmazása. A fejlesztés eredményeként a vállalat versenyképessége nő, mert termékét olcsóbban állíthatja elő, kevesebb természeti erőforrást használ fel egységnyi termék előállításához és kevesebb hulladék kezeléséről kell gondoskodnia. Emellett azonban nem nélkülözhető a célirányos állami támogatás a folyamatok gyorsítására.

Az ágazat fejlesztéséhez az EU-s támogatások mellett jelentős mennyiségű hazai forrást (önrészt) is biztosítani kell – ez hosszú távon csak a makrogazdasági stabilitás alapján lehetséges. A hosszú, ciklusokon átnyúló tervek, fejlesztések értelemszerűen igénylik a konszenzuson alapuló politikai környezetet. Sajnos általában jellemző, hogy makrogazdasági problémák esetén a környezetvédelmi szempontok háttérbe szorulnak a gazdasági szempontokkal szemben.

Az állami támogatásra vonatkozó szabályokat felül kell vizsgálni, hogy azok lehetővé tegyék a környezetbarát beruházások ösztönzését, és a piacon biztosítsanak egyenlő feltételeket az öko-innovációk és környezettchnológiák számára.

A technológiafejlesztések (K+F) és a fejlesztésekre épülő beruházások támogatása mellett másik fontos támogatandó terület a *termékfejlesztések elősegítése*. Olyan termékek kifejlesztését kell elérni, amelyek teljes életciklusuk alatt kisebb környezeti terhelést jelentene-

nek a nyersanyagigénytől, a gyártáson és termékhasználaton át a hulladékkezelésig. Ennek támogatására egyelőre kevesebb példát találunk a hazai pályázati rendszerben.

Szükség van továbbá a környezetbarát, öko-címkével rendelkező termékekre az áfakedvezmény bevezetésére, valamint a környezetvédelmi minősítési szempontok hatékony érvényesítésére a közbeszerzéseknél.

Alapvető, de ma még alig-alig érvényesülő követelmény, hogy egy termék árának a termékhez kapcsolódó összes költséget kell tartalmaznia, a nyersanyagtól, a használaton át a hulladékkezelésig, azaz minden externáliát be kell építeni az árba, hogy ezzel is ösztönözzük a környezettudatos vásárlást.

Lépéseket kell tenni a kockázatfinanszírozás elősegítéséhez az öko-innovációknál és a környezettechnológiáknál.

Jegyzetek

- 1 A „csővégi” környezetvédelem a szennyezést a technológiai folyamat végén (rendszerint a kéménynél a levegő-, vagy a kifolyónyílásnál a vízszennyezést) igyekszik utólagos tisztítással eltávolítani. Ezzel fajlagos költségnövekedést okoz, rontva a versenyképességet. A környezetvédelemnek ezt a módját nevezi Szlávik János statikusnak, amelynél a szennyezés csökkentése adott technológia és a szennyezők adott földrajzi elhelyezkedése mellett történik. (Szlávik János: Az EU-konform környezetvédelmi szabályozási módok gazdasági és társadalmi hatásmechanizmusa. In: *Gazdaság és Környezet Útban az Európai Unió felé. Műhelytanulmányok*. Budapest: MTA, 1998. 79–98.)
- 2 Nagy Sz.–Márkus E.: *A mezőgazdasági és természetvédelmi politika összehangolásának lehetőségei az Európai Unióban*. Bp.: 1995.
- 3 A génkezelt termékekkel kapcsolatos környezetvédelmi előírásokat a 2001-ben elfogadott 18-as direktíva szabályozza.
- 4 Az ország legnagyobb nyersvíz-felhasználó üzeme – a Paksi Atomerőmű – által kibocsátott hűtővíz a befogadó Duna hőterhelését okozza, ami azonban – a szakemberek szerint – az ökológiai egyensúlyt nem bontja meg. Pl. az erőmű által kibocsátott kondenzátor-hűtővíz minősége annak hasznosítását is lehetővé teszi. Jelenleg ez biztosítja az erőmű halastavainak vízutánpótlását.
- 5 Átfogó monitoringjelentés Magyarország csatlakozási felkészüléséről, 2003, 22. fejezet.

Irodalom

- Boda Zsolt–Pataki György: *Versenyképesség és környezetügy*. 1997.
- Chikán Attila–Czakó Erzsébet–Zoltayné Paprika Zita: *Vállalati versenyképesség a globalizálódó magyar gazdaságban*. 2002.
- Csutora Mária: *A vállalatok környezeti stratégiáját meghatározó tényezők*. 1998.
- Karl Aiginger. In: Devine, P.–Katsoulacos, Y.–Sugden, R. (szerk.): *Creating a dynamically Competitive Economy: Defining Competitiveness of a Nation and a Case Study*. Competitiveness, Subsidiarity and Objectives. London: Routledge, 1995.

- Kerekes Sándor: *A gazdaság és környezetvédelem 15 éve*. 2005. június.
- Kerekes Sándor: A hazai vállalatok környezeti teljesítményének értékelése. MTA – KöM, *Zöld Belépő sorozat*, 2000.
- Kerekes Sándor–Harangozó Gábor–Nemcsicsné Zsóka Ágnes–Kovács Eszter: *A civil társadalom szerepe a transznacionális vállalatok működésének környezetbarát irányú megváltoztatásában*. 2004. június.
- Kerekes Sándor–Harangozó Gábor–Nemcsicsné Zsóka Ágnes–Kovács Eszter: *A környezeti teljesítmény mérésének integrálása a vállalati teljesítményértékelésbe*. 2004. június.
- Kerekes S.–Szlávik J.: *A környezeti menedzsment közgazdasági eszközei*. Budapest: KJK-Kerszöv Jogi és Üzleti Kiadó Kft., 2001.
- Németh György–Németh Patrícia: A környezetvédelem és versenypolitika. *Zöld Belépő sorozat*, 71. sz., 1999.
- Németh Patrícia: *A versenyképesség és a környezetvédelem kapcsolata*. 2005. június.
- Pataki György–Bela Györgyi–Kohlheb Norbert: *Versenyképesség és környezetvédelem*. 2003. december.
- Szlávik János–Füle Miklós: Szép új (zöld) világ. (Környezeti jövőképek). *Magyar Tudomány*, 2001/12.

Papanek Gábor

A NEMZETGAZDASÁGI ÉS A REGIONÁLIS FEJLESZTÉSEK TERVEZÉSÉNEK TAPASZTALATAI

A GKI Gazdaságkutató Rt. a magyar régiók 1998-as létrehozatala óta kíséri figyelemmel a regionális fejlesztés folyamatait. 2000-ben vizsgáltuk a lassan szerveződő régiók által az 1990-es évtized végén kidolgozott fejlesztési koncepciókat is. Készítettünk javaslatokat a 2002–2003-ban először (a 2004–2006-os időszakra) kidolgozott Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozói számára is. Majd 2005-ben a második (a 2007–2013-as időszakra készítendő) Terv összeállításáért felelős *Nemzeti Fejlesztési Hivatal felkérte a GKI Gazdaságkutató Rt-t, hogy elemezze az első Terv felidős tapasztalatait* is. Úgy ítélték meg, hogy az első NFT megvalósítása során számos, a tervezés és a megvalósítás sikerével kapcsolatos vitatott kérdés merült fel a Nemzeti Fejlesztési Hivatalban és más érintett intézményekben, s a tanulságok levonása és javaslatok tétele a második NFT sikerének fontos feltétele. Jelen dolgozatban elsősorban ez utóbbi munka (Viszt, 2005) főbb eredményeit foglaljuk össze.

A vizsgálatok során előbb feltérképeztük a magyar tervezési rendszer elemeit, majd javaslatokat tettünk ezek célszerű változtatására. Szem előtt tartottuk azt a követelményt, hogy az EU strukturális alapjainak felhasználása során a Terv megvalósításához kapott EU-támogatásokat kezelő intézményrendszer által teljesítendő két legfontosabb cél (1) a támogatások felhasználása (abszorpciója) és (2) a kitűzött programcélok teljesítése úgy, hogy a közreműködő intézmények a lehető legnagyobb hatékonysággal működjenek.

Mind a vázolt helyzetkép összeállítása, mind a javaslatok megfogalmazása során a közöltek megalapozására törekedtünk. Igyekeztünk széleskörűen megismerni a témára vonatkozó EU-dokumentumokat, a hazai statisztikákat stb. Ennél is fontosabb információforrásokat jelentettek azok a – természetesen anonimként kezelt – *mélyinterjúk*, amelyeket állami intézmények vezetőivel és regionális szakértőkkel készítettünk 2005 augusztus–szeptemberében. A kapott információkat mindenkor egyeztetettük továbbá a „best practice” egyes nemzetközi példáival.

Azt reméljük, hogy a megismert tapasztalatok hasznosításával a második Nemzeti Fejlesztési Terv hatékonysága növelhető.

1. A tervezés kívánatos változásai 2015-ig

Jelen fejezetben (döntően a *GKI Rt.* adott irányú kutatásait összefoglalva) az első Nemzeti Fejlesztési Terv elkészítésének a tapasztalatait vizsgáljuk meg. Törekszünk a második Terv összeállítása számára fontos tapasztalatok kiemelésére – s ha már lehet, ezeknek a jelenlegi tervmunka jellemzőivel való ütköztetésére.

1.1. A Nemzeti Fejlesztési Terv szerepe a területfejlesztésben

Magyarországon, bár a területi tervezésnek jelentős hagyományai vannak, a regionális fejlődés kérdésköre iránti érdeklődés csak az 1980-as évek második felében erősödött meg. Az Akadémia Regionális Tudományos Bizottsága 1988-ban alakult, amit a MTA Regionális Kutatások Központjának (www.rkk.hu), s intézeteinek a megalapítása követett. A hazai régiók rendszere még később, csupán a 35/1998 sz. országgyűlési határozatban került (EU-elvárására) rögzítésre. Ugyanekkor kezdődött – szintén EU-segítséggel – a régiók fejlesztési koncepcióinak a kidolgozása.¹ Majd először a 2004–2006-os *első Nemzeti Fejlesztési Terv* (NFT I.) nyújtott lehetőséget arra, hogy a regionális fejlesztési tervek a nemzeti fejlesztési törekvésekre is lényeges hatást gyakoroljanak. A 2007–2013-as második Terv pedig éppen napjainkban nyújt módot a korábbiakban kellően ki nem használt lehetőségek hasznosítására.

1.2. Az NFT I. félidős, illetve várható eredményei

A 2005-ben végzett (a Terv félidei előrehaladását elemző) kutatásaink első fontos – a téma szakértőit talán nem meglepő, de igen nyugtalanító – megállapítása az volt, hogy a nemzetgazdaságban megvalósult fejlesztésekről összességében sem, de a 2004–2006-os Nemzeti Fejlesztési Terv esetében sem áll rendelkezésre elegendő információ. A ráfordításokról szerezhető ugyan némi tájékoztatás, az eredményekről azonban alig. Ez igen nehézzé tette az elvégzett, illetve előirányzott munka eredményeinek és hatékonyságának a megítélését. Tekintettel arra, hogy a fejlesztések monitoringja az irányítás szükséges tennivalója, *e megállapítás önmagában is feladatkielölő értékű a második Terv irányítói számára. Már a tervezés során – a következő hónapokban – rögzíteni kell ugyanis a monitoring elveit, a folyamatos figyelemmel kísérést segítő indikátorok rendszerét, rendelkezni kell a monitoringért felelős szervekről, az indikátorok kiszámításáról stb.*

A Terv folyamatai – adatok hiányában is – ellentmondásos módon értékelhetők. Az interjú adók hangsúlyozták, hogy a tervezés az EU-forrásokhoz való hozzájutás lehetőségének a megteremtése miatt eleve „sikeresnek” ítéltető. Ugyanakkor arra is rámutattak azonban, hogy (mind a nemzeti érdekekkel, mind az EU-célokkal ellentétben) a Terv, illetve megvalósulása eddig is *alig befolyásolta, s a második félidei megvalósulás során sem fogja jelentősen gyorsítani a nemzetgazdaság fejlődését.*

Az NFT I. csekély nemzetgazdasági hatásainak kiemelkedően fontos magyarázata az is, hogy az adott időszakban a Terv forrásaiból csak a fejlesztések csekély része (volt) finanszírozható. A tervidőszak alatti állóeszköz-felhalmozás² forrásainak szerkezetében ugyanis az EU-források csak az összes központi és EU-forrás 5–7%-át tették/teszik ki. S bár a következő tervidőszakra nagyobb EU-támogatások várhatóak, 10%-ot érdemben meghaladó támogatási arány a második Terv időszakára sem valószínűsíthető, így *a következőkben az EU-pénzek hatékonyságának a növelése érdekében célszerűnek tűnik a támogatásokból, illetve az egyéb forrásokból finanszírozott fejlesztések jobb összehangolása.*

Az operatív programok többsége lassan indul, aminek következtében a fejlesztőmunka a tervidőszak feléig alig, hogy megkezdődött. Az előkészítő munka gyorsítására van szükség.

Az első Nemzeti Fejlesztési Terv forrásai, milliárd Ft

Programok	Teljes keret	Kumulált szerződés 2005. június 30-ig	Kumulált kifizetés 2005. június 30-ig
Agrár- és Vidékfejlesztési OP	107,8	20,1	0,4
Gazdasági Versenyképesség OP	154,6	57,2	4,3
Humánerőforrás-fejlesztési OP	191,4	94,7	14,2
Környezetvédelem és Infrastruktúra OP	112,3	66,4	0,1
Regionális OP	121,3	63,0	2,3
Összesen	687,4	301,4	21,3

Forrás: NFH.

A közelmúlt kutatásai az elért/várható szerény teljesítmény további magyarázatait, s ezzel a második Terv előkészítésének további feladatait is feltárták.

1.3. A tervezés szereplői, intézményei

Az NFT I. sikerét az intézményi rendszer kialakítása is nehezítette. Állandó, folyamatosan visszatérő kérdés volt például, hogy miként érvényesülnek a területpolitikai szempontok, illetve a régiók fejlesztési szándékai a nemzeti fejlesztési terv kidolgozásakor. A 2307/1998 (XII.30.) Kormányhatározat ugyan a Gazdasági Minisztériumot (GM) jelölte meg a tervezés koordinátorának, majd a 2002. évi kormányváltás után a Nemzeti Fejlesztési Terv és EU-támogatások Hivatala (NFT Hivatal – ezen belül a Közösségi Támogatási Keret Főosztály, valamint a Fejlesztéspolitikáért felelős Elnökhelyetteség) kapta e feladatot. A regionális és kohéziós politikával foglalkozó 21. számú fejezet tárgyalásának a főfelelőse azonban a területfejlesztésért felelős miniszter, akkoriban a földművelésügyi és vidékfejlesztési miniszter által kijelölt főtárgyaló volt. Ez a kettősség kezdettől magában rejtette a gazdaságpolitika, illetve a területpolitika közti viszonynak, a felelősség megosztásnak az érdekütközéseit. A kormányváltás után a területi tervezésért és a nemzeti szintű gazdasági és társadalmi fejlesztési tervezésért való kettős felelősség mégis fennmaradt (bár az NFT Hivatal a GM-nél sokkal nyitottabb volt a területi szempontok érvényesítésére). Nyilvánvaló pedig, hogy ha a területpolitika és a nemzeti szintű fejlesztéspolitika felelőssége nem egy szervezeti egységben van, akkor csak a két egymástól független szervezet közti tökéletes koordináció biztosíthatja a sikeres együttműködést, illetve a területpolitika érvényesítését a tervezés folyamatában.

Végül is az NFT készítését az államigazgatási apparátusa vezérelte. Ez egyrésztől hasznos, hisz nemcsak egy egyszerű terv elkészítéséről, hanem a gazdasági-társadalmi fejlődést meghatározó állami támogatáspolitikai kialakításáról, fejlesztéséről van szó, ami a tervezés során széles körben igényelt kormányzati szintű döntéseket. A tervezésnek pedig négy meghatározó szereplője volt:

- a kedvezményezett nevében a tervezők, így a minisztériumok, beleértve a tervezésben közvetlenül részt vevő háttérintézményeiket is;
- a legfontosabb finanszírozó szerepében az EU Bizottság, amely a tervezésnek és a kidolgozott programok végrehajtásának szabályozási kereteit, feltételeit határozta meg;
- a legfőbb érintettek oldaláról a társadalmi-gazdasági és területi partnerek, civil

szervezetek, tanácsok, amelyek hozzájárultak a tervek legmegfelelőbb tartalmának kialakításához;

- végül a tervek és a programok szakmaiságának, illetve belső és külső koherenciájának biztosítása érdekében a tervezőktől független ex-ante értékelők.

A 2171/1999 (VII.8.) Kormányhatározat – a kormány szintű döntéseket nem tekintve – a Fejlesztéspolitikai Tárcaközi Koordinációs Bizottságot (FKTB)³ hatalmazta fel a tervezési döntések meghozatalára. Így az FKTB vitatta meg és fogadta el (pontosabban terjesztette a „kormány” – a közigazgatási államtitkári értekezlet – elé) a főbb dokumentumokat. Elfogadta a tervezés módszertanát, s öt tematikus tárcaközi munkacsoportot alakított ki. Ezek a következők voltak:

- Agrár- és vidékfejlesztési munkacsoport, résztvevő: FVM;⁴
- Gazdasági versenyképesség javítása, résztvevő: GM, OM (kutatás-fejlesztés), MeH Informatikai Kormánybiztosság;
- Infrastrukturális munkacsoport, résztvevő: KöViM, KÖM, FVM, BM, GM;
- Humán erőforrás-fejlesztési munkacsoport, résztvevő: GM, OM, EüM, SZCSM, MeH Informatikai Kormánybiztosság, BM, KÖM, ISM, NKÖM;
- Regionális munkacsoport, résztvevő: regionális tervező szervek, FVM.

Az utóbbi döntésből azonban a tervezés alapvető problémái fakadtak. A tervezés ugyanis lassan haladt, a tárcák elégedetlenek voltak, s a saját kompetenciájuk felhasználásával mindent meg akartak tenni a mihamarabbi eredmény elérésére. A tárcaközi munkacsoportokban ezért az NFT tervezésével párhuzamosan elkezdődött a programok tervezése. Mivel azonban az országos fejlesztéspolitika keretei nem voltak (még) kijelölve, irreálissá vált a szakterületenkénti tervezés, hiszen tisztázatlanok maradtak a tervezés reális pénzügyi keretei, hangsúlyai, illetve az egyes (különösen a nemzeti és regionális) szakterületeken érvényesíthető döntési kompetenciák.

Interjúink szerint a szakmai célokat, prioritásokat a minisztériumi szakértők dolgozták ki. Kiemelt figyelmet fordítottak az Európai Unió programjaihoz való kapcsolódásra, illetve az Unió határozatainak, ajánlásainak való megfelelésre és azok változásainak folyamatos követésére. Az elképzeléseket szakértőkkel is megvitatták. A döntéshozatali rendszer is az uniós elvárások alapján épült fel. Mindazonáltal az NFT I.-ben az egyes állami szervek sokféle célt, célcsoportot jelöltek meg, ezek között csak minimális összhang figyelhető meg, s a megfogalmazott (nemzetgazdaságiaknak mondott) célok is jelentősen különböztek minisztériumonként. A sok cél megjelölése mellett elmaradt a prioritások megfogalmazása, ami miatt a rendelkezésre álló keretek elosztása nem mindig volt ésszerű. Több intézmény már a munka során szóvá tette a programok átgondolatlan voltát, a kapkodást és az egyes programok összehangolatlanágát.

Az első Terv esetében további bajok forrása az is, hogy – bár nyilvánvalóak a szerves összefüggések – a hazai kutatás-fejlesztés illetékes főhatósága, a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal alig vett részt a tervezésben, különálló programokon dolgozott.

Mivel az örökölt szétforgácsoltág a sikeres megvalósítást is gátolta, a 2007–2013-as tervezés előtt mindenképp fontos lenne a hatáskörök pontosabb szétválasztása. Különösen fontos lenne a Nemzeti Fejlesztési Hivatal és az Országos Területfejlesztési Hivatal feladatainak konszenzusos elválasztása. De – decentralizálva – világosabbá

kellene tenni a régiók, illetve a minisztériumok döntési kompetenciáját is, ugyanakkor ki kellene terjeszteni az NFH koordinációs lehetőségeit is. S ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mert információink szerint a második Terv előkészítése során napjainkig nem sikerült e téren igazán fontos lépéseket tennünk.

14. A tervekészítés folyamata

Az NFT I.-ben nagy nehézségeket okozott a tervezés-módszertan kialakulatlansága. A metodikai ajánlások a fejezetek tartalmának általános leírására koncentráltak, konkrét tervezési módszereket nem határoztak meg. Különösen súlyos gondokhoz vezetett, hogy a regionális szintet az ágazatokéval párhuzamosan említették, nem tisztázták, hogy mely fejlesztési célok, eszközök kijelölése, vagy milyen források tartoznak a regionális döntési szint (a regionális fejlesztési tanácsok) hatáskörébe, s nem rögzítették a regionális és ágazati szint közötti tervezésifelelősség-megosztást. A regionális fejlesztési program megkísérelte ugyan gazdagítani e partneri szerep mozgásterét, de a kritikus döntési helyzetekben, az intézményi felelőségek kikristályosodásakor e programnál is a tárcaszint maradt a végső döntéshozó. Így a regionális szint konkrét fejlesztéspolitikai kompetencia hiányában csak javaslattevő, partneri szerepet tölthetett be a tervezés folyamatában.

A regionális intézmények körében készült interjúink szerint a fent jelzett intézményi problémák kifejezetten kedvezőtlen „módszertani” következménye lett, hogy a regionális fejlesztési tanácsok és ügynökségek nem kaptak lényeges szerepet még a Regionális Operatív Program kidolgozásában sem. Nem vehettek részt a régiójukat érintő nagy projektek meghatározásában, ezekről is országos szervek döntöttek.

Ennél is súlyosabb gondokat okozott, hogy a módszertan semmilyen egyértelmű előírást nem tartalmazott a megvalósítás finanszírozási módjára. Csak halványan utalt arra, hogy a Terv azokat a tevékenységeket rögzíti, amelyeknek – részleges – finanszírozására EU-források is felhasználhatók. A pénzügyi források ismeretének hiányában széles körben születtek ugyanis irreális tervek. Minden szaktárca az NFT részeként tervezte meg fejlesztési céljait és az e célok eléréséhez szükséges eszközöket. Így az NFT különböző részanyagai a források korlátozó szerepét figyelmen kívül hagyva, érdemi finanszírozási döntések nélkül készültek, s nem meglepő, hogy a megvalósításhoz kezdve a keretek igen hamar kimerültek.

A 2007–2013-as Terv hatékonysága mind a térségi szempontok hangsúlyozottabb érvényesítése, mind a finanszírozási döntések meghozatala révén javítható lenne. De az „egyszerűbb” technika fejlesztése is növelhetné a sikeresélyeket. Alkalmazni kellene például a korszerűbb eszközöket, a pályázatok beadásánál az elektronikus aláírást, feldolgozásuk során a számítógépi lehetőségek jobb kihasználását, a korszerűbb – s egyszerűbb – elszámolási rendszereket stb. S bár az eddigi előkészítő munka során már voltak/vannak adott irányú törekvések, ezek intenzitásának a fokozása a kívánatos.

Az első Terv készítése során a regionális és ágazati koncepciók kidolgozása a helyzet-elemzéssel párhuzamosan kezdődött. Már e munkálatok között sem volt érdemi kapcso-

lat, majd a tervezés további folyamatában a regionális szempontok egyre inkább háttérbe kerültek. Egyetlen „regionális” program maradt, amely az ország területfejlesztési tennivalóit elemezte, illetve egyes ágazati elemzések tértek ki részletesebben területfejlesztési témákra. Se az igen általános regionális program, se a csak egy-egy ágazat perspektíváira vonatkozó vizsgálatok nem tették azonban lehetővé a magyar régiók fejlődési lehetőségeinek és gondjainak összefüggő, együttesen értelmezhető elemzését. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a nemzetgazdaság fejlődésének számos lehetőségéről és gondjáról – így a versenyképesség területi különbségeiről, a legsúlyosabb foglalkoztatási gondokkal szembenező kistérségek problémáiról, a közlekedési adottságok regionális eltéréseiről stb. – térségi szinten áll rendelkezésre a legtöbb (legpontosabb) információ.

Az Országos Fejlesztési Koncepció nem bizonyult alkalmasnak a konkrét tervezés vezérlésére. Túl általános, amiből gyakorlatilag bármely cél levezethető, bármely beruházás indokolható. Nem alkalmas a konkrét, éves bontású tervezésre. Nincs benne meghatározva az elsődleges prioritás, a stratégiai gazdaságpolitikai megalapozás nem túl jó.

A tervezés során súlyos gondok forrása volt a legitim regionális szintű tervezési dokumentumok hiánya is. Nem volt ugyanis olyan dokumentum, amely megalapozta volna a tervezést, ezért szinte minden egyes döntésnél jóváhagyást kellett kérni a minisztertől, vagy a felsőbb döntéshozóktól.

Az interjúk szerint a Gazdasági és Közlekedési Minisztérium például a Lisszaboni Egyezményben megfogalmazott elvekhez próbálta igazítani saját fejlesztési elképzeléseit. A Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium önálló programot dolgozott ki. A Foglalkoztatási és Munkaügyi Minisztérium Irányító Hatósága szerint az NFT a Foglalkoztatáspolitikai Nemzeti Akciótervvel és a korábbi követési jelentésekben megfogalmazott feladatokkal van összhangban. A tárcák fejlesztési stratégiái közötti összhang is esetleges volt. Emiatt a minisztériumi fejlesztési szándékok csak részben tudtak beépülni az NFT-be.

A stratégiakészítést már a GKM által koordinált tervezésnél is jelentősen hátráltatta továbbá, hogy az ágazati programok majdhogynem kialakultak már a tervezési munkacsoportok keretében. Ennek következtében a stratégiakészítés nem cél-, hanem eszközorientált volt. Az ágazatoknak, a minisztereknek előzetes elvárásai voltak ugyanis a stratégia tartalma, vagy annak folyamánai, így a programok tartalma iránt, a fejlesztési koncepciókban szakterületük tennivalóit – és ezek megvalósításának forrásait – kívánták regionális tagolásban vizsgálni, ami az akkor még bizonytalan politikai súlyú koordináció mellett erőteljesen korlátozta a tisztán szakmai alapú térségi stratégia összeállításának lehetőségeit. Más esetekben a tervezőktől távoli politikai megegyezések is béklyót kötöttek a fejlesztési célok ésszerű meghatározására.⁵

A Közösségi Támogatási Keret IH-szerepe a jogszabályokban pontosan rögzített ugyan (a KTK előrehaladásának nyomon követése, lényeges eltérések esetében beavatkozás, a rendszer egészét vagy több OP-t érintő kérdésekben koordináció és rendszerfejlesztés, az értékelés koordinációja, közös eljárásrend meghatározása), a koordináció hagyományai azonban Magyarorszá-

gon egyértelműen gyengék. A tárcák tevékenységét egyéb kérdésekben sem koordinálja egyetlen szerv sem. A koordináció ellen hat, hogy a tárcák és a tárcákat irányító miniszterek teljes önállósággal rendelkeznek az általuk felügyelt területen és intézmények felett – a koordinációt gyakorló szerv jogai és hatásköre ezért az NFT esetén is csak partikuláris maradhatott.

A stratégia végül is lassan készült. Az igazi stratégiai döntések legtöbbször a programok közti forráselosztás keretében születtek. A térségi fejlesztés keretében kiemelten kezelendő régiókkal, a prioritásokkal, a fő tennivalókkal kapcsolatos döntések szinte mindvégig és minden tárgykörben elmaradtak. A munka folyamán talán csak a közlekedési és a regionális programba épültek be fontos térségfejlesztési megfontolások. Néhány további döntésre pedig a stratégia végső megfogalmazásakor, az Európai Bizottsággal való tárgyalások során került sor. Az EU kikényszerítette ugyanis néhány, a kormányzat területi beavatkozásait meghatározó érdemi stratégiai határozat meghozatalát (amelyek például a források korlátosságát vették figyelembe, a felhasználni kívánt eszközök, illetve hatásaik közti összefüggéseket teremtették meg stb.).

Problémák voltak a megvalósítás módjának meghatározására hivatott operatív programok kimunkálásánál is. A végül megszületett egyetlen regionális program nem is feltétlenül regionális programnak, inkább területfejlesztési programnak minősíthető. A projektek kiválasztásába és végrehajtásába bevonásra kerültek ugyan – a Bizottság javaslatára – a regionális fejlesztési ügynökségek. A minisztérium(ok) nagy hangsúlyt helyezett (helyeztek) a folyamatos kommunikációra, a regionális koordinációra is, s megpróbált(ak) olyan támogatási célokat a programba építeni, amelyeknél a regionális szereplők kellő információkkal rendelkeznek a döntéshozatalhoz. A régiók saját helyzetértékelései, törekvései azonban csak alig-alig kaphattak súlyt a folyamatokban. A tárcá(k) ugyanis, amely(ek) kezdetben extra forrást látott (láttak) a regionális programban, később, amikor világossá vált, hogy a projektek kiválasztása regionális szinten történik, ezt kompetenciája (kompetenciájuk) csorbításának vélték(k) és a program csaknem kiüresedett.

A régiók az előírásoknak megfelelően 2002 őszére elkészítették ugyan fejlesztési programjait, a Regionális Operatív Fejlesztési Program (ROP) azonban ezektől függetlenül – s a „maradékelnv” alapján – készült, kereteibe a központi tervezők által fontosnak tartott, de az ágazati programokból kimaradó feladatok kerültek beillesztésre. A döntések koherenciája hiányzott. Majd 2003-ban a régiók a ROP-ot térségükre „lebontva” készítettek (szándékaikkal alig egyező) akcióterveket.

A bemutatottak miatt – amint ez nap mint nap tapasztalható – a Terv „megvalósítása” igen nehéz tennivaló. A jelzett problémák felszámolása ezért nagyban növelné a 2007–13-as Terv sikerességeit. S mert a tanulmány írásának időpontjában (2005 szeptember–októberében) a tervezés még alig hogy elkezdődött, jelentős késésben van, egyaránt van mód mind a módszertani problémák tisztázására, az átfogó központi irányelvek szerepének az erősítésére, mind a regionális tervező szervek hatáskörének növelésére stb.

2. A megvalósítás néhány szempontja

Jelen pontban az első Nemzeti Fejlesztési Terv megvalósításának gyakorlatára koncentrálnunk. Bár a megvalósítás még csak elkezdődött, megkíséreljük feltárni mind a regionális fejlesztést érintő kedvező, mind a kedvezőtlen folyamatokat. A GKI Rt. kutatási megállapításait⁶ idézve arra mutatunk rá, hogy a megvalósítás lassú, gondjai tovább fokozzák a fejlesztéseknek a tervekben is jelentkező szétaprózottságát, koordinálatlanságát.

2.1. A megvalósítás intézményi hatásairól

Összességében kedvező hatású, hogy gazdaságunk – az EU-követelmények nyomán – elkészítette az első Nemzeti Fejlesztési Tervet és dolgozik e Terv megvalósításán. A megindult folyamatok jelentősen gyorsítják ugyanis az államigazgatás korszerűsödését. A minisztériumok keretében tervező szakemberek kis csoportjai jöttek létre, meghonosodott a projektgazdálkodás és az állami támogatások pályáztatásának a gyakorlata. Ha nem is kellő mértékben, de tudatosodott a regionális tervezés szükségessége. Az EU hangsúlyozott igényei nyomán megkezdődött a támogatott fejlesztések monitoringjának a kialakítása (tudatosodott, hogy vannak feladatok, ezek teljesítését mérni kell, s kialakult a mérés egy indikátorrendszere is stb.). Mindez erőteljesen fejlesztette a gazdaságpolitika, kiemelten a 2007–2013-ra szóló második Nemzeti Fejlesztési Terv kimunkálására rendelkezésre álló kapacitásokat. A kutatások azonban számos gondot is előre jeleztek.

2.2. A pályáztatás

Minden területen az NFT I. súlyos, a fejlesztőmunkák megkezdését erőteljesen késleltető gondjának bizonyult a túlzottan bürokratikus pályáztatás. Ennek jórészt az volt az oka, hogy egyes minisztériumok (annak ellenére, hogy másutt megfelelő szakmai tudás állt rendelkezésre) jelentős szakemberhiánnyal kerültek szembe. Általában elhúzódott már a pályázatok kiírása is. A gyakorlatlan kiírók túlzott óvatossága miatt a legtöbb pályázat jelentős felesleges adminisztrációra kényszerítette a pályázókat. Ez kiemelkedően sok gondot okozott a vállalkozás, illetve pályázás terén csak szerény gyakorlattal rendelkező regionális intézményeknél.

Magyarországon általában is az EU-ban kialakultnál kedvezőtlenebbek a vállalkozási feltételek (Borsi, 2005). Súlyosbítja e gondot, hogy a pályázati rendszerek nem biztosítanak stabil feltételeket a potenciális projektgazdák számára. Általában nem egyértelmű, hogy mikor, milyen lehetőségekre lehet pályázni, melyek a projektek kiválasztásának kritériumai, és milyen alapon változik a kiírás. Emellett az egyes programok, de még az egyes programokon belül az eljáró szervezetek is eltérő gyakorlatokat alkalmaznak a projekt-adatlapok, a szükséges mellékletek, a kiválasztási rendszer és a megvalósítás során is – úgy, hogy ezek az eltérések túlmennek a fő projekttypusok által indokolt különbségeken. A pályázati rendszer így jelentős és nem átlátható adminisztratív terhet jelentett a pályázók számára,⁷ aminek következtében

a projektek valódi értéke gyakran háttérbe szorult és adminisztratív szempontok döntötték el a pályázat elutasítását. A formai követelményeknek természetesen minden támogatandó projektnek meg kell felelnie, de nem mindegy, hogy egyfelől ezeket milyen részletességgel állapítják meg, másfelől, hogy a hiányok legalább egyszer pótolhatók-e.

Az elkészült pályázatokra vonatkozó tapasztalatok sem túl kedvezőek. A Projekt Előkészítő Alap (PEA) szerint a pályázatok átlagban nem bizonyultak jobbakká mint a hazai (finanszírozású) pályázatoknál. Ezúttal is sok volt a formai hiba, s igen gyakori volt a valójában a pályázó intézmény finanszírozását kérő munka. Kevés volt a valóban a nemzetgazdasági – s regionális – versenyképesség javulását érdemben segítő javaslat (alig-alig volt például a foglalkoztatás érdemi bővítésére, illetve a gazdasági növekedés gyorsítására lehetőséget ígérő pályázat).

A pályázatok elbírálása és a szerződéskötés különösen lassú – és a koordinációt kerülő, elsősorban a formális szempontoknak fontosságot tulajdonító – volt.

A kiválasztási folyamat szinte minden esetben hosszúra nyúlt, ami éppen a nem jól megfogalmazott kritériumrendszereknek és a nyomasztó adminisztrációnak köszönhető. Az intézményrendszer tehát tulajdonképpen a saját maga által generált bürokratikus teher súlya alatt roppan össze. A bíráló bizottságok nem találták meg szerepüket. A hosszú döntés-előkészítési folyamat ellenére is viszonylag gyakran került sor az előterjesztések, értékelések visszautalására, amely egyértelműen rendszerhibát jelez.

Az is súlyos gond, hogy (bár az EU elvárja a fejlesztési és pénzügyi tervek szoros kapcsolatát) a fejlesztéspolitikai és költségvetési tervezés kapcsolatai – finoman szólva – lazák. A PM nem érdekelt a finomabb prognózisok készítésében, a költségvetési tervezés mind a fejlesztéspolitika, mind a működési kiadások tekintetében egyértelműen fiskális jellegű, pénzügyi szempontok szerint determinált. A regionális intézmények és a minisztériumok pedig nem a tennivalók költségeit összegzik, hanem a remélt/előirányzott pénzhez keresik a fejlesztési ötleteket. Se egyes költségvetési szerveknek, se az önkormányzatoknak nincs saját forrásuk a projektekhez. Az egyes felhasználó területek kész kereteken belül gazdálkodnak.

Az elfogadott pályázatok megvalósítása – széles kört érintően – vontatott. A legnagyobb fejlesztés(ek)nél a (környezetvédelmi) viták, a lassú hatósági engedélyeztetés stb. miatt annak a veszélye is kirajzolódik, hogy a munka befejezése lekési az EU által elfogadható legutolsó határidőt is.

A gazdaságfejlesztés – illetve a második Nemzeti Fejlesztési Terv – sikeréhez elkerülhetetlen a vázolt pályázati rendszer újragondolása. A Terv előkészítésével kapcsolatosan talán ez a következő év(ek) legfontosabb feladata.

2.3. A monitoring és az eredmények ellenőrzése

A Terv megvalósulásának számos nehézségét okozta/okozza a pályázatok teljesítésének vezérlése is. Nem alakult ki a nemzetgazdasági szintű koordináció. A KTK IH-nak

mint irányító csúcsszervnek a létrehozása a tárcák hatáskörének elvonását és a PM kiszorítását eredményezte, emiatt gyengült a szakmai irányítás és a pénzügyi kontroll.⁸ Az Operatív Programok végrehajtásában nem érvényesült se a közvetlen regionális, se a miniszteri felelősség. A szakértelem hiányában lobbizás folyt és folyik, csak más intézmény rovására lehet forrást szerezni. A nagyon sok fajta pályázat, a források szétaprózottsága és a sok prioritás ellenére az NFH-nak nincs joga a javaslatok közötti érdemi szelekcióra.

A projektekkel kapcsolatos eljárások számos esetben nem következetesek, egyaránt gyakoriak a módosítások a pályázati kiírások, a pályázat-előkészítés, a bíráló és döntéshozatal, a szerződés-kötés, a monitoring és kifizetések területén. A hosszú eljárások, döntési hiányok, az egységes megközelítés hiánya egyrészt a szabályozási hiányosságokkal vagy éppen a túlszabályozással, másrészt a szereplők jogosítványainak és felelősségének tisztázatlanságával és a delegálás alacsony fokával, harmadrészt a számonkérés és mérés korlátozott lehetőségével magyarázható. Az egyes funkciók szervezetekhez rendelése is heterogén, nincs egységes rendező elv arra nézve, hogy melyik típusú szervezet mikor, milyen feladatot végez.

A pályázók információs rendszerei gyakran szintén nem bizonyulnak felkészülteknek arra, hogy pontos és naprakész információkat szolgáltatassanak az ellenőrzéshez kért indikátorok alakulásáról.

Komoly gondok voltak (vannak) a pályázatok feldolgozása során is, túl sok a közreműködő szervezet, közöttük gyenge a koordináció. Nem áll rendelkezésre megfelelő kapacitás az esetleges adatközlések elbírálására. Az intézményrendszert a közgazgatás tipikus szemlélete jellemzi, lassú, körülményes, nehézkes, rugalmatlan, bürokratikus, nem a stratégiai gondolkodás vezérli. A megvalósítás monitoringjára, ellenőrzésére hivatott intézményrendszer gyakorlatilag nem működik. Nagy feszültség keletkezett egyrészt amiatt, hogy az előkészítés az NFH-nál, a lebonyolítás a tárcáknál maradt, másrészt amiatt, hogy a létrehozott új apparátus széles körben megketőzte az irányítást, mivel a hatáskörök gyakran nem világosak. Az ellenőrzés célszerű módszerei is kiforratlanok (a pályázató intézmények nem rendelkeztek például kellő tapasztalatokkal a megvalósulás előrehaladásának az ellenőrzésére hivatott – s előírható/bekérhető – indikátorok mibenlétéről, illetve ezek megfelelőnek ítélt értékeiről). Nem alakultak ki a kedvezőtlennek ítélt monitoringeredmények esetén követendő gyakorlat elvei sem. Így, bár az IH-k alacsony létszámmal működnek, hatékonyságuk alacsonyabb a kívánatosnál.

Az elmondottak miatt – amint ezt már jeleztük is – még a pályáztatás megindítása előtt részleteiben rögzíteni kell a monitoring elveit (beleértve a problémák jelentkezése esetén követendő eljárásokat), a folyamatos figyelemmel kísérést segítő indikátorok rendszerét, rendelkezni kell a monitoringért felelős szervekről, az indikátorok kiszámíttatásáról stb. Hasonló tennivalók választhatók az utólagos ellenőrzési rendszer kialakításával kapcsolatosan is. Mivel a munka előrehaladását egyes (felkészületlen) pályázatók, valamint (rosszhiszemű) pályázók egyaránt gátolhatják, a megvalósítás a vezetők kiemelt figyelmét igényli.

24. Az NFT I. tapasztalatainak néhány tanulsága

Az NFT I. országos szinten jelentős mértékben hozzájárult a gazdasági fejlesztések – így a regionális fejlesztések – tervezésének és értékelésének fejlődéséhez. Az irányító szerveknél meghonosodott a projektszemlélet, tudatosodott, hogy egyaránt fontos a feladatok kijelölése, illetve teljesítésük folyamatos figyelemmel kísérése, s kialakulóban van az ellenőrzés indikátorrendszere is.

Ugyanakkor sokak szerint az NFT I. színvonalát az időhiány és a kapkodás határozta meg. Későn álltak fel a szükséges szervezetek, különösen sok volt a késlekedés a regionális intézményrendszer fejlesztésénél, és későn látták el a közreműködőket megfelelő forrásokkal. A létrehozott új központi apparátus megkettőzte az irányítást, s – talán ezért is – gyakorlatilag nem működik (a közigazgatás tipikus szemlélete jellemzi, lassú, körülményes, nehézkes, rugalmatlan, bürokratikus, nem a stratégiai gondolkodás vezérli). Nagy feszültség keletkezett amiatt, hogy az előkészítést az NFH-hoz, a lebonyolítást a tárcákhoz telepítették. Mindezek következtében általában is, a régiókban pedig különösen gyakori maradt az íróasztal melletti tervezés. Jórészt ezért – de a túlzott átpolitizáltság miatt is – a Terv túl általános (semmitmondó) lett, rendkívül heterogén célstruktúrával rendelkezik és igen korlátozott eszköztárat mozgósít. Nincs mögötte átgondolt stratégia, nincs a célok között kohézió, nincs a forrásallokációban koncentráció (sok célra lehet forrásokat elkölteni), nem készült költség-hason-elemzés, s így a szinergikus hatások sem érvényesülhettek. A pályázati rendszert sikerült indokolatlanul túlbonyolítani. Az ellenőrzés terén a módszer kiforratlansága a legfontosabb jellemző.

A vázoltak értelmében a 2007–2013-as II. Nemzeti Fejlesztési Terv esetében mind a kidolgozásában, mind a megvalósításában alapvető módosításokra van szükség. Bár az e módosításokkal kapcsolatos javaslataink részletesebb kifejtésére itt nincs mód, de megemlítjük a leginkább szükséges változtatásokat:

- Igen fontos volna a Terv készítésére rendelkezésre bocsátott időszak hosszának lényeges növelése is. Ezen időtöbblet kiemelkedően fontos feladata lenne a Tervben előirányzott, illetve egyéb – így vállalati, lakossági döntések nyomán megvalósuló – fejlesztések összehangolása.
- Elkerülhetetlen a tervekészítés és megvalósítás rendszerének teljes megújítása, egyrészt a decentralizáció, kiemelten a regionális intézmények szerepének növelése, a szubszidiaritás EU-elvének érvényesítése, másrészt a célok és programok összehangolása, az összehangolást végző – központi – intézmény hatáskörének növelése.
- Radikálisan vissza kellene szorítani a megvalósításra hivatott programok finanszírozásának adminisztratív terheit (a teljesen felesleges pályázati bürokráciát). A jelenlegi EU-előírások erre számtalan lehetőséget nyújtanak.
- Ugyanakkor komoly erőket kellene fordítani a programok hatékonyságát ellenőrző ex-ante és ex-post vizsgálatok módszereinek kidolgozására és adaptálására.

3. Gazdaságpolitikai ajánlások (vízió)

3.1 „Horizontális” szervezetfejlesztési tennivalók

A elmúlt két évtized magyar fejlesztéspolitikája meglehetősen szerény sikerűnek ítéltető. Ez jelentős részben azzal magyarázható, hogy a tervezés – a fejlesztési döntések – során szinte teljesen hiányzott a hosszú távú szemlélet és a tervező/döntéshozó szerepek közti koordináció.

Az NFT I. idején az 1998-ban elfogadott – igen általános – Országos Területfejlesztési Koncepció volt az egyetlen átfogó nemzeti stratégiai terv. Kiindulópontjait jellemzően az EU-prioritások, illetve az EU-nak tett vállalások képezték, majd az ezeknek megfelelő fejlesztési elgondolások kerültek megtervezésre. A regionális szempontok különösen gyakran szorultak háttérbe.

Az elhúzódó és bürokratikus megvalósítást sokban az okozza, hogy a központi koordinációt két szervezet látja el. A menedzsment és a tervezés területén a Nemzeti Fejlesztési Hivatal, ezen belül a Közösségi Támogatási Keret Főosztály, valamint a Fejlesztéspolitikáért felelős Elnökhelyetteség, a pénzügyi menedzsment és az ellenőrzés területén pedig a Pénzügyminisztérium, s e szervezetek között nincs igazi együttműködés.

A második programozási időszakra sajnos tovább romlott a helyzet. Az NFT II. megvalósítását 2007. január 1-jén, de bizonyos elemeket tekintve – nagy projektek előkészítése, pályázati kiírások megjelentetése – már 2006-ban el kellene kezdeni. Tekintettel arra, hogy a tanulmány készítésének időpontjában (2005 őszén) még nincs Nemzeti Stratégiai Referencia Keret (NSRK), hiányzik az operatív programokról való döntés, irreálisnak tűnik a programok egy éven belüli megkezdése. Ez problémát fog okozni (s 2006-ban aligha áll majd rendelkezésre a hiányokat pótló hazai fejlesztési támogatás). Ezért *jelentősen gyorsítani kellene a felkészülést.*

Az ismertetett tapasztalatok szerint nem nélkülözhető a tervekészítés és -megvalósítás irányítórendszerének megújítása sem. Ez sokrétű feladatot jelent.

- Létre kell hoznunk azt az – NFH által vezetett, de széles körű külső szakértőgárdát is mozgató – tervezőkapacitást, amely (a) képes a Nemzeti Fejlesztési Koncepciót megalapozó 10–15 éves – verbális és számszerű – társadalmi-gazdasági előrejelzések elkészítésére, (b) az előrejelzésekre építve konkrét javaslatokat tud megfogalmazni a nemzetgazdaság fő fejlesztési célkitűzéseire, s (c) kompromisszumkész a javaslat társadalmi vitája során. Ennél is fontosabb, hogy növelnünk kell az NFH hatáskörét a fejlesztési célok és programok stb. összehangolása terén.

- Ki kell alakítani a „tárcák”⁹ azon szakértői bázisát, amely (a) naprakészen ismeri ágazata versenyképességét (a beszállítói és az értékesítési láncot, a tényleges, illetve a potenciális konkurenseket, s a lehetséges helyettesítő termékeket¹⁰), (b) konkrét koncepciókkal rendelkezik a szektor versenyképességének a javításához szükséges tennivalókról, s (c) fejlesztési javaslatainak megfogalmazásánál a nemzetgazdasági érdekeket, tennivalókat tekinti a kiindulópontnak.

- Meg kell erősíteni a régiók intézményrendszerét a következők szem előtt tartásával: (a) Részletesen ismerniük kell régiójuk gazdaságának helyzetét és perspektíváit. (b) Elegendő humán erőforrással kell rendelkezniük a régiófejlesztés tennivalóival (ki-

emelten a térségi specializációval, a fő profilok tudásbázisával, a régió kvv-szférájának támogatásával stb.¹¹⁾ kapcsolatos koncepciók összeállításához. (c) Kellő érdekérvényesítő erővel kell bírniuk ezek „egyeztetésihez” (a szubszidiaritás EU-elvének érvényesítéséhez). (d) Képeseknek kell lenniük a regionális pályázatok megvalósításánál felmerülő rutindöntések meghozatalára, s végrehajtásuk ellenőrzésére.

- Támogatni kell néhány pályázat-kezelő iroda (ügynökség) fejlődését, hogy felkészültek legyenek a tervpályázatok kiírására, elbírálására, a szerződések megkötésére és teljesítésük ellenőrzésére.

A javasolt intézkedések adhatnak módot arra, hogy az intézményrendszer magas színvonalon lássa el feladatait. A döntések meghozatalát esetenként a túlpolitizáltság, ennél lényegesen szélesebb körben az ágazati, illetve térségi intézmények konzervativizmusa gátolhatja. Csak határozott politikai akarat (és konszenzus) esetén remélhetjük az optimális közeli megoldás(ok) kialakulását.

3.2. A Nemzeti Fejlesztési Koncepció kimunkálása és társadalmi vitára bocsátása

Az első Nemzeti Fejlesztési Terv fontos tapasztalata, hogy az EU által támogatott gazdaságfejlesztési feladatok kijelölése nem nélkülözheti a nemzetgazdasági fejlődés egészét átfogó Fejlesztési Koncepció ismeretét. E koncepció kidolgozásának főbb információs kapcsolatait a következő ábra szemlélteti.

Forrás: GKI Rt., 2004.

Az ábra szerint tehát az NFT-nek illeszkednie kell a magyar nemzetgazdaság perspektíváihoz („mozgásteréhez”), illetve a trendek módosítását célzó, az átfogó fejlesztéspolitikai koncepciókban vázolt EU-, kormányzati – és a regionális – törekvésekhez.

Nemzeti érdekek alapján is, de az EU elvárásait irányadóknak tekintve is kívánatos, hogy a NFT készítése során igen széles körben érvényesüljön a szubszidiaritás köve-

telménye. A fejlesztési döntések körében tehát erőteljes decentralizáció szükséges, hogy a döntések legtöbbször a „helyi”, tehát a vállalati és ágazati-szakmai, illetve települési, megyei és regionális szinteken szülessenek (mivel a gazdaságfejlesztés tárgy-körében a legtöbb információ általában itt áll rendelkezésre).

A stratégia lehetséges szerkezete:

- a középtávú fejlesztési célok meghatározásához szükséges helyzetértékelés főbb megállapításai (a SWOT-elemzés eredménye);
- a fejlesztési stratégia: a középtávú fejlesztési célok (a Fejlesztéspolitikai Konceptióhoz, illetve az ágazati, regionális stb. törekvésekhez illesztve), valamint a megvalósítás fő eszközei;
- a fejlesztési programok (az eszköztárhoz illesztve);
- a célokhoz, programokhoz kapcsolódó – előzetes – finanszírozási terv;
- a fejlesztési stratégia, illetve a hazai szakpolitikák – kiemelten: a regionális politikák – és az EU-keretstratégia összhangjának ellenőrzése.

A vázolt elvek elfogadásával a Nemzeti Fejlesztési Terv kidolgozásában – és az ágazati, illetve regionális célkitűzések, programok stb. egyeztetésében – részt vevő legfontosabb intézmények a nemzeti stratégia kidolgozói, a NFT kimunkálását koordináló szerv, illetve az ágazati-szakmai, illetve regionális érdekeket képviselő intézmények lesznek. A Terv a tervinformációknak e szervek közti iterációi során készülhet. Valamennyi fázis alapvető feladata, hogy minél szélesebb körben feltárja és – a nemzetgazdasági stratégia (és az ebben is érvényesített EU-szemponatok) kereteit figyelembe véve – a Tervbe építse a társadalmi párbeszéd révén feltárható fejlesztési szükségleteket (tennivalókat), illetve a kielégítésükre (megvalósításukra) nyíló lehetőségeket. Egyaránt fel kell térképezni a fejlesztési szakemberek és a fejlesztést megvalósítók nézeteit, reális szándékait, javaslatait, illetve azoknak a véleményét, akiknek az „életét” (foglalkoztatási lehetőségeit, életszínvonalát stb.) a fejlesztési eredmények befolyásolhatják.

A bemutatott tennivalók megvalósítása a tervező intézmények célszerű kialakítását követően is erőteljes (gazdaság-) politikai elkötelezettséget és támogatást kíván. Egyértelműen szűk keresztmetszet ugyanis a kellő felkészültséggel és gyakorlattal rendelkező szakértői gárda, illetve a színvonalas tervezési hagyomány. Ezért csak a munka legfelső vezetői tudják megakadályozni a részérdekek érvényesülését.

3.3. A Nemzeti Fejlesztési Terv elkészítése

A második Nemzeti Fejlesztési Tervet az Országos Fejlesztéspolitikai Konceptió alapján kell kimunkálni. A tervkészítés fő feladata ugyanis a nemzetgazdaság kívánatos fejlődéséhez szükséges tennivalók megvalósulási lehetőségeinek az elősegítése (nem pedig az EU-pénzek elnyerési lehetőségeinek tisztázása).

A Konceptió munkaanyaga már 2005 márciusában elkészült – és sok szempontból megfelelő tervezési kiindulópont. Helyzetelemzése viszonylag mély. A javasolt 15 fejlesztési stratégiai cél, horizontális „szempont” és területpolitikai cél azonban ismét túlzottan sok, egyidejűleg alig-

ha érvényesíthető prioritás. További (részben az EU-igényekből fakadó) probléma a célkitűzések igen általános, ezért esetenként szinte semmitmondó jellege.

A Nemzeti Fejlesztési Terv készítésével kapcsolatos javaslatunknak ezúttal is lényeges további eleme, hogy a megismert álláspontok ütközése esetén kísérletet kell tenni az eltérő vélemények és szándékok összehangolására, valamint gyakori meghatározóiknak, az érdekeknek az egyeztetésére. Azt reméljük ugyanis, hogy ha a helyi, illetve ágazati tervezők nemcsak a lokális, illetve tárcaérdekek képviselőit vállalják fel, hanem – a szinergiák hasznosítása céljából – törekszenek a nemzetgazdaság előrehaladásának a lehetőségét is feltárni és hasznosítani, ez inkább együttműködésre, mint szembenállásra ösztönöz. Aligha kétségsbe vonható ugyanis, hogy a nemzetgazdaság fejlődésének érdemi gyorsítása esetén a tervezésben részt vevő valamennyi intézmény nagyobb előrehaladást valószínűsíthet saját érdekkörében is, mint ha kizárólag a parciális érdekek érvényesülnek.

Célszerű továbbá, hogy még a 2007–2013-as Terv megvalósításának megkezdése előtt feltárjuk a pályáztatás gyorsításának – és a regionális stb. „saját” források megteremtésének – a lehetőségeit. S mert ez egyaránt érdeke a pályáztatónak és a pályázóknak, e téren (már csak az eddigi előkészítő munka törekvései nyomán is) optimista előrejelzést adhatunk.

3.4. A megvalósítás feladatai

A nemzetgazdasági fejlesztések megvalósításának világszerte kialakult piacokonform technikája a megvalósításra vállalkozók versenyeztetése. A *projektfejlesztés* (és -támogatás) rendszerére már hazai rendszerszerű megoldások is születtek (például a ROP IH számára kidolgozott rendszer). Ezek megfelelő kiindulási alapot szolgáltathatnak az NFT II. egész projektfejlesztési (és -támogatási) rendszerének a kialakításához.

Ugyanakkor gond, hogy a projekteknek kereteket adó Operatív Programokról még nincs döntés. A tárcák továbbra is ágazati Programokban gondolkodnak (s több Programot szeretnének, mint ahány az NFT I.-ben volt). Ez azonban az erőfeszítések szétforgácsolódásának a veszélyét erősíti.

A projektek sokszor formális koordinációját döntési jogosítványokkal felruházott koordinációs intézményrendszerrel kell felváltani. Mindenképp ajánlható, hogy külső szervezetekre bizzuk a megvalósítás számos feladatának az elvégzését, például a pályáztatást (de a pályázatok megvalósításának a monitoringját is).

A program-monitoring megszervezésének tennivalói:

- A szükséges (felkészült) kapacitás létrehozatala.
- A monitoring által lefedett projektek kiválasztása.
- A projektek előrehaladását mérő indikátorok rögzítése (az egységes értelmezés és számítási módszer kialakítása).
- A problémák jelentkezése esetén kívánatos beavatkozások/korrekciós intézkedések elveinek a tisztázása és jogi lehetőségeik megteremtése.
- A szükséges információs rendszer létrehozatala.
- A (helyszíni) ellenőrzés rendszerének a kialakítása.
- A monitoring elrendelése.

Igen fontosnak ítéljük a fejlesztési terv megvalósulásának (ex-post) ellenőrzését is. Az elért eredményekről és a felmerült gondokról félidei, majd végső értékelést kellene kapnia az Országgyűlésnek – s a regionális projektek esetén a regionális hatóságoknak, az ágazatiak esetén a tárcáknak – is. Ehhez ki kell dolgozni az értékelés módszereit, s meg kell teremteni a beszámoló elkészítésének, majd benyújtásának jogi és egyéb feltételeit.

Jegyzetek

- 1 A koncepciók korlátozottan voltak nyilvánosak. A GKI Rt. is készített róluk áttekintést. Lásd továbbá például Nagy–Papanek, 2001.
- 2 Az állóeszköz-felhalmozás adja a bruttó felhalmozás döntő hányadát (2004-ben 92, 2003–04-ben 95%-át). A további rész a készletváltozás.
- 3 Az FKTB tagjai a következők voltak: BM, EüM, FVM, IM, KöM, KöViM, NKÖM, KüM, MEH, OM, PM, SzCsM, ISM, KEHI, KSH, MÁK, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Gazdasági Versenyhivatal, Phare Programokat Koordináló Tárca Nélküli Miniszter Hivatalának helyettes államtitkárai, illetve képviselői. Később kibővült a régiók képviselőivel, akik a gyakorlatban a Regionális Fejlesztési Ügynökségek delegáltjai voltak.
- 4 A 2001-ben érvényes minisztériumi rend alapján. Később a munkacsoportok tagjai a programokhoz kapcsolódó szerepvállaláshoz igazodtak.
- 5 Természetesen a szóba hozott előzetes programkoncepciók – bár tartalmukkal egyetértettek akkor az adott szakterületért felelős minisztériumok, miniszterek – nem voltak azonosak az Európai Bizottság által végül elfogadottakkal.
- 6 Lásd elsősorban a *Viszt, 2005* kutatási beszámolót.
- 7 A pályázatok nagy részénél olyan igazolásokat, mellékleteket kértek be, amelyeket vagy a közigazgatási szervek egymástól vagy nyilvános adatbázisból is be tudnak szerezni, vagy ahol egyszerű nyilatkozat adása is elegendő lenne, vagy ahol meglehetősen kétséges a melléklet hasznossága a projekt értékelése szempontjából.
- 8 Az elemzések gyakran „szemérmesen” elhallgatják ennek fő veszélyeit, a korrupció lehetőségeinek megteremtését – s azt, hogy ennek következtében nem a nemzetgazdaság szempontjából legfontosabb projektek valósulnak meg, és jelentősen (akár kétszeresükre) nőhetnek a megvalósítás költségei.
- 9 Amint ezt már hangsúlyoztuk is, a tervezés sikere szempontjából fontosnak tartjuk, hogy a munkában a kutatás-fejlesztésért felelős hatóság – a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal – is részt vállaljon.
- 10 A felsoroltak a korszerű versenyképesség-elemzés fő tárgyköreit összefoglaló ún. Porter-gyémánt témái. Lásd Porter, 1980.
- 11 Régóta ismert, hogy a gazdasági egységet képező régióknak van centruma (ahol a high-tech-iparon túlmenően tudásbázis és számos gazdasági szolgáltatás is koncentrálódik), illetve perifériája (amely a centrum szolgáltatásait veszi igénybe). A régiók ipara szükség-szerűen szakosodik. Lásd például Porter, 1990; Krugman, 1991; Lengyel–Rechnitzer, 2004.

Irodalom

- Borsi Balázs: A vállalalkozási környezet és a hazai versenyképesség. *Európai Tükör*; 2005. 6. sz.
- Forman Balázs: *Regionális politika az Európai Unióban*. Komárom: VÁTI Kht., 2000.
- GKI Rt.: Javaslat az ágazati és területi fejlesztési stratégiák, programok és pályázatok összehangolásának módszertanára, az átfedések kiküszöbölésére és az egymást erősítő hatások, ill. a közöttük lévő hierarchikus kapcsolatok meghatározására. Kutatási jelentés. 2004.
- GKI Rt.: *Középtávú előrejelzések*. [Félévente megjelenő kiadványsorozat.]
- Krugman, P.: *Geography and Trade*. Cambridge: MIT Press, 1991. Magyarul: *Földrajz és kereskedelem*. Nemzeti Tankönyvkiadó. 2003.
- Lengyel Imre–Rechnitzer János: *Regionális gazdaságtan*. Pécs: Dialógus Campus, 2004.
- Nagy Levente–Papanek Gábor: *Regionális fejlődés Magyarországon*. Eger: PR-Editor, 2001.
- Porter, M.: *Competitive Strategy*. New York: Free Press, 1980. Magyarul: *Versenystratégia*. Akadémiai, 1993.
- Porter, M.: *The Competitive Advantage of Nations*. New York: Free Press, 1990.
- Viszt Erzsébet (szerk.): *Lehetőségek a fejlesztéspolitika hatékonyságának fokozására*. GKI Rt., 2005.

